

ВСТУП

У багатовіковій історії нашої країни особливе місце належить козацтву. За слушним висловом видатного вченого Володимира Антоновича в ньому найвиразніше і найяскравіше визначилася та «провідна ідея, що виявляла собою прагнення народу». Немає сумніву, що основою цієї ідеї був принцип військового демократизму та рівного політичного права для кожної особистості. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва у різних сферах суспільного життя. Так, освоюючи степові простори, козаки, на противагу панівному способу виробництва, розвивали власне господарство, що базувалося на вільнонайманій праці. Ґрунтуючись на глибоких історичних традиціях, козацтво відродило перерваний іноземними загарбниками державотворчий процес в Україні-Русі. Вагомий його внесок у розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. Зрештою, з середини XVII століття козацтво почало репрезентувати перед усім світом український етнос, а українці дістали назву «козацький народ».

Історичні джерела переконливо засвідчують появу українського козацтва у XV столітті (хоча його коріння сягає глибини століть!) на теренах так званого Велико-го Кордону, контактної зони, яка протягом тривалого часу розділяла Європейську та Азійську, Християнську та Мусульманську цивілізації. Звідси цілком закономірним було існування типологічно схожих явищ — гайдуків у Болгарії та Волощині, секеїв в Угорщині і Трансільванії, граничарів та ускоків у Хорватії, волзьких та донських козаків у Московії. Причини походження цих вільних громад відповідно позначилися на багатьох рисах їх внутрішнього устрою, соціальному становищі, формах і методах діяльності, стосунках із владою та суспільних функціях. Однак подібність українського козацтва до аналогічних прикордонних утворень не знімає питання про його особливість та унікальність щодо місця й ролі у вітчизняній історії. Адже, зародившись на прикордонні, козацтво за порівняно незначний відрізок часу (протягом кількох століть) не лише зросло чисельно і продемонструвало яскраві зразки військової звитяги, але й стало провідною верствою тогочасного українського суспільства.

Ординці з року в рік масово забирали з українських міст і сіл полонених, яких нападники називали «ясирем». Найбільше бранців виводилося з території України до Кримського ханства та Османської імперії, і відбувалося це у 1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612 та 1646 роках. У результаті таких великих примусових згонів людей загальні втрати населення українських земель на той час становили близько 2 мільйонів 500 тисяч осіб. «Невільниками-українцями Туреччина аж кишіла», — так влучно охарактеризував ті важкі для наших пращурів часи видатний вчений-османіст Агатангел Кримський.

Вторгненням Османської імперії, Кримського ханства та Буджацької орди до українських земель протистояли лише гарнізони невеликих прикордонних замків, у яких місцеве населення могло сховатися від чергового набігу. Через відсутність коштів королі Польщі та великі князі Литви не могли сповна профінансувати війська для оборони краю, а посполите рушення збиралося занадто повільно, тому не могло оперативно відбивати постійні напади. Зупинити ворога не могли також і прикордонні сторожі, які виставлялися на шляхах його просування та річкових переправах. Відповідальність за оборону України була покладена на місцевих урядовців — київського воєводу, канівського, черкаського, барського і вінницького старост. Але і вони не могли б упоратись з цим відповідальним завданням, якби не козаки. У боротьбі з мусульманською загрозою останні вибрали чи не єдиний дієвий засіб оборони — здійснення превентивних військових походів на територію ворога з метою розгрому турецьких фортець, татарських і ногайських населених пунктів. Одночасно ці походи носили також і загарбницький характер (що з боку Османської імперії та її васалів трактувалося як грабінництво), тобто мали за мету здобуття «козацького хліба» — грошей, матеріальних цінностей, зброї, одягу, людей, коней, худоби тощо.

З часом українські козаки з Середнього Подніпров'я та Східного Поділля почали майже щорічно здійснювати «християнські набіги» на землі Північного Причорномор'я, Криму, на османські фортеці вздовж берегів Чорного моря в Болгарії, Молдавії, Румунії, а також на турецькі володіння на узбережжях Анталії та Азовського моря. Ця обставина дозволяє говорити про те, що велика частина українців розпочала жити, так само як і їхні південні сусіди, неспокійним напівкочовим життям. Однак українські козаки-«кочовики» відрізнялися від татар та ногайців тим, що вміло здійснювали військовий промисел не лише завдяки сухопутним, але й річковим та морським походам.

Тут треба зазначити, що походи осілого землеробського населення в благодатні південні степи, хоча й небезпечні через наявність войовничих кочівників, мали місце ще до створення Руської держави. Згадки про них у княжі часи знайшли відображення на сторінках літописних хронік. Наявність різноманітних свідчень про попередників українського козацтва зумовила широкий спектр поглядів на його генезу. Тому не випадково, що вже в період описової історіографії з'явився цілий ряд різноманітних версій. Зокрема український літописець Григорій Граб'янка бачив у козаках нащадків хозарських племен. У ряду прихильників гіпотези про походження козаків від чужоземних народів слід також назвати російського істо-

рика Карамзіна, що вважав їх попередниками половців і чорних клобуків. Услід за Татіщевим версію про прихід козаків з гір Кавказу розглядали Міллер та Симонівський.

Основоположниками автохтонної теорії генези українського козацтва можна по праву вважати Володимира Антоновича, Дмитра Яворницького та Михайла Грушевського. На підставі аналізу великої кількості джерел вони довели походження козацтва від українського народу, який у постійних контактах з тюркськими кочівниками перейняв у останніх багато рис, характерних для умов прикордонного життя.

Частина I

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОЗАЦТВА

(від давніх часів до середини XVII ст.)

ПРИЧИНИ ТА ДЖЕРЕЛА УТВОРЕННЯ КОЗАЦТВА. ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ВАТАЖКИ

Джерела, що існують сьогодні, не дають переконливих підстав для твердження про пряму спадковість українського козацтва лише від представників слов'янського населення, яке проживало на південному кордоні Руської держави у X–XII ст. Водночас недоцільно ігнорувати близькість соціальних і політичних чинників, що сприяли формуванню своєрідного захисного поясу на межі із тюркським світом у різні історичні епохи. Незаперечним є факт проживання серед тюркомовних кочівників у пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю в означений період слов'янського народу. Намагання київських князів Олега та Ігоря приєднати уличів і тиверців до Руської держави призвело до їх відходу за Дністер. Літописець Нестор зазначав, що багато русичів «сидить по Дніпру до моря і суть гради їх до сього дня». Під натиском печенігів, а згодом і половців слов'яни залишали ці благодатні землі. Проте, незважаючи на ординські спустошення, частина населення вижила. Вітчизняні та іноземні джерела називали цих людей бродниками. Руський літопис уперше згадує бродників у зв'язку з усобицями князів чернігівського Святослава Ольговича та київського Ізяслава Мстиславовича в 1147 р. Візантійський історик Нікіта Хоніат писав про допомогу бродників болгарам, які прагнули здобути незалежність від Константинополя (1186 р.). Воєвода бродників Плоскиня цілував хрест на вірність київському князю Мстиславу Романовичу перед боєм на річці Калка в 1223 р.

Досить суттєвим є питання про заняття бродників. Пристосовані до кліматичних і ландшафтних умов свого краю, вони займалися мисливством, рибальством, а також військовою справою. Останнє дає право твердити, що населення постійно перебувало в напіввоєнному стані і привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями бродники неодноразово брали участь у походах на Балкани. Все це дало підставу побачити в бродниках XII–XIII ст. майбутніх козаків.

Інколи бродники виступають у джерелах під ім'ям берладників. Існують припущення, що ця назва могла походити від міста Берладі, яке на Русі вважалося скуп-

ченням «темного люду» — вигнанців із суспільства. Так, коли владими́ро-суздальський князь Андрій Боголюбський виганяв з Руської землі залежного від нього Давида Ростиславовича (1173 р.), то вказував на Берладь. Для володарів Русі Берладь і взагалі нижнє Подунав'я були символом беззаконня і розбійництва. Літописці, будучи виразниками інтересів князів і бояр, прозвали Давида Ростиславовича «берладником», що означало «волоцюга», «голодранець», «розбійник».

Письмові свідчення про бродників губляться з монгольською навалою і послабленням суспільного життя руських князівств. Найбільш пізня згадка про них міститься в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV за 1254 р. У наступні десятиліття перебування в степах стало більш небезпечним, і населення тікало в обжиті райони, зокрема на Поділля.

Становище на південному прикордонні українських земель помітно змінилося в другій половині XIV ст., коли Подніпров'я увійшло до складу Великого князівства Литовського. У цей час спостерігалася нова спроба відновлення державного життя в передстеповому районі шляхом спорудження укріплених замків і заселення військово-службовими людьми. Великого значення цьому надавав литовський князь Вітовт (1392–1430 рр.), який здійснював військові експедиції в степ аж до Північного Причорномор'я. Про успіхи колонізації можна судити з роздачі 1442 р. земель подільським шляхтичам Бучацьким. Нові державці зобов'язувалися укріпити за свій кошт замки і містечка. Фактично це було поверненням до часів княжої Русі, коли в степових районах поряд із кочівниками проживало слов'янське населення.

Розвиток колонізації помітно загальмував зі смертю князя Вітовта. Віленські власті переорієнтувались на вирішення інших державних проблем. Але імпульс, наданий процесу князем-подвижником, мав реальне продовження, зокрема у діяльності київських князів Олелька Володимировича (1440–1455 рр.) та Семена Олельковича (1455–1470 рр.). У результаті протягом кількох десятиліть тисячі представників військово-службової верстви, які мали офіційну назву бояр, отримали землі в широкій передстеповій смузі від р. Мурафи на Поділлі до басейну р. Сули на Лівобережжі. Надані землі часто складалися з кількох частин, віддалених одна від одної. Але навіть у небезпечних умовах степового прикордоння угіддя цінувалися і були розподілені між власниками. Українське боярство становило опору Литовської держави на південному прикордонні, а володіння землею фактично узаконювалось як плата за службу. Маєтності, пожалувані «до волі», тобто тимчасово, не могли переходити у спадок або передаватися в інші руки. За відсутності прямих спадкоємців, здатних нести службу, земля поверталася до господаря.

У другій половині XV ст. колонізаційна хвиля українського населення наштовкнулась на майже аналогічне явище з боку Кримського ханства. В 1475 р. воно стало васалом Туреччини, що призвело до активізації експансії на сусідні християнські держави. Мешканці степового прикордоння стали першими жертвами татарських погромів. Згодом ординські спустошення набули регулярного характеру і досягали навіть Волині та Північної Київщини. Нечисленні гарнізони службових людей при замках не могли зупинити ординців, а уряд Великого князівства Литовського не

мав коштів для утримання на прикордонні найманого війська. Місцеве населення змушене було самостійно давати опір татарам. І це ставало не лише елементарною потребою, а й обов'язком, що пізніше було закріплено у законодавстві. Походи в степ проти татар дістали назву «козакування».

«Козак» — термін тюркського походження, запозичений українцями від південних сусідів. У широкому розумінні «козак» — це вільна людина, шукач пригод, бурлака. Водночас цей термін застосовувався для означення прикордонника, вправного вершника, найманого воїна, степового розбійника, добичника тощо.

Для з'ясування початкового періоду становлення українського козацтва важливим є питання генези назв військових та адміністративних титулів. Очевидно, це зумовлювалося територіальною близькістю з тюркомовним населенням, його впливанням до козацьких ватаг, хоча антагонізм між ними навряд чи сприяв швидким темпам такого процесу. Вірогідніше, що вже з княжої доби русичі переймали від тюркомовних народів стратегію й тактику степового бою, відповідні елементи атрибутики кочівників.

У половців слово «козак» означало вартового, тобто людину, яка перебувала на передовій сторожі. Не викликає сумніву існування тюркських козаків у Криму та Північному Причорномор'ї вже в XIII–XIV ст. У синаксарі міста Сурожа (Судака) йдеться про вбивство у 1308 р. кримськими козаками «раба Божого Алмальчі». Термін «козаки» стосувався й нижчого прошарку татар, осаджених князем Вітовтом на південь від столиці Вільно. За відбування служби у литовському війську козаки одержували невеликі земельні наділи. Існує чимало свідчень про діяння татарських козаків на території південноукраїнського степу. Польський історик Ян Длугош вирізняв їх у складі полчищ хана Маняка, які вторглися в Галичину у 1469 р. Козаки, очевидно, часто залучалися до ханського війська поряд із представниками інших соціальних верств Криму.

Наведені факти переконливо свідчать про перехід назви «козак» на українців від татарських кочівників. Одночасно й козакування як побутове явище набувало ширших масштабів. За прикладом татарських козаків з південноукраїнських замків та сіл виходили в степ ватаги шукачів легкої здобичі. «Ходити в козацтво» означало «виходити в поле чи «на низ» по здобич». Яскравою ілюстрацією цього можуть послужити також свідчення Рейнгольда Гейденштейна — довіреного секретаря короля Речі Посполитої Стефана Баторія: «Великі простори полів, безліч землі залишаються там необробленими і незаселеними... Більшу частину часу люди займаються рибальством і здобичництвом, уважають ворогом кожного, від кого сподіваються отримати більше здобичі, але, оскільки серед них чисельно переважають християни, то вони відчувають особливу неприязнь до невірних (варварів), насамперед до татар, і не раз подавали допомогу польським королям». Гейденштейн зафіксував своє враження після завершення війни між Річчю Посполитою і Московією у 80-х роках XVI ст., коли чимало її учасників, не знайшовши застосування своїм силам, подалися на пошуки «козацького хліба», хоча аналогічні випадки мали місце і в попередній час. Однак походи на татарські кочовища становили лише один бік діяльності козаків.

Південноукраїнський степ з широко розгалуженими водними артеріями вражав сучасників надзвичайними природними багатствами. Литовський мемуарист Михайло (Михалон) Литвин із захопленням писав: «Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою із степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчачки назбирають цілі човни яець диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачиняють до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами». Навіть скрупульозні й лаконічні королівські ревізори, описуючи українські староства, не могли утриматися від захоплених характеристик краю.

Наявність великої кількості дичини сприяла широкому розвитку ухадництва. Займаючись мисливством, рибальством, бджільництвом, промисловики нерідко здійснювали походи за сіллю. Податок у вигляді здобичі місцеві власті стягували восени при поверненні промисловиків у волості. З часом він узаконювався у фіксованих розмірах.

Заняття промислами вимагало відваги і певних військових навиків, оскільки рідко обходилося без сутичок з татарськими чабанами. Тому ухадники об'єднувалися в загони, обирали досвідченого ватажка і відповідним чином озброювалися. На уходах споруджували тимчасові стоянки-засіки або «городці» для первинної обробки і зберігання здобутого, а також оборони на випадок нападу ординців.

Соціальні причини виникнення українського козацтва зумовлювалися поглибленням суспільного поділу праці, змінами у земельних відносинах. Після перетворення українських князівств у воєводства традиційний принцип общинного землеволодіння поступово замінювався роздачею маєтностей великим князем литовським як верховним сюзереном особам привілейованих станів: князям, панам, шляхті, боярам, які перебували на військовій та адміністративній службі. Відповідно з розряду землевласників виключалася найбільш численна верства — селянство. Природним явищем став зростаючий відхід селян з центральних регіонів на окраїни, що в той час не зустрічало перешкод з боку властей. Навпаки, за відсутності регулярного війська переселенців планувалося використовувати у боротьбі з полчищами кочівників.

Отже, саме охоронці південного прикордоння й ухадники-промисловики, які перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками, вперше зустрічаються у джерелах другої половини XV ст. під назвою «козаки».

З цього часу різні свідчення про козацтво на терені південноукраїнського степу простежуються регулярно. Давнє побутове явище козакування поступово набувало широких масштабів, залучаючи представників різних соціальних верств. Умови прикордоння створили своєрідний тип людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.

Зародження та становлення козацтва рельєфно простежується при з'ясуванні джерел цього явища. Протягом тривалого часу на нього мали безпосередній вплив найрізноманітніші фактори еволюції українського суспільства. До середини XVI ст. козаками називали людей, які займались уходними промислами та боротьбою з татарами на південному кордоні. На жаль, про них збереглися лише фрагментарні згадки, але й вони дають підставу для конкретних висновків щодо джерел формування козацтва. Вже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра Казимировича про напад на фортецю Тягиню загону козаків з Канева та Черкас. Документальні свідчення про це містяться у відповіді останнього від 19 грудня, надісланій до Бахчисарая. Безумовно, у поході могли брати участь вихідці й з інших міст та містечок України. Менглі-Гірей добре володів інформацією про становище на кордоні з Литовсько-Руською державою, оскільки сам неодноразово здійснював грабіжницькі набіги на її територію. Однак він був зацікавлений у суворому покаранні литовськими властями конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню в майбутньому. Як видно з листа Олександра Казимировича, урядники південноукраїнських староств зобов'язувалися вжити відповідних заходів.

Майже аналогічний інцидент стався за три роки до цієї події (1489 р.) на Таванському переїзді через Дніпро, хоча у листі великого князя московського Івана III до правителя Литовської держави нападників на чолі з ватажками Богданом, Голубцем і Васьком Жилою власне «козаками» не називали. Тут ідеться про вчинки службників київського воєводи Юрія Паца. Проте, в тогочасній епістолярній спадщині козацтво виступало під різними назвами: загальною — «черкаси», від імені урядовця або ж ватажка громади — «князя Дмитрія козаки», «козаки Щурової роти» і т. д.

Документальні свідчення про участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Єжи Струся, Миколи Сенявського, Берната Претвича, Семена Пронського та ін., стали основою для проголошення їх історіографією XVII–XVIII ст. організаторами українського козацтва, першими гетьманами і т. ін. Насправді ж, виконуючи обов'язки з охорони кордону, старости замовчували факт спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або сплатою з власного рахунку за збитки, заподіяні козаками. На старост покладалися також обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх збору і самостійних походів проти татар. Контроль над козаками поширювався навіть на воєводські міста, зокрема на Київ. У грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (1499 р.) зазначалося, що при прибутті козаків до міста і перебуванні їх на постої у міщан останні обов'язково мали повідомити про це воєводу.

Через відсутність свідчень важко судити, наскільки вдавалося старостам виконувати поліцейні функції. Більш відомі випадки, коли вони в обхід закону очолювали загони службників та козаків і здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорноморського узбережжя.

Для боротьби з татарами власті активно залучали і місцеве населення. Так, у привілеї, наданому місту Лисянці, підкреслювалося, що його мешканці мають ставити палісаду, а кожний з міщан повинен заpastися рушницею, двома фунтами пороху і копою куль. Отже, не лише військові люди, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навички і могло брати участь у козакуванні.

Серед перших українських урядників, які відзначилися у наступальних походах та оборонних боях, бачимо і наступника Юрія Пацевича на посаді київського намісника князя Дмитра Путятича. У грудні 1499 р. кримський хан Менглі-Гірей I скаржився московському цареві Івану III, що «литовські» козаки часто нападають на околиці Очакова, де чинять багато лиха. Від початку XVI ст. розрізнені ватаги з українських земель здійснили не один напад на турецьких і татарських купців, які рухалися Дніпром або переправлялися через нього.

«Полозом-Русакom славним козаком» називали овруцького намісника Сенька Полозовича, який у 1508 та 1511 рр. розбив татарські загопи, які здійснювали чергові набіги на українські землі. Невдовзі інші прикордонні старости разом з козацькими ватагами здійснили військовий похід на турецьку фортецю Очаків. У 1516 р. козаки вже обороняли від кочівників Волинь. За даними сучасника Мацея Стрийковського, тоді одному з козацьких загонів удалося перехопити і повністю знищити татарський загін. Та найбільш вправним, як видно з історії, у військовій службі виявився черкаський і канівський староста України-Русі Остафій (Євстахій) Дашкович. Він відіграв велику роль в організації козацтва, коли після статусу по суті грабінницьких ватаг воно набуло права воєнізованих прикордонних підрозділів. Цей факт дав змогу багатьом історикам називати Дашковича одним з перших українських гетьманів, хоча, очевидно, що він ще не займав такої посади серед козаків.

У 1501 р. Остафій Дашкович на посаді кричевського намісника організував загопи, які влилися до війська українського князя Михайла Ізяславського та разом пішли воювати проти московитів. Однак 4 листопада того ж року литовсько-українське військо було розгромлене поблизу Мстиславля. Незважаючи на таку невдачу, протягом 1502–1503 рр. Остафій Дашкович продовжував неодноразово здійснювати напади на окраїни Великого Московського князівства. Можливо, що саме він у 1505 р. взяв участь у складній операції зі звільнення князя України-Русі Костянтина Івановича Острозького з московського полону.

Протягом 1507–1508 рр. Остафій Дашкович сам перебував у московській неволі. Потім він був посланий московським урядом допомагати князю Михайлу Глинському у повстанні проти центральної литовської влади, але перейшов на бік польського короля. Близько 1510 р. Сигізмунд I призначив його канівським намісником на Русі, а в 1514 р. — ще й черкаським старостою. Згідно з документом, Остафій Дашкович уже тоді виступав як «козак непоспометий».

У 1512 р. козацький ватажок Остафій Дашкович узяв участь у поході київського воеводи Юрія Радзивілла на Новгород-Сіверський, де розбив 6-тисячне військо московитів. Разом з Андрієм Немиричем і кримським калгою Мехмед-Гіреєм узимку 1514–1515 рр. він намагався повернути під владу великого литовського князя та

польського короля територію української Сіверщини. У 1516 р. Остафій Дашкович та Преслав Лянцкоронський, як засвідчує Хроніка Мартина Бельського, очолили похід козаків на столицю однієї з татарських орд, що знаходились у Північному Причорномор'ї, — фортецю Білгород (Акерман). Після знищення поселень навколо Білгорода та Очакова війська поверталися на Русь з багатою здобиччю, але поблизу озера Овидова їх наздогнали турецько-татарські загони. Миттєво зреагувавши, Остафій Дашкович дав наказ організувати оборонний табір з возів у формі «великого трикутника». Після відбиття першої атаки через зроблені проходи перейшла у наступ козацька піхота, яка і розбила вщент нападників. Як занотував автор Густинського літопису: «Той же (Лянцкоронський), зібравши охотників кілька сот, пішов із ними аж під Білгород і там забрав безліч товару, і коней, і овець татарських і турецьких, та й повернувся назад. Татари ж бо і турки, зібравшись, гналися за ними і настигли їх аж під Очаковом, біля Овидового озера, і билися з ними; та наші поразили їх і з великим добитком та в доброму здоров'ї повернулися».

Очевидно, що вдала воєнна операція 1516 р. зробила Дашковича більш упевненим у власних силах, і він уже одноособово почав керувати козацькими підрозділами. У 1517 р. від імені Великого князівства Литовського Остафій провів переговори з Кримським ханством у Черкасах. Але незважаючи на мирні домовленості, татари продовжували набіги на Україну. У 1518 р. об'єднані загони Дашковича та Костянтина Острозького розгромили орди кримського хана на Волині. У тогочасних хроніках залишилося повідомлення, що українці знищили 300 нападників. Наступного року Остафій Дашкович організував похід на володіння хана, який скаржився Сигізмунду I: «Подніпровські ваші (тобто, черкаські козаки) прийшли в улуси і городи наші погромили, багатьох людей наших побили, коні й вівці отарам багато лиха вчинили».

Улітку 1521 р., домовившись про спільні дії з недавнім ворогом, Дашкович разом з кримським ханом Мехмед-Гіреєм здійснив похід на Москву та Казань, щоб допомогти хану зробити володарем Астраханського ханства його брата Сахіб-Гірея. Союзницькі війська перемогли московське військо на р. Ока, зруйнували Владимир і Нижній Новгород та знищили територію Московського великого князівства з усіма поселеннями аж до самої Москви. Великий князь Василь III був такий наляканий, що втік зі столиці і, за свідченням сучасників, ховався у стозі сіна. Під час облоги Москви, за свідченнями сучасника Сигізмунда Герберштейна, трапився такий випадок: «...Намісник та інші захисники Москви визнали за краще умилювати царя (хана) Мехмед-Гірея, приславши йому щедрі дари, особливо мед, щоб спонукати його зняти облогу. Приймавши дари, Мехмед-Гірей обіцяв зняти облогу і покинути країну, якщо Василь (московський князь) грамотою зобов'яжеться бути вічним данником царя, як були його батьки і предки. Отримавши складену згідно з його бажанням грамоту, Мехмед-Гірей відвів військо до Рязані, де московитам було дозволено викуповувати й обмінювати полонених, іншу здобич він виставив на продаж. У татарському таборі перебував тоді Остафій на прізвище Дашкович, підданий польського короля, який прийшов до Мехмед-Гірея з допоміжним військом, оскільки між польським королем та московським князем не було тоді ніякого перемир'я. Він весь

час виставляв на продаж дещо із захопленого під стінами фортеці, маючи намір при нагоді увірватися в ворота слідом за московськими купцями і, вибивши звідти варту, захопити Москву».

За здійснення московського походу 1521 р. Остафій Дашкович отримав почесні подарунки з рук короля Сигізмунда I — оксамит, сукно і купу грошей. Цей похід кримського хана Мехмед-Гірея та прикордонного старости України-Русі Дашковича можна вважати першим у ряду спільних українсько-татарських військових операцій XVI ст.

Наступного року Остафій Дашкович разом з київським шляхтичем Горностаєм очолював велике литовсько-українське посольство до Криму. Перебуваючи в Криму, він також одночасно збирав розвідувальну інформацію, яку надсилав королеві. Український урядовець виступав посередником у дипломатичному листуванні між ханом Мехмед-Гіреєм і королем Сигізмундом I. Протягом деякого часу Дашкович навіть був дипломатичним заручником у Бахчисараї — татари готувалися до походу на Астрахань і не хотіли, щоб Литовсько-Руська держава заважала їм у цьому.

Незважаючи на тимчасовий союз із Кримом, у 1523 р. Остафій Дашкович знову здійснив вдалі напади на Північне Причорномор'я, зокрема на фортеці Очаків та Іслам-Кермен. Передмістя Очакова, який був центром провінції Османської імперії, було спалене козаками. Іншу міцно укріплену турецько-татарську фортецю Іслам-Кермен було взято штурмом і теж спалено, що засвідчило вміння козацтва не лише оборонятися та перемагати татар у степових поєдинках, але й застосовувати поширену в Південно-Східній Європі практику здобуття міст і містечок, укріплених валами, ровами, засіками та кам'яними мурами. Як засвідчував документ, війська на чолі з черкаським і канівським старостою «город Ослам (Іслам-Кермен) зламали і поруйнували й гармати побрали» та взяли у полон багато його жителів. Це стало серйозною втратою для кримських ханів і турецьких султанів, адже ця стратегічна фортеця контролювала велику територію південного українського Подніпров'я. Після цієї операції козаки Дашковича вийшли на своїх човнах у Чорне море та взяли на абордаж два кримських судна. До Черкас і Канева привели великий полон і доставили військові трофеї, серед яких вирізнялися гармати. Через п'ять років, у 1528 р., Остафій Дашкович разом з іншим українським старостою Преславом Лянц-коронським знову знищив відновлене турками передмістя Очакова.

У 1524 р. згідно з королівським універсалом Сигізмунда I було сформовано спеціальний козацький підрозділ на чолі з річицьким старостою Сеньком Полозовичем та чорнобильським старостою Криштофом Кмітичем. У тому ж році вони здійснили вдалий похід у пониззя Дніпра, де блокували переправи кримської орди. З цього приводу Сигізмунд I писав: «Пан Семен Полозович и пан Криштоф поведаючи, иж они, яко слуги наши добрые и верные... собравши малый почот козаков, предся тым на низ Днепром до Киева и далее до Тавани на службу нашу ходили и, там будучи, послуги нам немало своее вчинили: тых людей неприятелей всех татар, который в панстве нашем были, тыждень через Днепр не пропустили ино каждый дей день з ними битву мевали и много дей их вбили, а иншие дей сами тонули. Кгдыж они с тым малым почтом людей таковыи послуги нам, господарю, чынили, мы на то бачы-

мы, кгда бы там тысяча або две людей наших козаков на Днепре мешкали, снать бы и овшем была от них большая и знаменитая послуга и оборона панством нашим. А так и ото жедамы ваше милости, рад наших, рачте о том радити и мыслити. И виде-лося бы ваше милости там по Днепру козаков имети на пришлое лето для осторож-ности и обороны панством нашим и ваша милость рачте обрати з дворян наших кото-рого годного и доброго человека и казали бы ему скоро по Велицедни до Києва ехати и козаков збирати, и казали бы ваша милость к тому часу сукон и пенязей на них колко сот коп послати, а тыи козаки по Днепру на перевозах разложить...» Польський король також хотів «по Дніпру на перевозах розложить» застави. У вересні того ж року на Таванській переправі козаки з Русі «тиждень через Дніпро татар не пускали і кожний день з ними битву мали і багатьох їх убили, а інші самі потонули».

Претендент на кримський трон Іслам-Гірей у 1526 р. вислав до Дашковича свого посла з листом, у якому відзначалося, що він є союзником Великого князівства Литовського. Також він звертався до українського урядовця з проханням забезпечити проїзд його посла до польського короля. Однак Дашкович відправив татарина до Бахчисарая, а сам відписав Сигізмундові І, що Кримське ханство готується до нападу на Литовсько-Руську державу. Для укріплення кордонів король послав до Черкас спеціальний загін на чолі з якимось Михайлом Козаком.

Узимку 1527 р. на територію Русі вступило 34-тисячне кримсько-татарське військо. Князь Костянтин Острозький зібрав свої підрозділи та залучив до них козаків Остафія Дашковича. 27 січня поблизу села Ольшаниця на Київщині (за іншими даними — на річці Ольшаниця, що на Черкащині) відбулася грандіозна як на той час битва, у якій вояки Дашковича разом з підрозділами шляхтича Юрія Слуцького взяли активну участь. Згідно з твердженнями окремих джерел, у цій переможній для Литовсько-Руської держави битві загинуло від 20 до 26 тисяч татар, а близько тисячі ординців було захоплено у полон. У зв'язку з цим «некоронованому королю» України-Русі князю Костянтину Острозькому влаштували тріумф у Вільні та Кракові.

Розголос про Ольшаницьку битву розійшовся всією Європою. У листопаді 1527 р. півтисячі відбірних українських лучників на чолі з Остафієм Дашковичем запрошувалися для боротьби з турками до Угорщини. У травні наступного року про вербування «татарського війська» з України-Русі вже турбувався французький представник у Польщі. Восени 1528 р. претендент на ханський трон Іслам-Гірей підійшов до тогочасної української столиці Черкас та просив притулку в Остафія Дашковича. Тоді ж черкаський староста разом з королівським урядником Михайлом Григоровичем та підрозділами того ж Іслам-Гірея воював у Північному Причорномор'ї з османськими військами.

Зібравшись із силами, татари вирішили помститися невгамовному козацькому вождю. Навесні 1532 р. багатотисячна кримська орда разом з відбірними підрозділами турецьких яничарів (1500 осіб) і артилерією, що складалася з 50 гармат, оточила тогочасну столицю козацької Русі Черкаси. Упродовж місяця намагався захопити черкаську фортецю хан Саадет-Гірей. Але всі чисельні штурми були відбиті оборонцями міста, на чолі яких стояв сам Остафій Дашкович. Під час облоги він не

тільки керував обороною міста, але й проводив переговори з Саадет-Гіреєм. Черкаський староста зумів умовити кримського хана підписати мирну угоду з королем Сигізмундом I, отже, кримська орда була змушена відійти з Середнього Подніпров'я. Пізніше Дашкович на сеймі польської шляхти вихвалявся здобутими ворожими трофеями, а також ядрами від гармат, якими обстрілювали Черкаси. Тоді ж Остафій Дашкович отримав великі кошти на оборону краю з королівської скарбниці. Він неодноразово повідомляв Сигізмунда I про підготовку татарських військ до походу на Велике князівство Литовське та Польщу і пов'язував це з тимчасовим припиненням внутрішньополітичної боротьби в Кримському ханстві, де він мав своїх вивідників. Такі повідомлення надходили від черкаського і канівського старости постійно. Однак він і сам не цурався розвідувальних операцій, безпосередньо перебуваючи у стані ворога. «Він знав їх мову і, часто буваючи на розвідах, лишався невпізнаним у їх таборі; його вважали за татарина, і завдяки цьому, довідавшись про їх справи, він розбивав їх уцент, а посланців татарських, посланих до нього, виставляв на страшенну ганьбу», — описували сучасники військову сміливість і хитрість непереможного українця.

У 1533 р. козацький воєначальник прибув на сейм Литовсько-Руської держави, де виступив із промовою, в якій заявляв про необхідність заселення дніпровських островів задля оборони від татар. Того ж року Дашкович у письмовому вигляді виклав польському королю свій проект оборони України та створення регулярної прикордонної служби. Згідно з його положеннями, біля татарських річкових переправ мали постійно вартувати козацькі підрозділи на човнах-чайках. Інші козаки мали патрулювати традиційні сухопутні татарські шляхи. Нижче дніпровських порогів на островах він пропонував збудувати кілька міцних фортець. Хоча польський сейм і схвалив військовий проект Дашковича, який передбачав 2-тисячний козацький реєстр, але через відсутність коштів не поспішав упроваджувати його в життя. Однак, як виявилось згодом, теоретичні викладки Дашковича не пропали марно — у 40–60-х рр. XVI ст. ними скористалися інші прикордонні старости й козацькі ватажки — Берnard Претвич та Дмитро Вишневецький.

Восени 1533 р. новий кримський хан Сахіб-Гірей переправився через Дніпро й зупинився поблизу Черкас. Черкаський староста повідомляв королівський уряд про небезпеку. У 1535 р. Остафій Дашкович знову здійснив черговий похід на Московське князівство. За свідченням сучасників, він очолював майже 3-тисячне козацьке військо, з яким «довго і широко московські землі воював».

Багато інформації про джерела формування українського козацтва міститься в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема турецького султана та кримського хана. Так, на початку 40-х рр. XVI ст. хан Сахіб-Гірей писав з Бахчисарая польському королю Сигізмунду I про «шкоди», які чинили черкаські і канівські козаки татарам, і у випадку їх повторення загрожував послати орду до Черкас. Майже аналогічний лист турецького султана Сулеймана до того ж короля від 1546 р., в якому зазначалося, що козаки з Переяслава — Яцько і Мануйло, з Черкас — Карпо і Єдрушко, з Брацлава, з Києва і багатьох інших прикордонних замків, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським, здобували приступом Очаківську фортецю.

Найявні джерела переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани — ремісники чи торгові люди. Якраз вони не завжди складали більший відсоток населення, насамперед, прикордонних міст, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах (1552 р.) проживало 223 міщанини; бояр, панів і князів — 9 осіб; слуг міських — 25; пушкарів — 2; почет старости — 66; драбів — 160; козаків — 250. Аналогічним було співвідношення населення в той час у Брацлаві та Вінниці. Зауважимо, щоб уважатися повноправним громадянином, тобто, перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти нерухомим майном, як мінімум — власним будинком. На противагу міщанам більшість козаків не мали власної оселі і ходили в степ на промисли або служили у заможних городян. Різниця між ними чітко визначалася в люстрації, де вказувалися розміри податків та форми відбування повинностей.

Разом з тим у більшості міст і містечок України проживали й селяни. Було б недоречно повністю виключити можливість їх участі у козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або власники незначних земельних ділянок — городники, халупники, комірники, підсусідки — не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі і козакуванням. Однак конкретних документальних свідчень про це на сьогодні не виявлено.

Скарги турецьких і татарських правителів змусили уряд Великого князівства Литовського звернути увагу на діяльність українського козацтва. Південноукраїнські адміністратори, основним завданням яких був нагляд за несенням прикордонної служби, стверджували, що саме козацькі експедиції стримували агресивні дії ординців. Київські воєводи Дмитро Путятич, Костянтин Острозький, старости черкаські та канівські Остафій Дашкович, Андрій Пронський, Василь Тишкевич, Іван Пенько, Оникій Горностаї, Федір Сангушко підтримували тісні контакти з козаками, постачали їм коней, зброю, провіант. За таке покровительство над козаками вони отримували частину здобичі, захопленої під час походів. З іншого боку, зміцнення зв'язку між представниками місцевих властей і козаками відбувалося в процесі служби останніх у конвойних командах, які використовувались для охорони воєводських чи старостинських осіб під час поїздок або відсічі нападів татар.

Південноукраїнські старости бачили в козаках єдину реальну силу в боротьбі проти татарської агресії, про що неодноразово доповідали уряду. З їх ініціативи на засіданні державної ради Великого князівства Литовського 1524 р. розглядалося питання про прийняття загону козаків для несення прикордонної служби. Передбачалося виділення з казни на ці потреби значних коштів. Утілення в життя цього задуму доручалося київським державцям Семену Полозовичу та Криштофу Кмітичу. В листі Сигізмунда I до членів державної ради навіть згадувалося про перші кроки цієї акції, коли Полозович зробив розвідку на південному прикордонні для його облаштування укріпленими пунктами. Відсутність коштів стала основною причиною провалу урядового проекту. Але ідея охорони південного прикордоння силами козаків

збереглася. На сеймі 1533 р. черкаський староста Остафій Дашкович знову порушив це питання. Він доводив, що для безпеки кордону необхідно постійно тримати на Дніпрі близько двох тисяч чоловік пішої охорони та кілька сотень кіннотників і розпочати будівництво замків. Як і раніше, вербування козаків зумовлювалося необхідністю протидії татарській агресії. Проте уряд не мав наміру витратити кошти на будівництво укріплень за сотні верст від населених пунктів або волостей.

В обох випадках безпосередньо про організацію козацтва не йшлося, але об'єктивно вони були тісно пов'язані з цим процесом. Уряд прагнув не стільки залучити козаків на державну службу, скільки встановити контроль над дедалі зростаючою групою населення, яка не бажала визнавати ніякої влади. Чергова спроба здійснити перепис козацтва припадає на 1541 р. — період активних походів запорожців на татарські улуси. 21 липня Сигізмунд I надіслав черкаському старості князю Андрію Пронському грамоту, в якій містилося суворе застереження, щоб козаки не ходили на татарські улуси. А згодом до Черкас прибув представник великого князя Стрет Солтанович для складання реєстру. Свідчень про результати даної місії у джерелах не збереглося. Важливим є сам факт, що уряд бачив у козаках силу, яку прагнув використати у власних інтересах.

Створення бастіону за Дніпровськими порогами стало можливим лише завдяки енергійній діяльності українського князя Дмитра Вишневецького. Його боротьба проти турецько-татарської агресії мала міжнародний характер, оскільки організоване ним козацтво стало військовою силою, з якою мусили рахуватися чільники багатьох держав. Водночас особистий штандарт (прапор) Дмитра Вишневецького із срібним хрестом, золотими півмісяцем та зіркою на малиновому полі передався в майбутньому і на знамена дніпровської вольниці та Війська Запорозького.

Перші документальні згадки про Вишневецького з'являються наприкінці 40-х рр. XVI ст. Обійнявши посаду канівського і черкаського старости, князь спільно з військами інших прикордонних урядників брав участь у походах на турецькі фортеці Акерман та Очаків на Чорному морі. До активної боротьби з кочівниками спонукала, очевидно, й трагедія двоюрідного брата Федора Вишневецького, який разом із родиною потрапив до кримського полону, про що повідомляли тогочасні хроніки.

На урядовому сеймі 1550 р. Б. Претвич розповідав про походи на татар, у яких брав участь Д. Вишневецький, характеризуючи його як відважного і мужнього полководця. Головним завданням південноукраїнських старост була оборона прикордоння, тому логічною виглядає спроба князя вдатися до практичної реалізації ідеї через побудову військової фортеці на Запорозжжі, що, безумовно, потребувало значних матеріальних і людських ресурсів. Можливо, їх брак став поштовхом до пошуку інших варіантів залагодження прикордонних конфліктів між кримськими татарами та запорожцями. Влітку 1553 р. Вишневецький з великим почтом здійснив поїздку до Туреччини. Шестимісячне перебування князя в столиці Оттоманської Порти було відзначене приязними прийомами при султанському дворі, чому могла сприяти дружина Сулеймана Роксолана.

Повернувшись із Туреччини на початку 1554 р., Дмитро Вишневецький мав аудієнцію під Люблінном у польського короля Сигізмунда II Августа, який підтвердив

повноваження канівського і черкаського старости та дав наказ ретельно обороняти прикордоння. Протягом наступних двох років князь активно займався цією важливою для держави справою.

Плани приборкання кримської орди в той час виношували й у сусідній Московії, адже вона продовжувала сплачувати данину кримському хану як спадкоємцю правителя Золотої Орди. Тому цілком імовірно, що союз українського князя Дмитра Вишневецького з царем Іваном Грозним, незважаючи на суперечності між Великим князівством Литовським і Московією, залагодився доволі швидко. Навесні 1556 р. із Путивля на Запорожжя прибув загін московитів під керівництвом дяка М. Ржевського. Офіційним приводом послужили звістки про наміри хана здійснити набіг на московські землі. Польський посол у Криму Михайло Галабурда повідомляв Варшаву про зустріч на Хортиці Д. Вишневецького із М. Ржевським і планування ними спільної експедиції проти татар. У результаті до московського загалу приєдналися триста козаків з отаманами Михайлом Єськовичем і Михайлом Млинським.

Турецькі джерела зафіксували також розорення Очакова влітку 1556 р. Д. Вишневецьким, який із загonom у 600 кіннотників і командою на 18 чайках здійснив цю операцію. Султан Сулейман вимагав від короля Сигізмунда II Августа суворо покарати українського князя, що посилювало конфлікт Вишневецького з польським і литовським урядом. У вересні він послав до Москви делегацію на чолі з М. Єськовичем, який запропонував співпрацю у протистоянні кримській орді. Московський цар Іван Грозний прийняв пропозицію і вручив Вишневецькому грамоту і подарунки. Для офіційного оформлення угоди на Хортицю разом із М. Єськовичем прибули бояри А. Щепотьев і М. Ртищев. Підписання угоди в Хортицькому замку призвело до загострення напруження між Кримом і Запорожжям. Ще гірше вплинув на їхні відносини похід козаків на турецьку фортецю Іслам-Кермен, звідки була забрана артилерія і перевезена на Хортицю.

Протягом трьох тижнів у січні 1557 р. кримський хан Девлет-Гірей здійснював облогу Хортицького замку. У листі, переданому через козака Дениса Малого, Д. Вишневецький повідомляв московського царя, що успішно витримав наступ неприятеля, а хан покинув Хортицю з «великим соромом». Про успіхи князя і козаків у протиборстві з кримчаками на Запорожжі писав також Івану Грозному московський посол у Польщі Роман Пивов. Водночас тривала оборона Хортицького замку в суворих зимових умовах позначилася на боездатності воїнства Д. Вишневецького. Зазнавши значних людських і матеріальних втрат, він звернувся до короля Сигізмунда II Августа по допомогу, наголосивши на значних пошкодженнях замкових укріплень. У відповідь король надіслав грамоту Д. Вишневецькому, в якій висловив подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність при обороні від перекопських татар та пообіцяв у майбутньому не забувати подвиги князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку

на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б ще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем».

Під осінь чисельні татарські полчища, посилені загонами молдовського володаря та яничар, знову підступили до замку Д. Вишневецького. Не діставши підтримки від уряду, князь залишив Хортицьку фортецю і відступив до Черкас. Звідти Д. Вишневецький звернувся до московського царя з проханням прийняти його на службу. В той же час замок на Хортиці був повністю зруйнований ординцями.

Не одне покоління істориків замислювалося, чи правомірно ототожнювати Хортицький замок з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною. Перш за все нез'ясованим залишається місце локалізації замку. Версії, серед яких фортеця Вишневецького означається поза межами о. Велика Хортиця, не підтверджуються документальними джерелами. Залишків матеріальної культури козацтва на самій Хортиці надзвичайно багато, що може стати підставою для будь-якого трактування ареалу розташування запорозької твердині. Інше питання — архітектурний стиль Хортицького замку. Можна послатися на тогочасні європейські аналоги і взяти за основу поширену у XVI ст. старонідерландську систему фортифікації, а саме зведення чотирикутного замку з виступаючими бастіонами. За таким принципом згодом була зведена Кодацька фортеця біля першого дніпрового порогу. Безперечним є лише те, що замок на Хортиці був збудований із дерева й укріплювався зовні ровами та високими валами. В середині фортеці, очевидно, знаходилися землянки для проживання та зберігання боеприпасів і продовольства. На бастіонах були розташовані гармати, які височіли над навколишніми просторами.

Хортицький замок, безумовно, дуже відрізнявся від відомих пізніших архітектурних комплексів козацьких твердинь на Запорожжі. До складу гарнізону, очевидно, входили, крім козаків, представники військово-служилої верстви — бояри, слуги, драби. Проживання єдиною громадою навіть протягом невеликого терміну в специфічних умовах південного прикордоння сприяло зародженню своєрідної суспільно-політичної організації запорозького товариства, її моделі, яка згодом почала називатися кошовою. Як слушно зауважив М. Владимирський-Буданов, Хортицька фортеця стала гніздом низової вольниці — майбутньої Січі. Логічним доповненням даної тези є твердження М. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком нової української республіки».

Таким чином Хортицький замок, зведений як форпост боротьби проти татарської агресії, став осередком формування запорозької громади та своєрідним прототипом козацького укріплення, яке в 70-х роках XVI ст. на о. Томаківка дістало назву Січі.

З середини XVI ст. спостерігається поповнення рядів українського козацтва за рахунок боярства. У Великому князівстві Литовському ліквідовувались різноманітні ступені ієрархії землевласників після ревізії прав на шляхетство. Підставою визнання останніх стало не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Якщо для магнатів і князів дана обставина не створювала особливих проблем, то вона з усією гостротою постала перед боярами. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом удалося довести своє «благородне» походження шляхом пред'явлення жалуваних грамот на землеволодіння. Всі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводили на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польські власті. Вже наступного року було організовано люстрації Брацлавського і Київського воєводств. У ході їх проведення ревізори вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їх словами, при українських замках було багато таких представників земства і шляхти, які не хочуть відбувати земську службу і заявляють, що вони вільні люди. Так, бояри Заушани показали ревізорам копію королівської грамоти — виписку з київських земських книг, тому були залишені при шляхетських вольностях. За володіння землею вони мали поряд з іншими шляхтичами Київського воєводства нести земську службу. Київські бояри Позняки ніяких документів на вимогу люстраторів не пред'явили, а лише голослівно сказали, що вони звільнені від аналогічних служб згідно з королівським привілеєм. Однак ці аргументи до уваги не бралися, оскільки при великій небезпеці для київського замку, на думку ревізорів, уже нікого було посилати для огляду татарських шляхів та відправлення листів до найближчих замків. Тож південноукраїнське боярство стало перед проблемою пошуку свого місця в суспільстві. Через відсутність умов для заняття землеробством воно намагалося іншими шляхами відстояти свій попередній статус. Цьому ж об'єктивно сприяло створення козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби під час чергових кампаній, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави.

Найбільш підготовленими, безумовно, були бояри і слуги, які й склали нову хвилю формування українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного прикордоння кінця XVI — початку XVII ст. трапляються лише окремі згадки про бояр. При цьому обов'язково підкреслювалося їх «нешляхетське» походження, належність до «хлопства». У Північній Київщині та на Волині українському боярству під назвою «околична шляхта» вдалося утриматися аж до Визвольної війни середини XVII ст. Проте в джерелах дедалі частіше з'являлися такі визначення їх соціального статусу, як, наприклад, «козаки, звані боярами овруцького староства». Водночас поповнення козацтва боярським контингентом збіглося з важливим моментом у формуванні рицарської верстви, а саме — генези станових прав.

Не збереглося королівської грамоти, яка узаконювала створення постійного козацького реєстрового війська, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконстру-

ювати лише ретроспективно, шляхом аналізу пізніших документів. Грамотою від 5 червня 1572 р. король Речі Посполитої Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Єжи Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Однією з найважливіших її положень стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих властей.

Про сам процес проведення реформи та характер взаємовідносин запорожців з королівськими комісарами свідчень немає. Лише у рахунках коронної казни в наступні роки вказуються асигнування для полку «низових козаків» чисельністю 300 чоловік. Разом з тим, незважаючи на невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа на початку 70-х років XVI ст. сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення.

Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових доповнювалося наданням особливих прав і привілеїв, насамперед, звільнення від сплати податків та відбування феодальних повинностей, право на землеволодіння. Війську Запорозькому надавалися королівські клейноди: прапор, булава, литаври, щорічно виплачувалася платня відповідно до військового звання та видавалося сукно. Боротьба за відстоювання козацьких прав стала лейтмотивом усіх рухів козаків кінця XVI — першої половини XVII ст.

КОЗАЦТВО У ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Новий етап у піднесенні ролі українського козацтва в суспільному житті Речі Посполитої припадає на час правління Стефана Баторія (1576–1586). Уже наприкінці травня 1576 р. до Кракова прибуло козацьке посольство у складі Івана Сіверного, Федора Захвостого, Семена Поховського і Марка Вінницького. Під час їх аудієнції у короля, очевидно, йшлося про новий набір запорожців на державну службу. Баторій наказав видати кожному послу по 15 флоринів і по 6 аршинів ліонського сукна. Разом з тим, одержуючи інформацію переважно з Туреччини та Криму, король не довіряв повністю запорожцям. Великих клопотів завдало Баторію втручання козаків у молдавські справи, зокрема походи Якова Шаха та Івана Підкови.

За півроку татари двічі приходили в Україну, чинячи розбої і насильства над мирним населенням. Саме тому влітку 1577 р. на Запорозжжі активно готувалися до нового походу. У середовищі січовиків перебував і учасник багатьох військових експедицій Іван Підкова. За однією з легенд він доводився братом молдавському господарю Івоні, вбитому турками. Молдавани прислали на Запорозжжя депутацію з проханням до Підкови прибути до Ясс і зайняти престол, на якому перебував посаджений султаном Мурадом III господар Петро Кривий. Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, молдавські бояри надіслали листи київському воєводі Костянтину Острозькому та барському старості Миколі Тарновському з

проханням посприяти Підкові. Однак, зважаючи на перемир'я між Польщею і Туреччиною, представники властей не підтримали козацьку експедицію.

Івану Підкові довелося розраховувати лише на власні сили. Окрім запорожців до нього приєднався на Поділлі загін Якова Шаха. В листопаді 1577 р. вони виступили у похід і на р. Прут поблизу столиці Молдавського князівства розгромили військо Петра Кривого. З тріумфом вступивши до Ясс, козаки проголосили господарем Молдови Івана Підкову, що не могло не мати міжнародного резонансу. На допомогу Петру Кривому султан надіслав війська. Велике військо прибуло й від правителя Трансильванії Криштофа Баторія — брата короля Речі Посполитої. Спільними зусиллями вони змусили Підкову залишити Ясси і повернутися в Україну. У Барі на Поділлі козацький ватажок був заарештований представниками польської влади, а пізніше страчений у Львові.

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій провів навесні 1578 р. ряд заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». 4 квітня було видано одразу 4 універсали, які мали безпосереднє відношення до запорожців. В одному з них король звертався до всіх місцевих урядовців — воєвод, каштелянів, старост, підстарост, бурмистрів, райців, вйтів тощо — з приводу козацьких походів на Молдову і Волощину, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і згаданими країнами. Баторій наказував усіляко сприяти шляхтичу Яну Тарлу, посланому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їх покровителів. З цією метою Тарло одержав особливі повноваження для проведення слідства і покарання винних. Стефан Баторій ще раз попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтках і постачання їм пороху, олова та живності, тим більше споряджати загони для нападів на татарські улуси. Каральну експедицію проти «свавільних» запорожців король наказав провести київському воєводі Костянтину Острозькому.

Однак улітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців унаслідок потреби держави у військовій силі суттєво змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Баторій назвав їх «молодцями запорозькими» і запропонував воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі «пожитки», ніж походи у Молдову та Волощину. Реалізацію свого задуму король доручив шляхтичу Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським. На прийомі у короля вони запропонували свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником — поручником або гетьманом — шляхтич Ян Оришовський.

Наступного дня, 16 вересня 1578 р., з'явилася «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби. Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало порівняно з попередньою реформою обмеження їх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве

застереження, що так має бути до завершення війни з Московією. Отже, умови королівської служби поширювалися лише на час війни, що свідчило про недовіру Баторія до реєстрових козаків і намір зменшити їх чисельність після завершення експедиції проти московитів. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах. Ця посада дісталася шляхтичу угорського походження Янчі Бегеру.

Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа «Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. стала надалі основою при посиленні на походження козацьких прав і вольностей. Надання прав лише реєстровим не могло забезпечувати дедалі зростаючих потреб у військовій силі, тому привілеї фактично поширювалися на все козацтво. Вже під час війни з Московською державою, крім загону реєстрових, у боях брало участь близько 4 тис. козаків. Серед їх ватажків відзначалися Іван Новельський, Корній Перевальський, Костянтин Величко. Після завершення експедиції до Пскова в 1581 р. козаки отримали платню згідно з реєстром, що містить п'ять сотень імен.

На сьогодні це є найдавніший повний реєстр Війська Запорозького, чітко розподіленого на 50 десятків і особливу роту при старшому Яні Оришовському. В останній налічувалося 30 прізвищ: Олександр Мірейовський, Микола Садковський, Станіслав Стrojевський, Микола Глуховський, Петро Кривковський, Ян Дорошовський, Станіслав Завістовський, Ян Модлінський, Курас Шульжинський, Іван Дерманський, Петро Нічовський, Ян Черменський, Петро Кам'янчанин, Іван Головач, Богдан Волошин, Святогор з Києва, Семен Копицький, Іван Водоп'ян, Денис Брагінець, Семен Ус, Ожель Москвичин, Іван Улас, Панько Дроздович, Степан Пінчук, Івоня Волошин, Микола з Мозира, Андрій та Іван з Дубна, Стас із Галича, Васько Брагінець. Як бачимо, у даному списку переважають представники української та польської шляхти. Вихідців з міщанства і боярства значно менше. Останні репрезентують нижчий прошарок козацької старшини.

Отаманами Війська Запорозького були: Іван Кішка, Васько Горковий, Андрій Лиханський, Іван Лотіс, Сахворост, Іван Подолянин, Клим Чорний, Гілінак Городчанин, Кердей Місік, Онисько Голубович, Яків Волькос, Лукаш Козуля, Іван Тольчіха, Ісак Гусак, Васько Товстий, Онисько Зілік, Захар Кулага, Олекса Орел, Семен Бут, Остап Волевач, Пилип Волинець, Андрій Петрович, Яцько Кунцевич, Бенедикт Брагінець, Хведима Коломиєць, Марко Мозирянин, Іван Панкевич, Йосип Добрило, Юхим Сізак, Герм'як з Борисова, Хома Чорний, Йосип Смілий, Петро Зеленський, Минко Туровець, Кіндрат Щербина, Кунас із Бобруйська, Левко з Чечерська, Іван Товстий, Іван Березецький, Васько Щербина, Марко Канівець, Ілля Дунський, Міта Москвичин, Райтко Живолат, Іван Скляний, Оліфер Кулага, Кміта Домак, Дмитро Брагінець, Северин Марецький. Більшість їх була мешканцями Подніпров'я, де козацтво вже із середини XVI ст. виступало як окрема група населення.

Декларовані права козаків нерідко зводилися нанівець практикою тогочасного життя. Відсутність грошей у казні призводила до затримки, а нерідко й несплати

платні за службу. Представники адміністрації і окремі магнати втручалися в козацькі справи. Це спонукало запорожців до організації нових походів проти татар, тим більше, що в цей період за Дніпровськими порогами створювався новий потужний козацький осередок.

Відсутність документальних відомостей не дає можливості достеменно точно визначити час заснування Томаківської Січі на о. Томаківка, який у давнину ще називали Бучки, Буцький, Дніпровський і Городище. Саме тому в даному питанні слід більше уваги приділити аналізу побічних даних. А вони дають підставу для висновку, що до середини XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь-якому іншому місці не було зафіксовано. Ревізори Черкаського староства, які на початку 50-х років XVI ст. описували землі Запорожжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький форпост. Хоча в своїх описах вони згадували територію за порогами і зокрема «уход Томаховку». Не помітити укріплень Січі з розгалуженою мережею господарства вони просто не могли. Певно, в той час у названому регіоні дійсно був лише тимчасовий господарський ухід.

Зведення замку Д. Вишневецького в 50-х роках XVI ст. та його розгром татарами не дають підстав для твердження про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, про який французький інженер Гійом Левассер де Боплан писав, що з нього видно весь Дніпро від Хортиці аж до Тавані. Відсутні відомості про утворення та існування великої Січі на Запорожжі і в наступне десятиліття. Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до 70-х років XVI ст., коли король Стефан Баторій почав проводити жорстку політику з підпорядкування Запорожжя. Військові дії проти запорожців були малоефективними перш за все через розпорошеність козаків на просторах Великого Лугу та, очевидно, відсутність єдиного центру — Січі. У той період козаки переважно розселялися по уходах, городцях, невеличких січах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей був зафіксований у «Хроніці» Марціна Бельського 1575 р., який радив королю взяти запорожців на службу.

Перший опис Томаківської Січі з укріпленнями і козацькою радою маємо лише на початку 80-х років XVI ст. Він подається польським письменником Бартошем Папроцьким, який описав поїзду на Запорожжя шляхтича Самуїла Зборовського, що мав намір завербувати козаків для війни з Московією. Після прибуття до Канева з поштом він розпочав переговори з козаками. Проте для прийняття остаточного рішення змушений був їхати на Січ, що розташовувалася на Томаківському острові. Вірніше, не на острові в традиційному значенні цього слова. Термін «острів» у даному випадку вживався в значенні підвищеної частини землі серед боліт, плавнів, малих річечок правого берега Дніпра, чому й звався також «урочищем».

Подальший опис козацької організації на Томаківці не залишає сумніву, що то була Запорозька Січ. У той період там уже збиралися великі січові збори, на яких проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма учасниками, а щоб рішення вважалося прийнятним і обов'язковим для виконання, необхідна була його підтримка переважною більшістю січовиків. На Січі згадувалася і січова старшина: кошовий та курінний отамани, осавул та суддя. Зборовський також зафіксував на-

явність регалій найвищої влади, якими були «булава гетьманська» та «зброя перших гетьманів місця того», що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. Те, що пам'ять про «перших гетьманів» була ще не втрачена, дає підставу стверджувати про заснування Січі на Томаківці у 70-х роках XVI ст.

Змальовуючи побут козаків на Томаківці, Зборовський був вражений майстерністю січовиків у військовій справі, виконанні пісень та гри на музичних інструментах. Він зазначав, що козаки «невимовні штуки показували, співаючи пісні, стріляючи, на кобзах граючи».

Об'єднанню розрізнених козацьких городців та малих січей в одну велику Січ на Томаківці сприяло кількісне зростання козаків на даний час, в тому числі й поява на Запорозжжі значної кількості бояр, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство в Речі Посполитій. Чисельність козаків у Томаківській Січі встановити нелегко через відсутність прямих свідчень. Хоча приблизне число все ж назвати можна — за відомостями сучасників їх було близько 5–7 тисяч.

Щодо етнічної приналежності козаків можна висловити лише загальні міркування, які ґрунтуються на дослідженнях німецьких учених С. Любер та П. Рос-танковські, присвячених етнічному складу реєстровців за 1581 р. Вченим на основі аналізу власних імен козаків удалося встановити етнічну приналежність 356 осіб. Серед них вихідці з України становили більше 45 %, з Білорусії — близько 40 %, з Московської держави — трохи менше 10 %, з Польщі — 5 %. Зустрічалися в реєстрі і прізвища окремих вихідців з Молдови, Криму, Литви і Сербії. Можна припустити, що подібна етнічна строкатість була характерна і для козаків Томаківської Січі. Хоча з виникненням масових козацьких рухів початку 90-х років XVI ст. відсоток вихідців з України як основного ареалу повстань у козацькому середовищі значно зріс.

Зі створенням Запорозької Січі за досить короткий період козацтво виробило власну військово-політичну структуру — кіш. Разом з тим козаки не поривали зв'язків з волостю, виступаючи на захист давніх народних традицій, православ'я, особистої незалежності. Вони відчували себе більше членами запорозької громади, об'єднаної особливими соціальними і моральними критеріями, ніж вільними індивідами суспільства в цілому. Відповідно й зародження ідеї козацької свободи було наслідком не лише вільного життя в степах, а й соціально-політичної ситуації в південних районах України, які перебували під постійною загрозою нападу татарських кочівників.

Козацтво являло собою соціальне самозахищене об'єднання, покликане до життя умовами існування на прикордонні з відповідними моральними критеріями. Військова доблесть, честь, добра слава, патріотизм, благородство і готовність до самопожертви заради досягнення спільної мети стали невід'ємними рисами запорозького лицаря. Система запорозьких цінностей, за слухним висловом Ігоря Кравченка, була «тією таємною доктриною, котра відкривала сакральні істини буття, не знаючи яких людина гинула в марній боротьбі з минулим і суетним». Водночас внутрішній світ козаків відзначався й суперечливими рисами. «У внутрішніх якостях запорозького козака, — писав Д. Яворницький, — помічалася суміш добродійностей і вад, завжди, втім, властива людям, які вважають війну головним заняттям і головним ремес-

лом свого життя: жорстокі, дикі й безжальні до своїх ворогів запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами у стосунках одне з одним, мирними сусідами своїх соратників за ремеслом українських і донських козаків».

В основі січового братства лежав своєрідний аскетизм. Він проявлявся, насамперед, у готовності до смерті, чим козаки завжди дивували іноземних спостерігачів, у спартанському перенесенні фізичних страждань, у байдужості до побутового комфорту. З часом ці риси запорожців було опоетизовано й витлумачено як традиційні для українського національного характеру. Разом з тим створювалися відповідні стереотипи психології українців, котрі відігравали як позитивну (максимальна мобілізація сил в історично вирішальні моменти), так і негативну (зневажливе ставлення через довготривале іноземне панування до самого інституту державної влади) роль.

Козацький аскетизм, очевидно, дав підставу і для ототожнення запорожців із членами західноєвропейських духовно-рицарських орденів. Тим більше, що протягом XVI ст. ідея середньовічного рицарства продовжувала існувати в Речі Посполитій. Подібно ченцям-рицарям, козаки бачили у походах проти «невірних» не лише подвиги доблесті і засіб здобуття слави, але й релігійні мотиви. Польський історик Тадеуш Чарновський зокрема писав: «Законом на Запорозжжі було суворе військово-чернече життя, і на його пом'якшення не впливали ні сусідство, ні багатства, здобуті в Туреччині та Криму, ані навіть час». Дослідник Запорозжжя А. Скальковський називав козаків ченцями війни: «Схоже на католицькі римські ордени, козацтво було пов'язане узами общини (societas), віри (religio) і покликання (vocatio) або мети свого об'єднання».

Порівняння Січі з європейськими духовними орденами має місце і сьогодні. Справді, у них чимало схожого, наприклад, обряд вступу до товариства, на що звернув увагу ще у XVII ст. французький офіцер П'єр Шевальє: «Треба перепливти їх (пороги), а потім здійснити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком, так само, як мальтійські лицарі, щоб удостоїтися честі стати членом їх ордену, зобов'язані відбути паломництво». Можна додати також високий статус свободи, побратимство, пошуки рицарської слави і здобичі, культ Діви Марії Покрови. Водночас існували принципові відмінності між рицарями-ченцями і запорожцями, що впливали на формування їх світоглядних засад. Таємні духовні ордени (іоанітів, тамплієрів, тевтонців) створювалися із представників дрібного і середнього дворянства. Численні земельні володіння майже в усіх країнах Західної Європи забезпечували їм досить сите життя. Членами запорозької громади ставали вихідці з різних соціальних верств — від селянина до шляхтича. Джерелом їх прибутку була не феодална рента, а пошуки так званого «козацького хліба» з обов'язковим прикладанням власних зусиль. При цьому Запорозька Січ набула загальнонаціонального значення у боротьбі проти іноземного гноблення та зовнішньої агресії.

У середовищі січової громади характерні риси рицарства — рівність, взаємоповага, благородство — проявлялися у спілкуванні запорожців. Козаки називали себе товаришами, що в тогочасній польській мові означало «дворянство». Товариство для

запорожців ідентифікувалося зі шляхетством у Речі Посполитій. Порівняння рицарства і шляхетства було досить популярним наприкінці XVI ст. Хоча й створити власне рицарство на зразок західноєвропейського польській шляхті не вдалося. В цьому контексті цікавим є зафіксоване Бартошем Папроцьким звернення запорожців до Самуеля Зборовського при врученні йому гетьманської булави: «Ми, милостивий пане, вбачаючи у тобі пана рицарського і шляхетного походження, що для нас мало важить, тільки справа і серце мужнє... зичимо тобі, аби нами довго порядкував, звідкіля б і собі, і нам, і вітчизні милій, і своїм нащадкам безсмертну славу здобув». Безперечно, що опис цієї події мав і певне ідеологічне підґрунтя, а саме — утвердити за шляхтою рицарські традиції. Аналогічними атрибутами Папроцький наділив і козацького гетьмана князя Богдана Ружинського.

Помітний вплив на становище українського козацтва справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої для колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Роздача земель шляхті у власність з метою їх заселення практикувалася ще й за литовської доби. Більші можливості для встановлення польського панування на українських землях аж до кордону з Московською державою відкрила конституція, прийнята варшавським сеймом 1590 р. «Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою, — зазначалося в цьому документі, — не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому».

Прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Поділля, Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема слабкість виконавчих та судових структур, відкрили можливості панування кулачного права або фізичної сили. Звідси — поява латифундій нових власників, особливо воевод, магнатських родів, так званих «королев'ят» — Вишневецьких, Острозьких, Корецьких, Чорторійських, Даниловичів, Збаразьких і т. д. Серед прибулих на Подніпров'я було чимало й таких, хто головним своїм заняттям уважав військове ремесло і розглядав його як засіб примноження земельних маєтностей.

Зародження козацького землеволодіння зумовлювалося, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. На перших порах власті не чинили ніяких перешкод мисливству та рибальству. Завзяті ухадники досягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті на рибу та звіра місця. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. У середині XVI ст. більша частина ухадів уже контролювалася властями. У люстрації Черкаського замку 1552 р. зазначалося, що тамтешній староста надає уходи киянам, чорнобильцям, мозирцям, петриківцям, бихівцям, за що вони мали сплачувати з промислів натуральний податок.

Працюючи постійно на одних і тих самих уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. Ревізор Брацлавського замку в 1545 р. зазначав, що розміри деяких пасік більші за села і в них, крім землі,

велика кількість ставків, садів, звірини та бджіл. У люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах назавжди.

Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття, тому з певним застереженням слід сприймати ревізорський запис про неозорі поля черкащан. Очевидно, йшлося про освоєння земель поблизу Черкаського замку. На Запорозжжі та інших південних окраїнах про землеробство не знаходимо документальних свідчень аж до середини XVII ст. Інша річ — Лівобережна Україна, насамперед Чернігівщина, куди татарські полчища приходили не так часто, а власті були зацікавлені в освоєнні нових територій на кордоні з Московською державою, з якою Річ Посполита час від часу вела війни.

Не лише на прикордонні, але й у центральних районах обробка пустуючої землі (займанщина) створювала умови для володіння нею. Але при постійній присутності представників влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від адміністративних центрів, навпаки, це стало звичайним явищем. Певною мірою воно проникало в правову свідомість ухадників. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями, тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя оточували землі міщан та шляхти.

У зв'язку з великим строком фактичного користування і володіння уходом право розпоряджатися ним зміцнювалося. Здобуті землі на правах займанщини козацтво прагнуло закріпити шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або короля, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний із зміцненням козацького імунітету в результаті заснування Запорозької Січі та організації реєстрового війська. Так, у привілеї старшому Війська Запорозького Яну Бадовському надавалися у Білій Церкві два будинки з городами та ґрунтами. Про характер надання у цьому ж документі містилося уточнення, а саме дозвіл на заняття промислами. Одному з його наступників на посаді старшого реєстру Яну Оришовському король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577 р.) урочища Копистерин на річці Мурафі поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічалося небагато і стосувалися вони переважно старших козацького реєстру.

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там говорилося лише про щорічну плату грошима та сукном. Однак запис до реєстру давав фактично козаку право на володіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою її узаконення як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами появи останньої не обов'язково ставали самі козаки. Необхідність у дешевій військовій силі в уряді Речі Посполитої постійно зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати малий держав-

ний бюджет. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з'явився термін «дике поле», яким позначалися території на схід від Дніпра та на південь від волостей. У документах зафіксовані надання земельних наділів лише козацькій старшині, більшість якої становила українська шляхта. Згідно з сеймовою конституцією 1590 р. козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чоновицький — на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталися Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі.

Розгалуженість земельних володінь руських князів зачіпала й інтереси козацтва. На цих засадах восени 1591 р. розгорівся конфлікт між Янушем Острозьким та старшим реєстру Криштофом Косинським. Утиск реалізації законних козацьких прав зумовив початок повстання, що охопило значну частину Подніпров'я. У грудні козаки захопили Білоцерківський замок, де до них приєдналися місцеві міщани, а згодом відійшли до Трипілля. Наступного року повстання поширилося на територію Волинського і Брацлавського воєводств. На територіях, які контролювалися козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалось самоврядування на зразок запорозького.

Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, власті звернулися до вищих урядових інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив». Тут же Вишневецький говорив про намір козацького ватажка піддатися під верховенство московського царя. Польський хроніст писав навіть, що Криштоф Косинський прагнув до чогось більшого, ніж «шкоди» князю Костянтину Острозькому. Тривога шляхти відчувалася і в зверненні від 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду. За її твердженням, козаки на Волині «до присяг на послухенство своє примушають». Наслідком шляхетських звернень стала поява конституції сейму, в якій зокрема говорилося: «Людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід уважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати українські загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях». Королівським універсалом було оголошене посполите рушення в межах трьох воєводств, а керівником війська призначався магнат К. Острозький.

Битва під П'яткою на Житомирщині у січні 1593 р. закінчилася великим кровопролиттям і змусила Острозького вступити в переговори з повстанцями. Для збереження військового потенціалу вони зобов'язувалися позбавити Косинського посади старшого Війська Запорозького і відійшли на Запорожжя. А влітку із Січі знову виступило козацьке військо у напрямку Черкас. Під час переговорів зі старостою О. Вишневецьким К. Косинський був підступно схоплений і вбитий. Таким чином перше козацьке повстання за відстоювання суспільних прав зазнало поразки. Однак влада була зацікавлена у збереженні козацьких контингентів на прикордонні для відсічі ординцям.

Зі свого боку козаки і наступного року продовжили експедиції до Криму та Молдови під проводом нового ватажка Семерія Наливайка, а також старшого реєстру Григорія Лободи. Свої дії вони кваліфікували як несення служби королю Речі Посполитої на південному прикордонні і вимагали стації у подільській шляхти. Відмова останньої переросла у збройний конфлікт, що знаменував початок нового повстання.

Козацький ватажок Наливайко був оповитий легендами ще за життя. Ця непересічна в українській історії особистість, очоливши після загибелі Криштофа Косинського козацьке військо, своїми діями змусила наприкінці XVI ст. здригнутися одну з наймогутніших тогочасних держав Східної Європи — Річ Посполиту. Віддаючи належне здібностям С. Наливайка як військово-політичного діяча, українці назвали його «царем», що засвідчило їхнє прагнення до створення власної держави. Протягом довгих років — аж до революції під керівництвом Б. Хмельницького — поляки називали мешканців України не інакше як «наливайківцями».

Народився майбутній український гетьман у першій половині 60-х рр. XVI ст. у невеличкому подільському містечку Гусятині. Після смерті батька, який був дрібним боярином, сім'я Наливайка переїхала до Острога, де проживав старший син Дем'ян. Там, в Острозькій академії, здобув С. Наливайко прекрасну освіту. Очевидно, що в стінах академічного закладу він ознайомився з багатьма працями європейських авторів — теоретиків військового мистецтва XVI ст.

Реалії тогочасного життя в Україні надали змогу молодому випускникові Острозької академії використати свої теоретичні знання військової справи на практиці. Одразу після навчання С. Наливайко вирушив на Січ і взяв участь у багатьох походах козацького війська. «Бавився за молодих літ за багатьох гетьманів козацьких багато, на багатьох місцях в землях неприятельських хлібом козацьким», — згадував сам Наливайко про буремні роки своєї молодості. Козацький вишкіл загартував молодого українця із Західного Поділля та перетворив його на досвідченого, витривалого й перевіреного у численних боях козака.

На той час козакування вважалось найкращою школою лицарства для шляхетської молоді, тож тим, хто її витримував, пропонували різні (в тому числі й військові) високі посади. Саме так дрібний боярин і повноправний козак Наливайко став сотником надвірного війська одного з найвідоміших тогочасних князів-магнатів Костянтина Костянтиновича Острозького. Весною 1594 р. сотник С. Наливайко за дорученням князя набрав для військової служби близько 2,5 тисячі осіб. Вони мали захищати від татарських набігів Брацлавщину. Перетворення такої великої й різношерстої маси людей у боєздатний загін засвідчило неабиякий організаторський талант Наливайка. Пізніше цей загін, що спочатку відзначився в обороні південно-східних кордонів Речі Посполитої, сучасники називали «полком Наливайка».

Однією з перших самостійних військових операцій С. Наливайка став розвідувальний рейд під його керівництвом у червні 1594 р. до містечка Паркани й розгром цієї турецької фортеці. У ході рейду було завдано поразки відбірному турецькому чамбулу та захоплено декілька тисяч татарських коней. Через місяць, у липні, загін Наливайка протидіяв татарському вторгненню до Західного Поділля. Скориставшись погонею за татарами, наливайківці спустошили шляхетські маєтки у Теробовлі, Гу-

сятині, Городку, Сатанові, Тлустому та інших містечках Подільського й Брацлавського воєводств.

Набравши багато зброї, коней і провіанту, а також збільшивши свій підрозділ до чотирьох тисяч вояків, С. Наливайко вирушив до Молдавського князівства, окупованого турками. Тут він здобув одну з наймогутніших турецьких фортець на Придністров'ї — м. Тягин. Під час походу козацьке військо спалило м. Ясси, де захопило багато зброї (особливо цінними були гармати) й провіанту. Турецький ставленик був зміщений з посади молдавського господаря.

Відразу після повернення в Україну, у вересні 1594 р., козаки Наливайка знову вступили у конфлікт з польською шляхтою. «Коли шляхта підтягнулася під Брацлав, учинив Наливайко із своїми вилазку з міста вночі, у дощ великий із тилу прийшовши, ударив на шляхту і погромив її», — засвідчував сучасник. Військові таланти козацького ватажка С. Наливайка були помічені й монархами Центрально-Східної Європи. У 1595 р. на запрошення угорського короля Северин Наливайко на чолі двохтисячного загону воював проти турків в Угорщині. Це дало йому змогу поповнити свій арсенал бойового мистецтва і з новими силами взятися за впровадження козацького устрою на землях, де проживали не лише українці, а й православні білоруси.

Восени 1595 р. Наливайко розпочав похід з Поділля на Волинь до Луцька. Взявши контрибуцію у місцевої шляхти, він рушив на північний схід у межі Великого князівства Литовського, заволодівши Слуцьком, Бобруйськом та Могильовом. Місцевий староста Д. Халецький так описував успішний штурм козаками укріплень Могильова: спочатку Наливайко обстрілював замок з гармат, після цього козаки підкотили під одну вежу два вози пороху, продовжуючи гарматну стрільбу. Побачивши це, більшість міщан, які обороняли мури, просто повтікали з міста зі страху, а українські козаки без перешкод зайняли одне з найбільших тогочасних міст Великого князівства Литовського. Литовські війська через деякий час намагалися відбити місто, але козаки самі залишили його, організувавши рухомий табір: «...досить потужно, з густою стрільбою той Наливайко відходить, ні одного чоловіка з людей своїх з табору до битви не випускаючи, за чим наші (литовці) йому нічого вчинити не можуть, а він людям нашим дуже шкодить». Саме у постійних наступальних і оборонних боях з супротивником удосконалювалося військово мистецтво козацького війська. Успішні дії проти переважаючих сил ворога забезпечувалися добре організованою розвідкою і контррозвідкою, вмінням збирати й аналізувати інформацію. За словами тогочасних шпигунів, С. Наливайко «ждному полковникові не звіряється, що за годину має учинити». Сам Наливайко на запитання про його майбутні плани відповідав: «...давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися».

Місцеве українське населення палко підтримувало діяльність С. Наливайка та його сподвижників. Протягом 1594–1596 рр. відбувалося справжнє масове покозачення українців з перетворенням сільських громад у козацькі громади. Навесні 1596 р. польські урядовці зі страхом відзначали, що «вся Україна покозачилась». Польський король віддав наказ зібрати проти козаків посполите рушення та профінансувати військо. На українські землі вирушила справжня армія (як проти іноземної держа-

ви) на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським. Розпочалася нова війна за свободу.

У квітні 1596 р., після важкого бою з польськими військами під Білою Церквою і поранення гетьмана Війська Запорозького Матвія Шаули, козаки обрали собі за гетьмана С. Наливайка. От як описував ті події сам Жолкевський: «Козаки йшли, спішившись у таборі, пустивши вози і коляси в 5 рядів. Мали понад 20 гармат. Вишикувавши військо, вдарив на них з усіх боків... Рукопашний бій відбувся в таборі, котрий розірвати не судилося, хоч для цього були всі можливості... Шаулу поранено з гармати в лікоть, Саська забито та й інших, серед них відомих, чимало побито... Козаки, обравши собі гетьманом замість Шаули Наливайка, котрого теж поранено, пішли ночувати до Трипілля...»

З настанням весни коронний гетьман С. Жолкевський з магнатськими загонами прибув на Подніпров'я і оточив військо Наливайка в урочищі Гострий Камінь поблизу Трипілля. Жорстока сутичка не виявила переможця, і повстанці зуміли переправитися через Дніпро на Лівобережжя. Зібрати нові сили карателям удалося лише в травні і підійти до укріпленого табору противника в урочищі Солониця під Лубнами. Головний бій між коронними і козацькими військами відбувся коло Солониці, де шеститисячна армія С. Жолкевського з 24 травня по 8 червня 1596 р. безперестанно штурмувала організований гетьманом С. Наливайком оборонний табір запорозького війська. З трьох боків він був обставлений в кілька рядів возами, зміцнений глибоким ровом та валом. З четвертої пролягало непрохідне болото. Здобути таке укріплення видавалося малоімовірним, тому Жолкевський вдався до тривалої виснажливої облоги з частими бойовими вилазками. Нестача харчів та продовольства змусила козаків дослухатися до пропозиції старшини піти на переговори з ворогом. Не зумівши перемогти козаків військовими засобами, поляки спромоглися розколоти козацьку старшину на дві частини політичними методами. Одна з них, ідучи на переговори зі шляхтою, підписала капітуляційну угоду і, склавши зброю, видала непокірного Наливайка із соратниками представникам короля. 11 квітня 1597 р. легендарного козацького полководця гетьмана С. Наливайка було страчено у Варшаві. На очах у представників королівської родини та великого натовпу йому відрубали голову, четвертували тіло, а шматки розвішали по всій столиці Польщі.

Окрім організаторського таланту, С. Наливайко мав хист військового теоретика. Ще напередодні війни за козацькі «вольності і привілеї» він подав королю документ під назвою «Кондиції», у якому пропонував план реформи козацького війська на основі побудови окремого політико-територіального утворення між Бугом і Дністром. Наливайко планував кардинально змінити організаційну структуру Війська Запорозького, для чого пропонував запровадити постійний реєстр козаків, платню з державної скарбниці та право збирання стацій з певної території. Лише в цьому випадку, як зазначав Наливайко, українське козацтво зможе воювати з потенційними супротивниками — Османською імперією, Кримським ханством та Московською державою, а також виконувати функції прикордонної сторожі. Але вийшло зовсім інакше. Саме в боротьбі з військом свого сюзерена — польського короля Сигізмунда III — поклав своє життя на олтар свободи української нації козацький «цар» Се-

мерій Наливайко. Протягом багатьох поколінь в Україні передавалися легенди про смерть С. Наливайка, який став символом мужності і відваги козака.

Але повернемося трохи назад. Участь окремих європейських держав у війні 1592–1606 рр. з Османською імперією привела до ідеї створення на чолі з римським папою Климентом VIII першої антитурецької коаліції. Вона отримала назву Священна Ліга. До цього міжнародного об'єднання увійшли Іспанія, декілька держав Італії та Австрійської імперії, а в 1594 р. — Трансильванія. Діяльність Ліги обмежувалася фінансуванням і спорядженням військових загонів найманців, які воювали проти турків під керівництвом австрійських воєначальників. Складовою частиною загальноєвропейських планів першої християнської Священної Ліги стала й військова діяльність українського козацтва.

Ще у 1584 р. представник Ватикану у Речі Посполитій Альберто Бологнетті запропонував королю Стефану Баторію використовувати для боротьби з Османською імперією військові сили українського козацтва. При цьому, на думку папського нунція, до початку офіційно оголошеної війни туркам козаки мали використовуватися польсько-литовським урядом нелегально. Король відповів ватиканському дипломату, що султан не повірить у те, що українці самостійно зможуть організувати такі великі походи, й висловив сумніви щодо спроможності ефективних дій запорожців під час регулярної війни. Зацікавленість Ватикану козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника римського папи Кароля Гамберіні, який налагодив стосунки з одним із козацьких ватажків, імовірно, Яном Оришовським. Згідно з джерелами, останній навіть мав свій план війни з турками, який він виклав італійцю. Цей план полягав ось у чому: козаки спочатку мали розгромити Кримське ханство, а потім за двадцять днів здійснити похід до Стамбула з метою його завоювання.

Передбачалося, що на допомогу козакам прийдуть усі підневільні балканські народи, а також донські козаки, черкеси й певна кількість татар. Я. Оришовський запевняв К. Гамберіні, що столиця Османської імперії майже не охороняється, адже турецькі війська були задіяні у війні з Персією, а у разі штурму Стамбула до козаків мають приєднатися тисячі невільників-християн. Для забезпечення такої військової операції козацький ватажок просив дати йому 25–30 тисяч дукатів. На основі плану Я. Оришовського за допомогою польського дипломата К. Держка було написано спеціальний меморіал латинською мовою, який К. Гамберіні мав передати у Ватикан та Венецію. У цьому документі вказувалося, що для організації козацького походу на турків потрібні лише гроші й свята хоругва із зображенням розп'яття Христа. Передбачалося, що після переходу українців через Дунай до них відразу ж приєднаються болгари, серби та албанці. К. Гамберіні й справді зустрівся з урядовцями Венеції й передав їм меморіал. Однак з огляду на те, що ця італійська республіка вже підписала мирний договір з Високою Портою, козацький проект виявився недоречним. Не зреагував на пропозицію нападу українського козацтва на Стамбул і папа римський Сікст V. Але за декілька років Ватикан уже сам звернув увагу на Україну.

Відчуваючи свою силу та потрібність Священній Лізі, низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до імператора Священної Римської імперії Рудольфа Габ-

сбурга: «...цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана)». Коли до імператорської резиденції у Празі прибуло козацьке посольство в особі висуванця реєстрового козацтва шляхтича Станіслава Хлопицького, то австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним народом і хочуть служити цісарю у боротьбі проти мусульман. 7 лютого 1594 р. Хлопицького як «старшого над дніпровськими козаками» було приведено до присяги імператору й відправлено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорозжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота з метою проведення переговорів щодо привілейного листа та грошей від імператора. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів Священної Ліги. Як відзначають історики, Австрія пішла на цей неординарний крок, оскільки для неї було життєво важливим знайти нового союзника й поширити театр воєнних дій проти турків на Північне Причорномор'я та Молдавію. Таким чином сили Османської імперії розпорошувалися й відтягувалися з Балкан та Центральної Європи. За домовленістю з Е. Лясотою, загін запорозьких козаків, який очолював отаман Богдан Микошинський, на 50 чайках (близько 1300 осіб) у травні-червні 1594 р. здійснив похід через гирло Дунаю на турецькі володіння у Чорному морі. Цікаво, що посол австрійського імператора під час своєї дипломатичної місії залишив досить ґрунтовний опис українських міст і селищ, козацького устрою, місцевих звичаїв і традицій, природи тощо. Крім того, у своєму щоденнику Е. Лясота помістив переписку між австрійським імператором Рудольфом Габсбургом та отаманом Б. Микошинським. Козацький отаман написав такого листа до імператора Австрії: «Я, Богдан Микошинський, гетьман запорозьців, разом з усім рицарством Вільного Запорозького війська цим повідомляємо, що ми своїх послів, Сашка Федоровича і Ничипора, командирів нашого війська над сотнею чоловік, з нашого відома і схвалення в рицарському колі, відрядили до Вашої Імператорської Величності, нашого Наймилостивішого Пана. Цим посланням ми даємо повну владу і силу укласти договір у наших справах з Вашою Імператорською Величністю, нашим Наймилостивішим Паном, і просимо найпокірніше, щоб їм в усьому так, як нам, усьому війську, йняв віру, і урочисто обіцяємо цим листом, нашим рицарським словом, що ми Вашим глибоким рішенням, яке згадані послі з Вашої Імператорської Величності приймуть і на що пристануть, цілком будемо задоволені і хочемо дотримуватись його без будь-яких заперечень. На доказ цього і для більшої гарантії ми дали своїм послам цей лист з повноваженням, складений під печаткою нашого війська і нашим писарем Левом Вороновичем власноручно підписаний. Дано в Базавлуці, біля Чортотлицького рукава Дніпра, 3 липня року 1594».

У листопаді 1594 р. до України відправився представник Ватикану Алессандро Комулович, який, очевидно, перед тим ознайомився з планом Я. Оришовського — К. Гамберіні — К. Держка. Він за дорученням папи Климента VIII мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств — Трансільванії, Валахії й Молдавії — з «рівноправною участю в ній козацтва». А. Комулович також привіз до України два листи від папи римського, у яких викладалася політична програма Священної Ліги та пропонувалося долучитися до неї українському козацтву. У зверненні

папи римського до гетьмана Війська Запорозького від 8 листопада 1593 р. відзначалося: «Климент VIII посилає привітання обраному сину і благородному мужу Генеральному Гетьману козаків. Не за нашими заслугами, а по волі Божій, перебуваючи у цій високій столиці блаженного Апостола Петра, ми постійно звертаємо у тривозі наші погляди у всі частини Християнського суспільства з тим, щоб відповідно до нашого обов'язку виконати нашу пастирську волю, а в цей найтяжчий час ми пристрасно прагнемо разом з суспільством розвіяти велику бурю, що підняли еретики разом з невірними... З усім старанням прагнемо підняти нашим Батьківським закликом на... захист віри і суспільства наших синів — католицьких правителів, а також нації і народи, які прославилися у війні. Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним Християнському суспільству в боротьбі зі спільними ворогами нашої віри. Тим паче, що ми поінформовані про твою сміливість і знання військової справи, адже ти не поступаєшся найхоробрішим людям у сміливості та вмінні командувати військами...» Окремим листом папа римський звертався до всіх запорозьких козаків: «...ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо не є таким важливим для майбутньої слави, як спільний захист Християнського суспільства, турбота про нашу святую релігію і жертвування життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо у цей час, коли найжахливіший турецький тиран настільки запалився ненавистю проти християн... Ви ж, відважні воїни, покриєте себе, як надійні військові слуги Господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зів'яне...»

У зв'язку з тим, що запорозькі козаки на прохання австрійського імператора перебували у військовому поході (близько 2 тисяч козаків під керівництвом отамана Григорія Лободи атакували турецьку фортецю Білгород та захопили Ізмаїл), представник Ватикану зустрівся з воєводою Речі Посполитої Костянтином Острозьким, а також з «дніпровськими» козаками Семерія Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі в Рим від 14 жовтня 1594 р. А. Комулович повідомляв, що у результаті переговорів українці спочатку погодилися організувати спільний з молдавським господарем похід на татарські володіння у Північному Причорномор'ї, але після отримання від представника Ватикану символічної грошової винагороди С. Наливайко відразу ж вирушив на чолі більш ніж 2 тисяч козаків у напрямку Тягині та Кілії. 23 жовтня ватиканський дипломат повідомляв у Відень, що на початку осені на війну проти турків відправилося 12-тисячне військо зі східних воєводств Речі Посполитої, зокрема 6 тисяч «дніпровських» козаків. Об'єднане козацьке військо на чолі з С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою напало на залежну від Османської імперії Молдавію й оволоділо її столицею Яссами. В результаті цієї перемоги українців молдавський господар Аарон відмовився від турецької протекції і перейшов на бік християнської коаліції. 1595 р., виконуючи зобов'язання перед Священною Лігою, козацькі підрозділи штурмували наймогутніші турецькі фортеці у Північному Причорномор'ї — Ізмаїл, Кілію та Браїлів. Улітку того ж року на запрошення австрійського імператора та угорського короля С. Наливайко на чолі 2-тисячного загону воював проти Османів на землях Угорщини. Це стало однією з перших військових операцій українського козацтва на теренах Центрально-Східної

Європи. Ось так козаки налагодили стосунки з папою римським та за його сприяння взяли участь в антиосманській Священній Лізі.

Розвиток козацького руху зумовлювався також заснуванням козацької січі на дніпровському острові Базавлук. Восени 1593 р. нечисленна козацька залога на Томаківці не витримала натиску кримських татар, унаслідок чого запорозька твердиня була зруйнована. Відновлення козацького форпосту на південному прикордонні не зайняло багато часу, оскільки у зведенні укріплених городків, острогів та засік за Дніпровськими порогами козацтво вже мало значний досвід. Великий Луг був добре освоєний козаками, і вони не випадково обрали новим місцем для облаштування січі Базавлуцький острів. Локалізацію останнього гранично чітко визначив посол німецького імператора Рудольфа II в Україні (1594 р.) Еріх Лясота, який прибув на Запорозжя з метою агітації козаків виступити на боці Австрії проти Туреччини і залишив нащадкам цінне свідчення з історії Базавлуцької Січі. Лясота зазначив, що острів лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла річки Підпільна.

Дослідники, як правило, обходили увагою ці лаконічні рядки твору спостережливого іноземця. Причини такого «легковажного» ставлення до унікального джерела пояснюються досить просто. Відсутність докладних свідчень про Базавлуцьку Січ не стимулювала до обрання її за об'єкт спеціальної студії. Відповідно пам'ять про події на Запорозжжі цієї доби поступово стиралася, а окремі з них важко піддаються ідентифікації. Так, наприклад, у листах запорозьких ватажків Самійла Кішки і Левка Івановича вказано місце їх написання — «Чортомлик», що могло тлумачитися по-різному. Саме тому деякі історики ототожнювали назву річки Чортомлик з однойменною дніпровською протокою — річищем, на якому лежав острів Базавлук. Водночас відстань між островом і місцем розташування на правобережній материковій частині Чортомлицької Січі, зведеної в 1652 р., є зовсім незначною. Тому, очевидно, на картосхемі запорозьких січей Д. Яворницького Чортомлицька Січ означена кінцем XVI ст. При цьому вчений зробив логічне припущення, що в XVI ст. острів у Чортомлицькому річищі, який лежав при злитті річок Підпільної, Скарбної і Павлюка, міг називатися Базавлуком. Початки ж Чортомлицької Січі досить чітко фіксуються в джерелах через 58 років після відвідання Еріхом Лясотою січової громади на Базавлуці.

Цікавим є також топографічне свідчення про локалізацію Базавлуцької Січі імператорського посланця до українських козаків. Цілком конкретно в його повідомленні йдеться про відстань у 2 милі від місця розподілу головного річища Дніпра на рукави, що знаходилося на південь від Микитиноного Рогу, до о. Базавлук по Чортомлицькому річищу — шляху, по якому Еріх Лясота добирався до Запорозької Січі. На карті басейну Дніпра до створення штучного Каховського моря шлях імператорського посла можна легко відтворити. Щоправда, піщані береги Базавлуку за кілька століть зазнали значної руйнації, а сам острів помітно зменшився.

Вибір місця для нової січі зумовлювався насамперед його важкою доступністю для татар і турків. Кіннота кримчаків не в змозі була швидко пересуватися болотистою місцевістю. До того ж, як писав Боплан, «у цих місцях нічого не змогли би вдіяти усі турецькі сили. Тут загинуло багато турецьких галер, що переслідували ко-

заків, коли ті поверталися з Чорного моря. Запливши у ці лабіринти, вони (галери) не могли знайти дороги назад, а козаки, обстрілюючи їх зі своїх човнів, захованих за очеретами, завдавали їм жару. Відтоді галери не піднімаються вище, ніж на 4–5 льє. Розповідають, що у військовій скарбниці в цих протоках козаки заховали багато гармат, і жоден не може дізнатися, де саме. Окрім того, поляки ніколи не бувають у цих місцях, козаки зберігають це у таємниці і не видають її».

Будівництво укріплення на о. Базавлук розпочалося, очевидно, восени 1593 р. і йшло швидкими темпами. Перед дерев'яною палісадою було насипано земляні вали, на бійницях вартових веж встановлені гармати. Через брак документальних свідчень важко визначити площу власне Січі на острові, який у вигляді трикутника був видовжений униз по течії річища. Ймовірно, що територія охоплювала північну підвищену частину, де розташовувалися укріплення і відкривався широкий краєвид навколишніх просторів. Дальші підступи до твердині охоронялися вартовими вежами, виставленими в степу. При появі ворога козаки запалювали на них суху траву або хмиз, від чого здіймалося полум'я і стовп диму. Цей сигнал передавався від вежі до вежі, сповіщаючи січовиків про небезпеку.

Побувавши на Запорозжжі, Еріх Лясота залишив нащадкам цінні матеріали не лише про локалізацію Січі, а й про її військово-політичну організацію — кіш. Щоденник німецького посла фактично є першою документальною розповіддю про життя січового братства. Перебування у повних небезпеки умовах степу змушувало козаків, незважаючи на відмінності в походженні і характерах, об'єднуватися у згуртоване товариство. Запорозжжі проникалися духом взаємовиручки та взаємодопомоги й підкорялися кошовим звичаям і традиціям, без яких немислимим було б їх існування. Січ давала козакам свободу, відкривала широкий простір для подвигів і слави, матеріального забезпечення, але в той же час від них вимагалася суворе дотримання основ кошової організації.

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Для переобрання січової старшини щороку на Різдво збиралися загальні козацькі ради. Крім того, незалежно від часу, в міру потреби, скликалися неординарні ради для розгляду термінових і невідкладних питань, але обов'язково з присутністю кошового отамана. В час прибуття імператорського посла запорозький ватажок Богдан Микошинський перебував у морському поході, тому довелося чекати більше тижня, і лише після цього Еріха Лясоту і його помічників Станіслава Хлопицького та Якуба Генкеля запросили до кола на раду викласти суть місії. Посол звернув увагу на порядок голосування запорозьців. Після оголошення пропозиції козаки розділилися на два кола, як завжди, коли обговорювали щось важливе. В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називали черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила податися на службу до німецького імператора, на що змушена була пристати й старшина. По залагодженні домовленості гриміли литаври і гарматні постріли.

Виконавча влада на Січі належала кошовому отаману. Про значення цієї посади в козацькому товаристві та характер виборів кошового яскраво свідчать спостереження Боплана: «Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються

серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посаду, відмовляється невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади не здатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонятися йому». Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини — суддя, осавул, обозний та писар — не відігравали такої визначної ролі, як кошовий. Влада останнього поширювалася не лише на січове військо, але й на всю територію Запорозжя. В житті запорозької громади особливе місце відводилося курінному отаману — безпосередньому начальникові куреня, своєрідного козацького земляцтва. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях. Кількість куренів не була стабільною. Михайло Слабченко нараховував їх на Базавлуці сім: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський. У майбутньому спостерігалася тенденція до зростання їх кількості. Це відбувалося з поповненням Січі вихідцями із різних регіонів Наддніпрянщини та Лівобережжя.

У кожному курені проживало від кількох десятків до сотні й більше козаків. Від чисельності мешканців залежали й розміри запорозького житла — куреня, зробленого з верболозу, обмазаного глиною і вкритого очеретом. За свідченням Еріха Лясоти, покрівлею служили кінські шкури для захисту від дощу. Очевидно, на той час козаки ще не встигли завершити зведення житлових приміщень, тимчасово залишивши їх літній варіант. Курені розташовувалися навколо січового майдану, де відбувалися козацькі ради. Ближче до майдану містився будиночок кошового отамана та пушкарня.

Січ на Базавлуці стала справжньою військовою базою, звідси організовувалися морські та сухопутні козацькі експедиції. Запорозька флотилія складалася з кількох десятків човнів (чайок), основні параметри яких зафіксував Боплан: «Близько 60 стіп (стопа — 32 см) завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби або липи завдовжки до 45 стіп. Збоку він обшивається дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і 1 стопи завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами... Будуються вони, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. З кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони напинають вітрило, але використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі веслюють». Гармати козаки здобували в боях, а зберігали їх до потреби як дорожній скарб у дніпровських плавнях.

Велике значення у справі консолідації козацтва мала боротьба проти турецько-татарської агресії. Із Базавлуцької Січі козаки майже щороку здійснювали воєнні

походи на Очаків, Акерман, Кілію, Ізмаїл, Гьозлов, Кафу та інші турецькі фортеці на Північному Причорномор'ї. Козацькі чайки досягали й берегів Анатолійського півострова, зокрема фортець Синопа і Трапезунда. Запорожці навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом сам Царгород».

Часто козаки практикували й піші експедиції в степ та сусідні країни. При цьому запорожці застосовували своєрідну тактику бою, яка давала перевагу на рівнинній місцевості. Польський військовий комісар Якуб Собеський відзначав, що козаки везли на возах гармати, а «кожний, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, заступ, шнури і все інше потрібне для того, щоб сипати вали або зв'язувати вози, коли доводиться йти цілим військом оружною рукою. Вони називають таке розташування возів табором, спереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховаються за вози і звідти бороняться, немов з-за укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповнюють вози землею і роблять з них міцний вал. Такий спосіб козацької війни». Оборона табором давала запорожцям можливість стримувати переважаючі сили противника протягом тривалого часу.

До сьогодні збереглася велика кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, у яких вони скаржилися польському уряду на українських козаків, намагалися використати походи останніх як підставу для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. У відповідь власті заявляли, що вони не можуть покарати запорожців, оскільки вони їм не підпорядковуються.

Про зрілість кошової організації на Базавлуці свідчить такий елемент її функціонування, як ведення міжнародних переговорів, які наприкінці XVI ст. набрали якісно нового змісту. В цей час європейський світ постав перед реальною загрозою османської агресії. Під егідою папи римського була створена «Ліга християнської міліції». Значна роль у майбутньому збройному конфлікті відводилася запорозькому козацтву.

Отже, восени 1593 р. папа Климент VIII вислав свого нунція, хорватського священика Алессандро Комуловича, до українських козаків з дорученням офіційно залучити їх до Ліги. Відповідно до інструкції папський легат мав вести переговори із запорожцями на прикордонні Речі Посполитої: у Кам'янці, Каневі, Корсуні або Черкасах. У листі Климента VIII до козаків відзначалася поінформованість Риму про їх хоробрість і військову відвагу. Вагомим додатком до послання понтифіка із закликом до боротьби з неприятелем святого Хреста мали стати 12 тисяч дукатів як аванс для початку кампанії. Решту обіцялося виплатити в ході війни. Проте маршрут Комуловича пролягав через Поділля, де йому порадили звернутися за допомогою до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Очевидно, через конфлікт Януша Острозького з козацьким гетьманом Криштофом Косинським папський посланець не знайшов шляху до Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколаєм Язловецьким — колишнім старшим козацького реєстру, який продовжував підтримувати тісні контакти із запорожцями. Тому, очевидно, не без ініціативи Язловецького в грудні 1593 р. відбувся похід козаків на турецькі придунайські міста. З Січі виступили реєстровці на чолі з гетьманом Григорієм Ло-

бодою. Експедиція завершилася взяттям Білгорода та Джурджі, звідки запорожці повернулися з великою здобиччю.

У контексті тогочасної політики папської курії відбувався й згадуваний уже візит в Україну посланця німецького імператора. Еріх Лясота детально зафіксував церемоніал прийняття іноземних посольств на Січі. За його свідченням, при наближенні до Базавлуку послів зустріла делегація у складі кількох заслужених і авторитетних запорожців, які привітали прибулих від імені всього січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Повернувшись із походу, Богдан Микошинський у супроводі кошових старшин прийняв Еріха Лясоту і вислухав його пропозиції. Наступним етапом переговорів мав бути виступ імператорського посла на козацькій раді. Проте сценарій був дещо порушений запорожцями. Річ у тім, що одночасно з Еріхом Лясотою на Січ прибув посланець московського царя Василь Никифорович. Старшина знала, що він буде згадувати у своїй промові «цісарську величність». Тому Микошинський завбачливо попередив Лясоту, щоб надання першості у виступі на козацькій раді посланцю з Москви не послужило приводом до непорозуміння, оскільки добре відомо, що «його імператорська величність стоїть вище всіх інших європейських володарів, і тому його послів необхідно було б вислухати першими». З цього незначного епізоду можна судити про чітку орієнтацію запорожців у тонкощах європейської політики.

Запрошений на раду Еріх Лясота передав письмове імператорське послання, після чого його попросили покинути козацьке зібрання, учасники якого детально обговорювали умови майбутньої служби. По завершенні палких дискусій козацька депутація у складі 20 осіб знову запросила Лясоту на раду. Запорожці загалом давали згоду на похід у Молдову і навіть за Дунай для боротьби з турецькими силами. Водночас вони висунули низку умов, головними серед яких були надання надійних гарантій від Рудольфа II щодо фінансування експедиції та узгодженість її з урядом Речі Посполитої. Зрештою Лясота вручив козакам хоругви, тулумбаси і 8000 дукатів як задаток за службу. Для подальшої деталізації умов її проходження до імператора вирушили обрані на раді запорозькі послы Сасько Федорович і Нечипор. Вірчі грамоти козаків було скріплено військовою печаткою та підписом писаря Левка Вороновича. Проводжали імператорське посольство також під звуки литавр і гарматних пострілів.

В останній день перебування на Базавлуцькій Січі, 1 липня 1594 р., Еріх Лясота записав у своєму «Щоденнику» про прибуття туди двох посланців від Семерія Наливайка. Вони повідомили про успішний похід проти татар, у ході якого наливайківці захопили близько 4 тис. коней. Дізнавшись, що запорожці мають у них потребу, запропонували у подарунок січовикам від 1500 до 1600 голів на знак примирення і подальших спільних дій проти татар. Конфлікт, який намагався залагодити у такий спосіб Наливайко, був зумовлений попередньою його службою у київського воєводи князя Костянтина Острозького під час придушення останнім козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. Сподівання Наливайка справилися: вже восени 1594 р. запорожці, очолювані гетьманом Григорієм Лободою, вирушили з ним у спільний похід проти турків.

Після придушення козацьких повстань у 1596 р. польські власті ліквідували козацькі права і привілеї. Між тим Військо Запорозьке продовжувало існувати й виступати від королівського імені у стосунках із сусідніми державами та під час походів проти татар. Король не наважувався вжити проти козаків суворих заходів, адже без них охорона південних кордонів країни була неможливою. Відповідно козаки, які несли прикордонну службу, вважали себе причетними до користування суспільними привілеями. Водночас в українському суспільстві утвердився образ козака як вільної людини на прикладах діяльності Дмитра Вишневецького, Івана Підкови та Самійла Кішки. При цьому велике значення козацтво надавало користуванню власним правом.

Генеза козацького права відноситься до тих давніх часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення необхідності зібрання громади, обрання ватажка, поділу здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права. На думку О. Лазаревського, козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без будь-яких штучних регламентацій.

Звичаєві норми як риси козацького правопочуття слугували владнанню наявних суперечок або вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату. Розвиток запорозької вольниці привів до трансформації цих традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Військовий характер рицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права А. Ткач, «особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, яка була центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Так, у Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правила ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах».

Цілком очевидним є той факт, що козацьке право формувалося на основі звичаєвого, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права (адже запорожці були насамперед воїнами) виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо. Очевидно, це дало підставу Д. Яворницькому стверджувати, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було

сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя». Разом з тим, дане положення може послужити яскравою характеристикою лише раннього етапу розвитку січової громади, коли запорожці основну увагу приділяли військовій справі.

Безумовно, писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих думок, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них уважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. Найстрашнішим покаранням було закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша: вбивцю клали живим до ями разом з убитим і обох засипали землею. У такий спосіб громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі, або могли внести хаос у відносини в коші. За таких умов покарання мали якнайточніше відповідати ухваленим січовою громадою правничим нормам. Ухилення від них розглядалося як порушення і відповідно каралося. Застосування суворого покарання змушувало козаків утримуватися від порушення правопорядку.

Незважаючи на самобутність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорозжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Так, положення 1, 10 і 12 артикулів тринадцятого розділу I Литовського Статуту 1529 р. про покарання на смерть за кримінальний злочин застосовувалися і в практиці запорозького суду. Це не випадково, адже в основу законодавства Великого князівства Литовського були покладені й норми українського звичаєвого права. Суворі військова дисципліна січової громади впливала на формування свідомості і поведінку козаків. Тривалий час вони намагалися ігнорувати державні інстанції, спираючись лише на традиції звичаєвого права. Тому цілком закономірно, що поступово в Запорозькій Січі викристалізувався тип людини, яка насамперед цінувала свободу.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний зі вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва з офіційним, яке не встигало на той час охопити дану сферу суспільного життя. Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого, водночас і суддю Яна Бадовського. У королівській грамоті було конкретизовано компетенцію нового старшого: «Він кожному козаку, хто прийде з Низу до наших земель, мав чинити справедливість». На перший погляд, у даному формулюванні містяться суперечливі положення, адже чисельність «низових козаків» була значно більшою, ніж 300 осіб, набраних на королівську службу. Одночасно судочин-

ство нібито поширювалося на реєстрових, які приходили на волості. Відповідно, Запорозжя у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх із правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах зі «сторонніми» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися гродськими судами.

З точки зору проведення судочинства реформа поставила Яна Бадовського в досить скрутне становище. Знать лише існуючого державного законодавства виявилось недостатньо для компетенції у «козацьких справах». Тим більш що обставини змушували старшого реєстру часто бувати на Запорозжжі, і цілком очевидно, що він мав зважати й на козацьке право, звичаї і традиції січової громади. Приклад з його наступником Яном Оришовським є тому підтвердженням. Перебування серед запорожців вплинуло навіть на його поведінку. Польські магнати висловлювали незадоволення «покозаченим» шляхтичем, коли старший реєстру прибув до Варшави на конвокаційний сейм 1587 р. у «грецькому» (українському) одязі і під час читання звернення до уряду сидів «по-турецькому».

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації і судочинства. Ця тривога передавалася і вищим урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні чергового сейму зазначалося: «Оскільки ці люди (козаки) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як таку, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям за місцем проживання». Під «загальним правом» тут маються на увазі норми II Литовського Статуту, які поширювалися в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі і мати своє управління та судочинство.

Навесні 1600 р. перед урядом Речі Посполитої знову постало питання про підтримку молдавського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню. Проте на Запорозжжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави. Після тривалих нарад лише 1 липня 1600 р. гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому давав згоду взяти участь у молдавській експедиції за умови виконання ряду вимог запорожців. Насамперед, скасувати баніцію, накладену на козаків, повернути «козацькі вольності», надані запорожцям Стефаном Баторієм, заборонити завдавати кривди козакам. Традицій-

но звучала вимога визначити платню за службу. І, нарешті, козаки просили надати їм «знаку» або хоругву.

Через місяць надійшла відповідь Сигізмунда III з подякою козакам за готовність іти в похід і обіцянками виконати їх умови. Королівське послання, очевидно, остаточно не переконало запорожців. Перебуваючи в Молдові, вони направили до Варшави нове посольство у складі Якова Осовського, Ждана Серафимовича і Петра Одинця. В універсалі від 26 вересня 1600 р., підписаному старшим реєстру Гаврилом Крутневичем, акцентувалася увага на необхідності надіслання охоронних листів до української адміністрації, щоб вона не чинила кривд козакам та їх сім'ям і після завершення експедиції.

Про виділення коштів на оплату війська та зняття баніції рішення міг прийняти лише вальний сейм, а восени 1600 р. уряд розпочав підготовку до війни зі Швецією. Як і раніше, козаки не відмовлялися від служби, але в листі, доставленому у Варшаву Іваном Радкевичем, Андрієм Комишем та Іваном Макаровичем, Самійло Кішка нагадав свої попередні вимоги. У лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість з них для учасників походу, в тому числі й гарантію від утисків козацьких сімей. Однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами. Тобто попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

У Лівонській кампанії брали участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно важкою, особливо в зимовий період. У листі Самійла Кішки від 2 січня 1602 р. до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського зокрема говорилося: «Тепер земля замерзла, куренів будувати не можна, коням також дуже зле, посилали ми своїх товаришів довідатися про живність — немає ніякої живності і дерев немає, ледь де одна чи дві хати, та й то з лози плетені; нам у такий порожній край нема по що йти, бо решту коней втратимо». В таких умовах багато козаків загинуло у битві під Феліном, в тому числі й Самійло Кішка. Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користуватися «старожитніми вольностями». За словами старшого реєстру Івана Кучковича, «за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були заховані в цілості та спокої наші убогі хати й маєтності, часто і густо облиті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слухних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його Королівська Милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші, мусив би нас усім тим упривілеювати й обдарувати, признавши нас синами коронними». Черговий раз, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише власне рицарських доблестей і «вольностей», але й зрівняння себе з «синами корони», тобто зі шляхтою.

Проте внутрішня конфронтація в країні — виступ шляхти проти короля (1606–1608 рр.) та проведення експансіоністської політики — не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Лжедмитріями й урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Знову з'явилися шляхетські скарги на

«козацькі свавілля» та фіксація реакції на них у рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1607 р. останнє положення було узаконене, хоча реалізувати його ставало дедалі важче. В ширшому й об'ємнішому варіанті воно зафіксоване в постанові вального сейму від 26 лютого 1609 р.: «Конституцією попереднього сейму обумовлено, що запорозькі козаки, які мешкають у наших маєтках, підлягали юрисдикції наших старост та їх підстарост, а ті, що мешкають у духовних і світських маєтках, підлягали юрисдикції власників цих володінь. Однак усупереч цій конституції і давнім звичаям згадані козаки чинять велике безправ'я і сваволу, не лише не визнаючи влади наших старост і своїх панів, але й маючи своїх гетьманів і різні форми власного правосуддя, чим утискають наші міста й міщан, перешкоджають владі наших урядників... Тих же козаків, що перебувають на Низу, (комісари) мусять організувати згідно з порядками і прикладом наших предків, призначивши їм старшину і виконавши все, що записано в конституціях стосовно вказаних козаків з урахуванням зазначених там покарань». Така сувора ухвала супроти козацтва звучала вперше після накладення на нього баніції в 1596 р. Проти козаків спрямовувалося відразу дві сили: королівські комісари і місцеві старости, що мало на меті взяти під повний контроль «свавільників» як на волостях, так і на Запорозжжі. Крім того, комісарам надавалися надзвичайні повноваження — аж до винесення смертного вироку. При потребі передбачалося навіть використовувати кварцяне військо. Комісарські декрети приписувалося проводити в дію київському воєводі Станіславу Жолкевському.

Відсутність даних про реалізацію урядової конституції пояснюється досить прозаїчно, адже на тому ж сеймі фактично вирішилося питання війни з Московією і було ухвалено виділити кошти для цієї кампанії. Отже, знову виникла потреба набору на службу українського козацтва. Його мобілізація розпочалася вже навесні 1609 р., чим були стурбовані місцеві урядовці. Спроби упорядкувати цей процес зазнали невдачі. У листі князя Януша Острозького до Сигізмунда III від 6 вересня 1609 р. містилося визнання безсилля перед козацькою стихією, яка діяла нібито від королівського імені. Основні козацькі сили були спрямовані на Сіверщину та Стародубщину, і лише невелика частина прибула на облогу Смоленська.

На сеймі 1611 р. знову постало козацьке питання. Окремі магнати виступили проти прийому на державну службу козаків, оскільки, на їх думку, «українська сваволя зростала під приводом королівської служби і чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану в його володіннях на королівщинах». Зі свого боку король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чиї б маєтки служили гарантом поведінки їх козаків. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Провал московської авантюри змусив короля Речі Посполитої дослухатися до настійних вимог турецького султана «знищити запорозців», підкріплених загрозою агресії, і надіслати до останніх комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр тих, хто мав би користуватися козацькими правами. У поданні урядової комісії від 15 жовт-

ня козацьким послам зазначалося, «щоб Військо Запорозьке згідно з давнім звичаєм, як повелося за предків Його Королівської Милості, перебувало на традиційних місцях для попередження про небезпеку і оборони кордону від неприятеля святого Христа; служило Речі Посполитій за платню, яку одержувало б від Його Королівської Милості щорічно, мало старшого, призначеного від королівського імені гетьманом коронним, на місцях своїх старих мешкало, на волості не виходило, ексцесів і прикроців людям жодного стану не чинило. Щорічно за це перебуваючі на королівській службі отримуватимуть 10 тисяч злотих і 700 поставів сукна, що їх видаватимуть на свята у Києві». Крім того, мешкати реєстровці разом з сім'ями могли в королівських і приватних маєтностях лише за дозволом володарів. Трахтемирівський монастир призначався виключно шпиталем для старих, хворих, поранених, скалічених і тих козаків, які доживали свого віку. Суворо заборонялися будь-які козацькі зібрання, без відома короля не дозволялося приймати на Запорозькій Січі «свавільних людей» і організовувати експедиції проти сусідніх держав. Отже, надаючи козацькі права лише одній тисячі осіб, власті робили цілий ряд застережень, фактично перетворюючи реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. У декларації виявилось відсутнім також підтвердження права на власне судочинство і землеволодіння.

Відповідь козаки мали дати через п'ять тижнів. На цей час кварцяне військо розташовувалося на Правобережжі від Києва аж до Черкас. Тим часом польська дипломатія всіяко намагалася покращити стосунки з турецьким султаном через козацький напад на Синоп, а також задобрювала кримського хана, боячись ординської агресії.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, у петиції до короля запорожці просили не виконувати умов, запропоновані комісарами. Однак з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах за участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому не дивно, що козаки не зважали на рішення сейму, і вже навесні 1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбула.

З цього часу серед славних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Рік його народження невідомий, але окремі біографічні відомості знаходимо у «Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем. Вихідець із православної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, яка відповідала тогочасному вищому навчальному закладу. Прогресивні традиції школи справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Однак цивільна служба не прийшлася до душі талановитому юнакові, і він віддав перевагу лицарському ремеслу.

На Запорозжжі Петро Сагайдачний досить швидко здобув авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків. Під проводом Петра Сагайдачного запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Кафу, Ізмаїл, Кілію, Си-

ноп, Трапезунд. Згодом він вступив на державну службу, проявивши неабиякі дипломатичні таланти у відносинах між реєстровим козацтвом і коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Визначними успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчутти властям силу козацтва і його необхідність для держави. Польський полководець Якуб Собеський зазначав: «Завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацьких свавільств; часто, навіть не задумуючись, карав смертю за найменші провини; свої недолюбливали його за це і неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений керівництва Запорозьким Військом. Ревний послідовник православного обряду, він був затятим ворогом тих, хто переходив у лоно римської церкви». Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів.

Унаслідок ускладнення зовнішньополітичної ситуації восени 1617 р. король доручив Станіславу Жолкевському створити новий козацький реєстр. З-під Вільшани коронний гетьман надіслав козакам проект угоди, якою заборонялися походи на турецькі володіння і містилася вимога очистити козацькі лави від тих, хто прибув на Запорожжя в останні три роки. Плату за службу отримувала і, відповідно, користувалася козацькими правами лише 1000 осіб. Основні пункти Вільшанської угоди фактично повторювали аналогічні 1614 р. Заперечення козаків викликав лише артикул урядового проекту про призначення старшого Війська Запорозького. Перебуваючі на державній службі бажали обирати ватажка зі свого середовища шляхом голосування, щоб його лише затвердив король. Знову обраний гетьманом Петро Сагайдачний від імені всього війська запевнив уряд Речі Посполитої в лояльності козаків, а також просив підтвердити права і привілеї.

Проведення жорсткої політики щодо запорожців цього разу унеможлиблювалося також потребою військової сили для допомоги королевичу Владиславу. Претендуючи на московську корону, він виступив у похід на Москву, але опинився у скрутному становищі під Вязьмою. Тому зрозуміло, чому настанови Сигізмунда III комісії у козацьких справах мали компромісний характер. Так, констатуючи загрозу суспільному спокою від козаків, король заявляв: «Сваволя козацька досягла великого розвитку і так гору взяла, що від неї можна сподіватися збурення значних мас; бо не лише через неї вдома проливається кров, люди в будинках і маєтках своїх не мають безпеки, шкоди великі і нищення творять, але й у сусідні панства їх військові громади з артилерією ходять, шкоди великі чинять союзним з давніх часів панствам». У той же час в універсалі містилася настанова якомога швидше упорядковувати реєстр для виконання козаками служби на благо Речі Посполитої. Для короля важливим також було бачити на посаді старшого людину, лояльну до уряду, яка б мала оперативно виступати на допомогу королевичу Владиславу.

Улітку 1618 р. більше 20 тисяч козаків «вибраного війська» вирушили у похід на Москву на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем. Козаки заволідали багатьма російськими містами, а 1 жовтня взяли участь у штурмі столичного Кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, але царський уряд став більш податливим на переговорах. Таким чином з допомогою козацтва

Річ Посполита підписала 1 грудня 1618 р. з Московською державою вигідне Деулінське перемир'я. Московська держава втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петру Сагайдачному. Тут же містилася згадка про те, що старший реєстру має забороняти ходити запорожцям на море і карати «свавільних». Але через два місяці король видав черговий універсал, у якому пояснював причину непослуху запорожців тим, що «попередні умови не були реалізовані, а козаків дедалі більше прибувало, тому ця сила не лише може розсварити нас з поганями, але й викликати внутрішні хвилювання». Відповідно призначалася нова комісія для упорядкування відносин з козаками.

Королівські комісари Томаш Шклінський, Тиберій Злотніцький, Ян Білецький, які прибули на Роставицю у супроводі коронного війська, пропонували покласти в основу нової домовленості з реєстровими проект попередньої. Проте в ході переговорів змушені були поступитися. До реєстру вписали вже 3000 козаків, місця проживання яких обмежувалися королівщинами. Всі, хто залишався в панських маєтках, підлягав присуду свого господаря. Козацькі човни на Січі знищувалися під контролем реєстрових, а про морські експедиції запорожці мали заздалегідь попереджати. У листі до короля від 21 листопада 1619 р. Станіслав Жолкевський скаржився на складність переговорів, що проходили над Роставицею. Разом з тим наявність коронного війська в Київському воєводстві, яке кількісно переважало козацьке, «привела до корисного для держави повороту справи».

Після поразки коронного війська під Цецорою (1620 р.) уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра 20 000 козаків з річною платою в 100 тис. злотих. Для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III прагнув також використати посередництво ерусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Києві.

Феофан прибув в Україну 15 березня 1620 р. Уже на кордоні з Московією його зустрів Петро Сагайдачний і супроводжував до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі ерусалимський патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливою козацькою охороною. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало тривогу польських властей. Для супроводу патріарха по території Речі Посполитої Сигізмунд III призначив пристава Фелікса Почановського. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський грамотою від 5 травня 1620 р. спеціально оповіщав представників адміністрації в Україні про місію Почановського і наказував усіляко сприяти подорожі патріарха.

Занепокоєння у Варшаві посилювалося також у зв'язку з обранням гетьманом Війська Запорозького Якова Бородавки. Причиною цієї зміни стало незадоволення козаків Роставицькою комісією та спробами Петра Сагайдачного реалізувати непопулярні серед запорожців окремі її пункти, насамперед спалення козацьких човнів (чайок). Станіслав Жолкевський уважав Бородавку найбільш схильним до бунтів і,

передбачаючи нові експедиції запорожців на Чорне море, попереджав короля про небезпеку таких акцій для польсько-турецьких відносин. Коронний гетьман пропонував також заарештувати Феофана, оскільки тривале перебування патріарха в Україні здавалося йому підозрілим.

Очевидно, коронний гетьман володів інформацією про прагнення православних відновити власну ієрархію, занепалу після Берестейської унії 1596 р. Право призначати єпископів на єпархії було прерогативою виключно королівської влади. Проте, зважаючи на неможливість дипломатичним шляхом добитися заміщення єпископських посад православними, українське духовенство змінило тактику. В його колах поширювався намір без згоди короля відновити православні єпископії. Це питання стало головним на зборах, скликаних під час храмового свята 15 серпня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами та православними шляхтичами звернулися з проханням до патріарха Феофана здійснити акт хіротонії. Вагання останнього і побоювання «неприємностей від короля та поляків» розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріарху безпеку при виїзді з України. Визначальна роль козацтва у відновленні православної ієрархії підкреслена в «Протестації» Йова Борецького: «Люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофану) сказали: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів».

У жовтні 1620 р. в приміщенні Братського монастиря патріарх єрусалимський Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та шістьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія, безумовно, мала велике значення для православних. Водночас вона зачіпала й інтереси уряду Речі Посполитої, який протягом чверті століття викорінював православ'я в Україні, насаджуючи уніатство й католицизм. Однак через складну політичну ситуацію однозначної реакції з Варшави не надійшло. На початку листопада Сигізмунд III надіслав листа єрусалимському патріархові з проханням посприяти виступу запорожців на війну з Туреччиною. Крім того, він послав до Феофана шляхтича Бартоломея Обалковського з метою примусити козаків виконувати королівську волю. З фактом відновлення православної ієрархії змушений був рахуватися і сейм, оскільки уряд мав намір використати козацькі сили для відсічі турецькій агресії. Автор сеймового щоденника відзначив наполегливість послів Київського воєводства у захисті православ'я. Хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки і чимало знатних людей взяли «релігію грецьку» під свій захист і присягнули, що не відступляться від своєї мети.

На території Київського воєводства політичні і конфесійні настрої козацтва, міщанства та шляхти в багатьох аспектах збігалися, тому цілком імовірно, що серед них існувала угода, можливо, навіть у формі присяги, про відстоювання православ'я. Від імені волинських послів на сеймі виступив чашник Лаврентій Древинський. Говорячи про небезпеку турецької агресії, він звернув увагу на необхідність стабілізації політичного становища в державі, насамперед через заспокоєння православних: «У

цій війні проти головного ворога Христа Святого сміливо можу сказати, що Ваша Королівська Милість ледве чи не більшу частину контингенту буде жадати від народу нашого руського, а народ цей, коли й надалі не буде задоволений в своїх домаганнях і проханнях, як може заступати... грудьми своїми вашу державу? Які може чинити старання для спокою від сусідів, коли не має внутрішнього спокою у себе вдома? З яким серцем, з яким почуттям буде гасити своєю кров'ю запалені мури вітчизни, коли не бачить, що погашено внутрішній вогонь запалених домашніх стін? Хто ж, Боже живий, не бачить цього на свої очі, які великі тягості, утиски й неможливі прикrostі терпить цей стародавній народ руський?»

У постанові сейму 1620 р. зазначалося про наміри уряду визнати в майбутньому православну церковну ієрархію. Водночас патріарх Феофан направив із Трахтемирівського монастиря в січні 1621 р. грамоту до Війська Запорозького, в якій містилося прохання стати на захист Речі Посполитої у зв'язку з турецькою загрозою. Про необхідність спільного виступу запорожців з коронним військом патріарх говорив також з козацькими полковниками та сотниками, які постійно перебували при ньому. Наприкінці травня патріарх видав спеціальну грамоту, у якій містився заклик до козаків послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з «бусурманами».

З 15 по 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти турецьких військ. На ній були присутні київський митрополит Йов Борецький, королівський посол Обалковський і ксьондз Оборницький. Козацьким гетьманом на той час був Яків Бородавка, діяльність якого викликала тривогу в польських урядовців. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський, сповіщаючи київського воєводу Томаша Замойського про зміну козацького ватажка, характеризував Бородавку як найбільш незнатного і найбільш бунтівного. Митрополит виступив на раді з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Наявність багатотисячного козацького війська змусила ксьондза Оборницького відзначити в своєму щоденнику: «Потрібно побоюватися, як би справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Дуже вони тут розхвилювалися, і все більше зростає їх свавілля, коли побачили вони себе в такій чисельності і силі». На раді козаки згодилися послужити королю, поставивши умову — затвердити на митрополії і владцтвах ієрархів, висвячених Феофаном.

Нависла загроза над Річчю Посполитою змушувала владу вслухатися в козацькі прохання. З 20 по 31 липня 1621 р. у Варшаві йшли переговори, в ході яких козацька депутація на чолі з Петром Сагайдачним була прийнята королем. Результати аудієнції невідомі, оскільки письмового рішення козацькі послі не отримали, а лише усні обіцянки задовольнити означені вимоги по завершенні кампанії. На початку серпня Петро Сагайдачний вирушив з Варшави під Хотин. Водночас Сигізмунд III надіслав листа керівнику урядових військ Карлу Ходкевичу, в якому йшлося про усунення від гетьманства Якова Бородавки в будь-який спосіб. Зміст цього послання наводить на думку, що заміна Якова Бородавки на Петра Сагайдачного не обійшла-

ся без втручання польської сторони. Офіційною причиною обрання нового старшого Війська Запорозького наприкінці серпня 1621 р. було небажання Бородавки об'єднуватися з коронним військом.

Очоливши козацьке військо, П. Сагайдачний на початку вересня 1621 р. вступив у збройне протистояння з турецькими підрозділами яничар, які йшли в авангарді основних сил. Після об'єднання з коронним військом козаки організували укріплений табір під Хотином і здійснювали сміливі вилазки в стан ворога. Їх незначні втрати були зумовлені добрим військовим вишколом. Описуючи Хотинську битву, Я. Собеський відзначав значущість для козацького війська блискучої тактики оборонного бою, яку застосовував П. Сагайдачний. За переказами, при наступі турки інколи поперед себе гнали верблюрів, мулів та іншу худобу, які мали приймати на себе козацькі залпи, а неушкоджені воїни могли навально атакувати противника. Проте запорожці, розгадавши цей план, криками і пострілами лякали худобу, і вона при втечі порушувала бойові порядки турків.

Переконавшись, що наступальними діями здобути перемогу неможливо, Осман II вдався до тривалої облоги коронного війська і запорозьких козаків. Поступово наближаючись до противника, турки застосовували потужний артилерійський обстріл і організовували диверсійні акції. Вони спорудили міст через Дністер для кращого підходу до козацького табору. Численні штурми знесилювали атакуючі порядки османів і приносили розчарування султану. Не додавало йому оптимізму й повідомлення про героїзм українських козаків у бою. Великі людські втрати та відчайдушний опір противника змусили Османа II звернутися до королевича Владислава та польного гетьмана Станіслава Любомирського з пропозицією про перемир'я. У жовтні 1621 р. були сформульовані статті турецько-польської угоди, ратифікація яких затяглася на тривалий час. Незважаючи на провідну роль запорозького козацтва у зупинці османської агресії, договір містив статтю, якою заборонялися козацькі походи на територію Османської імперії.

Після важкого поранення під Хотином (отруйною татарською стрілою) гетьман Петро Сагайдачний був відправлений на лікування до Києва. Перебуваючи у Братському монастирі, навіть у передсмертному листі до короля Сигізмунда III він висловлював тривогу з приводу утисків козацтва місцевою адміністрацією: «Покорне и слезне прошу, дабы тое козакам творимое бедствие и озлобление превысоким и грозным Вашего Найяснейшого Величества мандатом было запрещено и ускромлено. Особливе унея, за милостивым Вашего Найяснейшого Королевского Величества позволением, теперь з Руси через святейшого патриарха иерусалимского Феофана знесенная, абы впредь в той же Руси никогда не отновлялася и своих рогов не возносила». Своє майно Петро Сагайдачний відписав на благодійні цілі. У заповіті гетьмана від 5 квітня 1622 р. півтори тисячі злотих відписувалося на Львівську та Київську братські школи. На думку Касіяна Саковича, гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний являв собою взірць чесного служіння вітчизні.

Після переможної Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмунду III. У цьому документі, доставленому у Варшаву послами Марком Жмайлом, Павлом, Супруном і Богушем, була викладена своєрідна програма козацтва, давалася

оцінка його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед Річчю Посполитою, козаки відмовлялися від походів на Крим та Чорне море, за що просили зберегти «вольності старожитні і данини, кров'ю заслужені», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Важливе значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Козаки добивалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Увійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборона розташування жовнірських «леж» на території Київського воєводства. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом як окремою верствою населення специфічних прав і привілеїв без його утисків на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом з королівськими комісарами, які прибули на переговори з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зменшення реєстрового війська до 3 тисяч осіб (а їх було 40 тисяч). Усі інші мали повертатися до попередніх господарів, причому комісари повинні були стежити, щоб козаки сумирно розходилися по домівках «і по волостях не бавилися». Водночас вводився чіткий облік записаних на королівську службу із вказівкою імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звітні копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець приносив присягу на вірність королю Сигізмунду III та його нащадкам. У тексті також було зобов'язання «виконувати всі накази і постанови Його Королівської Милості, гамувати всяку сваволю і непослушенство, а саме, щоб ні особисто, ні через когось не виступав проти турецького султана, ні сушею, ні морем, окрім наказу Його Королівської Милості, Речі Посполитої, якби хтось із війська хотів щось подібне вчинити, а я про те дізнався, мушу попередити короля і гетьманів і сам таких буду карати, виконуючи свою повинність». Місця козацьких угодів і ловів узгоджувалися зі старостами. Урядовці вели мову також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію. Отже, фактично козацькі військові заслуги перед державою не були поціновані. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр у попередніх рамках і закріпити за перебуваючими на королівській службі поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом. Козацькі посольства до Варшави були безрезультатними, а їх загони, розташовані в Київському воєводстві, завдавали чимало клопоту місцевій шляхті та урядовцям. Не допомагали і звернення короля до козацьких полковників з наказом заборонити «жодні зібрання, до яких прилучалися свавільні люди». Фактично козаки підпорядковувалися лише власній адміністрації.

Під час чергової ради (1622 р.) на Росаві під Кагарликом без узгодження з польськими властями замість Петра Сагайдачного старшим реєстру козаки обрали Оліфера

Голуба, а писарем — Лаврентія Пашковського. Князь Єжи Збараський дуже нарікав на цей вибір, пророкуючи всілякі нові біди: «Цей народ буйний, бундючний і так цією останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всілякі накази, а тим більше маючи тепер гетьмана з черні, провівши цей вибір проти королівської постанови і зневаживши свою старшину». Затримка платні за службу загрожувала козацькими походами проти татар, чого остерігалися у Варшаві. Зі свого боку козаки послали петицію, подібну до підготовленої після Хотинської битви. На першому місці стояло конфесійне питання щодо «заспокоєння грецької віри». Однак Сигізмунд III цього разу рішуче відмовив домаганням запорожців, пообіцявши згодом вислати нову комісію. Передбачалося також одночасно розквартирувати на Подніпров'ї кварцяне військо. Королівське рішення було підтримане представниками козацької старшини, які уникали конфлікту з урядом. Цим, очевидно, пояснюється і зміна старшого реєстру. Ним став полковник Війська Запорозького Михайло Дорошенко, авторитетний як серед козаків, так і в польських урядових колах.

Участь козаків у війнах з Московською державою та султанською Туреччиною, безумовно, відволікала їх сили від власне українських проблем. Проте козацтво за будь-яких умов не стояло осторонь визвольної боротьби. Більшість учасників боїв з турецькими агресорами розташувалася в шляхетських маєтках на Київщині. До них приєднувалися місцеві жителі, які теж оголошували себе козаками. Польський магнат Якуб Собеський з відчаєм зазначав: «Цілі натовпи втікачів від плуга і ремесел» відмовлялися підкорятися властям. На варшавському сеймі 1623 р. князь Єжи Збараський закликав уряд негайно вжити заходів проти непокірних. У листі до короля Сигізмунда III він писав, що останніх підтримує «мало не вся Київська земля і Біла Русь». Королівська інструкція місцевим сеймикам містила застереження, що козаки «створюють собі окрему Річ Посполиту. Вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках Його Королівської Милості вся управа, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони так, що інші аналогічні ексцеси не пригадуються».

Для утримання козаків під контролем на сеймі 1623 р. пропонувалося збільшити кількість перебуваючих на королівській службі з 3 до 5 тис. Але відсутність коштів у казні не дозволила реалізувати цей задум. Більше того, їх не вистачало і на оплату кварцяного війська. Тому напруга у відносинах козаків зі шляхетським урядом дедалі зростала.

ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ НАПЕРЕДОДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

З 1625 р. Запорозька Січ виступає центром організації повстанських загонів в Україні для боротьби проти соціального, етнічного й релігійного гноблення. Похід козацького гетьмана Марка Жмайла на волості став визначальним для дій запорожців у наступні роки. Коли коронний гетьман одержав наказ вирушити в Україну для

придушення козацького повстання, то він не був цілком упевнений у боездатності жовнірів і мав надію отримати допомогу від місцевих магнатів. У листі Станіслава Конєцпольського до брацлавського воєводи Олександра Заславського зазначалося: «Оскільки доведеться виконати розпорядження Його Королівської Милості, яке надійшло мені вчора, і виступити з військом проти свавільних куп, дуже прошу вашу князівську милість, мого милостивого пана, коли виступлю в той край для такої важливої послуги Його Королівській Милості, зволити мені допомогти особою своєю і своїми людьми».

А між тим реєстрове військо ґрунтовно готувалося до боротьби з противником, закликавши під свої стяги навіть донських козаків. Про серйозні наміри повстанців здогадувалися й місцеві власті, які доповідали про це у Варшаву. Тривогу польсько-шляхетського уряду викликали й відомості про зносини козаків з Московською державою, з якою Річ Посполита перебувала у стані тимчасового перемир'я.

Похід на Подніпров'я супроводжувався розбоями і насильствами жовнірів над покозаченим населенням. До основних сил приєдналися загоони шляхтичів Томаша Замойського, Костянтина Вишневецького, Єжи Заславського, Станіслава Потоцького, Мартина Казановського, Яна Даниловича, Адама Калиновського, Януша Тишкевича. Окремі повстанські загоони з Білої Церкви, Фастова, Василькова почали відходити в напрямку Черкас. До цього міста йшло із Запорозжя козацьке військо на чолі з Марком Жмайлом, який організував поблизу Крилова укріплений табір, куди 19 жовтня 1625 р. прибули королівські комісари з ультимативними вимогами. Урядовці пропонували підкоритися старшому, якого призначить Станіслав Конєцпольський, і видати організаторів богуславських, корсунських, канівських та інших виступів, на що одержали «зухвалу відповідь».

Спроба штурмом оволодіти повстанським табором не увінчалася успіхом. У ніч на 21 жовтня Жмайло відійшов до Курукового озера і зайняв вигідні оборонні позиції. Болотиста місцевість не дозволила шляхті наступати широким фронтом, і після кількох невдалих атак Конєцпольський запропонував розпочати переговори.

Два дні в таборі повстанців ішло бурхливе обговорення кожного з пунктів договору. Особливе незадоволення викликало прагнення шляхти обмежити кількість реєстрових та вимога видати на розправу організаторів повстання. Зрештою козацьку булаву козаки знову передали Михайлу Дорошенку, який і підписав угоду зі Станіславом Конєцпольським.

Згідно з Куруківським договором створювалися шість реєстрових полків за територіальним принципом — Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Чигиринський, Черкаський і Переяславський, по 1 тисячі козаків у кожному. Перебуваючим на королівській службі призначалася щорічна плата в 60 тис. злотих. Водночас козаки зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, а також відмовитись від морських походів і стосунків з іноземними державами.

Виконання умов договору фактично означало ізоляцію Війська Запорозького від інших соціальних верств, у тому числі й людей, які давно вважали себе козаками. Козаки, які залишилися поза реєстром, так звані «випищики», з цього часу почали

зорганізовуватись у власні структури, обирати старшину і ватажка. Саме нереєстрове козацтво стало в майбутньому найбільш боездатною і організованою силою визвольного руху в Україні.

Неодноразові затримки платні за службу, свавілля королівської адміністрації і окремих шляхтичів викликали і в наступні роки зростання невдоволення серед реєстрових козаків. Під різноманітними приводами уряд відмовлявся задовольнити прохання козаків, тому не випадково невдалою виявилася спроба комісара в козацьких справах Томаша Шклінського завербувати на війну зі Швецією двохтисячний козацький загін. У листі гетьмана Михайла Дорошенка до Томаша Шклінського, надісланого 18 лютого 1627 р. з Канева, зазначалося: «Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найліпших чи з них відлучених від нас (хто не ввійшов до реєстру згідно з Куруківською угодою), що своїми панами, у яких вони в підданстві, так часто пошарпані і понижені, що ледве з душами лишилися; бо тих, що лишилися на службі королівській, шкода до цього залучати, є для нас і тут досить роботи з ворогом Святого Христа, і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що король, Його Милість, ласкою своєю і додатком за втрати наші (маються на увазі втрати під час Хотинської війни) зволить нагородити наші теперішні криваві заслуги (про які йому добре відомо), але ніякої ласки ми не дістали, навіть шматка хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях з'їсти могли, і що вбогий чоловік мав, то проїсти мусив, а щоб чим тіло покрити, про те й не згадувати, зовсім нас голод і холод присіли».

Улітку того ж року путивльські воєводи повідомляли в Москву, що реєстрове козацтво не бажає більше нести службу польсько-шляхетському уряду, «а как де их не мера будет, и они де пойдут служить государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу». Спільно із запорожцями реєстрові нерідко без згоди властей ходили в походи на Чорне море, що викликало напруженість у польсько-турецьких стосунках і гнів магнатів та короля. Особливо помітним був козацький похід на Крим під проводом Михайла Дорошенка 1628 р., коли під загрозою опинилася ханська столиця Бахчисарай.

З метою попередження народних рухів в Україні наприкінці 1629 р. уряд Речі Посполитої після закінчення війни зі Швецією направив у Київське воєводство значну частину кварцяного війська. Посли київського митрополита Йова Борецького Андрій, Григорій та Йосип розповідали путивльським воєводам (1630 р.), що лише в районі Києва налічувалося близько 8000 жовнів. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів «за Дніпром». Уперше правлячі кола шляхетської Польщі наважилися зайняти військами велику територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами.

У цей же час селяни і міщани Подніпров'я активно протистояли введенню нового оподаткування — подимного. Вони виганяли збирачів податків, а разом з ними і представників місцевої адміністрації, громили шляхетські маєтки. Цю ситуацію вдало використало нереєстрове козацтво, очолюване Тарасом Федоровичем. Представники родини Федоровичів — овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян — здавна належали до еліти Війська Запорозького. Гурко Федорович як слу-

га князя Костянтина Острозького одержав маєток на Волині у довічне володіння. Козацький полковник Сасько (Сашко) Федорович як посол запорожців їздив з Еріхом Лясотою (1594 р.) до німецького імператора Рудольфа II, відзначився також як сподвижник Семерія Наливайка та Григорія Лободи. У поході під Хотин (1621 р.) один із козацьких полків очолював Тиміш Федорович, а посланцем до Варшави від реєстрового війська (1625 р.) виступив Ілляш Федорович. Тарас зафіксований тоді ж літописцями корсунським полковником, а згодом був відомий під іменем Тараса Козака, Тараса Трясила. Регламентована державна служба не йшла ні в яке порівняння із запорозькою вольницею. Похід під Перекоп навесні 1629 р. через відсутність координації дій з реєстровими завершився невдало. Однак це не похитнуло віри запорожців у досвідченого ватажка. Уже в грудні того ж року, коли постало питання про виступ проти коронного війська, козаки знову обрали гетьманом Тараса Федоровича.

Навесні 1630 р. Тарас Федорович очолив козацьке повстання на Подніпров'ї. Завдяки широкій агітації козацькому гетьману вдалося мобілізувати на боротьбу проти коронного війська десятки тисяч чоловік.

З реляції коронного гетьмана Станіслава Конецпольського на варшавському сеймі дізнаємося, що повстанці повидавали «універсали, що справа за віру йде, щоб збиралися всі, хто був колись козаком і хто хоче ним бути: обіцяли їм усілякі вольності давні». У цих лаконічних положеннях універсалу чітко простежується глибина усвідомлення козацькими ватажками завдань і перспектив боротьби. У зв'язку із значним покозаченням селян і міщан вимога здобуття «козацьких вольностей» означала по суті для них законодавче оформлення особливого правового статусу козацтва. У гасло «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського панування, знищення католицизму й уніатства.

Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на звернення Тараса Федоровича — «почали ся купити зевсюд». Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Лівобережжя, Волині приєднувалися до повстанського війська. Навіть шляхта Галичини записувала протестації до актових книг гродських судів на своїх підданих, які втікали на Подніпров'я, де вливалися до загонів народних месників. На початку квітня путивльські воеводи Михайло Бутурлін і Василь Ляпунов доповідали в Москву, що із Запоріжжя прийшло близько десяти тисяч повстанців. Вони ж підкреслювали визвольний характер народного руху: «Збираютца изо всех городков козаки, которые гроши мали (реєстрові), и выписные козаки, что были выписаны. А собрався де, выгонять им из Киева и изо всех городков после Великодня поляков».

Швидко стягнути в район Бара, де знаходилася резиденція коронного гетьмана, загони кварцяного війська виявилось нелегкою справою, адже вони навмисне розквартирувалися на значній відстані один від одного, щоб запобігти їх об'єднанню і виступу у зв'язку з тривалою затримкою платні. Конецпольський звернувся також з універсалом до шляхти, в якому йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик негайно приєднуватися до війська зі своїми загонами.

Про події в Україні він одночасно повідомив також короля. Сигізмунд III зі свого боку надіслав листи до українських магнатів з наказом виступати на допомогу коронному гетьману. Враховуючи масштаби народного руху, Конецпольський прийняв рішення про мобілізацію до війська кількох тисяч «вибранців», тобто рекрутів із селян і міських жителів.

Основні повстанські загони, вийшовши з Січі, оволоділи Корсунем, звідки Федорович направив посольство до Бара, де перебував коронний гетьман, з вимогою скасування Куруківської угоди та покарання реєстрових, які були при коронному війську, як зрадників. Конецпольський відкинув пропозицію і розпочав підготовку до карального походу. Козаки переправилися в районі Трипілля на Лівобережжя, де розгортався масовий селянський рух. Укріплений табір вони створили поблизу Переяслава біля злиття річок Альти і Трубежа, залишивши охорону переправ через Дніпро.

Попереду основного війська Станіслав Конецпольський послав відомого ката і бузівра коронного стражника Самуїла Лаща. На шляху до Переяслава він влаштував жорстокі розправи над мирним населенням. Загони Лаща, за словами літописця, «до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день Великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих». Така ж доля спіткала і жителів Димера, Івниці та інших сіл і містечок. А 6 квітня 1630 р. з Бара виступило коронне військо і рушило через Вінницю та Білу Церкву до Києва. На цьому шляху до нього приєднувалися численні магнатські загони.

Під час переправи на південній околиці Києва, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на коронного гетьмана з його свитою напав великий загін повстанців. Деякі шляхтичі під час панічного відступу потрапили в полон. Автор Львівського літопису стверджує, що тоді ж мало не піймали Станіслава Конецпольського. Під Переяслав прибуло близько восьми тисяч жовнірів, а разом із магнатськими загонами та частиною реєстрових козаків чисельність польсько-шляхетського війська досягла двадцяти тисяч. На відміну від повстанців шляхетські вояки були добре озброєні, мали в обозі як легку, так і облогову артилерію.

З початку травня протягом трьох тижнів тривали кровопролитні бої під Переяславом. Зустрівши відчайдушний опір, коронний гетьман визнавав зростаючий опір повстанців, незважаючи на одчайдушні штурми їх табору, і неодноразово звертався до короля по допомогу. Становище коронного війська ускладнювалось і активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Вони громили окремі жовнірські частини на шляху до Переяслава, блокували переправи ворога на лівий берег Дніпра. Лише в районі Києва, за свідченням Львівського літопису, повстанці «байдаков 50, а чолнув без лічби спалили, жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана».

У ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник у табір коронного війська. Штаб Станіслава Конецпольського охороняла так звана «золота рота» (назва походила від золотого кола на її прапорі) чисельністю близько півтори сотні шляхтичів із знатних родів, яка була повністю знищена.

Ці події яскраво відобразив Тарас Шевченко:

*Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали!
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...*

Відсутність підкріплень та людські втрати поставили коронне військо у скрутне становище. Крім того, як зазначав літописець, жовніри хотіли покинути поле бою через не виплату їм за службу. Очевидно, саме тому ініціатором переговорів виступив коронний гетьман. У декларації, надісланій Станіславом Конецпольським до табору Тараса Федоровича під назвою «Спосіб заспокоєння гніву Його Королівської Милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: а) збереження Куруківського договору; б) видача Тараса Федоровича; в) визнання старшого, якого призначить король; г) об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін; д) розпуск нереєстрового козацтва; е) повернення полонених жовнірів.

Пропозиції викликали неоднозначну реакцію у стані повстанців. Частина козацької старшини, враховуючи критичне становище коронного війська, прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. Окремі козацькі ватажки, в тому числі і Тарас Федорович, не бажали йти на угоду зі шляхтою, тому вони з частиною козаків відійшли на Запорожжя. Подальші переговори від імені повстанців повів Антон Бут. Він прийняв в основному пропозиції коронного гетьмана, що й було зафіксовано в Переяславській угоді 8 червня 1630 р. Її підписали також Тиміш Орендаренко, Іван Бачинський, Михайло Минковський і писар, очевидно, Сава Бурчевський. Присягу на вірність королю Речі Посполитої проголосили старшини: Іван Кулага, Василь Сокол, Костянтин Вовк, Олександр Світницький, Попович з Корсуня, Микола Манойленко, Станіслав Яблонський, Філон з Переяслава, Гаврило Калущенко, Захаріяш із Чигирини, Іван Туровець, Федір Бабиченко.

Фактично угода була спрямована проти інтересів основної маси учасників — «випищиків», селян і міщан, які мали повертатися в панські маєтки. Реєстрове козацтво не було покаране за виступ проти урядових сил. Навпаки, король пішов навіть на певні поступки — реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. осіб. Це зумовлювалося рядом причин, зокрема складним становищем у рядах коронного війська через затримку платні та наближенням терміну Деулінського перемир'я з Московією.

Питання про становище в Україні розглядалося варшавським сеймом 1631 р. У звіті королівських комісарів про наслідки повстання, очолюваного Тарасом Федоровичем, містилася характеристика його рушійних сил: «Річ Посполита має таки зрозуміти, що так само важливо було приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали змоги шаліти, як і тримати в порядку самих козаків, бо ні хлопи без козацького титулу і поради, ані козаки без хлопської сили не змогли б вистояти». Отже, власті розуміли небезпеку об'єднання зусиль селян, міщан та козаків, прагнення одержати козацький «титул», «порад», які йшли від козацьких ватажків і зачіпали інтереси польських властей в Україні. Сигізмунд III звернувся до сенаторів із закликом знову розташувати коронне військо в Україні.

Прибуття нових жовнірських загонів на Київщину вже в лютому 1631 р. викликало нове піднесення козацького руху. Незважаючи на наказ властей про заборону населенню постачати продовольство запорожцям і підтримувати з ними стосунки, мешканці Ніжина «тех запороских козаков в город к себе пустили, и кармы им давали, и стояли против их (коронного війська) с козаками заодно». За словами очевидця Назара Сахнова, жовніри тричі приступали до штурму міста, але городяни і козаки на чолі із запорожцем Іваном Балиловцем мужньо відбивали атаки противника. Безуспішна облога тривала кілька тижнів. Водночас Тарас Федорович розіслав із Січі на волості заклики про продовження боротьби, на які відгукнулося близько 15 тис. козаків, що зібралися в Черкасах, Переяславі, Каневі, Лубнах, Острі. Проте Станіслав Конецпольський через своїх агентів обіцянками і підкупамі реєстрової старшини зумів відмовити перебуваючих на державній службі від підтримки «випищиків». Саме через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла.

Про події в Україні було відомо далеко за її межами, і протиборство між козаками та урядом Речі Посполитої намагалися використати країни антикатолицької ліги, зокрема протестантська Швеція. У маніфесті шведського короля Густава-Адольфа (1611–1632 рр.) від 25 червня 1631 р., підготовленому його радником Жаком Русселем, так зверталися до запорожців: «Благородні і вільні лицарі, мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці...» А восени в Україну прибули шведські послы Пер Ладмірал і Жан де Грева з пропозицією перейти на службу до шведського монарха. Проте старшому реєстру Івану Кулазі вдалося заарештувати шведську депутацію і відправити до Варшави.

Кількісне зростання козацтва й успіхи у протидії польській владі приводили до поступового усвідомлення необхідності боротьби за створення автономії в межах Речі Посполитої. Яскравим прикладом цього може слугувати рішення Корсунської ради у жовтні 1632 р., на якій було декларовано, що при наступі поляків козаки «учнут за свою веру стоять по Днепр». Уперше козаки висунули ідею відстоювання своїх прав на певній території, а саме Лівобережній Україні. По суті йшлося про наміри утворення власної козацької республіки. Від старшинства було усунено Івана Кулагу, а на його місце обрано соратника Тараса Федоровича — Андрія Діденка.

Список старшини Війська Запорозького постає із свідчень учасника наступної козацької ради. Це були, зокрема, полковники: Данило Білоцерківець, Тарас Федорович, Оліфер Голуб, Роман Пащенко, Лаврін Писаренко, Михайло Пивоваренко, військові судді Яцина Лютренко та Іван Гиря. Саме цей склад старшини формулював положення інструкції на елекційний сейм, а потім з жалем сприйняв рішення про відмову козакам брати участь у виборі короля: «Прикро і те нам чути, що пани визнали нас через комісарів куруківських членами тіла Речі Посполитої, а тепер при обранні короля Його Милості зволите нас віддаляти».

Разом з тим уже наприкінці 1632 р. козацькі загони взяли активну участь у польсько-російській війні. На чолі полків реєстрових козаків були Тиміш Орендаренко, Яків Острянин, Ілляш Караїмович, Іван Сорока, Іван Гиря, Оліфер Голуб, Самошка, Корогизький, Білецький, Філоненко, які відзначилися під час походів на територію Московської держави.

Завдячуючи військовим зусиллям українського козацтва, в 1634 р. був підписаний Поляновський мирний договір, згідно з яким Чернігово-Сіверщина, Стародубщина та Смоленська земля остаточно перейшли до Речі Посполитої. Припинення військових дій на східних кордонах останньої зумовлювалося зростаючою загрозою для країни з боку Османської імперії. Турецький султан Мурад IV настійно вимагав від польського короля Владислава IV повного знищення українського козацтва, яке перешкоджало реалізації агресивних планів Стамбула. Разом з тим повернення в Україну козацьких контингентів не передвіщало спокійного життя шляхетським властям. На їх прохання сейм (1635 р.) прийняв постанову «Про припинення козацького свавілля». Серед основних її пунктів було збільшення жовнірських гарнізонів на Подніпров'ї, заборона морських походів запорожців та сприяння їм з боку українських шляхтичів, будівництво Кодацького замку. Створення нового форпосту колоніального режиму в Україні свідчило про недовіру уряду Речі Посполитої до реєстрового війська та його залоги на Запорозжжі.

Місце для фортеці було обране на правому високому березі Дніпра, де він, повертаючи на південний захід, значно звужується. Це дозволяло вести спостереження не лише за рікою, але й за протилежним берегом. Таким чином контролювався шлях із Запорозжжя на волості і навпаки. Розуміючи значення Кодацького замку, після повернення з чергового морського походу козаки вирішили його знищити. Очолив козацький виступ авторитетний на Січі ватажок Іван Сулима.

Коріння шляхетської родини Сулим відноситься до західноукраїнського регіону. У XVI ст. вони володіли маєтностями в Кременецькій волості на Волині. З часом Михайло Сулима був серед засновників нових поселень на Подніпров'ї. Очевидно, саме в с. Рогощі Любецького староства в його сім'ї й народився син Іван, якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву. Молоді роки Івана Сулими проходили традиційно для людини його стану. Одержавши певну освіту, він пішов на службу до Станіслава Жолкевського. За історичними джерелами, в 1615 р. Сулима був управителем магнатських маєтків на Переяславщині, де й одержав у нагороду села Лебедин, Кучаків та Сулимівку. Однак у наступні роки його життя різко зміни-

лося. Можливо, через конфлікт з Жолкевським Іван Сулима опинився на Запорозжжі і вступив до січового товариства.

Козацькі експедиції не завжди завершувалися успішно — цим можна пояснити зникнення на деякий період у тогочасних часописах і хроніках імені Івана Сулими. Траплялося, що запорожці в результаті невдалих битв потрапляли в полон, де їх використовували гребцями на турецьких галерах. У щоденнику литовського князя Альбрехта Радзивілла є свідчення, що Іван Сулима мав золотий портрет римського папи Павла V Боргезе, одержаний від глави Ватикану за подарованих йому три сотні турків. Оскільки запорожці під час своїх походів не досягали далекого Апеннінського півострова, то це могло трапитися під час повстання невільників на турецькій галері в Середземному морі. Свідчення про аналогічні випадки для першої половини XVII ст. не поодинокі. Одне з найвідоміших відноситься до 1642 р., коли турецьку галеру захопили невільники на чолі з Іваном Симоновичем. Більше двохсот чоловік з Речі Посполитої і сімдесят з інших країн визволилися з каторги. Водночас козаки захопили сорок турків і чотирьох багатих єврейських купців. Цілком вірогідно, що й Івана Сулиму не минула участь невільника, якому довелося пізнати злигодні бранця і тріумф переможця в далекому морі, а потім повернутися додому.

Лист на ім'я литовського князя Христофора Радзивілла від 29 грудня 1628 р. був підписаний «запорозьким гетьманом» Іваном Сулимою. У ньому містилося прохання допомогти козацьким послам Захарію Остелецькому, Григорію Малькевичу і Кузьмі Капусті заручитися підтримкою короля на сеймі. Це свідчило про обрання гетьмана на Січі всупереч Куруківській угоді 1625 року, де зазначалося, що старшого над Військом Запорозьким мали призначати власті.

Водночас ім'я козацького гетьмана Івана Сулими більш відоме в народі завдяки його виступу в 1635 р. проти затвердження польського панування в Україні. Повідомлення про цю неординарну подію швидко поширилося не лише в Речі Посполитій, але й у країнах Західної Європи. Зокрема паризька «La gazette» розмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря. І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятирічна війна і представники обох ворогуючих блоків намагалися залучити на свій бік українське козацтво.

На початку серпня запорозьке військо під проводом Івана Сулими виступило з Січі. Частина козаків піднімалася по Дніпру на чайках, інші просувалися в напрямку Кодака степом. Підійти непомітно до фортеці було майже немислимо, тому запорожці зупинилися за кілька верстов (біля Гострої могили) і провели ґрунтовну розвідку. Водночас козаки рубали чагарники, готували в'язки хмизу та драбини для штурму замку. Іван Сулима зі своїми найближчими соратниками Павлом Бутом, Іваном Сорокою, Кіндратом Бурляєм узгоджували деталі задуманого плану.

У ніч з 11 на 12 серпня 1635 р., прикриваючись темрявою та гомоном порога, запорожці непомітно оточили фортецю. За умовним сигналом (крик пугача) вони накидали у рови хмизу для швидкої переправи під мури і пішли на приступ. Водночас кілька козаків несподівано напали на вартових жовнірів і відкрили ворота замку.

По приставних драбинах запорожці вдерлися з різних боків на територію фортеці. Раптова поява повстанців викликала страшенну паніку серед жовнірів. Вони не зуміли організувати оборону, тому через кілька годин майже вся залога була знищена. Врятувалося лише п'ятнадцятеро чоловік, які знаходилися в той час у роз'їзді. За наказом Сулими всі дерев'яні споруди спалили, а вали зруйнували, «щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків».

Окремі фрагментарні факти не дозволяють детально відновити подальший хід повстання. Є відомості про просування Сулими до Кременчуга, там він закликав селян і міщан до боротьби з панством. Проте з'ясування місця наступних боїв свідчить, що Сулима не одержав підтримки і змушений був повертатися на Запорозжя. Шляхтич Обухович занотував у своєму щоденнику про організацію повстанського табору на «дніпровському острові», а автор Львівського літопису охарактеризував його як «окоп барзо потенжний». Отже, найвірогіднішим місцем розташування повстанців був один з островів на Запорозжжі.

Відхід за пороги зумовлювався також відомостями про намір властей організувати велику каральну експедицію. Вісті про здобуття Кодацького замку швидко поширилися по Україні. Адам Кисіль, який тимчасово заміщав коронного гетьмана, разом з переяславським старостою Лукашем Жолкевським взявся до підготовки походу. Насамперед мобілізували реєстрових по всіх полкових містах і запросили підмогу в Конецпольського. І вже наприкінці серпня об'єднаними силами рушили на запорожців.

Зі свого боку повстанці укріпили табір і були готові до тривалої оборони. Іван Сулима розраховував також на підхід нових сил з волостей. Неодноразові приступи реєстровими табору запорожців спочатку не увінчалися успіхом. Повстанці стійко обороняли свій останній рубіж. Тоді за планом Киселя до них було заслано реєстрових під виглядом утікачів від татар. Підозрюючи неладне, повстанці спочатку їм не повірили, але після присяги прийняли. З настанням холодів відчутною стала в таборі нестача продовольства і палива, зростало незадоволення й серед запорожців. Цими обставинами і скористалися зрадники, які схопили козацького ватажка з його найближчими соратниками і видали Киселю, сподіваючись одержати винагороду. На знак своєї вірності шляхетському уряду реєстрові спалили чайки Сулими перед очима королівського комісара. Проте їхні старання були марні. Вкотре через брак грошей у казні видачу платні перенесли на майбутнє. Існує також версія, що реєстрові умовили Сулиму погодитися на переговори з Киселем, під час яких козацького ватажка по-зрадницькому схопили.

За рішенням сейму гетьмана і трьох його сподвижників стратили на центральній площі столиці Речі Посполитої. Очевидець подій литовський князь Альбрехт Радзивілл розповідав, що під час суду Сулима намагався врятувати життя через прийняття католицької віри. Коли ж зрозумів, що судді неблаганні, то попросив покласти в труну золоту медаль, подаровану йому папою римським. «Сумним явищем постає те, — відзначав Радзивілл, — як змінюється фортуна: цей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию ворогам і рука ворожа його не діткнула, тепер мусив протягти

шию катові». Справу Івана Сулими продовжили його сини Степан, Северин і Федір у роки Визвольної війни.

В історії Речі Посполитої випадки скасування рішень сейму траплялися зрідка, особливо якщо стосувалися бунтівників. Таким винятком із правил було, зокрема, звільнення засудженого до страти за участь у козацькому повстанні 1635 р. Павла Бута, більше відомого в народі під іменем Павлюка. Існують різні думки щодо причин скасування рішення сейму: клопотання турецького посла, деяких вищих урядовців. Проте є всі підстави припустити, що, звільняючи Бута, власті прагнули використати його авторитет для придушення козацького руху в Україні. З цією метою навесні 1636 р. Бута було призначено на королівську службу в Чигиринський полк (очевидно, на посаду сотника).

Досвідченому ватажку для організації нового виступу вистачило кількох місяців. Спочатку Павлюк знайшов однодумців серед реєстрових, а згодом установив тісні контакти з «випищиками» (козаками, виписаними з державної служби). Неважко зрозуміти причини його успіху, адже цей уродженець Чигирини вже у 20-х рр. XVII ст. брав участь у козацьких походах на турецькі фортеці Чорноморського узбережжя. Сучасники характеризували Павла Бута як «мужа хоч і простого, але сміливого». На початку 1630-х рр. він у складі козацького загону бився у війську кримського хана, котрий прагнув здобути незалежність від Туреччини. Спільними силами вони вели боротьбу з вождем Буджацької орди Кантемиром, полчища якого часто спустошували Правобережжя та Поділля. У листі підканцлерові Речі Посполитої Петру Гембіцькому від 12 червня 1637 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський відзначав, що 1630 р. Павло Бут з групою козаків перебував у полоні в татар. На Маслоставській раді в серпні того ж року Павлюк після втечі з-під Ізмаїла розповів про турецько-татарські сили на Дунаї. Влітку 1635 р. він став одним з організаторів виступу запорожців з метою знищення Кодацької фортеці.

На початку 1636 р. вальний сейм Речі Посполитої прийняв постанову про відбудову в найкоротший строк Кодацького замку. Король Владислав IV надіслав універсали місцевим урядовцям, вимагаючи застосування дієвих заходів для попередження можливих народних виступів в Україні. Не остання роль у реалізації цих планів відводилась і реєстровому війську, тому коронний гетьман через своїх комісарів уважно стежив за настроями в його рядах.

На козацькій раді в урочищі Маслів Став наприкінці липня 1636 р. значна кількість реєстровців, обурена затримкою королівської платні, запропонувала захопити артилерію і відійти на Запорозжя. Виписані з реєстру закликали до негайного повстання проти шляхти. Загострення суперечностей між цими двома угрупованнями призвело навіть до розколу ради й захоплення «випищиками» та частиною реєстрових атрибутів гетьманської влади — булави, бунчука й прапора. Королівському комісарові Адаму Киселю з великими труднощами вдалося умовити старшину затуляти переговори з «бунтівниками», хоча згодом він отримав повідомлення, що в Чигиринському полку сірома переважила над старшинами, а головним організатором бунту став Павло Бут.

Приготування повстанського війська не залишалися непомітними для польсько-шляхетської адміністрації. У квітні 1637 р. уряд доручив Адаму Киселю і польному гетьманові Миколі Потоцькому провести ревізію реєстру. Запис нових козаків на королівську службу відбувався лише за рекомендаціями підстарост і старост. Спеціальна платня передбачалася реєстровій старшині як гарантові спокою у війську. Чистка реєстру завершилася прийняттям присяги на вірність королю згідно з Курківською угодою. На обурення козаків черговою спробою урядовців принизити їх гідність Потоцький погрожував розправою. Він заявив, що знищить не лише їх, але й саме ім'я козацьке: «Нехай краще цей край перетвориться в пустелю, ніж бачити йому народний бунт». Королівські комісари поспішали впоратися зі своїм завданням, бо з Січі надходили тривожні повідомлення.

Наприкінці травня Павло Бут на чолі козацького загону вийшов із Запорожжя на волості й захопив у Черкасах артилерію реєстрових. Одночасно він мав намір підбурити останніх до спільних дій проти коронного війська. Через кілька днів Бут звернувся до старшого реєстру Василя Томиленка з листом із закликом до об'єднання, «щоб козаки склали одну компанію». Дійти згоди їм не вдалося, проте, за словами магната Станіслава Любомирського, в той час на реєстрових уже годі було розраховувати як на надійних союзників коронного війська.

У першій половині липня 1637 р. на Січі зібралася козацька рада. Гетьманом Війська Запорозького на ній обрали Павла Бута, полковниками — Карпа Скидана, Семена Биховця, Григорія Лихого, Дмитра Гуню, Філоненка, Сачка. Серед інших козацьких ватажків джерела називають Дороша Кучковича, Романа Поповича, Черняка, Сахна, Курила, Чечугу, Цехриню, Каїрського, а також військового писаря Стефана Догоринського. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський писав Владиславу IV про масове розповсюдження по містах і містечках Подніпров'я універсалів Павлюка та його соратників. Вони містили заклики до всього «поспільства» вступати до лав повстанського війська. Універсали знаходили широкий відгук серед населення. Селяни й городяни тікали на Запорожжя, про що з тривогою сповіщали уряд місцеві власті.

Наприкінці липня козацьке військо виступило з Січі на волості. Передбачалося насамперед знищити реєстрових старшин і закріпитися на Лівобережжі до підходу туди королівських військ. Під час зупинки у Крилові Павлюк вирішив до Переяслава двохтисячний загін під керівництвом досвідчених полковників Семена Биховця і Карпа Скидана. Жителі Переяслава підтримали повстанців, спільними зусиллями заарештували більшість реєстрових старшин і відправили їх до Павлюка. Туди ж прибула й частина реєстровців.

Зростання масштабів козацького повстання в Україні непокоїло правлячі кола шляхетської Польщі. 24 вересня 1637 р. С. Конецпольський видав універсал, яким звертав увагу всіх урядників, старост і державців на необхідність ужити заходів, щоб не допустити поширення повстання на нові райони. Коронний гетьман особливо відзначав перехід до війська Павлюка великої кількості реєстрових козаків. Протягом двох тижнів їх треба було повернути в полки, а при неможливості — позбавляти вольностей і привілеїв.

Звістка про новий похід на Подніпров'я напередодні зими також не передвіщала коронному війську нічого доброго. Жовніри, навчені гірким досвідом кровопролитних боїв поблизу Курукового озера і під Переяславом, розуміли, що боротьба з повстанцями буде нелегкою. Через затримку платні й розташування окремих загонів далеко від Бара збір коронного війська розтягнувся майже на три місяці. У той же час, здобувши Черкаси, повстанці продовжували розсилати по Україні свої універсали й грамоти. Характерним був заклик полковника Війська Запорозького Карпа Скидана від 1 жовтня 1637 р., в якому, зокрема, зазначалося: «Вороги християнського руського народу, нашої давньої грецької віри, а саме ляхи, задумавши проти нас злий замір і забувши страх Божий, ідуть в Україну за Дніпро, хочуть перетворити в прах як військо (реєстрове), так і князівських панських підданих». Отже, в документі йшлося про необхідність загальнонародної боротьби проти соціального, національного й релігійного гноблення. Вперше в козацькій історії К. Скидан підписав свої універсали як «старший над усією Україною», тим самим претендуючи на верховну політичну владу.

У відповідь, за словами військового капелана коронної армії Шимона Окольського, «чернь, селяни-гультаї, не внесені до списків та непокірні із реєстровців, користуючись ситуацією, швидко організовували загони, які нападали на шляхетські будинки, міста і замки, підбурювали селян проти їхніх власних панів, ображали урядовців, а тим селянам, котрі коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати в їхні ряди». Так, у маєтках чернігівського підкоморія Адама Киселя боротьбу з визискувачами вели його піддані на чолі з Мурком і Носком, в Остерському старостві — загони Івана Коростеля та Пирого. Великий козацький загін під керівництвом київського сотника Богдана Кизима громив шляхту на Переяславщині, а загін його сина Матвія Кизименка — на Лубенщині. Переяславський підстароста доповідав у Варшаву про зосередження 2 тисяч повстанців у Гадячі та стількох же в Полтаві, очолюваних Яковом Острянином.

Тим часом коронне військо на чолі з польним гетьманом Миколою Потоцьким чотирма колонами підійшло до Білої Церкви. Першорядним у планах магната було роз'єднання повстанських сил. З цією метою він видав 16 листопада у Білилівці універсал до реєстрових козаків, у якому закликав їх до покори й просив розшукати з-поміж себе учасників розправи над старшинами, заарештованими після зайняття повстанцями Переяслава. Крім того, М. Потоцький наказував допомагати старостам та їхнім намісникам затримувати «бунтівників». Відокремлення нереєстрових козаків від тих, котрі перебували на державній службі, він уважав найефективнішим засобом придушення народних повстань.

Підхід коронного війська викликав хвилю протестів у містах і селах Подніпров'я. Так, більшість мешканців Білої Церкви покинула місто, попрямувавши до Черкас. Лише близько 200 реєстрових козаків вийшло зустріти Миколу Потоцького. Всіх їх нагородили охоронними грамотами на майно і звільнили від жовнірських постойв. Корсунський підстароста сповіщав польного гетьмана про боротьбу реєстрової старшини з покозаченим населенням Канева й Стеблева, яке згодом приєдналося до козацького війська. 1 грудня 1637 р. у Рокитному до регулярних частин урядових сил

приєдналися магнатські загони з артилерією, що зумовило остаточне узгодження наступу шляхти.

Польські загони зупинилися в с. Нетеребках, розташованому понад Россю на схід від Корсуня. 4 грудня основні сили Потоцького переправилися через Сахнів міст на правий берег Росі й зайняли бойові позиції на південно-східній околиці с. Кумейки. Коронний стражник Самуїл Лащ рушив через Білозір'я до Мошен з наміром захопити місто, проте після жорстокої сутички з повстанцями змушений був повернутися назад.

У джерелах є різні відомості про чисельність військ, які зустрілися під Кумейками 6 грудня 1637 р. Коронних воєначальників здивувала висока дисципліна козаків, які йшли табором, вишикуваним у шість рядів, чітко розподілившись на полки й сотні. Повстанці рухалися з прапором, під грім гарматних пострілів, що, зі слів Ш. Окольського, «являло собою досить вражаюче видовище». Авангард шляхетських сил прикривало болото, тому Павлюк прийняв рішення атакувати противника з правого флангу — на рівній, відкритій місцевості. Водночас козацькі розвідники підпалили в тилу ворога Кумейки, щоб дим перешкоджав йому орієнтуватися на полі бою. Коли відстань між противниками скоротилася до кількох сот метрів, М. Потоцький сильним артилерійським вогнем примусив повстанців зупинитися й організувати оборону. Тричі шляхетські війська робили відчайдушні спроби заволодіти табором Павлюка, вводячи в бій свіжі сили. Під час чергового штурму жовніри дісталися до обозу повстанців і підірвали порох, а шляхетська кіннота вдарила з тилу. Жорстока січа тривала протягом кількох годин. Становище в оточеному таборі ставало дедалі скрутнішим. Для поповнення боєприпасів — насамперед пороху — Павлюк з невеликим загonom пробився крізь вороже кільце і рушив до Чигирин, де були селітряні варниці. Керівництво козацьким військом він доручив полковникові Дмитру Гуні. Повстанці протрималися до настання темряви, а потім, захопивши з собою дві гармати, відступили через Мошни до Боровиці.

10 грудня М. Потоцький одержав повідомлення від корсунського підстарости про збір повстанських загонів між Криловом і Чигирином, а також про те, що до Боровиці із Січі йдуть на підмогу запорожці. Польний гетьман сповіщав С. Конецпольського, що Павлюк відрядив посольство до Криму з проханням про допомогу. Козацьке військо (близько 2 тисяч осіб) стало табором у містечку Боровиці, на південь від Черкас.

Плани повстанців, очевидно, були відомі й М. Потоцькому. Він послав у напрямку Черкас полк свого брата С. Потоцького, який наздогнав відступаючих лише в Боровиці. Незабаром жовніри блокували підходи до табору Павлюка й відрізали шлях до води. Нестача боєприпасів і продовольства позначилася на бойовому дусі оточених. Скориставшись ситуацією, польний гетьман запропонував розпочати переговори. Після тривалих дискусій колишні реєстровці умовили Павла Бута погодитися на зустріч з представниками М. Потоцького. Та як тільки повстанці вийшли з табору, їх відразу ж схопили жовніри. Павла Бута, Василя Томиленка, Григорія Лихого і Курила закували в кайдани і відправили до Варшави.

14 грудня 1637 р. відбулася козацька рада, на якій А. Кисіль відібрав у повстанців прапор, гетьманську булаву й бунчук. Реєстровим призначалися нові полковники, осавули, суддя і військовий писар. Остання посада дісталася Богдану Хмельницькому. Виріс він у сім'ї чигиринського зем'янина Михайла Хмельницького, який займався осадництвом на Подніпров'ї. Поблизу Чигирини йому належав хутір Суботів. Син Богдан одержав добру освіту в єзуїтському колегіумі у Львові. Очевидно, в ролі пахолка магната, оскільки реєстрові козаки не залучалися до експедиції, разом з батьком він виступив у складі коронного війська до Молдови на Цецорські поля (1620 р.). Після дворічної турецької неволі повернувся до Суботова. Польський шляхетський історик Веспасіан Коховський називав Богдана Хмельницького сподвижником Тараса Федоровича. Документальні свідчення про це відсутні, хоча цілком можливо, що вже з початку 1630-х років Хмельницький вступив на королівську службу. Це припущення має реальне підґрунтя, адже за незначний період козаки не займали провідні посади в реєстрі. Виступаючи представником Війська Запорозького, він проявив неабиякі дипломатичні здібності у стосунках з властями.

У березні 1638 р. варшавський сейм прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої». Нею скасовувалися привілеї для реєстрових козаків та встановлювалась блокада між Запорозжям і волостями, де розгорталася велике народне повстання. Два реєстрових полки мали постійно перебувати на Запорозжжі, аби не допустити збору там збіглих селян і міщан, про що постійно доповідали у Варшаву місцеві власті. Реалізація урядової постанови здійснювалась дуже оперативно. На Січ виступило каральне військо, очолюване старшим комісаром Казимиром Мелецьким, до складу якого, крім шляхти, входили й чотири полки реєстрових козаків під проводом Ілляша Караїмовича. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський вручив Мелецькому спеціальну інструкцію, що зобов'язувала його негайно повернути до своїх панів кожного, хто не був записаний до реєстру, а також спалити всі запорозькі чайки для запобігання несанкціонованим урядом морським походам. У разі збройного опору Запорозька Січ на Базавлуці підлягала знищенню.

Вагомих причин до проведення аналогічних акцій у попередній період не виникало, хоча покінчити із запорозьким козацтвом прагнули не лише польські магнати та шляхта. Неодноразово такі вимоги ставили перед королем Речі Посполитої турецький султан та кримський хан, які бачили в запорозжцях серйозну військову силу, що стала на перешкоді їхнім агресивним прагненням. Разом з тим тривала боротьба з Московською державою та Туреччиною змушувала уряд Речі Посполитої не вдаватися до радикальних заходів проти запорозжців.

Завдання перед Казимиром Мелецьким було не з простих, тому він відрядив на Січ делегацію з пропозицією скласти «новий» реєстр на базі існуючих шести полків. Провести такий захід після Смоленської війни, у якій брало участь більше десяти тисяч козаків, означало поповнити лави виписаних з реєстру («випищиків»), кількість яких дедалі збільшувалася, і розколоти середовище запорозжців. Отож, шляхетське посольство повернулося з відповіддю про недоцільність таких переговорів. Спроба

штурмом оволодіти Січчю на Базавлуці не дала бажаних результатів, при цьому значна кількість реєстрових перейшла на бік запорожців. Мелецький пояснював свою невдачу небажанням козаків вести міжусобну різню. У листі до польського магната й урядовця С. Потоцького він скаржився, що воювати за допомогою козаків «проти їх же народу — як вовком орати». Реляція реєстрових — учасників походу до брацлавського воєводи також містить цікаві свідчення про причини невдачі експедиції. Зокрема в документі йдеться про спробу взяти Січ приступом силами кінноти, що мала добиратися туди по воді. Це, звичайно, було пов'язано з великими труднощами, тому важко було без човнів запорожцям щось заподіяти. Отже, острівне розташування Базавлуцької Січі серед Великого Лугу ускладнювало її здобуття ворогом навесні 1638 р.

Тим часом гетьманом на Запорозжжі козаки обрали Якова Острянина і розпочали підготовку до виступу на волості. Вихідець з остерського боярства, Яків Острянин часто зустрічається в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Цілком імовірною здається перша згадка про нього в 1621 р., зважаючи на традицію спільних дій запорожців і донських козаків проти турецько-татарської агресії. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дозволила йому здобути не лише військовий досвід, але й авторитет серед козацького товариства. У 1625 р. він згадується разом із Ілляшем Караїмовичем та Дацьком Гордієнком як посол Війська Запорозького до Варшави.

Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. полк Якова Острянина діяв на території Московської держави в районі Білгорода, Севська і Валуйок. На початку 1634 р. головна увага уряду була зосереджена на організації сил під Смоленськом, але звісток про участь у цій кампанії Якова Острянина немає. Мабуть, причиною його повернення в Україну стали незгоди із фактичним керівником сіверського напрямку польсько-шляхетських військ князем Яремою Вишневецьким — наймогутнішим магнатом Лівобережжя. Як наслідок — участь Якова Острянина у виступах проти місцевої влади на Полтавщині взимку 1634–1635 рр.

Разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Мартином Незнанським Яків Острянин розповсюджував листи і грамоти майже по всіх українських землях, навіть у віддалених місцях Поділля, Волині, Покуття. З проханням про допомогу із Січі на Дон вирушило козацьке посольство.

10 березня 1638 р. Я. Острянин видав універсал, у якому звернув увагу на посилення соціально-економічного визиску і релігійного гноблення народних мас України з боку шляхти та магнатів. У документі підкреслювалось, що головною метою виступу козацького війська із Запоріжжя є визволення «народа нашего православного от ярма, порабощения и мучительства тиранского ляховского, и для отмщения починенных обид». Досить чітко лунала пересторога про небезпеку, яка загрожувала повстанню з боку реєстрової старшини. Тому підготовку до виступу рекомендувалось вести таємно, читати листи і грамоти під присягою. Універсал закликав до ліквідації польсько-шляхетського панування та боротьби проти наступу католицизму й уніатства.

На території Подніпров'я, Лівобережної України, Поділля активно організовувались повстанські загони, готувалися боеприпаси і провізія; в Трахтемирові козаки

влаштували шпиталь. У деяких містах відбувалися збройні виступи бідноти і «виписиків» проти реєстрових, які брали участь у каральній експедиції Мелецького.

У другій половині березня 1638 р. козацьке військо виступило із Запоріжжя. Повстанці планували відрізати розташовані на Лівобережній Україні шляхетські загони від Правобережжя і розгромити їх до об'єднання. З цією метою вони розділилися на три частини. Головні сили на чолі з Я. Острянином рушили лівим берегом Дніпра. У напрямку Чигирини по Правобережжю направилися загони К. Скидана із завданням охорони підступів до Дніпра із заходу, звідки могли з'явитися шляхетські підкріплення. Кілька сотень повстанців під керівництвом Д. Гуні піднімалися вгору по річці на човнах для захоплення головних переправ.

Відомості про рух козацького війська через реєстрових швидко дійшли до Ніжина, де перебував полковник С. Потоцький. Він негайно сповістив польного гетьмана, якого заміщав на той час, про початок повстання в Україні й розпочав підготовку до карального походу. С. Потоцький поспішав, оскільки мав намір зустріти Я. Острянина до його вступу в густонаселені райони Подніпров'я. Повстанці швидко підійшли до Кременчука, Максимівки, Пиви, Чигирин-Дубрави, а потім рушили у глиб Лівобережжя на Хорол та Омельник. Незважаючи на перші успіхи, повстанці вирішили зупинитися в Говтві і дочекатися підкріплення. Вони укріпили міський замок, насипали високий земляний вал між берегами річок, установили гармати.

Коронне військо на чолі з С. Потоцьким силами німецької піхоти і реєстрових козаків намагалося оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але було зупинено шквальним артилерійським вогнем. Наступного дня частина піхоти повсталих оточила ворожий табір. С. Потоцький почав відступ до Лубен, який перетворився на панічну втечу. Український літописець відзначив безславно загибель понад 3,5 тис. жовнірів і реєстрових. Однією з причин невдалого початку експедиції коронного війська Ш. Оскольський називав недооцінювання сил повстанців, на яких дивилися як на пастухів і робітників, проте, підкреслював військовий капелан, «серед них знайшлись би люди називатись рівними по хоробрості Цинцинату, який від плуга бул закликаний у диктатори, або ж Фемістоклу».

Вирішальний бій проти коронного війська Я. Острянин мав намір провести під Лубнами до підходу туди полчищ Я. Вишневецького і М. Потоцького з Правобережжя. Однак противник зумів пробитися за міські мури й організувати оборону. Тримати облогу Лубен після двох виснажливих битв повстанці просто не мали сил. Гостро відчувалася відсутність боєприпасів, а також свіжих сил, які так і не підійшли вчасно.

Зупинившись між Яблуновим і Лубнами, Я. Острянин знову відправив закличні листи, універсали і грамоти в міста і села Подніпров'я. Дізнавшись про наближення нових сил шляхти, він розіслав повсюди сторожові загони, щоб перекрити шляхи від Бикова, Пирятина і Переяслава до Лубен. Запорізький козак Григорій Кудря розповідав у Путивлі, що з п'ятнадцяти тисяч чоловік козацького війська на р. Сліпороді з гетьманом лишилася тільки половина. Цим відразу ж скористався С. Потоцький, до якого 19 травня підійшов Я. Вишневецький. Об'єднане військо шляхти рап-

тово напало на табір Я. Острянина. Оборона табору тривала до настання сутінків, коли загін повстанців відійшов до Жовнина.

Переслідуючи відступаючих по правому берегу р. Сули, кіннота С. Потоцького з ходу атакувала нові позиції козаків. Перевага коронного війська стала очевидною, тому, втративши надію на успіх, Я. Острянин на чолі тисячного загону залишив табір під Жовнином. У ніч на 31 травня вони переправилися через р. Сулу і пішли на територію Московської держави.

Згодом повстанців очолив новий козацький ватажок Дмитро Гуня, який зумів переправитися з основними силами через Сулу й організувати оборонні позиції. Десятки разів карателі йшли на штурм, але безуспішно. Зрештою М. Потоцький відрізав повстанців від можливої допомоги зовні і розпочав бомбардування облоговими гарматами. Частина козацької старшини почала агітувати за перемир'я з коронним гетьманом, тому Д. Гуня, зважаючи на результат переговорів під Боровицею, залишив табір і відійшов на Запорожжя. Переговори з М. Потоцьким вели Роман Пешта, Іван Боярин і Василь Сакун. Їх результатом стала здача повстанцями артилерії, визнання старших, призначених урядовим комісаром, і відправка селян, які брали участь у повстанні, до панських маєтків. Водночас карателі здійснили рейд по Лівобережній Україні, де ще діяли окремі козацькі загони, а на Запорожжя відправився К. Мелецький на чолі кварцяного війська та реєстрових. У другій половині серпня 1638 р. великими силами вони підійшли до Базавлуку і штурмом здобули Січ. Остання опинилася під жорстким контролем властей, хоча потреби оборони південного прикордоння усе ж зумовили збереження козацької залоги. Місцем її розташування став легкодоступний з боку степу так званий Микитин Ріг, де здавна існував перевіз через Дніпро.

На Маслоставській комісії 24 листопада 1638 р., яка реалізувала «Ординацію Війська Запорозького», окрім старшого Петра Коморовського осавулами козаків, що перебували на королівській службі, було призначено Левка Буднівського та Ілляша Караїмовича, полковниками — Яна Гижицького (черкаським), Станіслава Олдаковського (пераяславським), Амвросія Секержинського (канівським), Кирила Чижя (корсунським), Станіслава Калевського (білоцерківським), Яна Закревського (чигиринським), полковими осавулами призначили Каленика Прокоповича, Леська Мокієвського, Якова Андріяновича, Івана Нестеренка, Мусія Коробченка, Романа Пешту. Сотниками були обрані: в Черкаському полку — Григорій Себастьянович, Сава Іванович, Мартин Грицькович, Онисько Заєць, Богущ Барабаш, Прокіп Лазенко, Данило Городченя, Мусій Опара, Богдан Топига, Себастьян Богуславський; у Переяславському — Василь Сакун, Михайло Ворона, Северин Мокієвський, Мисько Пашкевич, Федір Лютай, Григорій Ворона, Михайло Залеський, Захарій Юхотинський, Михайло Куша, Остап Лісович; у Канівському — Іван Боярин, Андрій Лясота, Петро Маркович, Лукаш Криштофович, Матвій Кожушенко, Данило Дробистенко, Андрій Гунько, Ілько Бут, Яцько Костенко, Федір Дукаренко; у Корсунському — Михайло Манойлович, Максим Мастеренко, Павло Гайдученко, Іван Ющенко, Андрій Балаксієнко, Микола Вояновський, Яцько Якубенко, Сасько Демидович, Богдан Щисковський, Мисько Іваниченко; у Білоцерківському — Яцько Кліша,

Яцько Сверченко, Сахно Керичник, Данило Гима, Степан Семченко, Яцина Лютренко, Савка Москаленко, Матвій Половський, Гаврило Гроленко, Тишко Кліша; у Чигиринському — Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Кучкович, Павло Смітка, Степан Якимович, Василь Мацкович, Григорій Нужний, Андрій Муха, Федір Вешняк, Семен Василенко; отаманами при сотниках: у Черкаському — Гаврило Ганус, Андрій Лясота, Дмитро Трохимович, Ярош Золотоновський, Мисько Петрович, Гринеч Шухад, Семен Пулвіка, Оліфер Дзьоболда, Іван Лобаченко; у Переяславському — Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцько Руманіка, Лонецький, Мисько Батояка, Михайло Янейко, Гаврило Калущенко, Нехойд Берчанин; у Канівському — Грицько Щербиненко, Тарас Онуфрійович, Гаврило Грудина, Яцько Борисенко, Олекса Гришкович, Андрій Станкевич, Гнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Оношенко; у Корсунському — Лесько Гайдзевич, Семен Москаль, Прцик Унішенко, Яцько Голубицький, Нестор Костенко, Яхно Лівінський, Михайло Скиба, Федко Брасуленко, Федір Жолудь, Кузьма Череваненко; у Білоцерківському — Мисько Оледоха, Грицько Куриненко, Данило Писаренко, Іван Селіван, Стецько Гуршенко, Іван Голеник, Харко Народенко, Васько Путивлець, Іван Кривда, Васько Блабла; у Чигиринському — Онисько Бут, Костянтин Занкович, Васько Гайдук, Конрад Бартул, Микола Потерацький, Трохим Боровицький, Бузан Кізарченко, Яцько Тараненко, Сташко Медведовський, Іванішовський.

Цей перелік подано повністю для того, щоб хтось із читачів віднайшов тут прізвище і своїх далеких пращурів.

Окрім суворих заборон щодо Війська Запорозького королівський уряд вирішив на місці зруйнованої у 1635 р. козаками Івана Сулими Кодацької фортеці збудувати нову. Головне завдання її гарнізону, як і підрозділу попереднього укріплення, полягало в тому, щоб закрити доступ на Січ усім охочим поповнити лави запорозького братства.

Будівництво другого Кодака влітку 1639 р. розпочав великий коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конецпольський, який, отримавши з королівської скарбниці досить велику суму грошей, прибув до Кодацького порога на чолі чотиритисячного війська. На цей час сюди з околиць Черкас, Чигирини, Канева і самого Києва зігнали «робітних людей». Загалом на будівництві під охороною коронного війська працювало близько трьох тисяч українців. На думку дослідників, нова фортеця була втричі більшою за зруйновану і знаходилася трохи на схід від старого місця. Фортечні укріплення проектували інженери з Франції та Швеції Г.-Л. Боплан і Ф. Гектант.

Другий Кодак мав форму квадрата, кожна із зовнішніх сторін якого дорівнювала тридцяти метрам. У кутах було зведено високі бастіони, що видавалися вперед. Навколо фортеці насипали величезні земляні вали. Навіть за тогочасними західноєвропейськими зразками нова фортеця була доволі потужним укріпленням, що забезпечувало контроль за пересуванням у напрямку Запорожжя не лише водним шляхом, а й суходолом.

Одна з легенд розповідає, що на початку серпня 1639 р. коронний гетьман С. Конецпольський оглядав новозбудовану фортецю. Інженери, які зводили її, переконували високого польського державця у неприступності фортечних мурів, на що при-

сутній при цьому чигиринський сотник Війська Запорозького Б. Хмельницький зауважив, уживши крилатий латинський вираз: «Manus facti, manus destruit!» («Рукою будується, рукою й руйнується»). У такий спосіб майбутній гетьман України дипломатично нагадував про знищення Кодака козаками у 1635 р., натякаючи водночас на можливість повторення подібного у майбутньому.

Майже одночасно з будівництвом другого Кодака здійснювалося укріплення Микитинської Січі. Як стверджують історики, у середині 1640-х рр. Микитин Ріг перетворився на справжнє місто. У ньому проживало від 2 до 5 тисяч запорожців, існували ремісничі квартали з кузнями та різноманітними майстернями. Тобто, окрім військових, Микитинська Січ виконувала функції великого торгівельно-транзитного та ремісничого центру.

За свідченням сучасників Січ на Микитиному Розі заснували козаки на чолі з Федором Линчаєм, який став її першим кошовим отаманом. Облаштовуючи Микитинську Січ, козаки, очевидно, побудували тут і невеличку церкву. Тогочасні джерела не зберегли свідчень про те, якою вона була — постійною чи тимчасовою (похідною). Однак факт її існування на Микитиному Розі не викликає жодних сумнівів, адже за спогадами багатьох очевидців у цій церкві в 1648 р. молився сам Богдан Хмельницький.

На жаль, про перші роки існування Микитинської Січі маємо небагато відомостей. Дещо про неї розповідає історик Микола Маркевич. У його «Історії Малоросії» йдеться, зокрема, про боротьбу козаків Микитинського Коша, очолюваних Іваном Полежаєнком, з чисельно переважаючими відділами поляків і реєстровців. У 1639 р. запорожці з Микитинської Січі знову турбували Високу Порту в Очакові та Кінбурні, а також на Чорноморському узбережжі Румелії.

У 1643 р. запорожці напали на турецьке посольство, яке поверталось з Москви. За твердженнями московських послів у Константинополі, запорожці з Микитинської Січі здійснили цей «злочин», щоб пересварити великих государів — турецького султана й московського царя. Наступного року близько 400 низовиків брали участь у поході коронного гетьмана С. Конецпольського на Крим і 30 січня 1644 р. неподалік Охматова завдали поразки татарському війську під керівництвом Тугай-Бея, Муртази-аги та Імар-аги.

Восени 1645 р. чигиринський сотник Б. Хмельницький у Варшаві двічі зустрічався з французьким послом графом де Брежі, який вів з ним переговори про те, щоб найняти козаків до французької армії для боротьби з іспанцями. Переговори продовжились у квітні 1645 р., коли Б. Хмельницький та один з отаманів Микитинського Коша виїздили до Фонтенбло (Франція), де після їхньої зустрічі з представниками французького командування була досягнута домовленість про наймання на військову службу 1600 козаків. Можливо, що в жовтні близько 2500 реєстровців та запорожців були перевезені морем із Гданська до Кале (Франція), де вони взяли участь у облозі й здобутті іспанської фортеці Дюнкерк.

Восени 1647 р. комендант Кодацької фортеці Гродзицький почав помічати якесь таємне приготування та неспокій серед мешканців Низу і сповістив про це М. Потоцького. У жовтні коронний гетьман особисто прибув з Крилова до Кодака для спо-

стереження за Микитинською Січчю. Тут він одержав достовірні відомості від польської розвідки про те, що Б. Хмельницький бунтує козаків, адже перед тим чигиринський сотник за допомогою своїх товаришів утік із в'язниці в Бужині й опинився на Запорозжжі.

Спочатку втікачі від коронної влади зупинилися на острові Томаківка, після чого Хмельницький встановив зв'язок із запорожцями та реєстровцями Микитинської Січі. Січовики відразу ж підтримали повстанців. Козаки реєстрового Черкаського полку, що перебували на Січі як залога польських властей, також без вагань перейшли на бік Хмельницького. А здобуття прибічниками Б. Хмельницького наприкінці січня 1648 р. Микитинської Січі, де він був обраний гетьманом, і звільнення майже всієї території Запорозжжя від польських залог ознаменувало початок революційних подій середини XVII ст., що стало переломним етапом вітчизняної історії.

Частина II
УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА
(друга половина XVII — кінець XVIII ст.)

ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЯ НА ЧОЛІ З ГЕТЬМАНОМ
БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ.
УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Однією з найяскравіших постатей козацької історії у середині XVII ст. став гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький. Саме йому після тривалого періоду бездержавності нашого народу від часів Київської Русі вдалося заснувати нову державу на теренах України. Всенародна любов і пошана до Батька Хмеля, посланого українцям Божим Провидінням, проявилися вже за життя засновника козацької держави — про нього склалися легенди і перекази, його дії оспівувалися у народних піснях та історичних думках. Так, зокрема, в одній із пісень того часу співалося:

Ой Богдане, Богданочку, звільнив ти Вкраїну.

Життя та діяльність великого гетьмана описані в наукових монографіях і статтях, романах та повістях, поемах і віршах, оповіданнях та драмах, про нього створені художні та документальні кінострічки, його образ передають скульптури і картини. Ще у XVIII ст. один з найгеніальніших мислителів українського народу Григорій Сковорода написав:

*Будь славен вовік, о муже ізбранне,
Вольності отче, герою Богдане!*

Сучасники порівнювали Богдана Хмельницького зі знаменитим античним полководцем Македонським, войовничим вождем гунів Аттілою, талановитим карфагенським воєначальником Ганнібалом, грізним азіатським завойовником Тамерланом, мудрим європейським політиком Макіавеллі, провідником Англійської революції Кромвелем, багатьма іншими світовими знаменитостями. Однак насправді Великий Богдан завжди залишався сам собою — людиною, яка зуміла увібрати в себе усі сподівання і прагнення пригнобленого українського народу й очолити його у боротьбі за свободу і незалежність.

Початок Української козацької революції на чолі з Богданом Хмельницьким узимку 1648 р. спричинив появу на теренах східних воєводств Речі Посполитої полково-сотенного адміністративного поділу території на козацькі полки. Цей устрій поступово змінював польські державні інституції і поширювався на інші українські землі. Потроху територія, яка переходила під українську юрисдикцію, збільшувалася. Поряд з Київським з'явилися Брацлавський, Паволоцький, Уманський, Кальницький (Вінницький) полки, що охопили територію колишніх Київського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої. Невдовзі полково-сотенний устрій поширився на землі південно-східної Волині та Поділля і навіть прикордонних районів Руського воєводства.

Під час козацько-польських переговорів у лютому 1649 р. гетьман Б. Хмельницький заявив, що під його владою повинна бути не лише територія Наддніпрянщини, Волині і Поділля, але й землі по Львів, Галич і Холм. Згодом між ворогуючими сторонами було укладене тимчасове перемир'я, яке обмежило прагнення гетьмана оволодіти західноукраїнськими землями. Демаркаційна лінія, яка була встановлена між Польщею і козацькою Україною, мала проходити «по ріки Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воєводства — по Кам'янець». Однак польська сторона намагалася відсунути розмежувальну лінію у східному напрямі й обмежити українську територію кордоном по лінії річок Случ і Буг, де б прикордонними козацькими містами ставали Бар, Вінниця і Брацлав.

Згідно з рішеннями Зборівської угоди 1649 р. між польським та козацьким урядами територія, що знаходилася під владою гетьмана на Правобережжі, мала складатися із земель, що контролювалися київським, білоцерківським, канівським, корсунським, черкаським, чигиринським, брацлавським, уманським, кальницьким та паволоцьким полковниками. Кордони правобережних українських володінь окреслювалися таким чином: «...від Дніпра почавши, з цієї тут сторони в Димері, Горностаполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполя, до Дністра, також від Дністра до Дніпра...» У даному випадку гетьман втрачав територію нещодавно утворених Подністровського, Барського, Звягільського, Любартівського, Миропільського та Остропільського полків. Так звана «українська лінія» пролягала у Брацлавському полку через колишній кордон однойменного воєводства, захоплюючи такі прикордонні міста: Браїлів, Станіславчик, Мурахва, Пенківці, Копистерин, Шаргород, Садковець, Черніївці, Стіна, Ямпіль. У Вінницькому полку прикордонними сотенними містами і містечками були Вінниця, Прилуки, Погребище та Борщагівка. Прикордонними містами на заході і півночі Білоцерківського полку стали Паволоч, Івниця та Коростишів. Протягом другої половини 1649 р. на території Летичівського і східної частини Кам'янецького повітів сформувався Подільський полк.

На Лівобережжі в межах колишнього Чернігівського воєводства Речі Посполитої та правобережної частини Київського воєводства до 1649 р. сформувалися полки — адміністративно-територіальні одиниці Української козацької держави: Борзнянський, Гадяцький, Іркліївський, Ічнянський, Київський, Лисянський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Прилуцький, Переяславський, Сос-

ницький, Стародубський, Черкаський та Чернігівський. До кінця XVIII ст. в межах Гетьманщини збереглися Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський та Чернігівський полки. До них входили не лише козаки, але й шляхта, міщани, духовенство та селянство, тобто усі стани тогочасного українського суспільства.

Буремні події Української козацької революції не давали змоги стабілізуватись політичній ситуації в Україні. Білоцерківське перемир'я 1651 р. обмежувало територію адміністративних полків Козацької держави лише кордонами колишнього Київського воєводства, але у наступні роки у результаті вдалих воєнних дій повстанців вона значно збільшилась. Лінія західного кордону Козацької держави у 1653–1654 рр. проходила через Яругу, Черніївці, Мурахву, Красне, Вінницю, Прилуки, Самгородок, Паволоч, Макарів, Чорнобиль, Карпилівку. У 1657 р. державна територія козацької України трохи збільшилась — на заході її прикордонними містами стали Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Острог, Заслав, Старий Костянтинів, Межибіж, Калюс.

За досить короткий проміжок часу гетьману України Богдану Хмельницькому разом зі своїми соратниками вдалося створити боєздатну армію, яка не поступалася європейським аналогам. Добре організоване, навчене й дисципліноване козацьке військо було здатним не лише протистояти одним з найкращих у Центральній і Східній Європі підрозділам Речі Посполитої, а й перемагати їх. У своїй діяльності козацька армія керувалася «Статтями про устрій Війська Запорозького», що регламентували військову сферу українського державотворення. Поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для воєнного мистецтва не лише європейського, а й азійського регіонів у середині XVII ст., дало можливість гетьману Богдану Хмельницькому провести ряд битв та операцій, які істотно збагатили скарбницю світового воєнного мистецтва. За допомогою добре вишколеного війська Богдану Хмельницькому та його соратникам удалося утвердити Українську козацьку державу.

Відповідно до завдань війни побудова збройних сил відбувалася за полково-сотенним територіальним принципом, згідно з яким Україна поділялася на окремі військово-адміністративні округи (полки), що, в свою чергу, складалися з менших одиниць (сотень). Це забезпечувало реалізацію основних стратегічних напрямків концептуальних засад військових задумів Хмельницького: масового залучення до боротьби проти ворога українського населення, а також утримання війська за його кошти. Створена організаційна структура козацької армії стала потужною базою для формування військових підрозділів для ведення воєнних дій.

Вирішальне значення під час бойових операцій мали регулярні частини Війська Запорозького. Вони в основному складалися з реєстрового козацтва, що було внесене до військових списків — реєстрів і було зобов'язане до постійної служби. На початковому етапі війни (січень — червень 1648 р.) армія Богдана Хмельницького збільшилася вдвічі (з 6 до 12 тисяч). У листопаді того ж року у таборі під Замостям було 20 тисяч реєстровців, а при укладанні Зборівського миру з Коронаю Польською

(серпень 1649 р.) гетьманський уряд погодився на 40 тисяч записаних до реєстру козаків. У 1654 р. Хмельницький задекларував наявність 60 тисяч реєстровців. Зважаючи на те, що під час Тридцятилітньої війни західноєвропейські військові формування не перевищували 40–50 тисяч чоловік, це була досить велика і потужна армія. Разом з тим, усвідомлюючи слабкі сторони формування своєї армії на основі принципу ополчення, гетьман Хмельницький в останні роки життя виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська, яке б утримувалося за рахунок державної скарбниці.

Окрім реєстровців, під час багатьох битв з ворогом козацьке командування користувалося послугами так званих «охотників» (добровольців), які хоч і не були внесені до військових списків, однак були «добрими молодцями з доброю зброєю». В українському війську служили також окремі іноземні частини, що перебували у статусі найманців і отримували за свою «військову роботу» певну грошову винагороду. Це були загони німецьких піхотинців, що шукали собі заробітку після закінчення Тридцятилітньої війни в Європі, а також невеликі підрозділи молдаван, волохів, сербів. Вони привносили до мистецтва українських воїнів нові риси, притаманні їхнім національним методам ведення бойових дій. Під час військових походів в обозі повстанської армії можна було побачити велику кількість невійськових людей, які використовувалися при фортифікаційних і саперних роботах, обслуговували реєстрових кіннотників, були ремісниками й погоничами. Так, наприклад, зі 150 тисяч осіб, присутніх у вересні 1648 року під Пилявцями, лише 70 тисяч становили боездатні підрозділи.

Основу козацького війська Українського гетьманату становили піхотні полки, які за свідченням сучасників відзначалися витривалістю та майстерністю ведення стрільби. Протягом перших років війни гетьман використовував у бойових операціях союзницьку татарську кінноту, а згодом сформував власні кіннотні полки. Він також зумів створити сильну артилерію, яка налічувала до 100 гармат і за ефективністю дій не поступалася польській. До української армії увійшли також підрозділи, що виконували розвідувальні, прикордонно-сторожові та фортифікаційні функції. Досить добре було організоване постачання зброї, боєприпасів, продовольства і фуражу. Все це свідчить про великі військово-організаторські таланти гетьмана Б. Хмельницького, який, використовуючи передовий досвід тогочасних армій багатьох країн, засвідчив високу культуру будівництва українських збройних сил. Недарма його мистецтво ведення бою сучасники порівнювали з військовими операціями вождя гунів Аттіли, карфагенського полководця Ганнібала, керівника Англійської революції Олівера Кромвеля.

З другої половини XVII ст. всі європейські армії переходили до т. зв. лінійної тактики. Вона полягала в скороченні глибини шиккування піхоти і кінноти та збільшенні протяжності фронту бойового порядку, що дозволяло одночасно вводити у бій велику кількість піхотинців і вершників. Тактичні одиниці стали дрібнішими, що збільшило маневрування військ. Нова тактика давала змогу завдавати потужних (як на той час) фронтальних вогньових ударів як в атакуючому, так і в оборонному боях. При лінійному шикванні війська більш успішно взаємодіяли піхота, кіннота й ар-

тилерія, що висувало підвищені вимоги до командування різних родів військ. Свою концепцію виснажливої війни запропонував і Богдан Хмельницький, який доповнив стратегію французького воєначальника Анрі де Тюррена використанням народних методів боротьби з ворогом (серед яких і т. зв. партизанські дії) шляхом широкого залучення до неї місцевих селян та міщан. Крім того, стратегія українського війська під час Визвольної війни середини XVII ст. була направлена на роз'єднання сил противника та його розгром по частинах.

Гетьман Хмельницький умів зосереджувати головні сили у вирішальному місці (Збараж, Зборів, Батіг). У цьому та інших компонентах військової стратегії він вирізнявся серед своїх сучасників, а в окремих компонентах і переважав їх. До основних стратегічних напрямів Богдана Хмельницького належали такі: по-перше, маневрове блокування головних комунікацій противника (фортець, населених пунктів, шляхів сполучення та переправ); по-друге, залучення місцевого населення до протидії ворогові та до виконання військово-допоміжних функцій; по-третє, ліквідація оперативної переваги ворожої армії у кавалерії; по-четверте, проведення битви як одного з етапів виснаження та деморалізації ворожих сил; по-п'яте, отримання військової допомоги від сусідніх держав.

Поєднуючи досвідчену козацьку піхоту з висококваліфікованою татарською кіннотою, гетьман Хмельницький добився значних перемог над польською армією, основу якої складали кінні підрозділи. Оцінюючи дану ситуацію, польські військові історики говорили про кризу польського воєнного мистецтва у 1648–1649 рр. Козацьке військо у той період показало також високі зразки маневрування як на всьому театрі війни, так і на полі бою. Саме такими діями українське командування компенсувало нестачу озброєння й недостатню бойову підготовку власних збройних сил на першому етапі війни. Під час війни особливо гостро постала проблема залежності фронту від тилу. Командування армії Речі Посполитої завжди боялося за свій тил і для його забезпечення розпорошувало свої сили. У той же час українське військо, маючи міцний тил, могло здійснювати різні тактичні маневри.

Перша велика битва між українським і польським військом відбулася 29 квітня — 16 травня 1648 року поблизу Жовтих Вод (сучасна Дніпропетровщина). Перемога козацької армії була здобута завдяки застосуванню оперативного й тактичного маневрування (з урахуванням просування військ) задля створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема розгрому його по частинах. Надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві стало застосування передового загону, сформованого з кінноти для зупинки противника і прикриття основних сил армії Б. Хмельницького при виході їх у район битви.

Реконструювавши похідно-бойовий порядок козацького війська перед Корсунською битвою (26 червня 1648 р.), історики зазначили, що він мав довжину (глибину) 20 км і ширину 13 км. Крім того, він був побудований за класичною схемою проведення зустрічної битви з ворогом, який від неї ухиляється. Польське військо М. Потоцького було розгромлене вщент за 4 години козаками-піхотинцями, які увірвались у розриви похідного оборонного табору, та татарськими кіннотниками, що напали на польських жовнірів з тилу.

Ураховуючи бойові якості польської кінноти, перед Пилявецькою битвою (21–23 вересня 1648 р.) гетьман Богдан Хмельницький розпочав пошук такого рельєфу місцевості, який би зводив їх нанівець. Щоб утруднити просування противника, гетьман наказав перекопати пагорби й долини (на південний схід від Старокостянтинова на берегах р. Уква), частину сіножатей залити водою, а в хащах розмістити піхотинців. Зайнявши рівнину, українці залишили полякам незручну горбисту місцевість. Після цього декілька тисяч козаків на чолі з Данилом Нечаєм були вислані назустріч ворожій армії. Побачивши поляків, вони відступили і змусили їх іти за собою у потрібному напрямку. У такий спосіб українське командування реалізувало свій важливий тактичний задум. «Страх і жах перед козацьким військом гнали утікачів», — свідчив один з польських шляхтичів після оточення і розгрому його армії.

На відміну від попередніх, тактично програною була битва козацьких полків на чолі з полковником Михайлом Кричевським під Лоевом (сучасна Білорусь), де за наказом Хмельницького вони мали зупинити наступ армії Великого князівства Литовського на Київ. 31 липня 1649 р. Кричевський, не провівши розвідку, після стрімкої атаки почав оточувати ворога з флангів. Однак саме у цей момент у тилу українців з'явилися підрозділи литовських шляхтичів С. Комаровського та А. Павловича. Козацьке військо було розірване і знищене після трьох навальних атак литовців, хоча певна частина козаків змогла вибратися з оточення табору. Разом з тим Лоївська битва не була програна у стратегічному відношенні, адже виснажені війська великого князя Я. Радзивілла не змогли йти далі на Київ і повернули до Литви.

При створенні бойового порядку української армії під Берестечком (28–30 червня 1651 р.) Богданом Хмельницьким був допущений ряд тактичних прорахунків, які полягали в тому, що оборонний табір козацької піхоти був дуже близько розташований від ворожого, а її маневрування на правому фланзі обмежувалося заболоченими берегами річки Пляшівки. Унаслідок цього союзницька татарська кіннота не змогла отримати вчасної допомоги від козаків і змушена була разом з ханом Іслам-Гіреєм III відступити з поля бою, що відкрило шлях для оточення українців польськими військами. Лише завдяки вчасним оперативним заходам полковників Івана Богуна та Филона Джалалія значна частина воїнів Війська Запорозького змогла організовано вийти з оточення.

Вершиною воєнного мистецтва Богдана Хмельницького та його соратників стала переможна Батозька битва, що відбулася 1–2 червня 1652 р. Перемогу українців поблизу невеличкого подільського містечка Батіг сучасники порівнювали з класичною перемогою античного полководця Ганнібала під Каннами. Саме тут проявилися нові елементи в тактиці оточення ворога. Вони полягали в тому, що дії українського війська до здійснення оточення були розраховані на деморалізацію противника (йому спочатку показали невелику кількість військ, а потім створили фальшиве враження про їхню значну перевагу); маневр з оточення здійснювався на далеких підступах до розташування ворога (т. зв. оперативне оточення), а потім перейшов у повне тактичне оточення; маневрування козацьких підрозділів мало за мету примусити поляків розпорошити свої сили. На завершальному етапі цієї чудово спланованої опе-

рації потужний раптовий удар по ворожому табору одночасно з трьох боків призвів до того, що з 26-тисячного польського війська врятувалися одиниці.

Аналіз найважливіших боїв українського війська у середині XVII ст. дозволяє зробити висновок, що основними їхніми аспектами були організація розвідки усіх рівнів; оперативне й тактичне маневрування; використання для проведення вирішального бою особливостей і рельєфу місцевості; наявність рухомої легкої кавалерії; висока вогнева озброєність та виучка піхоти; чітка взаємодія родів військ; раптовість атакуючих дій; використання прихованого резерву; недоцільність проведення довготривалої облоги сил ворога тощо.

В Українському гетьманаті, цій напіввійськовій державі, кожен полк і кожна сотня мали своє постійне місцеперебування. Полкові уряди переважно розміщувалися в містах і містечках, сотенні — в невеличких містечках і селах. Під час воєнної небезпеки полковники, які керували місцевими (городовими) полками, отримували гетьманські універсали з наказом готуватися до війни. Окремо надходив наказ про час виступу полків у похід, перед яким усі козацькі підрозділи зосереджувалися в певному місці. Кожен козак повинен був мати при собі зброю та певну кількість провіанту. На першому етапі Національно-Визвольної війни середини XVII ст. козацьке військо збиралося коло Маслового Ставу, що неподалік від Корсуня. Згодом — під Білою Церквою, яка мала виняткове стратегічне розташування. Зі збірних пунктів військо окремими полками чи більшими з'єднаннями пересувалося на місце фронтових дій. Традиційно армія Богдана Хмельницького мобілізувалася лише в теплу пору року, бо взимку важко було будувати земляні укріплення та не вистачало фуражу для коней.

На Запорозькій Січі для виступу у воєнний похід формувалися окремі бойові загони та команди, які очолював їх «похідний» військовий старшина. Запорозькі козаки, так само як і українські (городові), перед виступами в похід проходили військовий вишкіл. У цей час вони вчилися мистецтву володіння холодною та вогнепальною зброєю, умінню будувати земляні укріплення та оборонний табір, отримували навички тактичного маневрування й рукопашного бою. На Січі також існував інститут «старинних» козаків, під керівництвом яких проводилося навчання «молодиків». В Українському гетьманаті бойовою підготовкою майбутніх воїнів керували представники козацької старшини. Таким чином забезпечувалася висока боєготовність та дисципліна збройних сил України перед важливими воєнними діями середини XVII–XVIII ст.

У супереч поширеному міфіві, українське козацьке військо у багатьох битвах перемагало завдяки успішним діям своїх піхотинців, а не кіннотників. Сучасники відзначали велику майстерність козацької піхоти в стрільбі з вогнепальної зброї. Венеціанський посол до Богдана Хмельницького Альберто Віміна бачив, як козаки «кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців». Водночас стріляння піхотинців з рушниць чи мушкетів у середині XVII ст. було важким і повільним. Козацький піхотний старшина, перш ніж розпочати стріляти, мав віддати близько тридцяти команд своїм підлеглим. Хоча з часом через удосконалення рушничної зброї кількість операцій, що виконувалися перед стрільбою, зменшу-

валася. Власне козацька піхота, яка ще з XVI ст. була вишколена у боях з турками і татарами (й тими ж поляками), вже у середині XVII ст. до певної міри відповідала новим формам організації збройних сил у Європі, а її розвиток проходив у руслі континентальної «порохової революції». Українська піхота була організована на зразок найманих підрозділів, які набиралися лише на період війни. Під час бою піхотинці Війська Запорозького, так само як, наприклад, європейські аркебузери чи мушкетери, в залежності від своєї кількості шикувалися у стрій від 2 до 6 рядів. Це давало змогу по чергово вивести стріляти максимальну кількість стрільців і забезпечити велику вогневу міць. Разом з тим, крім розповсюджених на той час методів стрільби стоячи і з коліна, українці часто вели вогонь у лежачому положенні. Козацьких піхотинців також відрізняла певна універсальність, зокрема вміння проводити різноманітні саперні роботи, серед яких швидко зведення земляних та комбінованих (дерев'яно-земляних) укріплень. Також здійснювався вогонь по ворогу з-за оборонних укріплень, возів, а також із шанців. «Коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жодна куля їх не влучить», — писав про козаків мандрівник із Сирії Павло Алеппський. У поході козаки-піхотинці носили рушницю спертою на ліву долоню і плече, кулі ховали в чересла, порох — у спеціальну порохівницю чи звичайний ріг. У Західній Європі українську армію називали вогнистим чи рушничним військом, а в народі складали думи про козака:

*Він саблю булатную у руки бере,
Пицаль семип'ядний на плече кладе,
За військом пішки іде.*

Зіштовхнувшись під час боїв з мобільною кіннотою кочових татар, козацька піхота (що була проявом осілої землеробської культури) змушена була пристосувати власний спосіб ведення бойових дій до раптових татарських набігів і сісти на коней. Однак, як показали перші битви українців з поляками, козацька кіннота була значно слабшою порівняно з гусарськими підрозділами Речі Посполитої. А тому Богдан Хмельницький, підписавши договір з Кримським ханством, у найбільших битвах під Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Берестечком користувався послугами татарської кінноти.

Після розриву з татарами питання створення боездатних кіннотних підрозділів вийшло на перший план. З 1654 р. у війську Українського гетьманату розпочався поділ на кінні та піші підрозділи. У битві під Животовим (лютий 1655 р.) брало участь 1500 «найкращих кіннотників» українського війська. Однією з важливих тактичних операцій кінноти був масовий наступ «лавою», який полягав в ударі найжаченого списами кавалерійського фронту по ворожій піхоті. У коло обов'язків кіннотників входили також бойова охорона основних сил на марші і в таборі, переслідування і затримка відступаючого ворога, розвідка, оперативно-тактичне маневрування та інші функції. Складовою військової культури українських вершників були поєдинки з ворожими кіннотниками напередодні важливих битв. Ці своєрідні поєдинки честі («герці») виконували функції розвідки боєм та залякування противника й були дуже популярними під час різних війн та воєнних конфліктів у пізньосередньовічній Європі.

Досвід Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. свідчив про те, що забезпечення артилерією ворогуючих армій становило в середньому чотири гармати на одну тисячу воїнів. Майже кожний великий наступ військ Богдана Хмельницького починався з попередньої артилерійської підготовки, яка могла тривати кілька годин. Артилерія козацької армії утворилася з гармат реєстрового та запорозького війська, а також трофейних гармат, що у великій кількості були захоплені у поляків та взяті із завойованих фортець під час перших битв війни. Уже влітку 1648 р. у Чигирині нараховувалося 74 одиниці артилерійського озброєння. Загалом, у кожному з полків Українського гетьманату на середину 50-х років XVII ст. було по 5–6 гармат різного калібру. У цей час українська артилерія зростала не тільки кількісно, але й якісно, постійно вдосконалювалася її організаційна структура. Українською артилерією керував генеральний обозний, що мав при собі гарматних, осавула, писаря та хорунжого. Підлеглими у них були 80 пушкарів та стільки ж гармашів, 4 шапошники, 12 ремісників, 6 стадників для артилерійських коней, 2 довбники, 1 цирюльник, 2 коновали. Для охорони гармат надавався постійний підрозділ із 200–300 козаків.

Роль артилерії у різних видах бойових дій була досить значною. Так, завжди був захищений гарматами козацький табір з возів. Турецький мандрівник Евлія Челебі залишив такий опис: «... вони (козаки) викопали лінію рову й укріпили її 40–50 гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої 7 тисяч возів і оточили ними свій табір». Козаки могли наступати таборами, ведучи вогонь з гармат малих калібрів з возів на ходу. Інколи для них виготовляли спеціальні лафети на колесах. В окремих випадках невеликі гармати встановлювалися на судна для участі у річкових чи морських походах. Однак найголовнішою функцією артилерії була дія гармат під час штурму ворожих фортець або оборони власних укріплень.

Допоміжну роль у військових задумах уряду Козацької держави виконували флотилії козацьких суден, що отримали назву «чайок». У середині XVII ст. це був човен завдовжки 20 м, завширшки до 4 м і завглибшки 2,5 м. Однак з часом технологія виготовлення та розміри чайок змінювалися. Козацьке судно, що вміщувало 50–70 осіб, рухалося за допомогою 10–15 весел та вітрила, а його швидкість становила 13–15 км на годину. Якщо порівнювати чайку з європейськими чи азіатськими аналогами, то вона була вдвічі менша за венеціанську галеру. Разом з тим козацький човен був швидкохідним і більш маневреним, ніж турецькі веслові галери. За гетьманування Хмельницького козацький флот нараховував до 300 суден, згодом їхня кількість зменшувалась. Головним чином козаки виконували функції морського десанту, атакуючи з моря фортеці противника. Флотилії чайок були добре організовані й раціонально озброєні. Оперативне мистецтво козаків у басейнах Дніпра, Бугу, Дунаю та Чорного й Азовського морів свідчило про їх здатність нав'язати противникові свої умови ведення воєнних дій. Досвід українського мореплавства збагачувався завдяки контактам з багатьма країнами західноєвропейської, ісламської та середземноморської цивілізацій.

Опираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва кінця XVI — першої половини XVII ст., Богдан Хмельницький при формуванні українського війська надав першочергового значення організації розвідувальної служби. Протягом 1648–

першої половини 1649 рр. визначилася її організаційна структура, а також об'єкти, цілі, напрямки, методи й прийоми діяльності, що вдосконалювалися протягом наступних років. Уже взимку 1651 р. під загальним контролем українського гетьмана та безпосереднім керівництвом козацького старшини Тарасенка (Стасенка) була проведена одна з найграндіозніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій — до Корони Польської була направлена велика кількість шпигунів, які збирали найрізноманітнішу інформацію, проводили диверсійні акти та готували повстання. Більшість із козацьких розвідників під час виконання цього важливого завдання вдавали з себе жebraків, калік, «пілігримів», мандрівних циркачів, кобзарів, в окремих випадках — священиків, прочан або ченців.

У цей час була створена триступенева структура керівництва розвідагентами — гетьман, керівник розвідслужби, резиденти на місцях. Формувалася низова мережа агентів. Так, наприклад, в одному з регіонів Польщі під керівництвом українського резидента П. Гжибовського перебувало 80 осіб. Б. Хмельницькому також удалося створити агентурну мережу у Варшаві та столиці Великого князівства Литовського — Вільно, яка вчасно передавала необхідну інформацію як політичного, так і військового характеру. Після 1654 р. розвідувальна служба Українського гетьманату провела блискучу операцію, внаслідок якої козацького розвідника Лук'яна Григоровича (Литвина), що був професійним лікарем, узяли на роботу до Посольського приказу в Москві.

До Чигирини надходили важливі дані військово-політичного змісту й з інших країн — Туреччини, Криму, Угорщини, Валахії. Українські розвідники успішно взаємодіяли зі шведськими й трансільванськими колегами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей і віросповідання. Мала місце й перевірка агентів інших країн.

Використовуючи розвідувальну та контррозвідувальну службу, Богдан Хмельницький шляхом розповсюдження дезінформації прагнув посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, панічний настрій. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників гетьман наполягав на необхідності створення для противників настроїв приреченості, напруги та непевності. Вперше у практиці вітчизняного воєнного мистецтва застосовувалися принципи ведення т. зв. психологічної війни. Такі методи були використані у ході битв під Корсунем, Пилявцями та Берестечком. Безпосередня (тактична) військова інформація здобувалася шляхом розсилання спеціальних роз'їздів або за допомогою окремих розвідників, яким доводилося долати до сотні кілометрів. Вони узнавали задуми командування противника, його кількість і місцеперебування, напрямки й маршрут просування армій. Досить часто відомості необхідного характеру передавали «язики» — полонені з ворожого табору. Козацьке мистецтво захоплення полонених, як відзначали сучасники, було одним з найкращих у Європі.

Керівництво українського війська уживало необхідних заходів у сфері захисту своїх інтересів від ворожих дій польської та інших розвідок. Унаслідок контррозвідувальних заходів козацької верхівки вдавалося зберігати у таємниці військові пла-

ни найважливіших кампаній, розкривати змови ворожої агентури проти гетьмана та інших воєначальників, певною мірою протидіяти спробам урядів Речі Посполитої та Московської держави спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві.

Арсенал ручної вогнепальної зброї козацького війська відзначався великою різноманітністю. До нього входили рушниці (ручниці), мушкети, залізні кийі, пицалі, яничарки (яниченки), самопали, аркебузи (гаркебуз), гаківниці, півгаки, карабіни (бандолети), гульдинки та пістолі. Предмети, що обслуговували таку велику кількість «стрільби», включали порохівницю (порошницю), ладівницю та чересла (кулечниці). Також в Україні використовувалася зброя як місцевого, так і іноземного виробництва — польського, турецького, іранського, російського, французького, голландського. Досить часто приклади і ложі рушниць та іншого вогнепального озброєння майстерно орнаментували й інкрустували кісткою або перламутром, срібними чи мідними смужками-обоймицями. Інколи в оздобленні тієї чи іншої рушничної зброї зустрічалися корали і бірюза. Стволи більш цінних зразків прикрашали золотою насічкою або інкрустували сріблом з емаллю. Про високу культуру використання і збереження рушниць та пістолів у козацькому середовищі свідчила наявність спеціальних «ольстр» — чохла з різнобарвного сап'яну, сукна або оксамиту, гаптованих золотою або срібною ниткою. Велику повагу до рушниць як основної зброї українського війська засвідчує факт використання відомого зображення «козака з мушкетом» на державних печатках та прапорах Українського гетьманату протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Козацьке військо мало на своєму озброєнні всі найновіші тогочасні типи гармат, які були поширені в інших країнах Європи. У залежності від калібру, форми та розміру вони мали різні назви. Найбільш уживаними були гармати середнього та малого калібру — октава, фалькон (сокіл), бастардова кольобринна (кулеврина), серпантина, чвертькартавна, фальконет (мала піцаль), мала серпантина, органка, дільце, виватка, шкіряна гарматка. Для стрільби використовувалися різні заряди — ядро, бомба, картеч. Визначними центрами українського відливицтва гармат стали Київ, Львів, Глухів та Новгород-Сіверський. Високохудожня праця майстрів Йосипа та Карпа Балашевичів, Івана Степанова, Івана Андрійовича, Івана Полянського та інших стала не лише оригінальною, але й органічною частиною розвинутого на той час українського декоративного мистецтва. Гармати, виготовлені ними, були прикрашені різноманітною орнаментикою, гербами, художньо виконаними текстами написів, картушами з ім'ям майстра.

Серед холодної зброї, якою користувалися козаки, головне місце займала шабля (меч). У середні віки та ранній новий час на Заході та Сході вона цінувалася як найпочесніший вид зброї. В Україні шабля також уважалася лицарською зброєю і «чесним оружжям». Неодноразово у піснях та думах її називали «шабля-сестриця», «ненька-рідненька», «панночка-молоденька». Значно поширилися серед козацького війська шаблі турецького, іранського, сирійського, угорського, російського та польського походження. Однак найбільш цінувався козацький тип шаблі, який вироблявся в Україні у Черкасах. Він став вдалим синтезом західних (угорсько-польських) і східних (головним чином турецьких) досягнень у галузі зброярства.

Шаблі прикрашали за допомогою гравірування, карбування, чернення, оздоблення коштовним камінням та емалювання. До холодної зброї козацького війська слід зарахувати також сокири-чекани, келепи, бойові коси та серпи, списи, кинжали. Використовувалися також дерев'яні ціпи і палиці, булави-колотушки. Метальну зброю представляли лук і стріли, металеві ножі тощо. Таким чином українська зброя, що мала у своєму арсеналі найновіші досягнення тогочасної світової військової техніки виробництва, гідно репрезентувала вітчизняне військово-мистецтво на міжнародній арені.

Як засвідчували сучасники, військово-вбрання козаків не було одноманітним. Їхній похідний одяг відрізнявся невибагливістю і простотою, а тому дістав назву «підлого». А от парадне вбрання запорожців було дуже розкішним і строкатим. Воно нерідко складалося з елементів трофейного одягу — турецького, татарського, польського чи московського. Незважаючи на іноземні запозичення, запорозький військовий одяг був одним з найяскравіших проявів національної самобутності. У джерелах XVIII ст. згадується, що жупани у запорожців були в основному синього кольору, а вилоги на їхніх рукавах — червоні або зелені. Жупан зацібався до самого верху на густо нашиті крючки. Комір у нього був тоненький і зацібався на два крючки. Пояси могли бути зеленого, синього чи «буракового» кольорів і привозилися головним чином з Туреччини, Персії чи Угорщини. Вони також оздоблювалися різноманітними металевими накладками. Популярними серед запорожців були гданські чоботи та московські шапки. Усі ці елементи одягу, химерно переплітаючись, створювали особливий неповторний колорит.

Під час участі у війнах та воєнних походах уся повнота влади у козацькому війську належала гетьману або наказному гетьману. При ньому виконавчі функції виконувала військова або генеральна старшина. Генеральний обозний відповідав за забезпечення армії озброєнням і продовольством, керував артилерією і виконував обов'язки гетьмана за його відсутності; генеральний писар очолював військову канцелярію і контролював внутрішню й зовнішню політику; генеральний осавул відповідав за вишкіл війська, керував окремими частинами української армії; генеральний суддя здійснював суд над тими, хто порушував військовий обов'язок; генеральний підскарбій здійснював контроль над надходженнями до військового скарбу; генеральний хорунжий відповідав за використання військових корогв та керував особистими частинами гетьмана; генеральний бунчужний здійснював представницькі функції коло гетьмана та керував інститутом бунчукових товаришів. До складу генеральної старшини входили також полковники, які безпосередньо керували військовими тактичними одиницями — полками. У полку існувала полкова старшина — обозний, писар, осавул, суддя, скарбник, хорунжий, бунчужний. Полк поділявся на сотні, якими керували сотники разом з сотенною старшиною, що була аналогічна полковій. Така жорстка структура військового керівництва українською армією забезпечувала її ефективне використання.

Якісно новий підхід у культурі національного військового будівництва доби Українського гетьманату Богдана Хмельницького збігся з утворенням у Європі абсолютистських держав, котрі прагнули надати розрізним формуванням характеру

постійних найманих армій. Одночасно з цим суттєвих змін зазнавали технічні та організаційні засоби ведення війни, а саме — запроваджувалися уніфіковані зразки ручної вогнепальної зброї, вводилися стандартні однострої й амуніція, на регулярну основу ставилися бойова підготовка й навчання військ. А відокремлення військової служби від господарської діяльності покликало до життя нову систему забезпечення збройних сил.

Українські козаки під час польового бою показували методи підготовки атаки рушничним та артилерійським вогнем, широкого застосування шанців (окопів) і оборонних таборів, мистецтва влаштування засідок. Проти земляних укріплень польового типу застосовувалися спеціальні підземно-мінні траншеї, що було новим видом мінної боротьби. Козаки під час битв здійснювали сміливі атаки і контратаки, переслідували ворога, влаштовували засідки, залишали під прикриттям місцевості резерви, застосовували під'їзди й оточення, захоплювали язиків і трофеї, атакували позиції противника з фронту, флангів і тилу. Козацька кіннота на той час набула досвіду раптового форсування рік — вона захоплювала плацдарм й охороняла його, удаваним відступом заманювала ворога в пастку, провокувала воєнні сутички тощо.

Із західним світом козаків поєднували такі елементи лицарства, як родинний принцип організації братства-ордену, морально-етичний кодекс поведінки воїна, специфічне ставлення до жінки, аскетизм, релігійність тощо. Козаки усвідомлювали себе вільними людьми, спосіб життя яких визначали воєнне ремесло й належність до окресленої військової спільноти. Умови боротьби з кочовими народами Сходу виробили в українського козацтва адекватні форми військового мистецтва та змусили їх до побудови власних збройних сил, зокрема потужного морського флоту, які могли протистояти будь-якій воєнній агресії.

Середина XVII ст. стала для козацької військової корпорації тим справжнім Рубіконом, перейшовши який, вона силою зброї здобула собі не лише внутрішньополітичне визнання та станові привілеї, але й започаткувала якісно новий етап свого міжнародного утвердження. Гетьман Б. Хмельницький намагався добитися правового визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою молдавського господаря В. Лупула Розандою. Але в цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів уважалися б «принцями крові» й могли здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб'єктивні фактори (наприклад, убивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що і підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Саме тому головним завданням Б. Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р., на нашу думку, було утвердження Українського гетьманату як васальнозалежної держави під протекторатом якогось із монархічних дворів Заходу (Трансільванія), Сходу (Росія), Півдня (Туреччина) чи Півночі (Швеція). Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б. Хмельницький, «...я буду триматися того пана (монарха), який мене ласкаво з Божої милості держить у своїй опіці». Зважаючи на те, що політика на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протек-

торату когось із іноземних монархів відбувалася майже одночасно у всіх вищезазначених геополітичних напрямках і зумовлювалася специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно як до, так і після 1648 р. перебувало у підданстві королів Речі Посполитої), ці зовнішньополітичні заходи поступово трансформувалися в концепцію полівасалітетної підлеглості новоутвореного під час революційних подій державного організму.

Безумовно, творцем цієї концепції був сам гетьман Б. Хмельницький. Спираючись на багаторічні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, як буде висвітлено нижче, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, московського царя й шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

Уже в одному з перших листів до короля Владислава IV, що був написаний на початку червня 1648 р., після гучних перемог над коронною армією на Жовтих Водах і під Корсунем гетьман Б. Хмельницький окреслив своє васальнопіддане становище як «вірнопідданий» польського монарха. Разом з тим він нагадав сюзеренові про надані ним раніше «права, привілеї, військові вольності» та про їхнє порушення від «українних старост і державців», які протягом довгого часу «кривдять і ображають» козацький загал. Це й стало причиною збройного виступу Війська Запорозького, але не проти короля, а проти польських урядовців, які, на думку гетьмана, не «могли бути добрими приятелями Вашої Королівської Милості Пана нашого Милостивого», проте були королівськими підданими. А тому Б. Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому «гріх» порушення сюзеренно-васальних стосунків (він полягав у самовільному збройному виступі проти інших королівських васалів) та залишити Військо Запорозьке при «давніх правах і вольностях».

Частково про зміст цих «прав і вольностей» можемо дізнатися, реконструювавши за допомогою методу «від протилежного» текст «Інструкції послів від Війська Запорозького» до польського короля, який був доданий до згадуваного вище листа. Тут насамперед ішлося про економічні («майнові») права козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність («все, що тільки комусь із панів урядників сподобається»). На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків (щоб за них «чини і всяку повинність» не відбувати) та козацьких вдів. Вочевидь, тут ішлося саме про права українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як сказано на початку «Інструкції...», їх ущемляли «українні» урядовці. У наступних пунктах уже йшлося про забезпечення військових привілеїв (вольностей) козаків на Запорожжі («*na Zaporozze*'). Це можливість здобуття «козацького хліба» в морських та сухопутних походах; заняття ухощництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього чиншу; звільнення від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі.

Крім цього, король мав забезпечити платню, «яку ми (Військо Запорозьке) вже п'ять років не отримуємо», для шеститисячного реєстру (відповідно до «Інструкції...» посла мали просити у Владислава IV збільшити реєстр на шість тисяч осіб й «залишитися у числі 12 000») та охорону православною духовенства. Також Владислав IV повинен був підтвердити надані «попередніми польськими королями» *privilegia et libertates*. Лише за відновлення перерахованих умов Військо Запорозьке погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Про це зокрема йшлося і в листах Б. Хмельницького до найвищих достойників Речі Посполитої — великого коронного маршалка А. Казановського (2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня). Треба відзначити, що в першому й другому з них відзначалося, що українське козацтво вже одержало підтвердження власних «прав і привілеїв», наданих попередніми польськими королями «після перших походів» (тут, очевидно, йшлося про чорноморські походи запорожців 1646 р. — першої половини 1647 р.). Однак у листі до Владислава IV та інструкції послам Б. Хмельницький вимагав повторного підтвердження від короля статусу козацтва в соціально-політичній структурі Польсько-Литовської держави. А в посланні гетьмана до воєводи Киселя від 3 червня 1648 р. вперше в письмовому вигляді зустрічаємо думку про можливість звернення Війська Запорозького «за порадою до іншого пана». Хоча, як можна зрозуміти з уточнення «...бо знаємо, що не з волі Його Королівської Милості над нами таке королівське беззаконня чинилося», Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лише дипломатично натякав польському воєводі про зміну «пана» в разі невиконання королем вимог козацтва.

Однак усі ці звернення творця Українського гетьманату з проханням про підтвердження «давніх прав і привілеїв» так і не знайшли відгуку в цього козацького сюзерена — невдовзі Б. Хмельницький одержав звістку про смерть польського короля. Зважаючи на це, гетьман відкликав посольство з Польщі та в «цидулі» — додатку до листа Киселю висловив скорботу щодо «осиротіння» Війська Запорозького. А вже 8 червня гетьман уперше висловив офіційне бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царська Вельможність, православний християнський цар...» Якби цей монарх пристав на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося на вірні «услуги» новому сюзерену. «...Щоб він (Олексій Михайлович) ляхам і нам паном і царем був...» — конкретизувалося в листі гетьмана до російського воєводи Н. Плещеева.

Саме в червні 1648 р. Б. Хмельницький у листах до відомих урядовців Речі Посполитої відмовився від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королю. Якщо раніше він підписувався як «гетьман» або «старший» і додавав слова «із Військом Його Королівської Милості Запорозьким», то відтепер просто «старший з Військом Запорозьким». На нашу думку, це є ще одним підтвердженням існування моделі «колективного васалітету» українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзе-

рен умирав, то до часу обрання його наступника Військо Запорозьке (як «рицарський люд») залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звернувся з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: «...ми одностайно бажаємо мати Твою Найсвітлішу Високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини». Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, яким керувався Б. Хмельницький стосовно протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше одержати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить поважне українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським.

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Хмельницький також відправив посольство до Стамбула, де влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу. Однак ряд учених, серед яких і російський історик Б. Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим на основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського дослідники зробили висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія (восени того ж року) в напрямку отримання турецької протекції. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати «рабів» на галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський.

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя й трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією — ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) поклало початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке одержувало ще й другого династичного зверхника — монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями М. Костомарова, це відбулося протягом 1649–1650 рр.

Про те, що Хмельницький не відмовлявся від «внутрішньополітичної» протекції Корони Польської, засвідчував осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претендентів на польський трон королевича Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. «Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід)... Просимо Господа Бога, щоб Ваша Королівська Милість, наш Милостивий Пан зволив бути самодержцем...» — писав до можливого майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер уже не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: «...і щоб наша грецька віра залишилася недоторканною, як раніше, без унії та уніатів, і

щоб ніде ніякої унії не було». Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким та католицьким священником, колишнім учителем Б. Хмельницького Андрієм Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови-«кондиції», на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у випадку обрання: безпосереднє підпорядкування королю; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір та оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; «щоб пани не карали своїх підданих...»; власний суд на зразок суду литовських татар, «які судяться таким правом, як шляхта». Крім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву королем Владиславом IV.

Якщо порівняти ці умови підданства з *privilegia et libertates* Війська Запорозького, окресленими Б. Хмельницьким у листі Владиславу IV на початку червня 1648 р., то можна побачити повтор лише двох пунктів, а саме: про набір 12-тисячного реєстру та підтвердження правового статусу козацтва, надане попередниками короля. Таким чином, усі інші пункти можна позначити як *inovatio*, тобто нові вимоги козацтва до верховної влади щодо розширення власних «прав і привілеїв». Зрозуміло, що це було спричинене військовими перемогами армії Б. Хмельницького протягом весни-літа 1648 р.

Уже в статусі короля Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «рицарських прав». Він погоджувався бути його протектором, а також визначити комісію для обговорення й прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Крім того, король затвердив на гетьманстві Б. Хмельницького та вислав йому свої інсигнії — булаву та корогву з написом «*Ioannes Casimirus rex*». У лютому 1649 р. королівські послы на чолі з А. Киселем вручили їх гетьманові. Однак переговори, що відбулися в цей час між українцями й поляками, з різних причин зайшли у глухий кут. Керівництво Українського гетьманату вже не погоджувалося йти ні на які поступки Польщі, мало того — воно висувало ще ряд вимог до представників Речі Посполитої. Серед них була й така, що найкраще засвідчувала розуміння гетьманом і старшиною свого васальнопідданого становища: «Король королем нехай буде таким, щоб карав і стинав шляхту, і дуків, і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути — як ся йому видить».

Очевидно, універсал Яна II Казимира не задовольнив Хмельницького як фактичного правителя України. А тому він не визнав себе залежним від польського короля, що засвідчувала й гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах уже після обрання нового монарха Речі Посполитої й підтвердження останнім «рицарських прав» козацтва. Хмельницький продовжував називатися «гетьман Війська Запорозького» без згадки про підданство «Його Королівській Милості». А тому цілком обґрунтованим було повторне звернення гетьмана до царя Московської держави від 8 лютого 1649 р. про бажання «...Вашу Царську Величність нам, найнижчим слугам і підданим, своїм государем і царем, яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим учинився», а також настійливе прохання прислати військові підрозділи для допомоги проти «ляхів».

Одночасно в середині лютого український гетьман прийняв послів із Трансільванії і заявив їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави як свого протектора. Разом з тим Б. Хмельницький погодився скласти присягу трансільванському князю про підданство лише на основі чотирьох із шести присланих пунктів проекту трансільвансько-української угоди. «...Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто цілком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами, а не тільки із старшинами (як вимагається в пунктах)».

Під час прийняття трансільванського посольства українське керівництво провело переговори про перемир'я з представниками польського короля на чолі з А. Киселем, які були завершені підписанням (уже після від'їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена «Супліка Війська Запорозького», у котрій викладалися умови, з прийняттям яких українці погоджувалися б визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документа так і було заявлено: «...залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені». У першому ж пункті відверто говорилося про те, що, з огляду на «криваві образи», Військо Запорозьке шукало собі «допомоги у чужих панів». Тут, як уже відзначалося, йшлося про московського царя, турецького султана й трансільванського князя. «Супліка...» яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої в провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді гетьманату.

Відтепер, з точки зору уряду Б. Хмельницького, йшла мова вже не про відновлення «дідичних» сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках «протектор» (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем) — «підданий» (Український гетьманат: гетьман, «усе Військо Запорозьке» та «руські» стани). Зрозуміло, що король і «стани Речі Посполитої» не могли погодитися з такою позицією Б. Хмельницького, адже в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців васальнозалежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монарха-заступника. Це стало однією з причин того, що в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир'ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча відтоді Б. Хмельницький, очевидно, з тактичних міркувань, на офіційному рівні вже визнавав себе «вірнопідданим» Яна II Казимира, про що свідчила прийнята від короля булава та корогва.

Між тим протягом усього 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції — про це свідчили його листи до московського царя (22 квітня, 13 травня, 26 жовтня 1649 р.), продовження переговорів з послами Османської імперії (лютий), переписка з трансільванським князем (14 травня, 25 вересня) та урядовцями Кримського ханату (10, 11 та 20 квітня). Однак жодна з цих «високих» сторін (крім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й

тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького. Вона ж у цей час перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

У зв'язку з цим український гетьман головну свою увагу зосередив на завершенні переговорного процесу з Коронаю Польською. 17 серпня 1649 р. він вислав свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18 пунктів і торкалися майже всіх сфер українсько-польських взаємовідносин. Зокрема, польський король не лише мав підтвердити всі попередні «права та вольності» Війська Запорозького, але й присягнути, що буде дотримуватися всіх пунктів «на сеймі з шістьма сенаторами різних вір (католицької і православної)». Ці пункти разом з текстом королівської присяги пропонувалося внести до постанов-конституцій вального сейму Речі Посполитої. В кінці цього важливого документа містилося таке застереження: «А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Його Королівської Милості до нас як до своїх підданих».

Наприкінці літа король видав «Декларацію», що завершувала переговори центральної польської влади з Українським гетьманатом і була відповіддю на вимоги поданої перед тим козаками «Супліки». Вже в першому пункті цього документа говорилося, що «Військо своє Запорозьке захоче Король Його Милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і на те привілей свій видає разом із сим». Таким чином, за Військом Запорозьким уперше на офіційному рівні у формі «акту милості» сюзерена закріплювався автономний статус державного «колективного васала». Про це свідчили останні десять пунктів королівської декларації, що увійшли до історіографії під назвою «Зборівський трактат». Відразу ж після оголошення декларації під Зборовом король видав окремий привілей для козацької організації та станів «руського» народу, де підтверджувалися їх «давні права і вольності». Отже, з цього часу можна говорити про розмежування значень терміна «Військо Запорозьке». Воно, на нашу думку, по-перше, означало «Військо Запорозьке» як державне утворення (Український гетьманат, що, крім козацтва, реперезентувався й іншими станами), по-друге — «Військо Запорозьке» як замкнуту соціально-військову корпорацію, що включала лише козаків.

Незважаючи на укладення Зборівського трактату й визнання Яна II Казимира своїм патроном, Б. Хмельницький у вересні 1649 р. у листі до трансільванського князя декларував його номінальне протекторство над Українським гетьманатом: «...і себе з усіма Військами Запорозькими найохотніше віддаю до всіх послуг Вашої Найяснішої Високості і цілую руку Вашої Найяснішої Високості, щоб вона зволила, як і раніше, оберігати і захищати нас, своїх підданих, у прихильності, ласці, опіці». Те, що наведене висловлювання було лише дипломатичною декларацією, засвідчив подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін черговими посольствами й ненадання Трансільванією необхідної допомоги. Останнє дуже нервувало Б. Хмельницького, який писав до князя Сигізмунда Ракоці 25 вересня: «Нарешті ж, благаючи Бога, ми готові до крайності, більше заради поваги до Вашої Найсвітлішої Високості, менше заради нашої безпеки. Прохаємо тільки того, щоб Ваша Найсвітліша Високість не позбавила нас своєї ласки, під захистом якої ми будемо вважати себе до самого кінця нашого життя найвірнішими підданими Вашої Найсвітлішої Високості». Але й ці запев-

нювання українського гетьмана не знайшли відгуку в угорському князівстві, тому реального підкріплення сюзеренно-васальних домовленостей з династією Ракоці Хмельницький так і не одержав.

Рухаючись у напрямку визнання підлеглості трансільванському князеві й визнаючи зверхність польського короля, Б. Хмельницький продовжував шукати можливості більш широкої легітимації своєї влади на міжнародній арені. Однак це було важко зробити, не узгодивши до кінця стосунки з королівським урядом Польсько-Литовської держави. Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звернувся до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборовом: «...на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою...» Крім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запорозьке погоджувалося «стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність Вашої Королівської Милості і цілість Речі Посполитої». Отже, й тут проглядалися елементи сюзеренно-васальних відносин — сюзерен в особі короля надавав козакам «привілей», а ті у відповідь погоджувалися виконувати військові повинності на його користь.

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, незважаючи на різні обставини, все одно не міг (та й, очевидно, не хотів) виконувати взяті на себе зобов'язання. У березні 1650 р. Хмельницький уже вкотре відіслав до нього своїх послів, які мали відстоювати перед монархом збереження «прав і привілеїв», наданих варшавським сеймом, й оголосити Яну II Казимиру десять пунктів своїх вимог. «Зволь, Ваша Королівська Милість, виконуючи декларацію (Зборівську) здійснити своє королівське слово...» — згідно з положеннями наданої гетьманом інструкції повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але й прохання щодо виконання однієї з найголовніших чеснот монарха — дотримання даного своєму підданому слова — також не допомогло. Натомість коронні війська готувалися до рішучого наступу на Український гетьманат, адже, як повідомляли польські урядовці, «Хмельницький робив себе володарем чи князем».

Не відкидаючи перспективу набуття російського протекторату (про що свідчать листи Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 1 липня, 20 жовтня та 11 листопада 1650 р.), українське керівництво з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки влітку 1650 р. активізувало свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бей Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигиринського посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р. Результатом перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався «проти кожного неприятели (султана) стояти»; «у держави Вашої Цесарської Милості не вторгати-

ся»; «у згоді перебувати з татарами... навіки в приятельстві ходити»; з відома султана і кримського хана свої «військові справи чинити».

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7–20 вересня послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були визначені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення Ждановичу перед від'їздом до України «булави дорогоцінної» для передачі її Б. Хмельницькому. Разом з українським послом до Чигирин повернувся й Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у Б. Хмельницького на початку грудня 1650 р.

Козацько-османські переговори завершилися у березні наступного року «формальним визнанням України васальною державою Отоманської імперії». Такий висновок можна зробити на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де йшлося про згоду турецького монарха протегувати Україні. Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були позбавлені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового сюзерена. Мегмед IV також надіслав Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, усупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV «кримським людям учинити... допомогу» українцям. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького Порти змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Український гетьманат (так само, як Молдавія та Волощина) був змушений платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією.

Розуміючи, що Кримське ханство, незважаючи на вказівки зі Стамбула, знову може зрадити, а грошей у військовій скарбниці було не так багато (та й кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку з огляду на війну з Польщею), Б. Хмельницький вирішив укласти черговий договір щодо підданства Українського гетьманату Речі Посполитій. Тим більш, до цього спонукала тимчасова військова поразка під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить різкою, адже тепер плани реального поновлення турецького протекторату над Україною знову відклалися на невизначений термін.

Впроваджуючи свою концепцію полівасалітетної підлеглості, гетьман Б. Хмельницький ще в листопаді 1650 р. заявляв, начебто «виправдовуючись» перед Яном II Казимиром за стосунки зі «сторонніми панами» — московським царем, турецьким султаном, трансільванським князем і кримським ханом, що «...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі приятелів (іноземних володарів)». Під тягарем військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року склали присягу на вірність «королеві і Речі Посполитій», яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. Однак одразу ж після акту присяги український гетьман вислав своє посольство до Москви з листом до царя, в якому, зокрема, говорилося: «... прийняли перемир'я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою... і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності».

Після примирення Хмельницького з польським королем під Білою Церквою першому знову потрібно було «виправдовуватися» вже перед іншим династичним володарем — султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку зазначив гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд на об'єднання з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишився в «братерському» союзі з Кримським ханатом. Крім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: «...також хочемо бути вірнопідданими і Вашої Царської Милості (султана)». Більш того, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти йому на підтримку, адже «...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу Вашої Царської Милості (султана)». Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року.

Наступного, 1652 р., коли Ян II Казимир за допомогою не дуже складної політичної комбінації змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією (у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Туреччини), Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманату, то він «змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати». Те ж саме було повторене Б. Хмельницьким і в листі до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського: «... втративши все, змушені будемо шукати собі іншого стороннього пана».

Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією (про це більш докладно буде розказано в наступному розділі). Декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення «вступитися» за «одновірців» перед Польщею.

Ще з початку 1649 р. гетьман Хмельницький періодично приймав від царя Олексія Михайловича «милостиве жалування» на потреби Війська Запорозького. За це

російському монархові обіцялося «послуги наші (Війська Запорозького) рицарські... і голови наші покладати за Твою Царську Величність проти всякого неприятели християнського». Активізація українсько-російських стосунків припадає на 1651 р., коли, як припускаємо, Б. Хмельницький остаточно зрозумів безперспективність укладення взаємовигідного договору з королем Яном II Казимиром та усвідомив декларативність пропонуваної (у відповідь на прохання української сторони) турецької і трансільванської протекції. Протягом цього року гетьман тричі особисто звертався до московського царя (9 і 19 березня, 18 липня); двічі направляв посольства до Москви (січень—березень; серпень—листопад); зустрічав царського посла (березень—липень); неодноразово приймав посланців від путивльського воєводи, який був посередником між царем і гетьманом (липень, вересень, листопад, грудень); писав листи до білгородського воєводи С. Прозоровського (1 і 8 січня, 20 вересня, 24 листопада, 18 грудня), до боярина Б. Морозова (11 березня, 18 липня), до ярославського намісника І. Милославського (18 липня). Квінтесенцією усіх цих заходів української сторони були слова Б. Хмельницького у листі до Олексія Михайловича від 19 березня 1651 р.: «...як ми перед тим бажали, так і зараз Твоїй Царській Величності бажано, щоб нам государем і царем був, на всі землі царствував». Тенденція прийняття «царствування», яке означало не що інше, як здобуття собі надійного протектора, зберігалася і в наступному році.

Протягом 1652 р. Б. Хмельницький знову тричі безпосередньо апелював до московського царя (9 січня, 24 вересня, 12 листопада), відсилав до нього два посольства (січень—квітень, липень) та посланців від путивльського воєводи (лютий—травень), листувався з путивльським воєводою Ф. Хілковим (21 лютого, 1 і 20 березня, 12 квітня, 17, 24 і 28 травня, 13 і 31 липня, 24 вересня, 18 жовтня). Усе це стало причиною того, що з початку 1653 р. відбуваються значні зміни у відносинах Війська Запорозького як з Московською державою, так і з Річчю Посполитою. Крім того, новий виток дипломатичного протистояння був викликаний надто вже шокуючою пропозицією Б. Хмельницького, який запропонував кандидатуру російського царя у ролі посередника під час перманентних українсько-польських переговорів.

Таким чином, виникла зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля «тривалого миру» з Польщею «упросили московського царя, щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської Милості Війська Запорозького». Це було висловлено у листі до польського короля в березні 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо до цього часу вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоча і в односторонньому порядку) міг офіційно зноситися з царським урядом. Уже з цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали ось у чому: російський монарх мав забезпечувати військову допомогу проти «ляхів» і не «попускав віри нашої

православної і церков східних в поругання це», а у відповідь український гетьман буде вірно «служити» цареві. Коли у листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під «міцну руку» Олексія Михайловича, гетьман Хмельницький зі старшиною її «радісно прочитав». Після цього у листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків.

Безпосереднім поштовхом до скликання Богданом Хмельницьким Генеральної ради у Переяславі стало укладення мирного договору у грудні 1653 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою. Потрібно відзначити й те, що напередодні укладення домовленостей з Московським царством у 1654 р. український гетьман уже уклав міжнародні угоди з кримським ханом Іслам-Гіреєм — у 1648 р., польським королем Яном II Казимиром — у 1649 та 1651 рр., турецьким султаном Мегмедом IV — у 1649 (1650 р. ?) та 1653 рр., з молдавським господарем В. Лупулом — у 1650 р. та, очевидно, зі шведською королевою Христиною — у 1652 р.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому прапор і барабан. Після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке, аналогічно Молдавському та Волоському князівствам, повинне було розглядатися як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, «щоб був гетьман у підданих султана». Ще він вручив Хмельницькому «корону, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького. Тут треба відзначити, що дані положення були вироблені на основі традицій українсько-турецьких переговорів про підданство, починаючи з кінця 40-х років XVII ст.

Обов'язки Війська Запорозького як васальної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були такими: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності. Також Б. Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р., і на ній після довгих суперечок було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й, по суті, положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. За повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український гетьман при відсиланні турецьких послів говорив їм: «...города (Кам'янця-Подільського) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу».

Причина відмови Стамбулу полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти урядові кола Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Війська Запорозького, яке з 1649 р. намагалося отримати протекцію «православно-го володаря» — царя Московської держави.

Елементом тиску на московський уряд, як уже відзначалося вище, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы С. Мужилівський і К. Бурляй. Саме з цього часу, як дослідив Б. Флоря, з гетьманської канцелярії почали «витікати» тексти турецьких грамот, які з відомих причин відразу ж попадали у руки російським дипломатам. Промовистими були і висловлювання самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: «не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану)». Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців «під високу руку» царя, а то вони піддадуться «бусурманам».

Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького та генеральної старшини складанням лише однієї присяги на вірність новому сюзерену. Адже згідно з усталеними у Західній та Центрально-Східній Європі принципами, він також мав присягнути в тому, що буде захищати «права та вольності» свого добровільного підданого. З огляду на добру розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-Московського договору, зупинимося лише на його характеристиці з точки зору сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою та Військом Запорозьким.

«Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських» погоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха «в тому всьому пожалування і милость свою царську указати». Ці побажання Б. Хмельницького і «всього Війська Запорозького» мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю російської сторони (цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно з якими він збирався протегувати Україні) змусила Хмельницького 21 березня звер-

нутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно нагадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан «...на всі статті наші і права, і віри, і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими». Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора — «лякати» одного монарха іншим. До того ж українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський «король нині універсал свій присилає до всього посольства (українського), щоб до нього прихилилися». Саме таким чином перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції Олексій Михайлович мав поспішити з оформленням васалітетної залежності Війська Запорозького.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом з «жалуваними грамотами» козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духівництву були привезені до Чигирини українськими послами. З огляду на те, що зобов'язання новообраного протектора перед «гетьманом з усім Військом Запорозьким» були направлені на обмеження «прав і привілеїв» (що переконливо засвідчило не лише «редагування» московською стороною пп. 14, 15, але й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький зробив усе можливе для того, щоб не скликати Генеральну раду й таким чином відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви із погодженими царем «статтями» протягом квітня—грудня 1654 р. та наступного часу питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалося українським правителем. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим з султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися у середині XVII ст. в Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством і, що найголовніше, ряд цілеспрямованих кроків Б. Хмельницького у напрямку прийняття протекторату Шведської Корони. Вони розпочалися ще у 1652–1653 рр. й відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої. Перед тим, у лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!), Хмельницький звернувся до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжував обмінюватися посольствами з його васалом — Кримським ханатом. Весною у Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом. Саме тому 16 квітня Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приязнь». Показовою також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили з порадою Вашої Царської Милості (хана). А з усього бачимо, що ляхи

стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою) робити? Бо краще мати більше друзів...» У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту.

Зупинимося також на основних моментах міждержавних відносин між українським гетьманом та шведським королем, характеризуючи їх через призму поліва-салітетної моделі зовнішньої політики Війська Запорозького. Отже, наприкінці серпня 1655 р., перебуваючи поблизу Кам'янця, Хмельницький у відповідь на прибуття до нього шведського посла Ю. Торквата повідомив у листі до короля Карла X Густава про свою радість, «що згідно з нашими (Війська Запорозького) давніми проханнями обіцяє (Карл X) нам довір'я, захист і дружбу». Якщо під обіцянкою «дружби» між гетьманом і королем Хмельницьким розумівся процес укладення двостороннього договору, то згадка про «довір'я і захист» засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію Карла X Густава. Але коли у жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, український гетьман трохи змінив тональність своїх звернень і листів. «...Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою», — ці слова Хмельницького до львівських міщан засвідчили ту велику напругу у ході українсько-шведських переговорів, які виникли через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій.

Ця проблема не була вирішена й протягом наступного року, а тому гетьман використав випробуваний дипломатичний хід — 12 червня він звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає «рубіж князівства Російського по Віслу ріку». Таким чином, не погоджуючись з гетьманом як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Війська Запорозького висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо той буде «противитися Вашій Царській Величності».

Уже на початку липня така позиція Хмельницького «дивним чином» стала відома королю Швеції. Очевидно, що це було інспіровано гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ці дії були дивовижно схожі на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином «зіштовхував» московського царя і турецького султана). У цьому випадку гетьман був начебто «змушений» виправдовуватися перед потенційним союзником: «... для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська Величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу», — писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла X Густава.

Одночасно з московським та шведським зовнішньополітичними напрямками Військо Запорозьке, як уже зазначалося вище, продовжувало дипломатичні стосунки зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня — у червні вели переговори у столиці Османської імперії. Головною їх темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султана. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому, той наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що «ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV)».

Можемо стверджувати, що лютнево-березневі домовленості між Україною та Росією у 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді. А січнева рада, що відбулася перед тим у Переяславі, лише дозволила розпочати процес узгодження пропозицій до майбутнього українсько-російського договору. Отже, договір 1654 р. не був ратифікований найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави згідно з тогочасними вітчизняними політико-культурними традиціями. На нашу думку, можна говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходила з планами Москви. Вагомим доказом цього є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була направлена на збереження союзницьких відносин з кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана.

Особливість оцінки Переяслава 1654 р. полягає у надзвичайній заміфологізованості сутності цієї події та її ролі в українській і російській історії. Якщо в Російській імперії ухвала ради офіційно трактувалася як «возз'єднання Русі», то у Радянському Союзі та сучасній Російській Федерації — як «возз'єднання України з Росією». Лише в 90-х рр. ХХ — на початку ХХІ ст. сучасна українська історіографія аргументовано спростувала наукову недолугість даних концепцій, в основі яких лежала імперська ідея етнічної й політичної єдності Русі. За твердженням багатьох істориків, ні українська, ні російська сторона не виконувала більшості з досягнутих домовленостей, отже, можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Українською державою. А вже після визнання зверхності московського царя у 1654 р. гетьман Богдан Хмельницький уклав угоди з турецьким султаном Мегмедом IV у 1655 р., угорським князем Дьордем Ракоці — у 1656 р., бранденбурзьким курфюрстом і пруським герцогом Фрідріхом Вільгельмом — у 1656 р. та шведським королем Карлом X Густавом — у тому ж році.

Ґрунтовний аналіз джерел 50-х рр. ХVІІ ст. переконує, що значна частина українського населення не приховувала невдоволення необхідністю приносити присягу й відмовлятися від неї. Як свідчив сучасник, після присяги гетьмана й старшини 19 січня 1654 р. «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. І він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на

третій день після цієї присяги». А під час присяги 27 січня у Києві найвище українське православне духовенство відмовилося її приносити, а керівники київського магістрату та міщанство «опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали, як бидло... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем...» Відмовилася скласти присягу частина козаків Уманського та Брацлавського полків, а населення Полтавського й Кропивненського полків узагалі збунтувалося проти присяги й побило представників царя киями. Не приносили присягу із зрозумілих причин жителі західної частини українських етнографічних земель. Не приносила присягу й Запорозька Січ. Таким чином, одностайного схвалення й сприйняття українським суспільством російської протекції не існувало, а мали місце відмінні й іноді протилежні дії та оцінки різних верств і груп населення.

Міжнародні та внутрішньополітичні події, що відбувалися після 1654 р., переконливо засвідчили недотримання Москвою взятих на себе зобов'язань протектора перед козацькою Україною: у 1656 р. цар підписав Віленський трактат з найбільшим тогочасним ворогом України — Річчю Посполитою; у 1659 р. російськими урядовцями були сфальсифіковані «статті Б. Хмельницького» 1654 р.; у 1665 р. згідно з т. зв. Московськими статтями лівобережна частина Гетьманату мала перетворитися на станову автономію; у 1667 р. Росія уклала Андрусівське перемир'я з Польщею, яке мало антиукраїнську спрямованість; укладення «Вічного миру» 1686 р. остаточно завершило розподіл України між Москвою та Варшавою. У свою чергу й Український гетьманат також не дотримувався обов'язків васальної держави: укладення Б. Хмельницьким Радотського договору 1656 р., що суперечило зовнішній політиці Олексія Михайловича; українсько-російська війна 1658–1659 рр. й підписання І. Виговським Гадяцької угоди 1658 р. з Польщею; боротьба з московськими військами гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка у 60-х — першій половині 70-х рр. XVII ст.; антиросійське повстання українського населення Лівобережжя на чолі з І. Брюховецьким у 1668 р. тощо.

Вічний мир 1686 р. між Московським царством і Річчю Посполитою засвідчив остаточний крах українсько-московських домовленостей, які передбачали існування єдиного Українського гетьманату під скіпетром російського монарха, не лише 1654, але й 1659, 1663, 1665, 1669, 1672 та 1674 рр. Недотримання Москвою багатьох положень Коломацьких статей 1687 р. та Московських статей 1689 р., що були укладені з гетьманом Іваном Мазепою, відмова останнього від зверхності Петра I та знищення царськими військами тогочасної української столиці Батурина у 1708 р. остаточно вирішили проблему міждержавних союзницьких стосунків на користь усе зростаючих імперських амбіцій Московії-Росії. Тим самим засвідчувалася недовговічність та ефемерність Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р., що з часом під впливом певних суб'єктивних чинників перетворилися з рядової (хоча й дуже важливої з огляду на тогочасну внутрішньополітичну та міжнародну ситуацію) зовнішньополітичної акції гетьманського уряду на легенду про возз'єднувальну Переяславську раду та гетьмана Богдана Хмельницького як міфічного об'єднувача України з Росією.

КОЗАЦТВО У ДОБУ МІЖНАРОДНИХ ТА МІЖУСОБНИХ ВІЙН ЗА УКРАЇНУ

Через чотири тижні після смерті фундатора Козацької держави Богдана Хмельницького відбулися його похорони, а згодом і козацька рада. На ній «тимчасовим» («доки возмужає Богданів син Юрій Хмельницький») правителем України було обрано довголітнього генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського. Генеральна старшина передала йому булаву, яку свого часу Хмельницький одержав з рук царя. У зв'язку з цим новообраний гетьман подякував усім присутнім на раді і зазначив, що «ця Царської Величності булава буде доброму на ласку, а злomu на карність». На прохання делегованих на раду полковників, сотників, отаманів, війтів та бурмістрів він зачитав «жалувану» грамоту московського монарха Олексія Михайловича, дану Війську Запорозькому у березні 1654 р. Потому було ухвалене рішення «служити великому государеві всім Військом Запорозьким вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч присилав».

Уже 31 серпня 1657 р. в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: «Я з усім військом зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів (Польщею або Швецією), то нам здається кориснішим для нього замиритися зі шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять». Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. 4 вересня 1657 р. гетьман заявив новому царському послові Матвееву: «...так, як він (Б. Хмельницький) віддав йому (Олексію Михайловичу) вірне підданство і службу згідно з присягою, так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як віропіддані».

У той же час у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Українського гетьманату. У своїй доповіді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища України: «...присилав до нас шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили литовському королеві, і кримському ханові, і Ракоцію Угорському, і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?» Після цього гетьман запропонував присутнім залишатися в підданстві московському цареві. З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору.

Одночасно на Корсунській раді було обговорено положення угоди зі шведським монархом Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *Liberta gente et nulli subiecta* («Вільний народ і нікому не підлеглий»). У тексті договору зі Шведським королів-

ством наголошувалося на необхідності здійснення «військової допомоги проти спільних ворогів... за винятком світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність».

Однак уже тоді гетьманський уряд з вагомих причин поступово почав відходити від орієнтації на московську протекцію. Серед населення козацької України поширювалася думка, що «хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю... царських воєвод не хочемо — хочемо від царя відступити». Частина козацької старшини взяла участь у т. зв. «бунті Лісницького», провідники якого виступали під антиросійськими гаслами. Які ж причини штовхнули І. Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича? Українці боялися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воєводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере «привілеї» у старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо.

16 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату. Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправив до Москви делегацію на чолі з полковником Г. Лісницьким. Вона мала запевнити Олексія Михайловича у «вірному підданстві» йому «гетьмана та всього Війська Запорозького». У другому пункті дипломатичної інструкції, яку Лісницький передав московським боярам, відзначалося: «...якщо ми не хотіли бути прямими царю, Його Милості, підданими і не під його, Царської Величності, міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві і дає нам прапор, булаву і всі краї польські придати до того обіцяв. Також і колишні березівські комісари багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося». Оголошення цього пункту в Москві та передача всієї інструкції в руки росіянам мали подвійну мету. Крім запевнення українців у тому, що вони, незважаючи на різнобічні зовнішні відносини, таки не «зраджують» своєму московському сюзеренові, слова про можливий перехід під протекцію султана та переговори з поляками повинні були змусити царя прийняти вимоги Українського гетьманату щодо дотримання ним своїх попередніх зобов'язань.

Але замість того щоб гарантувати «права та вольності» козацтва та інших станів України й затвердити Івана Виговського на гетьманстві, московський цар Олексій Михайлович почав розпалювати міжусобну боротьбу серед козацької старшини й спочатку спровокував громадянську війну серед українського суспільства, а потім в односторонньому порядку ввів свої війська для підтримки опозиційних сил на території України.

В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду розвивалася у польському, московському, шведському, турецькому та кримському напрямках, кожний з яких був важливий для справи утри-

мання здобутків Української революції. 18 жовтня 1658 р. І. Виговський написав листа до шведського короля Карла X Густава, де висловив жаль з приводу недовісти українсько-шведського союзу, який був укладений незадовго до цього в Корсуні. Одночасно він звернувся до брата короля Швеції герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги. Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення. Підписавши у 1658 р. перемир'я з Москвою, шведи порушили дипломатичні плани українського уряду й позбавили його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами.

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз із кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в Козацькій державі. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Росії. Невдовзі татарський правитель надав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини козацької старшини. Крім того, як відомо, сорокатисячне кримське військо допомогло Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.

Незважаючи на підписання Гадяцького договору, проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Україна так і не одержала від поляків обіцяної військової допомоги проти росіян. Лише на початку 1659 р. в Україну «прийшли тепер на допомогу... ляські і німецькі війська» (всього близько 5–6 тисяч чоловік). 16 січня український гетьман написав вдячного листа до Яна II Казимира, але знову ж таки попросив додаткової й більш дієвої допомоги. Просування російських полків у глиб України змусило Виговського знову послати до короля посольство в складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи «просити людей на поміч».

Слід зазначити, що одночасно з цими заходами українського зовнішньополітичного відомства продовжувався ратифікаційний процес гадяцьких статей. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з Т. Носачем «пункти» польський уряд відхилив і відрядив до гетьмана Виговського спеціального посла К. Перетяткевича з вимогою відмовитися від основних положень трактату, які й визначали українську державність. Після ознайомлення з пропозиціями польської сторони гетьман, за свідченнями Перетяткевича, промовив: «...зі смертю приїхав і смерть мені привіз». Зауважимо, що саме напередодні Конотопської битви, 12 червня 1659 р., виправлений текст Гадяцької угоди було ратифіковано варшавським сеймом у найневигіднішому для Українського гетьманату варіанті. Це загострило внутрішньополітичну ситуацію й не дозволило українському війську виступити єдиним фронтом проти російської окупаційної армії.

Окремого й детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-російські стосунки, що призвели до війни між гетьманатом і царством. Згідно з останніми дослідженнями, підписавши Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московською державою. В

одному з варіантів гадяцьких домовленостей навіть містилося положення про збереження добросусідських відносин з царем. Про те, що український уряд намагався вирішити дане питання мирним шляхом, свідчить той факт, що відразу після підписання українсько-польського договору 17 вересня 1658 р. І. Виговський відпустив до Москви російського посла В. Кікіна з листом, де стверджувалося, що він «буде чекати Царської Величності указу від цього числа три тижні і чотири дні». Протягом другої половини вересня український правитель додержувався своєї обіцянки, неодноразово нагадуючи воеводі Г. Долгорукову про «відомість від Його Царської Величності». 18 жовтня одночасно з листом до шведського короля щодо підтримки Виговський написав Олексію Михайловичу, що він воював не проти російських військ, а проти «свавільників». Однак Москва проігнорувала позицію Українського гетьманату й оголосила про «зраду» Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Однак, незважаючи на це, в середині жовтня гетьман звернувся до Олексія Михайловича: «Дісталася нам грамота друкована, писана іменем Вашої Царської Величності, в якій з немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу Вашій Царській Величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити». Засвідчуючи свої добрі наміри, Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я. Портомоїна й запропонував йому передати царю, щоб той не починав воєнних дій, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей». Однак якщо Росія все ж таки вирішить воювати з гетьманатом, то, попереджав І. Виговський, «...гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан...» Але московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: війська Г. Ромодановського окупували на початку листопада 1658 р. полкові міста Полтавщини — Миргород і Лубни.

Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів був відправлений полковник І. Кравченко. У січні 1659 р. царський уряд пішов на деякі поступки, але гетьман, одержавши військову допомогу від поляків, уже не пристав на російські пропозиції. «Присягав де він, гетьман, на тому, щоб йому бути у Царській Величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським воеводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не буде», — говорив у цей час наступник Б. Хмельницького московському послові Булгакову. У листі до Олексія Михайловича в січні 1659 р. гетьман Виговський пояснив йому мотиви свого переходу в підданство королю Речі Посполитої. По-перше, зазначав він, цар не надав необхідної допомоги для придушення антигетьманських виступів Я. Барабаша та М. Пушкаря, по-друге, російські підрозділи князя Г. Ромодановського розпочали воєнні дії проти північних полків і міст, які підпорядковувалися І. Виговському, по-третє, «поляки, зачувши про ту міжусобицю, наступати на нас і турок закликати і татар від нас відмовляти почали».

Царські дипломати запропонували українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було фактично лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії російських воевод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка

росіянами наказного гетьмана Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського в щирості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме в цей час у Варшаві відбувався сеймовий з'їзд, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди. А тому українсько-російська війна тривала.

Війна з колишніми союзниками розпочалася у кінці вересня 1658 року, коли на території південно-східної Білорусії зав'язалася боротьба між козацькими полками на чолі з Іваном Нечаєм та росіянами. Нечаю вдалося вибити московські гарнізони з окремих міст і селищ, після цього 20 жовтня московська армія на чолі з князем Г. Ромодановським перетнула українсько-російський кордон і протягом певного часу окупувала північно-східні райони України. Вона мала за мету скинути з гетьманства Виговського, який продовжував державницькі плани Хмельницького.

«Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, вони (росіяни) гадали, що наша Мала і Біла Русь спільно з Військом Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших у Москві затримували довго і з ними поводитися гордовито і на свої прохання ми діставали холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським, послане начебто на допомогу, просунулось аж до Переяслава і не побажало підкоритись гетьманові. Коли пізніше на гетьмана був обраний Іван Виговський, що він узяв провід, перебуваючи на посаді Генерального писаря Війська Запорозького, то Ромодановський перший не визнав цей офіційний титул, а за ним зробив те ж саме і великий князь (московський цар)», — говорилося у «Маніфесті Війська Запорозького», який було укладено 1659 р. козацькою старшиною й відправлено до володарів багатьох європейських держав задля пояснення причин початку війни між козацькою Україною і царською Росією.

Також у цьому важливому для розуміння тогочасних українсько-російських відносин другої половини 50-х років XVII ст. документі відзначалося: «Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, — рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні великому князеві (московському цареві), але нас змусили стати до зброї». Отже, війна з боку козацької України була справедливою та оборонною й виправданою з точки зору невиконання Москвою взятих на себе у результаті Переяславської угоди 1654 р. зобов'язань. Адже замість того щоб гарантувати «права та вольності» козацтва та інших станів України, цар Олексій Михайлович почав розпалювати міжусобну боротьбу, а потім і громадянську війну, що розпочалася після смерті гетьмана Богдана Хмельницького.

До квітня 1659 р. московськими військами були окуповані частини Полтавського, Миргородського, Лубенського, Чернігівського та Ніжинського полків. Про поведінку російських солдатів на захоплених територіях красномовно свідчать слова

ніжинського полковника Григорія Гуляницького: «Москва наступає безбожна... все мечем і вогнем розорюють, церкви Божі палять, без усякого милосердя... священників і іноків, і інокінь — всіх під меч пускають, а більше того над паннами добрими дівицями і попадями глумління роблять, груди вирізують, і малим дітям не спускають, образам святим очі вилуплюють...» І дійсно, росіяни перед тим захопили Ніжин і Борзну й жорстоко вирізали їхніх жителів.

Важливим стратегічним пунктом на шляху просування Ромодановського в глиб України стало місто-фортеця Конотоп, яке було неодноразово атаковано ворожими підрозділами й героїчна облога якого тривала більш ніж два місяці — з 20 квітня до 29 червня 1659 р. Так, наприклад 29 квітня під час штурму міста українські козаки на чолі з полковником Г. Гуляницьким за підрахунками істориків завдали росіянам значних втрат: серед росіян було 514 вбитих, 2 тисячі 594 поранених і 356 покалічених.

Щоб звільнити оточений Конотоп і витіснити російські підрозділи за межі України, до міста поспішив гетьман І. Виговський на чолі 16-тисячного козацького війська. До нього приєдналося 30 тисяч татар кримського хана Мегмед-Гірея на чолі з Карач-беєм, а також польські хоругви воєводи Анджея Потоцького та наймані сербські і волоські підрозділи (близько 5 тисяч вояків). Треба відзначити, що у складі військ союзницького Кримського ханства на боці української армії воювали не тільки кримські, але й білгородські, ногайські, азовські татари, а також войовничі темрюцькі черкаси.

28 червня 1659 р. гетьман Виговський підійшов до переправи через річку Соснівка поблизу Конотопа, де відбулися перші сутички українців та їхніх союзників з росіянами, а наступного дня, 29 червня, — вирішальна битва. «...Військо Виговського із татарами Вашої Царської Величності з військом зійшлися під Конотопом в п'яти верстах у селі Соснівка, не малий задор і бій за переправою з обох сторін учинили і... ті неприятелі безвісно під'їзд Вашої Царської Величності, з усіх боків обступивши, побили, мало насилу хто втік», — повідомляв про переможні дії гетьмана учасник тих подій з російського боку до Москви.

28–29 червня (8–9 липня за н. с.) 1658 р. відбулася грандіозна битва, у ході якої гетьману Івану Виговському на чолі української армії вдалося отримати перемогу над майже 100-тисячним військом Московського царства, яке окупувало північні території козацької держави. Ця битва стала класичною у плані мистецтва ведення бою, адже багатотисячна російська армія була взята в кільце і повністю розгромлена. Гетьман Виговський при цьому використав стратегію концентрованого удару, що забезпечувався несподіваним обхідним маневром і вчасним використанням прихованого резерву. «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська», — зазначав ще у XIX ст. з приводу перемоги українців відомий російський історик С. Соловйов.

Конотопська перемога була одержана українським гетьманом не лише завдяки багаторічній військовій практиці, що набувалася поряд з гетьманом Богданом Хмельницьким у багатьох битвах і військових операціях протягом 1648–1657 рр., але й з ог-

ляду на ознайомлення самого Виговського із значним доробком як зарубіжних, так і вітчизняних теоретиків військової справи. Так, у 1634 р. в Парижі вийшла латиномовна книга видатного у майбутньому сподвижника І. Виговського Юрія Немирича під назвою «Роздуми про війну з московитами» («Discursus de bello moskovitico»). Аналізуючи історичний досвід багатьох країн, українець Немирич узагальнив основні положення стратегії підготовки держави до війни та стратегії під час неї полководців. Ю. Немирич уважав, що обов'язковим елементом перемоги повинна бути перевага у зброї і виробництві її нових видів. Також він указував на необхідність наявності висококваліфікованих командирів і воїнів. «Відважним зробить воїна хист полководця, тямущим — порядок і послух, мужнім — вибір для себе супротивника», — писав автор «Роздумів...». У книзі Немирич висвітлив власний військовий досвід, адже він брав участь у польсько-російській війні 1632–1634 рр. Ним були розглянуті такі складові тактики, як наступ, польова сутичка, облога. Зокрема вказувалося на те, що під час військових походів краще брати ворога у полон шляхом вистежування, засідками та облогами, ніж силою. Праця українського автора збагатила бойову майстерність козацького війська, його воєнне мистецтво та визначила напрямки його подальшого розвитку з урахуванням національних військових традицій. Вищеназвані теоретичні та ідеологічні основи значно вплинули на розвиток української військової культури під час Визвольної війни середини XVII ст., а також протягом гетьманування І. Виговського, адже Ю. Немирич був його «правою рукою» під час українсько-російської війни 1658–1659 рр.

Сучасні дослідники Конотопської битви відзначають, що спочатку під натиском російських військ (можливо, це було запланованим маневром) гетьман Іван Виговський почав відступати вздовж лівого берега заболоченого річища Торговиці в напрямку до городища Пустої Торговиці. Дочекавшись зручного моменту, коли росіяни були захоплені наступом, татари завдали удару військам московського князя С. Пожарського з тилу. Росіяни опинилися в оточенні, адже попереду і позаду були українці і татари, а від Конотопа їх відділяла заболочена Торговиця. Зважаючи на великі втрати з обох сторін, битва була жорстокою — серед росіян убитих і поранених виявилось до 30 тисяч, українці втратили майже 4 тисячі чоловік, а татари — 6 тисяч.

З 30 червня до 2 липня 1659 р. війська гетьмана Виговського здійснювали безперервні штурми оборонного табору князя Ромодановського, під час яких загинуло й отримало поранення ще декілька тисяч росіян. 4 липня розпорошені окупаційні війська ледве прорвалися через оточення й зуміли під безперервним обстрілом української артилерії відійти в напрямку Путивля. Поразка основних сил російської армії мала великий деморалізуючий вплив на уряд та всі стани Московського царства. «...У траурному одязі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був раптовим; слідував він за такими блискучими успіхами... Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської царствуючий град затремтів за власну безпеку», — описували російські історики ті й справді жахливі для царської Росії події. Паніка була такою великою, що, як свідчив шведський посол, місцеві жителі почали масово тікати за 100–150 верст від Москви.

Оцінюючи Конотопську битву і перемогу 1659 р. 51-тисячної українсько-кримсь-кої армії гетьмана Івана Виговського над майже 70-тисячним російським військом, треба відзначити, що вона з політичної точки зору засвідчила непереборне бажання українців захистити власну державу, хоча б і від своїх колишніх протекторів та союзників. З військового боку блискуча Конотопська битва стала свідченням високого воєнного мистецтва вітчизняних збройних сил Козацької доби української історії.

За кількістю втрат з обох сторін битва під Конотопом перевершила, наприклад, сумновідому Полтавську битву 1709 р., де загинуло з обох сторін близько 10 тисяч чоловік, а в Конотопській битві побачили свою смерть майже 40 тисяч вояків ворогуючих таборів. Військова перемога українців улітку 1659 р. хоч і викликала великий резонанс у Європі, але внутрішньополітична ситуація (проти гетьмана Івана Виговського виступала сильна опозиція) не дозволила тогочасній Українській державі скористатися з наслідків поразки Росії у війні 1658–1659 рр.

Під час війни з Росією український уряд продовжував дипломатичну діяльність в інших країнах Центрально- та Південно-Східної Європи. У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметєв повідомляв у Москву: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король...» У цей час до Чигирини справді прибули угорський та молдавський послы. Крім того, Виговський направив посольство до Стамбула на чолі з А. Ждановичем — на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу («...Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві, й просити в нього наказав людей на поміч»).

Велике посольство на чолі з Р. Гапоновичем та О. Астаматієм перебувало в травні 1659 р. (саме тоді, коли йшов до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього посольства, як дослідив М. Петровський, було приєднання Українського гетьманату до Туреччини на умовах васальної залежності. Чи не найголовнішою умовою уряду І. Виговського в разі підданства султанові було надання Мегмедом IV дозволу кримському ханові зброєю підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні, пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю. Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Одночасно проводилися активні переговори щодо прийняття протекції цісаря Австрійської імперії. Брат гетьмана Данило (за іншими даними, Ю. Немирич) зустрівся з представником Відня бароном Ф. Лісолею, якому заявив «із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти... аби Польська не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря, і якщо Й[ого] Ц[есарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються, щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому». Навесні 1659 р. українські дипломати мали переговори і з представниками німецького Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції (виборів) Габсбургів у

Речі Посполитій. Як відзначали вже сучасники, така багатовекторна полівасалітетна дипломатія І. Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути собі незалежне становище («*seorsivum statum*»).

Після смерті свого наступника у серпні 1657 р. Іван Виговський (спочатку як регент малолітнього Юрія Хмельницького, а потім уже на гетьманській посаді) вміло застосовував принцип, який увійшов до практики вітчизняної політичної культури ще за Б. Хмельницького, — «лякати короля царем, а царя королем». Тим самим він торував собі шлях до того, щоб «не бути ані під королем, ані під царем». Недотримання російським монархом узятих на себе сюзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель гетьманату змусили уряд Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею.

Тим самим формально скасовувалися переяславсько-московські домовленості 1654 р. Водночас пошуки нового сюзерена гетьманським урядом Виговського не обмежувалися тільки стосунками з Варшавою — наступник гетьмана Богдана Хмельницького уклав договір зі Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки з Трансільванським князівством і Кримським ханством. Не очікуючи впровадження гадяцьких домовленостей, він вів переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття протекцій монархів Австрійської та Османської імперій. Однак складна внутрішньополітична ситуація в країні та наступ російських військ не дали змогу Івану Виговському завершити плани свого великого попередника щодо стабілізації зовнішньої політики Українського гетьманату.

Спроби об'єднати право- і лівобережну частини Українського гетьманату розпочалися відразу ж після політичного розколу унітарної козацької держави на початку 60-х рр. XVII ст. Це питання було головним під час проведення Генеральної ради в липні 1660 р. Підписання урядом Юрія Хмельницького Чуднівського трактату в жовтні того ж року та визнання ним протекції польського короля Яна II Казимира викликало невдоволення значної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося в неприйняття нею влади молодшого сина Богдана Хмельницького та започаткування наказного гетьманства над полками Задніпров'я переяславського полковника Якіма Сомка. Очевидно, що такий поліцентризм колись єдиної державної структури не був до вподоби обраному законним шляхом ще на загальноукраїнській Генеральній раді Юрію Хмельницькому. «Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас...» — відзначав на самому початку свого гетьманства Ю. Хмельницький. У середині травня 1662 р. гетьман також висловлював переконання, що польський король буде «...на батьківському лоні своєму спостерігати за цілістю України...» Відразу ж після укладення Чуднівської угоди гетьман вислав до полковника Т. Цицюри (він на той час очолював більшість лівобережних полків і підтримував російського воєводу В. Шереметєва) універсал, у якому повідомляв, що цей договір передбачає збереження усіх «прав і вольностей» Війська Запорозького як на Правобережжі, так і Лівобережжі. Саме тому молодший Хмельницький радив «задніпровським» козакам перейти на бік польського короля й гарантував їм збереження життя та козацьких привілеїв. Однак лівобережна старшина на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком бажала залишитися у

підданстві московському цареві. Сомко навіть закликав у «черкаські міста» белгородського воеводу Г. Ромодановського зі своїми військами.

Саме тому невдовзі Ю. Хмельницький обрав військові засоби як найефективніші в справі повернення під свою владу бунтівливого Лівобережжя. Уже в листопаді 1660 р. за його наказом на чолі п'ятитисячного козацького корпусу туди вирушив полковник П. Дорошенко, який до січня наступного року оволодів містами Зіньковом, Ромнами та Гадячем. Унаслідок цієї воєнної акції під булаву Хмельницького перейшли Полтавський, Гадяцький, Лубенський та Миргородський полки, а також Охтирський полк Слобідської України. Джерела засвідчують, що поруч із підрозділами Дорошенка на Лівобережжі воювали також польські й татарські війська, які були запрошені сюди гетьманом. У результаті таких дій «мало вже чого цілого залишилося» з міст і селищ Прилуцького полку.

Однак і цих сил виявилось замало для того, щоб оволодіти великою територією з «лівого берега» Дніпра, а тому Хмельницький на початку грудня вислав до Яна II Казимира посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським. Воно мало добиватися від польського короля відновлення дії Гадяцької угоди 1658 р. До того ж українці пропонували «...деякі нові пункти, необхідні для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує...» Також наголошувалося на питанні повернення православним відібраних уніатами церков на території Корони Польської та Великого князівства Литовського. Серед іншого послали мали вимагати від польської влади, щоб жовніри, які проходили службу у Правобережній Україні, «не були тягарем для української людності». Цікаво, що під час цих переговорів козацькі дипломати виступали з пропозицією взяти під королівську протекцію скинутого з господарства волоського воеводу Костянтина Щербана.

Продовжуючи полівасалітетну політику свого батька, Ю. Хмельницький одночасно з переговорами у столиці Речі Посполитої намагався налагодити стосунки з московським царем. Для цього ще у кінці листопада 1660 р. він написав листи до російських воевод Ю. Барятинського та І. Чаадаєва. У них він переконував московських урядовців у тому, що Чуднівська угода не була добровільною, а стала наслідком «примусу і ситуації безвиході». Тому, засвідчував гетьман, він готовий повернутися до царської протекції, але за умови надання йому певних гарантій з боку Москви. Також Ю. Хмельницький просив надіслати на Лівобережжя значну кількість царських військ, яку потім можна було б переправити на Правобережжя. Невдовзі у Чигирині відбулися таємні переговори з представником Барятинського і Чаадаєва, які, однак, завершилися безрезультатно.

З огляду на загострення внутрішньополітичної ситуації вже через два тижні після посольства Голуховського до Варшави відправилася дипломатична місія на чолі з сотником С. Опарою. Поряд з вирішенням інших питань це посольство мало намір просити в короля військової допомоги. Однак вона так і не була надана польським монархом, а тому П. Дорошенко в січні 1661 р. повернувся на Правобережжя. Відразу після його повернення гетьманський уряд намітив новий похід у район Чернігівщини на чолі з новопризначеним наказним гетьманом Г. Гуляницьким. У лютому ра-

зом з полками польського воєводи С. Чарнецького й татарами Каммамет-мурзи він виступив проти військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й російського воєводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з перемінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня. Зрештою українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на більш успішні дії лівобережно-українських та російських підрозділів.

На початку 1661 р. Український гетьманат уклав певні домовленості з Кримським ханатом. Про це у січні Ю. Хмельницький повідомляв Яна II Казимира, говорячи про «вічну приязнь» з Мегмедом IV Гіреєм. Як дослідив В. Горобець, зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу Війська Запорозького до налагодження стосунків з Османською імперією. Про такі наміри Чигирина повідомляв представник папи римського у Варшаві нунцій А. Пігнателлі, який відзначав, що український гетьман «на шкоду Польщі» спілкується зі Стамбулом. У вересні того ж року січневі домовленості між Хмельницьким і Гіреєм трансформувалися у Ставищанський договір, який передбачав військову взаємодію між Чигирином і Бахчисараєм та забороняв примусовий татарський «ясир» на Правобережжі.

Одночасно з відпрацюванням турецько-татарського напрямку зовнішньої політики Ю. Хмельницький знову звернув увагу на Москву. Це відбулося після того, як на варшавському сеймі у травні українським послам відмовили у багатьох вимогах, серед яких найголовнішою була вимога скасування унії. Очевидно, саме тому гетьман звернувся з листом до Олексія Михайловича, у якому висловив бажання відновити своє підданство та скаржився на лівобережну козацьку старшину.

Не полишаючи своїх намірів оволодіти Лівобережною Україною, Ю. Хмельницький у жовтні 1661 р. з метою завоювати тимчасову «тогочасну» столицю Переяслав (вона була резиденцією Я. Сомка) на чолі Уманського, Подільського, Кальницького й Корсунського полків знову перейшов Дніпро. Але ця військова операція, як і попередні, закінчилася невдачею — у січні 1662 р. молодий гетьман ні з чим повернувся в Чигирин. Не допомогли йому й ханські війська, які всупереч чуднівським домовленостям жорстоко поводитися з місцевим населенням і тим самим налаштували українців проти їхнього центрального уряду.

Чергова спроба приборкати «розкольників» відбулася в першій половині березня 1662 р., коли війська наказного гетьмана І. Богуна (за дорученням Ю. Хмельницького) захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та інші придніпровські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня вони знову були витіснені за Дніпро Я. Сомком, якому допомогали московські частини І. Чаадаєва. Це не зупинило Хмельницького — вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналися півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких найманців, знову атакував Переяслав. Довготривала облога міста не вдалася, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу Канева. І хоча на початку серпня Хмельницький одержав сатисфакцію в результаті перемоги поблизу Бужина, де на поміч йому прийшла татарська орда, він уже вкот-

ре змушений був відійти на Правобережжя. Востаннє Ю. Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але й вона не мала успіху, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна II Казимира. Так закінчилися намагання Ю. Хмельницького об'єднати Правобережню Україну з Лівобережною.

Таким чином, протягом 1660–1662 рр. уряд Хмельницького здійснив 5 воєнних походів з метою завоювання Лівобережжя, однак вони не принесли бажаного результату. Одночасно з діями воєнного характеру гетьманський уряд проводив також і велику дипломатичну роботу. Якщо посольство сотника С. Опари в 1660 р. було першим, яке просило допомоги у свого протектора, то протягом наступних трьох років свого правління Ю. Хмельницький відправив дванадцять козацьких посольств до Яна II Казимира, які запрошували польського монарха втрутитися в перебіг подій в Україні з метою її об'єднання. Крім цього, Український гетьманат брав активну участь у відновленні, а потім і підтримці постійних «братерсько-дружніх» стосунків з Кримським ханатом. Лише протягом квітня—червня 1662 р. до Бахчисарая було відправлено сім козацьких посольств. Головним пунктом інструкцій для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боєздатне військо для участі в операціях з метою підкорення Лівобережжя. Невирішення об'єднання України за допомогою польської протекції підштовхнуло Ю. Хмельницького знову до прийняття зверхності московського царя — у лютому 1662 р. він послав до Константинопольського патріарха ченця Шафронського з метою, щоб той «звільнив його від присяги Чуднівської». Він також вів переговори навіть з політичними опонентами короля — литовськими конфедератами. У дипломатичній інструкції послам Великого князівства Литовського відзначалося, що «...після повернення свого посла, відрядженого до Війська Його Королівської Милості Запорозького, про чесноту, вірність і відвагу до Його Королівської Милості і Речі Посполитої і Його Милості пана Юрія Хмельницького, гетьмана Запорозького, і війська, яке перебуває під його регіментом, які для підняття вітчизни з військами Його Королівської Милості військовий і духовний прийняли союз...»

Поряд з військовими й дипломатичними заходами Ю. Хмельницький користувався ще й таким засобом — намагався прихилити до себе невдоволених лівобережців, розсилаючи власні універсали, які мали закликати «тогобічних» українців до покори законному гетьману та його «природному сюзерену» — королю Речі Посполитої. Ці універсали розсилалися, як правило, перед походом гетьманських військ на Лівобережню Україну. Крім того, Ю. Хмельницький та його старшина зверталися з листами до окремих лівобережних полковників й особливо до наказного гетьмана Я. Сомка. З останнім Хмельницький, зважаючи на родинні зв'язки (Сомко був його дядьком), неодноразово зустрічався і вмовляв його визнати свою владу. Але ні воєнні операції та дипломатичні заходи, ні розсилання універсалів і листів, ні зустрічі з лівобережною старшиною не допомогли уряду Ю. Хмельницького об'єднати всю Україну під єдиною булавою. Хоча такі заходи все-таки невдовзі вплинули на політичну позицію Я. Сомка — у першій половині 1663 р. він став налагоджувати стосунки у напрямку возз'єднання двох частин Українського гетьманату не лише з гетьманським урядом, але і з Варшавою.

Правобережний гетьман П. Тетеря, який раніше був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, почав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника. 22 січня 1663 р. гетьман відправив до Варшави посольство Г. Гуляницького, одним з головних завдань якого було просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережжя. Також українські дипломати повинні були добиватися від варшавського уряду повернення православних церков, які перебували в руках уніатів, і вирішити ряд інших важливих питань.

А 3 лютого новообраний гетьман повідомляв свого польського патрона про складну ситуацію в Україні з огляду на перебування татарської орди: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, усупереч дружбі, освяченій присягою». Однак невдовзі Тетеря відіслав до Бахчисарая посольство на чолі з лисянським сотником Деменком, яке мало запевнити кримського хана у дружніх стосунках.

21 березня 1663 р. гетьман вислав до лівобережних полків універсал, у якому закликав підкоритися своїй владі, адже лише в такому разі він зможе захистити їх від ворожих нападів. Крім того, він намагався встановити стосунки з представниками козацької старшини та вищого духовенства «лівого берега» Дніпра. У результаті таких дій він ледве не схилив на свій бік «тогобічного» наказного гетьмана Я. Сомка. Досить велику надію покладав правобережний уряд на успішне завершення військових операцій проти «непокірних» лівобережців. На відміну від Ю. Хмельницького, гетьман Тетеря спочатку відмовився від масштабних походів і віддав перевагу тактиці нападу на міста й селища Лівобережної України невеликими загонами. Наприкінці зими 1662 — навесні 1663 р. правобережні полки спільно з татарами оволоділи Кременчуком, Потоком, Переволочною та намагалися здобути Гадяч, Голтву, Лохвицю, Лубни й інші міста. Але через деякий час вони були змушені повернутися на Правобережжя, де розгорталось повстання окремих полків, що були невдоволені як внутрішньою, так і зовнішньою політикою свого гетьмана.

Оцінюючи дуже складну внутрішньополітичну ситуацію, 26 червня 1663 р. П. Тетеря писав до польського короля: «... Тут несподівано застало мене перетворення домашніх овець на хижих вовків, надавши привід навіженому зраднику попу підняти прапор бунту і згубити так багато душ людських; воно розорило мене, розладнало моє здоров'я і, нарешті, нестійку споруду щастя України, де що уже відновлену моїми зусиллями, знову зруйнувало». Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні закликав на допомогу кримських татар та нагадав польському монарху про його обіцянку допомогти в цій справі. Правобережний гетьман разом з військами свого протектора протягом осені 1663 р. — зими 1664 р. здійснив великий похід на Лівобережну Україну. Об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром (очевидно, його участь у поході була спричинена великим бажанням дістати реванш після поразок від Б. Хмельницького), нараховувала близько 100 тисяч чоловік. Ця грандіозна як на той час кампанія спочатку спричинила перехід певної частини лівобережних полків (невдоволених політикою І. Брюховецького), які повірили закличним універсалам П. Те-

тері про звільнення з-під московського «рабства». Та ця кампанія не принесла бажаних результатів її керівникам. Навпаки, надзвичайна жорстокість її учасників до місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана, який допустив винищення українських земель польськими й татарськими військами.

Політика гетьмана П. Тетері, яку можна виразити словами «...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, пана нашого милостивого, і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну», зазнала краху. А тому погоджуємося з висновками істориків, що поразка цієї воєнної кампанії означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Українського гетьманату.

Чуднівська кампанія 1660 р. спричинила те, що частина полків Лівобережної України не визнала владу законного гетьмана Юрія Хмельницького (а той, як відомо, склав присягу польському королеві) й фактично залишилася під зверхністю московського царя та наказним гетьманством переяславського полковника Якіма Сомка. Хотілося б зосередити увагу на тому, що цар Олексій Михайлович, не зважаючи на проросійські настрої Я. Сомка, у 1661, 1662 та 1663 рр. так і не затвердив його на посаді «повноцінного» українського гетьмана, хоча для того були всі підстави. Адже саме Сомко разом зі своїми соратниками утримав більшість населення Лівобережної України від переходу під зверхність Речі Посполитої й постійно закликав ревно дотримуватися російської протекції.

Велику тривогу в оточенні московського монарха викликали заяви Сомка щодо його бачення політичної моделі взаємовідносин між Українським гетьманатом та Московським царством. Сомко був прибічником побудови авторитарного управління Козацькою державою. Наказний гетьман ще у середині 1661 р. у розмові з російським урядовцем Приказу таємних справ Ю. Никифоровим наголошував на тому, щоб гетьман, «під рукою великого государя будучи в підданстві», над полковниками мав сильну владу, а не так, як про те було сказано у Переяславських статтях 1659 р. Також Я. Сомко пропонував відмінити судовий імунітет частини козацької старшини та заборонити їй напряму («мимо гетьмана») зноситися з царем. Чи не вперше в українсько-російських відносинах висловлювалася думка щодо запровадження при гетьманському уряді спеціального царського резидента. Власне саме те, що у стосунках з царем Сомко твердо виступав за дотримання принципів класичної васальної підлеглості, й стало причиною негативного ставлення до нього з боку Москви. А тому царський уряд з великим задоволенням сприйняв пропозиції кошового отамана Запорозької Січі І. Брюховецького, який для того, щоб стати гетьманом, обіцяв північному сусідові значно обмежити прерогативи гетьманської влади. За влучним висловом сучасного російського історика Тетяни Таїрової-Яковлевої, цей процес можна було означити як «деградацію ідеї Гетьманщини».

Уже восени 1662 р. під час боротьби за гетьманську булаву І. Брюховецький заявив, що Україна не потребує уряду гетьмана (?), а Україні необхідно «...князя малоросійського від Його Царської Величності, на яке князівство бажаю Федора Михайловича мати...» А восени того ж року Брюховецький оголосив, що усі прибутки, які

збиралися в Україні, будуть направлятися в царську скарбницю. До того ж кошовий отаман узагалі відмовлявся від претензій на вищу політичну владу в українському суспільстві: «...У Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман, і полковники, і сотники, й усякі начальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки, бувало, за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим... по привілеях королівських і володіли...» Зрозуміло, що після таких заяв, як відзначали дослідники цієї проблеми, політичні акції І. Брюховецького в Москві значно зросли. Серед українського населення Брюховецький використовував образ людини, що має підтримку православного монарха — не лише політичну, але й військову. А тому за допомогою російських воєвод 17–18 червня 1663 р. на «чорній» раді поблизу Ніжина його обрали гетьманом «Війська Його Царської Милості Запорозького».

Восени того ж року в Батурині відбулися українсько-російські переговори, у результаті яких 21 листопада з певними застереженнями з боку гетьманського уряду було ухвалено т. зв. Батуринські статті, які регламентували взаємовідносини між московським царем Олексієм Михайловичем та українським гетьманом (який поширював свою владу на Лівобережжя та Запорожжя) І. Брюховецьким. Вони підтверджували та доповнювали Переяславські статті 1659 р. і склалися з п'яти статей. У першій гетьманський уряд брав на себе зобов'язання утримувати за свій рахунок московське військо, яке знаходилося в Україні, а також російські гарнізони в містах Лівобережжя. Друга стаття повторювала 16-й пункт Переяславської угоди 1659 р. й проголошувала, що гетьман має ловити й повертати до Москви збіглих звідти до України росіян. У третій статті говорилося про запровадження козацького реєстру й опису прибутків гетьманського уряду, але козацька старшина відмовилася затверджувати це положення. Четверта стаття оголошувала заборону продажу хліба «за Дніпро», крім Києва. Згідно з п'ятою статтею українцям заборонялося продавати росіянам горілку і тютюн.

Таким чином, з цього часу українсько-російські відносини мали опиратися на доповнені у Батурині статті, які були ухвалені ще урядом Ю. Хмельницького у Переяславі. Відразу ж після укладення угоди 1663 р. І. Брюховецький звернувся до московського уряду з проханням надати йому право на ведення самостійної дипломатії з австрійським цісарем та кримським ханом. Невдовзі він отримав дозвіл з Москви на переговори з Кримським ханством.

Протягом квітня-травня 1664 р. полки на чолі з І. Брюховецьким узяли участь у кількох битвах з військами великого коронного гетьмана Речі Посполитої С. Чарнецького і правобережного гетьмана П. Тетері, однак не змогли добитися своєї мети, а лише укріпилися в районі Канева. Звідти наприкінці літа — восени вони здійснили ряд безуспішних рейдів з метою оволодіння різними правобережними містами й селищами. Лише в травні наступного року війська Брюховецького разом з російськими й калмицькими підрозділами зуміли здобути перемогу над польською армією С. Яблоновського під Білою Церквою та оволодіти Фастовом, Корсунем і Мотовилівкою. Однак наприкінці червня 1665 р. перед загрозою надходження багатотисячної татарської орди І. Брюховецький відступив у Лівобережну Україну. А вже у вересні

він уперше в українській історії очолив представницьке посольство, що виїхало до Москви для укладення договору з царем. Так завершилася спроба цього лівобережного гетьмана, використавши російську протекцію, об'єднати всю територію Українського гетьманату під своїм правлінням.

Восени 1665 р. між гетьманським і царським урядами у результаті майже місячного перебування української делегації з 535 осіб у Москві було укладено новий договір. 11 вересня українці прибули до російської столиці, а вже через кілька днів московський цар поставив перед урядом І. Брюховецького вимогу остаточно вирішити справу щодо надходження українських податків до царської скарбниці. Спочатку гетьман заперечував проти цього і зазначав, що ніяких грошових коштів з жителів Лівобережжя збирати «отнюдь немочно; да и заводить то ныне ненадобно, потому время воинское и шаткое поставят себе в оскорбление и чаят от того шатости». Та через деякий час Брюховецький погодився, щоб грошові і натуральні податки збиралися українськими урядовцями і передавалися до Москви. Однак тут уже не погоджувалися росіяни — вони вимагали, щоб цією важливою справою займалися московські військові воеводи, які перебували у найбільших українських містах. Царський уряд також вимагав від гетьмана погодитися на те, щоб до компетенції воевод перейшло право управляти некозацьким населенням міст і сіл України. Невирішення цих питань призводило до постійних конфліктів між гетьманським урядом і воеводами. Останні скаржилися до Москви, що Брюховецький залишає їх «злиденними, голими й голодними». У свою чергу лівобережний гетьман повідомляв Олексія Михайловича, що київський воевода І. Чаадаєв не дозволяє йому відібрати у міщан Києва королівські привілеї, а інший воевода, Г. Ромодановський, погано виконує свої військові обов'язки.

Російська сторона під час переговорів у Москві запропонувала Брюховецькому «...ударить челом государю всеми малороссийскими городами». Більшість із політичних ідей Брюховецького про обмеження суверенітету гетьманської влади «дивним чином» збігалися з поглядами на цю проблему царя та його оточення. У даному випадку треба звернути увагу на той момент, що якщо І. Брюховецький у 1665 р. пропонував московському монархові суверенно «володіти» козацькою Україною, то чи не означає це, що до цього часу, починаючи з 1654 р., він не мав на неї таких прав?!

1 листопада, перед укладенням українсько-російського договору, І. Брюховецький виголосив промову такого змісту: «...Чтоб великий государь... пожаловал их, велел малороссийские города принять и с них всякие доходы имать в свою государеву казну, и послать в них своих, великого государя... воевод и ратных людей...» Московські статті 1665 р. передбачали заборону гетьманському уряду проводити самостійну зовнішню політику. Та чи не найголовнішим обмеженням державних прав Українського гетьманату було положення про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові та висвячення на митрополічю кафедру російського церковного ієрарха. Очевидно, що ідея російського представництва на кафедрі Київської митрополії належала самому Брюховецькому і була спричинена його протистоянням з колишнім «блюстителем» Мефодієм.

Перед самим від'їздом до України І. Брюховецький уже не тільки як гетьман-регіментар, але й московський боярин подав на ім'я царя пункти-прохання, які не увійшли до Московських статей і включали також ряд запитань до царського уряду: 1) про військову допомогу і кількість московських військ, які прийдуть в Україну, і терміни їхнього прибуття; 2) щоб цар дав йому (а також його дружині та дітям) грамоту на вічне володіння Шептаківською сотнею у Стародубському полку з усіма селами; 3) підтвердив магдебурзьке право м. Гадячу; 4) надати по одному селу переяславському, ніжинському, київському, лубенському, чернігівському, прилуцькому, полтавському, миргородському, стародубському і всім, які «під рукою государською на цій і на тій стороні Дніпра», полковникам; 5) видати царську грамоту вїтам і міщанам, які були членами українського посольства; 6) щоб наданий гетьману двір у Москві «осібно» був; 7) чи будуть постійно належати Війську Запорозькому Низовому млини на р. Ворскла?; 8) щоб млин його зятя, який стоїть на Переяславській загаті, належав до гетьманського двору; 9) дати дозвіл на стосунки з Калмицькою ордою; 10) щоб цар наказав розшукати «німчина» Якова Тура і полковника Грана, які чинять побутові розбої у Гадяцькій волості; 11) щоб була вчинена царська милість по чолобитних від козацької старшини і черні, яка перебувала у складі посольства; 12) не посилати з Києва до Переяславського монастиря ігуменів, які мали б призначитися за дозволом «гетьмана і Війська Запорозького».

Крім того, лівобережний гетьман подав до Малоросійського Приказу список, де вказувалася потрібна кількість московських «ратних людей» в українських містах: у Києві росіян мало бути 4000 чоловік, Чернігові — 1000, Переяславі — 1000, Ніжині — 300, Новгородку — 300, Острі — 300, Полтаві — 500, Кременчуку — 300, Кодаку — 300, Каневі — 500. А ще при гетьманському дворі мали постійно перебувати 100 ратників. Також обговорювалося питання допомоги цих гарнізонів військам І. Брюховецького під час «воєнної нужди». У відповідь цар Олексій Михайлович видав указ, за яким кількість царських військ значно збільшувалася: у Києві, окрім 4000 піших, мало бути ще 1000 кінних, Чернігові — 1000 піших і 200 кінних, Переяславі — 1700 піших і 300 кінних, Ніжині — 1000 піших і 200 кінних, Полтаві — 1000 піших і 500 кінних, на Запорозжжі — 1000 чоловік, а при гетьмані — 300 ратників.

20 березня 1666 р. гетьман І. Брюховецький надіслав до Москви «статті», які, на нашу думку, започатковували новий етап у відносинах між українським та царськими урядами. Тепер, незважаючи на існування Переяславських (1659 р.), Батуринських (1663 р.) та Московських (1665 р.) статей, які окреслювали кардинальні питання взаємовідносин, гетьман звертався до свого покровителя з проблемами більш дрібного та поточного характеру. Можемо стверджувати, що т. зв. «Московські статті-2» висвітлювали новий механізм взаємовідносин між гетьманом і царем, за яким останній перетворювався з протектора на суверена козацької держави і відтепер мав право ухвалювати рішення щодо майже кожного більш-менш важливого питання, яке стосувалося майже усіх сфер життя Українського гетьманату. Інша справа, що такі рішення він повинен був приймати на прохання гетьмана, або ж ставлячи його до відома. Це засвідчувало те, що політична автономія на Лівобережній Україні все ж таки зберігалася.

Уже через місяць у листі до Олексія Михайловича від 15 квітня 1666 р. гетьман Брюховецький дякував за затвердження «Московських статей-2» та присилку до українських міст «ратних людей». Одночасно він відзначав, що московських солдатів прийшла дуже мала кількість і її не вистачить для відбиття ворожих нападів на прикордонну територію України. Знову наголошувалося на проханні царського указу (п. 11 «Московських статей-2»), за яким Калмицька орда прийде на допомогу козацьким військам, та повторно вимагалось заборонити воєводі Протасьєву (п. 13) чинити «насильства» в Україні. Також Брюховецький скаржився цареві на присланого ним для різних судових розслідувань стольника П. Ізмайлова, який, за словами гетьмана, «ніякої ні малої справи не учинив кінця».

Між тим частина козацької старшини не сприймала багатьох ініціатив свого гетьмана. Так, єпископ Мефодій у своїй травневій розмові з воєводою П. Шереметєвим повідомляв, що велике невдоволення діями Брюховецького, який «учал делать своеправством», висловлюють на Запорожжі та у Полтавському полку. Зокрема, він призначив полковників у Полтаві, Переяславі та Миргороді без проведення козацької ради, а миргородського полковника Гамалію, лисянського полковника Височана, військового суддю Незамайя, «не сыскав за ними вины», відіслав до Москви. Крім того, до російської столиці без козацького суду відсилалися й інші козаки й старшини, а «...в Малоросійських де краях люди таковы, что им легче смерть принять, нежели их к Москве отсылать». А ще єпископ Мефодій разом з іншими священиками був невдоволений тим, що у Московських статтях був пункт щодо призначення на Київську митрополію росіянина і тим самим українське духовенство начебто визнавалось невірним московському царю.

Опозиція, яка сформувалася до гетьманського уряду І. Брюховецького, в рядах православного духовенства була представлена не лише єпископом Мефодієм, але й впливовим архімандритом Києво-Печерського монастиря Інокентієм Гізелем. Той теж повідомляв у Москву, що козацтво не сприймає владу Брюховецького, заявляючи, що «у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и волности наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек».

У цей час лівобережний гетьман виправдовувався перед російським воєводою П. Шереметєвим у тому, що повільно впроваджує податкову систему згідно з Московськими статтями. Це аргументувалося тим, що «великі побори» можуть викликати невдоволення серед українського населення, а тому треба «імати з них по невелику».

19 червня 1666 р. гетьман у черговий раз у листі звернувся до Олексія Михайловича. Цей лист, очевидно, був викликаний звісткою про початок засідань російсько-польської комісії, яка мала б виробити умови майбутнього мирного договору між Московською державою та Річчю Посполитою. Це стало «мило жаданою новиною» для Брюховецького, і він відкликав свої війська з Гомеля та з інших прикордонних міст. Гетьман також повідомляв про те, що надіслав до Москви курінного отамана Л. Селецького, який мав дізнатися від царя, як у зв'язку з постановами російсько-польської комісії лівобережний гетьман «...мав отчину Вашої Пресвітлої Царської Величності від всіляких неприятелів оберігати...» У листі зазначалося, що гетьман

згідно з царськими настановами розіслав у всі міста універсали, в яких українським купцям Лівобережжя дозволялося торгувати і на Правобережній Україні. Крім того, І. Брюховецький писав про прийом російських урядовців, які мали проводити перепис у Лівобережній Україні, — їм у допомогу надавалося по два помічники, призначених гетьманом. Одночасно Брюховецький скаржився на одного з московських перепищиків, стольника К. Хлопова, який його «обезчестив», не прибувши на аудієнцію й приславши замість себе помічника С. Скриплеєва, що передав гетьману царську грамоту з обірваною печаткою.

22 червня 1666 р. московський цар Олексій Михайлович послав до Лівобережної України свого представника «жильця» Я. Болотнікова, а 7 липня — стряпчого І. Свіязєва. Болотніков передав гетьману Брюховецькому дві царські грамоти. У першій з них зазначалося, щоб він не посилав своїх військ проти поляків і литовців (йшлося про проблему Гомеля). Друга грамота містила подяку лівобережному гетьману за сприяння московському урядовцеві К. Хлопову під час перепису жителів Глухова. А стряпчий І. Свіязєв мав провести переговори з гетьманським урядом щодо недотримання Брюховецьким царських указів та своїх донесень у Москву відносно виведення козацьких військ з Білорусі. 5 липня російські дипломати, що брали участь в андрусівській комісії, спираючись на свідчення польських комісарів, повідомляли: «Черкаские полки опять задоры и зацепки почали чинить и подступают под Кричев около Слуцка, Глуска, Турова и Пинска... против великих и полномочных послов с Польскими и Литовскими комиссары договор чинят противно...» Саме тому цар через свого стряпчого наказував українському регіментареві розібратися у цій ситуації і «смертною карою» покарати винуватців. Після цього І. Брюховецькому наказувалося прибути до Андрусова для доповіді про білоруський конфлікт, а також скласти для царя спеціальний «статейний список».

Можливо, що дії українського гетьмана у тій ситуації були свідомо направлені на зрив російсько-польських переговорів, а може й справді він не міг керувати Чернігівським, Ніжинським і Стародубським полками, які були під Гомелем (перед тим він говорив, що відправив їх до Білорусії, боячись їхніх можливих антигетьманських та антимосковських виступів), але під час розмови зі Свіязєвим гетьман виправдовувався й говорив, що свої війська з білоруських земель він відкликав, а натомість на Лівобережжя у цей же час здійснювали напад правобережні козаки Дорошенка разом з поляками і татарами. У зв'язку з активізацією П. Дорошенка та антиросійським повстанням у Переяславському полку Брюховецький звертався через російського посла до Олексія Михайловича, щоб той прислав йому на допомогу «ратних людей».

17 липня 1666 р. гетьман знову скаржився в Москву на дії «зрадника» Дорошенка, який переманював до себе лівобережних полковників, а в тому його начебто підтримували поляки. Знову висловлювалося прохання про надання військової допомоги у вигляді присилки московських гарнізонів до Переяслава, Кременчука, Канева, Миргорода, Лубен — тих міст, які вже перейшли або збиралися перейти під владу П. Дорошенка. 22 липня у черговому листі до царя Брюховецький вже відвертіше висловлювався про підступність Польщі, яка, на його думку, може укласти мир з

Кримським ханатом проти Московської держави. У цьому теж проглядався певний спротив лівобережного гетьмана майбутньому російсько-польському перемир'ю.

На початку серпня, зважаючи на повстання у Переяславському полку, Олексій Михайлович відправив до України І. Леонт'єва, який мав передати царські грамоти П. Шереметєву, а також усім московським воєводам в українських містах. Їх зобов'язували повідомляти про «всякі козацькі справи» гетьмана (отже, до того вони цього не робили) та надсилати до нього бунтівників. Російський урядовець від царського імені мав такі завдання: подякувати Брюховецькому за дії з придушення повстання; сказати йому, що надалі козакам забороняється жити в Переяславі, й переселити їх за місто — у слободи; щоб лівобережний гетьман написав листа до кошового отамана Запорозької Січі, аби він не хилився до повсталих, а воював проти царських ворогів. Також Леонт'єв мав пояснити гетьману невиконання його прохань про присилку російських гарнізонів та повідомити, що замість воєводи Ф. Протас'єва до України присланий Д. Ліхачов з путивльськими «ратними людьми». Ще Леонт'єв мав дізнатися, чи не вводилися гетьманом нові податки, адже, як повідомляли царю, про це скаржилися польському королю запорожці. Гетьман у розмові з І. Леонт'євим відзначав, що поки що неможливо виселити козаків з Переяслава, адже це може викликати повстання в інших полках. «...А се де еще с Малоросійских городов на великого государя податей никаких по се время не сбирано и вновь никаких податей не наложено», — так відповідав Брюховецький на питання щодо введення нових податків.

У свою чергу лівобережний гетьман знову скаржився Москві на поведінку російських воєвод і пояснював, що саме через них в українських містах починаються антиросійські повстання. «...Воєвода Федор Протас'єв и иные начальные люди как сами чинили, так и ратных людей, под начальством их будучих, допускали неправды, обиды, утеснения и насильства и неизносные беды людем, в ключе Гадяцком в городех будучим, чинити...» — писав Брюховецький у листі від 30 вересня 1666 р. до царя Олексія Михайловича. Про це йшлося і в наступному зверненні гетьмана до Москви, де, зокрема, говорилося, що воєвода Г. Вердеревський «зятя его (Брюховецького) Михеенка... битъ велел, в тюрьму сажал безвинно... тот Ивашка (представник російського воєводи Фірсов)... несказанные обиды перяславским жителям чинит...» Але, незважаючи на це, І. Брюховецький у тому ж листі вже вкотре просив російського монарха терміново посилити гарнізони у багатьох містах Лівобережної України.

Наприкінці січня 1667 р. до Москви прибули українські послы Я. Лизогуб та К. Мігалевський. Згідно з дипломатичною інструкцією, отриманою ними від гетьмана, було укладено чергові українсько-російські статті, які склалися з 23 пунктів. 15 лютого, відпускаючи українських послів з Москви, Олексій Михайлович дав їм листа до гетьмана та «всього Війська Запорозького», у якому говорилося про вирішення більшості обговорених питань. Водночас окремі статті потребували додаткового обговорення з українським урядом, для чого до Гадяча вислався стольник І. Телепнев. Аналізуючи статті 1667 р. між лівобережною частиною Українського гетьманату та Московським царством, можемо відзначити, що вони, опираючись на

Московські статті 1665 р., регулювали не лише українсько-російські стосунки, але й вирішували багато внутрішньо- та зовнішньополітичних, економічних, соціальних, церковних проблем функціонування автономної Козацької держави.

Стольник І. Телепнев після прибуття у середині лютого до Гадяча оголосив укладені перед тим у Москві статті. Під час його переговорів з І. Брюховецьким останній говорив, що він задоволений царськими резолюціями. Разом з тим він оголосив ще ряд окремих прохань до царя, які не увійшли до затверджених статей. Зокрема, він хотів би отримати дозвіл царя на перенесення гетьманської резиденції з Гадяча до якогось іншого міста. Це аргументувалося великим «опустінням» тогочасної української столиці. Знову передавалося прохання про якнайшвидшу присилку московських ратників. У листі, який перед тим, 2 лютого 1667 р., направив до царя лівобережний гетьман, він також просив російського монарха не приймати у Москві послів від Запорозької Січі без його відома.

У червні того ж року Брюховецький відіслав до Москви осавула Ф. Донця, який мав звітувати про проведене ним за царським і гетьманським наказом розслідування вбивства запорожцями російського посла до Криму Є. Ладиженського разом з супроводжуючими його татарами. Він також передав Олексію Михайловичу лист від гетьмана, в якому нагадувалося про неодноразове прохання щодо військової допомоги та зазначалося, що з цього приводу так і не було царського указу. У цьому листі, який датувався 5 червня, вперше зустрічаємо відкрито (хоча й певним чином завуальоване) висловлене Брюховецьким занепокоєння щодо результатів російсько-польської комісії в Андрусові. Гетьман начебто виправдовувався перед царем за якогось Миколу Сподобу, який «...нестаточные из уст своих плодил речи перед посланым моим канцеляристом войсковым, перед Лаврентием Касперявым, на Москве, будто вы, великий государь, Ваше Царское Пресветлое Величество, через великих и полномочных своих послов при учинении любезно всем нам пожеланого с королевским величеством покою, и на том приговорили и тайными статьями закрепили, чтоб с обеих рук Украину разорить...» У відповідь на це у листі до Брюховецького від 26 червня Олексій Михайлович пояснював, що російсько-польське перемир'я було укладено для «избавы народов христьянских», та вже зі свого боку висловлював занепокоєння подіями в Україні: «Да такие же преступники в Малороссийских городех злые советы составляют о сборах по переписке денежных и хлебных доходов, и в тягость себе ставят, что на их же оборону наши великого государя ратные люди в городах живут, чем бы им быть сытым, спокойно... А те переписчики были посланы не на раздражение в Украине народом». Також цар обіцяв прислати необхідну військову допомогу.

22 липня 1667 р. гетьман І. Брюховецький надіслав чергове «чолобиття» до Москви, яке традиційно було оформлене у вигляді статей, на які мав дати свою резолюцію російський монарх. У шести статтях були такі пункти: прохання зняти «побори» з полтавських козаків, яких занесли у переписні книги, але вони проживають на Запорозжжі; щоб українських посланців не затримували у Москві й вчасно видавали укази відносно присланих статей; щоб московський цар пожалів запорожців, які були безпідставно затримані за звинувачення у вбивстві московського посла Ла-

диженського; запитання про арештованого переяславського козака, якого вимагає відпустити Дорошенко, а також про козацьку вдову Суховія (батька запорозького писаря Петра), яку помилково записали до переписних книг «мужичкою»; щоб цар видав указ, аби київський російський воєвода П. Шереметев радився у всіх важливих справах з гетьманом. Резолюція відносно цих статей була такою: «Против сих статей о казаках и о казацкой жене Суховееве указ пошлать, податей с них против реестру, каков прислан он из Полтавы, имать не велено, и беглого человека Переяславского полку казака, Дорошенкову писарю, до указа великого государя не давать».

Невдоволення представників усіх станів українського населення владою І. Брюховецького протягом 1663–1667 рр. на початку 1668 р. набуло загрозливих форм і вилилося у невдоволення царською протекцією та конфлікти з московськими воєводами. Про це, опираючись на донесення своїх урядовців в Україні, писав 6 лютого Олексій Михайлович до лівобережного гетьмана та звинувачував його у безладді: «...О сборе хлебных и денежных доходов на раздачу нашим служилым людям казаки не дают собирать... и ты (Брюховецкий)... от своевольства казаков не сдерживаешь...» Щоб не було ніяких чуток і невдоволень, московський цар послав гетьману текст Андрусівського договору. Його, як відомо, було укладено 30 січня 1667 р., а своєму українському підданому Олексій Михайлович послав ці положення аж через рік — 6 лютого 1668 р. Саме це, на нашу думку, й стало основною причиною поступового відходження І. Брюховецького від російської протекції. У лютневому листі цар також виправдовувався, що ніколи не віддасть ворогові Київ (чомусь це були «турецькі бусурмани», а не поляки, яким, згідно з андрусівськими домовленостями, у 1669 р. мало відійти головне українське місто), а також говорив про присилку в Україну військ та дозвіл Запорозькій Січі «случно» розпоряджатися «малоросійськими» податками. Однак цей царський лист було відправлено Брюховецькому з великим запізненням — лівобережний гетьман на початку лютого вже відмовився від російської протекції.

10 лютого 1668 р. І. Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверська підписався як «гетман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність «царській величності». Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: «Коли послали московські с польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну Вітчизну нашу милую розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути...» З огляду на вищевикладене лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: «...від якої на нас задуманої погибелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до московського рубежа в цілості провадити...» Так кардинально змінилися погляди Брюховецького. Але, як видаєть-

ся, з його боку це було всього-на-всього черговим політичним ходом задля збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до П. Дорошенка. У даному випадку І. Брюховецький переймав радикальні положення політичної програми правобережного гетьмана, які той намагався впроваджувати ще з 1666 р.

У другому листі до жителів Новгород-Сіверської сотні, який був датований 15 березня 1668 р., І. Брюховецький збагатив арсенал власної аргументації щодо відмови від «високої руки» московського царя. Він писав, що «за особливим Божим захистом, ми взнали і побачили, що москалі з нами хитро поводяться, а з ляхами помирившись, з двох рук, се є Московське і Лядське, нас, Військо Запорозьке, і весь народ християнський український вигубляти і Україну Вітчизну нашу до основи розорювати постановили...» Гетьман повідомляв новгород-сіверців про об'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх українців: «У багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про цілість України Вітчизни не бажаючи... чи зручна та справа неприятеля у Вітчизні маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, виганяти...»

Листи подібного змісту також були направлені в Слобідську Україну, зокрема до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. «...На комісії, як на Москві з послами лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоем, оголосивши і обманувши християн, щоб Україну Вітчизну милу і усіх християн, у слобідських містах проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати...» — говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

Отже, проаналізувавши тексти вищезгаданих листів гетьмана І. Брюховецького, можемо відзначити, що основним мотивом, який штовхав його до розриву з Московією, було укладення російським царем не вигідного для України договору з Річчю Посполитою. До цієї аргументації додавалася ще й інша, а саме — «свавільна» поведінка в українських містах російських воєвод.

Також у лютому 1668 р. Брюховецький направив листи до всіх царських воєвод, які перебували у багатьох містах Лівобережжя. Московським урядовцям пропонувалося вивести свої гарнізони за кордони України, залишивши гармати і рушниці. «...Поневаж великі людям кривди і незабутні образи вчинили», — писав у цей час Брюховецький до московського воєводи А. Толстого і наказував звільнити Чернігів. У відповідь на такі дії свого колишнього підданого, «хлопа Івашки», цар Олексій Михайлович наказував своїм воєводам збирати й негайно відправляти до Москви інформацію про причини поширення антиросійських настроїв серед українців, а також не підкорятися гетьманським універсалам і протидіяти різними засобами намірам Брюховецького. Знаючи про фактичне об'єднання правобережного і лівобережного козацтва, московський монарх вирішив зберегти під своєю протекцією хоча б запорожців. Для цього він послав кошовому отаману І. Білковському та всьому товариству спеціальну грамоту, в якій всіляко хвалив низовиків за вірну службу та відмовляв їх від союзу з Брюховецьким. «И нам, великому государю, ведомо учини-

лося, что гетман Брюховецкой богоотступную свою нехрїстиянскую мысль всчав, без всякіе причины, невинное над московскими служилыми людьми, которые в Гадяче его же богоотступника оберегали, кроворазлітие учинил и смертоносной свой яд всем явно излил, которым смрадом невинное заповетривает в малоросійских городах хрїстиянство и горши бусурманского гонит, Восточную нашу хрїстиянскую церковь хотя в запустеніе предати, а в злых своих отступных делах хочет бусурманов себе на оборону взяти...» — у грамоті від 8 березня страхав запорожців володар Московського царства, який перед тим, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я, домовився з польським королем про спільну протекцію над Запорожжям. Січовикам посилалося велике «жалування» й наказувалося протидіяти усім «свавільникам» та «бусурманам».

Протягом першої половини 1668 р. з багатьох українських міст було вигнано російські військові гарнізони. При цьому неодноразово відбувалися бойові дії. Так під час витіснення з Чернігова ратників воєводи Толстого місцеві козаки на чолі з полковником І. Самойловичем «...в малом городке... осадили накрепко, и покопали кругом шанцы, и из пушек и из мелкого ружья стреляют безпрестанно». Гадяцькі козаки на чолі з самим Брюховецьким убили 70 московських стрільців з гарнізону Гадяча, і лише 30 росіянам удалося втекти. Під час цих подій були арештовані сонницький і батуринський воєводи, а російських урядовців у Глухові та Новгород-Сіверському було вбито.

Для кращої протидії Московській державі гетьман І. Брюховецький звернувся до Війська Донського. У листі від 26 квітня він виклав усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності російського царя: «...Таковий обман людцкой и злоба развращенная правоверных бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанные сети разпростерши, не уловили... Аще, праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному хрїстиянству, ляхами, побратався, уставили сице: чтоб православных хрїстиян, на Украине живущих, всякого возраста и малых отрочать мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити... Яко и сего времени те московские царьики на нас бедных невинных, которые ему были добровольно без насилія поддалися, не для чего иного, токмо ведаючи его, православного царя, но бояр безбожная лукавая мучительная злоба усуетовала присвоити себе в вечную кабалу и неволю...» У цій частині листа говорилося про згадувані раніше причини антиросійського виступу, які полягали у поганому поводженні московських воєвод та розподільчому характері Андрусівського договору. Брюховецький застерігав донських козаків не вірити московському цареві, який не дотримав своїх зобов'язань перед Україною, отже, не буде їх виконувати й щодо Війська Донського.

Так велика прихильність Івана Брюховецького до російської влади, яку він демонстрував разом з Якимом Сомком протягом 1661–1662 рр. на посаді кошового отамана та у 1663–1667 рр. у статусі володаря української булави, різко змінилася такою ж великою ненавистю до «московських цариків». Цікаво, що так само негативно на Андрусівське перемир'я та політику Москви щодо Українського гетьманату реа-

гував і давній противник Брюховецького, палкий провідник усього російського єпископ Мефодій. Зокрема він попереджав свого, тепер уже колишнього суперника, що Росія і Польща «...про нас торгуються», й радив гетьману остерігатися московських військ та укріплювати стосунки із запорожцями.

Розчарування у цареві, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку собі кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. послі від Лівобережної України прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками Дорошенка за таких умов: по-перше, постійне перебування на території Гетьманату турецьких військ для захисту від російських воєвод; по-друге, султан не повинен брати з України данину. Монарх Османської імперії Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан бере І. Брюховецького під свій захист і посилає йому на допомогу війська кримського хана. До Лівобережної України було відправлене турецьке посольство, яке мало укласти з Брюховецьким договір про підданство. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (закономірно?) обірвалася — на загальноукраїнській козацькій раді, яка відбулася на початку червня 1668 р., його було вбито, а гетьманом «обох сторін» Дніпра обрано П. Дорошенка.

Отже, проросійська політика Івана Брюховецького завершилася крахом. Хоч він і погодився передати московському цареві суверенні права на володіння Лівобережною Україною, російський монарх та його воєводи зіштовхнулися з великим опором усіх станів українського суспільства, які не хотіли втрачати своїх революційних здобутків. Усвідомивши свою політичну помилку, гетьман, як і його попередники, намагався знайти для себе іншого сюзерена, який би зміг забезпечити цілісність України та дотримання «прав і привілеїв» Війська Запорозького. Але бажання змінити російського царя на турецького султана не вберегло цього українського правителя не тільки від втрати булави, але й від смерті.

Та найпослідовнішим, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, у справі об'єднання двох політичних центрів Українського гетьманату був П. Дорошенко, який обіймав гетьманську посаду протягом одинадцяти років (1665–1676 рр.). Один з найбільших дослідників життя та діяльності цього гетьмана Д. Дорошенко писав, що, «...коли на сторожі її (України) розірвання стояли обидві сусідні держави — Москва і Польща», досягти об'єднання й незалежності його козацькому пращуру можна було, лише опираючись на допомогу третьої держави, якою на той час була Османська імперія.

Майже відразу після свого обрання на гетьманство, 25 жовтня 1665 р., П. Дорошенко звернувся до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати його «гетьманський регімент», отже, відмовитись від царської зверхності. Таким чином, спочатку новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання України під своєю владою мирним шляхом. «Було б добре, якби Задніпров'я добровільно підда-

лося», — говорив він у той час. У листопаді гетьман надіслав листа до Яна II Казимира, в якому просив його розіслати королівські листи в лівобережні полки, щоб ті сходилися під його корону та гетьманську булаву.

Протягом першої половини 1668 р. П. Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана «обох сторін» Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р., а її хід та результати (які детально описані істориками) переконливо засвідчили бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. Дорошенка було обрано гетьманом «всього Війська Запорозького». За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я. Собеського Дорошенко писав: «...усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали». Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме — об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

«За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство», — зробили з цього приводу висновки учені. В усіх українських церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра». А вже в цей час він видав ряд універсалів про охорону багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності.

Посилення влади Дорошенка дуже налякало верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. Так, наприклад, львівський єпископ Й. Шумлянський, який за дорученням польського короля у березні 1671 р. проводив переговори з П. Дорошенком, звітував до Варшави: «...ці люди (українці) не хлопи, але народ самостійний».

Залишаючи перед наступом польської армії Задніпров'я, П. Дорошенко призначив там наказним гетьманом миргородського полковника Демка Ігнатовича (Многогрішного). Призначений Дорошенком гетьманом над «сіверськими» полками, Ігнатович (це відбулося 8 червня 1668 р.) вже наступного року під тиском російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де й був обраний гетьманом лівобережної частини Українського гетьманату та склав присягу московському цареві. Не виключено, що досвідчений Дорошенко залишив Ігнатовича на Лівобережжі з далекосяжним планом. Розуміючи, що російські війська не залишать у спокої Лівобережжя, а «сіверському» гетьманові все одно доведеться визнати московську протекцію, з огляду не лише на військову силу росіян, а й на статті Андрусівського перемир'я, Дорошенко дозволив своєму ставленику стати підданим царя. Очевидно, що ним було передбачено укладення Ігнатовичем українсько-російського договору, який би забезпечував широку державну автономію лівобережної частини Українського гетьманату й «денонсував» положення Московського договору 1665 р. І. Брюховецького з Олексієм Михайловичем. Після цього, зважаючи на попередню домов-

леність (інша справа, що Ігнатович у силу об'єктивних та суб'єктивних причин на деякий час відійшов від такого плану й навіть воював зі своїм колишнім патроном), обидва гетьмани за сприятливої зміни міжнародної ситуації мали б об'єднати «свої» частини України. Гіпотезу про таку «запрограмованість» гетьманства Д. Ігнатовича частково підтверджують як подальший розвиток подій на «обох берегах» Дніпра, так і окремі документальні свідчення.

Демко Ігнатович, який після відступу гетьмана «обох сторін» Дніпра П. Дорошенка був залишений наказним («сіверським») гетьманом на Лівобережжі, вже наприкінці вересня того ж року звернувся до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, щоб той виступив посередником між ним та московським царем. У листі до відомого церковного діяча Ігнатович заявляв, що коли Олексій Михайлович простить українців за «свавільство» Брюховецького, то вони згодні знову перейти під зверхність Москви, але за умови збереження за ними традиційних «вольностей» та визнання Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р.: «...Коли великий государ наш, Його Царська Пресвітла Величність, нас, своїх підданих, захоче при попередніх вольностях покійного, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і всьому Війську Запорозькому, в Переяславлі ухваленими статтями і привілеями підтвердженими, зберегти». Також наказний гетьман пропонував цареві вивести свої гарнізони та відкликати воєвод з усіх українських міст. При цьому Д. Ігнатович називав причини антиросійського повстання, які полягали у «насильстві» воєвод та ігноруванні української державності.

Після отримання через деякий час царської згоди на прийняття лівобережних полків під «високу руку» Ігнатович написав Л. Барановичу, що він готовий це зробити, але лише у разі підтвердження московським урядом українсько-російських домовленостей 1654 р., а не «на яких інших статтях». Якщо це буде зроблено, то наказний гетьман обіцяв привести під російську протекцію не лише Лівобережжя, але й Правобережжя, що, мабуть, передбачало попередню згоду між ним та П. Дорошенком.

Глухівський договір, який було укладено між Українським гетьманатом і Московською державою 6 березня 1669 р., за оцінкою дослідників, повертав Україну й Росію до правових умов, визначених Переяславськими статтями 1659 р., отже, був набагато «прогресивнішим» відносно збереження «прав і вольностей» українських станів та українсько-російських угод 1663 та 1665 рр. Сімнадцята стаття нового договору дозволяла українським дипломатам брати участь у російсько-польських переговорах: «А коли які розмови будуть, що стосуються справ малоросійських міст, і в той час вони, посланці, покликані будуть...» У двадцять сьомій статті йшлося про те, щоб козаки з «обох сторін» Дніпра не ворогували між собою, а спільно боронили українські землі від татарських нападів. Це було б можливим, говорилося далі, за умови визнання гетьманом Дорошенком царської протекції.

Уже з 1670 р. Д. Ігнатовича і П. Дорошенка підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «Його Королівської Милості» М. Ханенко 18 жовтня: «...Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під Вашою Королівською Милістю, ні під московською, але під турком

бути». Протягом 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять орди...» Далі польський урядовець відзначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської) взятий, що заодно з ним (Дорошенком) розуміти хотів».

На початку 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й. Храповицького, український гетьман 30 березня просив короля Міхала Корибута «Україну Москві не віддавати і пакта Андрусівські відмінити». У листі до білоцерківського коменданта П. Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей з Московською державою й висував план відвоювання в останньої Задніпров'я.

Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на «обох берегах» Дніпра. Та небажання Речі Посполитої діяти в потрібному для гетьмана П. Дорошенка руслі штовхнуло останнього до визнання зверхності турецького султана Мегмеда IV, яке відбулося протягом 1669–1670 рр.

Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, на відміну від планів її розподілу між Москвою й Варшавою. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну — як Правобережну, так і Лівобережну. Через три роки, під час особистої зустрічі з Мегмедом IV у жовтні 1672 р., гетьман висловлював прохання щодо виконання султаном узятих перед цим зобов'язань сприяти йому в об'єднаних політиці. На це після аудієнції у падишаха великий візир відповів, що невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ, і ціла Лівобережна Україна».

Однак надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснилися в силу різних причин, серед яких були, по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV в битві з польськими військами під Хотином у 1673 р. Поряд з іншими чинниками усе це привело до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман повідомляв у Стамбул, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від турецької зверхності й визнання польської протекції. Правобережні козаки-сердюки під час перебування польського посольства в Чигирині говорили: «Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом з по-

ляками й ордою підемо на Задніпров'я». У проекті Чигиринських пунктів 1675 р. між Українським гетьманатом і Річчю Посполитою (вони були вислані Дорошенком до Варшави) відзначалося, що «Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського...» Отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «обсаджений козацькою залогою» Київ. Звичайно, у цьому випадку Польща, зважаючи на те, що за Андрусівським перемир'ям ці території підлягали під сферу впливу московського царя, не погоджувалася на такі пропозиції П. Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Ян Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім «приятелем»-суперником і планував здійснити черговий військовий похід з метою захоплення Чигирини.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його довголітньому противнику — московському царю. Але можливе визнання російського сюзеренітету також не змінило би твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С. Полховцеву, який прибув до Чигирини вмовляти гетьмана перейти «під високу руку» царя. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П. Дорошенко й схилився до останнього варіанта, а саме — забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом здачі П. Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря й лівобережного гетьмана І. Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, мало забезпечуватися об'єднання двох частин України. Однак на перешкоді цьому задумові, як і в попередні роки, стояли домовленості між Москвою й Варшавою.

Підсумовуючи діяльність гетьмана П. Дорошенка з об'єднання розтерзаних іноземними протекціями українських земель, зачитуємо один із «закличних» листів, які направляли представники правобережної козацької старшини до своїх побратимів на Лівобережжі. Його зміст, на нашу думку, якнайкраще розкриває мотивацію вчинків одного з найвірніших послідовників політичної спадщини Б. Хмельницького.

«...Пан гетьман Дорошенко, — писали на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Раєвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, — особливою поміччю й милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й єдності, так, що всі з тої єдності тішились; того милого Отчизні діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи добра Україні і Війську Запорозькому... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування своєї Отчизни... Нехай собі цар московський і король польський як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися? Коли вони яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі

про свої вольності і про заспокоєння Отчизни нашої України радитись». Саме задля досягнення цієї мети, продовжували полковники, «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить».

Прагнення Петра Дорошенка, як і його попередників Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, а також Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманату так і не були втілені в життя. Це було спричинене не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але й позицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною Козацькою державою того чи іншого династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б з часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

Після укладення Андрусівського перемир'я відносини між Москвою та Запорозькою Січчю значно погіршилися. Після перебування на Запорожжі й спілкування з кошовою старшиною це підтверджував російський стольник І. Телепнев у своєму звіті від 27 лютого 1667 р. Січовики були незадоволені тим, що у 3-й статті польсько-московського договору подавався такий текст: «...А вниз Дніпра, що йменується Запороги, і місцеві козаки, в яких вони там оборонах, островах і поселеннях своїх живуть, мають бути в послушенстві, під обороною високою, і на спільну обидвом государям великим послугу, від наступаючих, чого Боже позбав, бусурманських сил». У 18-й і 30-й статтях дане положення конкретизувалося записами, де йшлося про обов'язок низовиків разом з росіянами й поляками воювати з кримським ханом і турецьким султаном. Зважаючи на те, що традиційною політикою Січі була гра на протиріччях між Москвою, Варшавою, Бахчисараєм, Чигирином і Стамбулом, її провідникам не зовсім сподобалася така визначеність положень Андрусівського перемир'я.

Слід також відзначити дивовижну подібність того, як сприймали рішення російсько-польського перемир'я на Правобережній та Лівобережній Україні. Дізнавшись про конкретику його положень, лівобережний гетьман І. Брюховецький (так само, як і його візаві П. Дорошенко) відразу ж відрядив своїх послів до султана Мегмеда IV. У середині липня 1667 р. вони були прийняті у Стамбулі, де просили захисту від польсько-московських зазіхань на українські землі «обох боків Дніпра». Ще перед тим Брюховецький направив листи до всіх старшин і жителів полків Лівобережної України із застереженням щодо андрусівських домовленостей. В одному з них від 10 лютого 1667 р. до міщан Новгород-Сіверського гетьман відзначав: «...Коли послали московські з польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, з Московської і Польської, Україну Вітчизну нашу милу розоряти, пустошити».

Порівняльний аналіз текстів засвідчує, що саме орієнтуючись на попередні листи-звернення І. Брюховецького (як, до речі, і П. Дорошенка та його старшини) ви-

дав свою знамениту відозву-універсал до «всього старшого й меншого Війська Запорозького рицарства і всього посполитого християнського в Україні» від 7 жовтня 1668 р. супротивник П. Дорошенка, «татарсько-турецький» ставленик гетьман П. Суховієнко. У своєму універсалі він засвідчив розуміння українською елітою проблеми міжнародного поділу козацької держави між більш сильними сусідами: «... Нині ж, коли великих оних монархів, Царської Його Пресвітлої Величності і Королівської Милості Величності, згоди перемир'я, а потім і вічного взяття, присягами закріпленого, в заспокоєння біді України, одна сторона Дніпра від Москви Царської Величності, а друга від сторони Польської королю Його Милості визначено і зовсім віддано, щоб її тими мирами, сиріч розділами, мало-помалу в міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і усіма силами наступивши, так її уязвити, як людей православних християнський народ, особливо Військо Запорозьке старожитним їх місцям славним низовим Запорожжям, жінки і діти і суцї младенці, мечем чи вічним [миром] в тяжку, неначе єгипетську, роботу московську взяттям знести й викорінити полоном разом, а села з церквами Божими зі всіма їх святостями вогню і запустінню сицевому надати, щоб замість міст дикі звірі і всякий гад гнізда свої скоренив...» А тому, з огляду на поділ України відповідно до Андрусівського перемир'я, П. Суховієнко, наслідуючи Дорошенка й Брюховецького, закликав правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «... і всьому єдиноутробному, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, християнському народові, об'являю, повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі... милої любові і милості братерської зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи».

Коли в жовтні 1669 р. андрусівські комісари запросили на своє засідання представників наступника Брюховецького Д. Многогрішного як споглядачів, які б мали лише бути присутніми на переговорах без права голосу, ті їм відповіли таке: «...на посольському з'їзді обох сторін Царської Пресвітлої Величності короля польського і князя литовського послам і комісарам у посланнях бути Федору Завадському, судді полку Ніжинського, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремію Єремієву; а на з'їзді їм при польських послах сидіти, тому що Царська Величність їх за служби пожалував дворянською честю; а як вони служили перед цим і польському королю, їм також за служби давано шляхетство і привілеї королівські у них є... а тільки їм не сидіти, і їм за честь свою стояти і того не уступати».

Про своє несприйняття російсько-польського миру неодноразово заявляв гетьман І. Самойлович, що буде висвітлено в наступних розділах.

Отже, лівобережна генеральна старшина погоджувалася брати участь у польсько-московських переговорах, але на паритетних засадах, тим самим перетворюючи переговорний процес у тристоронній. Через два роки уряд Д. Многогрішного налагодив тісні стосунки з П. Дорошенком, а їхня позиція щодо сприйняття перманентних дипломатичних зустрічей Польщі й Росії почала повністю збігатися й була направлена на об'єднання розділених між двома державами українських земель під владою іншого монарха — у даному випадку султана Османської імперії. «Українці мають зараз пана, який буде знати, що з ними робити і як їх стримати», — заявляв полякам під час переговорів 1672 р. в Бучачі представник Порти.

Очевидно, що Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало Український гетьманат на сфери впливу польського короля (Правобережжя) та російського царя (Лівобережжя). Осібний статус подвійного підпорядкування отримувало Запорозжя. «...І що та Україна на троє ся розірвала, що дуже зле є...» — відзначалося з цього приводу вже в одному з перших вітчизняних полемічних трактатів, який було написано 1671 р. З іншого боку, положення російсько-польського перемир'я *de facto* довгий час (включно до 1686 р.) залишалися невиконаними з огляду на їх несприйняття більшістю представників українських політичних структур. Саме намагання Польщі й Росії підписати мир за рахунок поділу України спонукало її тогочасних правителів шукати підтримки в іншого протектора — турецького султана, який, на їхню думку, зміг би забезпечити цілісність козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи.

Непроста ситуація склалася на землях Київщини й Брацлавщини після того, як 9 вересня 1676 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко склав присягу на вірність представнику московського царя, стольнику Г. Косачову. Через десять днів Дорошенко разом з двохсоттисячним козацьким підрозділом прибув до табору І. Самойловича й боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави та інші клейноди, надіслані колись йому султаном. Коли звістка про зраду Дорошенка султану дійшла до Стамбула, вона викликала в турецьких колах велике обурення. Один із турецьких літописців писав, що «цей пройдисвіт, що леліав у своєму серці безстыдність і зраду, віддався у підданство москалям і віддав у їх руки Чигирин, столицю козацької землі». Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну, міжнародно-політичний статус якої мав визначитися Журавненським договором 1676 р., укладеним між Туреччиною та Польщею.

Ще влітку 1676 р. Мегмед IV звільнив із в'язниці Ю. Хмельницького, а після офіційного зречення П. Дорошенка проголосив його гетьманом і розпочав підготовку до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопризначеного володаря. Сучасник тих подій шотландець Патрік Гордон залишив таке свідчення: «Цією весною ми отримали такі відомості: великий султан дуже ображений тим, що цар примусив Дорошенка до покірності, забравши Чигирин у своє володіння, а згаданого Дорошенка — під зверхність. Оскільки той був васалом [Туреччини], [султан] вирішив помститися і з цією метою послав великі сили, особливо піхоту (яничарську), в Білгород, а також безліч бойових припасів морем в Килію. Крім того, він звелів патріарху Єрусалиському дати дозвіл Юрасю Хмельницькому покинути монастир, возвеличив його в князі України і в гетьмана, віддав йому всіх полонених, захоплених у 1674 р., коли [султан] захопив Умань і Ладизин. З ними, кількістю 5000, Хмельницький перейшов Дністер і мав отримати гармати і бойові припаси. Передбачалося, що він з'єднається з двома пашами і певною кількістю татар і з цими силами він, за чутками, підійде до Києва або Чигирин, але більшість уважала, що він спочатку піде на Запорозжя, сподіваючись залучити тамошніх козаків на свій бік».

Отже, на початку 1676 р., відразу після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV присвоїв Ю. Хмельницько-

му титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького». Як засвідчує турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький «був запрошений до великого візиря, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями». Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом, по колу йшов надпис «Печать князівства Малоруського». За повідомленнями польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис «Юрій Хмельницький князь удільний руський». Згодом печатка невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її «при собі затримав».

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, у якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі. Цей документ до Правобережної України мав відвезти колишній соратник Б. Хмельницького, наказний гетьман Є. Астаматій (по-іншому — Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко). Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочав організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видав універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав, обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув». Навесні Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком став Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія в Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького й столицею Українського князівства.

Одним із перших дипломатичних кроків «великого» посольства Речі Посполитої на польсько-турецьких переговорах 1677–1678 рр. у Стамбулі було вручення Я. Гнінським ноти протесту на призначення сина Б. Хмельницького «Dux Cosacorum». У квітні 1677 р. в новинах з російської столиці повідомляли: «Хмельницький піддався султану, який дав йому титул Дух в Україні». А наступного місяця коронний підканцлер Вармінський у секретній інструкції польському послу в Москві наказував, щоб він у разі звернення Хмельницького до царя вимагав, щоб той «не вживав титулу princeps Sarmatiae».

29 червня 1677 р. Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. До складу султанського війська, згідно з повідомленнями полоненого турка Сулеймана Агмеда, входили підрозділи «14 інших пашів, як-от: Ахмет-паша Єгипетський, Алі-паша Софійський, Афет, Мустафа-паша, Девлет Юсуп-паша, Мурас-паша, Сувиш-паша Константинопольський, Ахмет-паша Корбекитський, Кур-паша, Усенін-паша Анатолійський, Емолч-паша, Мустафа-паша, Чурум-паша, Басья-паша. Кінноти було 40 000, яничар та іншої піхоти 20 000, молдаван і волохів 12 000, а також татари...» Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвиськом, розсилало від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення повинне підкорятися султану і його наміснику, а також «жити спокійно, не боячись

татарських набігів». На початку серпня турецьке військо підійшло й стало табором під стінами Чигирини. Оволодіння цим старовинним містом розглядалося турками як своєрідний символ влади над усією Україною.

8 серпня 1677 р. оборонці Чигирини отримали універсал Ю. Хмельницького, в якому вимагалось підкоритися його владі. Очевидець П. Гордон свідчив: «Юрась Хмельницький прислав у місто грамоту полковникам, сотникам, козакам, міським головам, чинам і простому люду, переконуючи місто і всю країну підкоритися йому як істинному і законному спадкоємцю його батька — їхньому визволителю. Від імені великого владика (турецького султана) він обіцяв повну свободу, безпеку, підтвердження всіх їхніх привілеїв, виплату ополченцям боргів і двомісячного жалування вперед, а також у знак вищої милості по два нових кафтани кожному козаку. Якщо ж вони стануть перечити, хай очікують неминучої погібелі від вогню і меча з усіма бідами, що притаманні війні. Чи дали козаки відповідь і як зокрема відповідали — достеменно невідомо, тільки, за чутками, вони відізвилися, що [турки] спочатку силою мають взяти росіян («руських») у замку, і тоді не буде проблем [з українцями]. Таке цілком можливо, адже за наступні 8 днів турки не випустили по місту жодного ядра і не вели ніяких ворожих дій — чи для того, щоб викликати ворожість між росіянами і козаками, чи тому, що не бажали діймати [українців], повіривши їхній відповіді і сподіваючись на їхню нейтральність, — незрозуміло». Про непрості стосунки українців з росіянами у Чигирині залишилися такі свідчення: 27 грудня 1676 р. «дворовий» гетьмана П. Дорошенка лаявся: «Яке де вам діло, москалі скурві діти, на двір і в хату ходити без відома, здоров би був пан гетьман Петро Дорофійович, всім вам москалям скурвим дітям тут в Чигирині не бути». Московський ротний писар відповідав: «...Братець хозяин, не бранись ты с нами и он и меня учал бранить: jakie де вы нам братья, вы де с нами братайтесь, а камень держите в пазухе, здоров де бы наш гетман Петр Дорошенко, а вы де у нас в закладе: буде де што учинитца над нашим Дорошенком, вас де мы всех выстинаем и за ноги из Чигирини вытаскаем, станут де ваше мясо псы есть, не усидеть вам будет и в Вышнем замку, вы де начаятсь, что вас много, а нас мало, зараз де и нас будет богато, а москалям де Чигириным не владеть». П. Гордон записав у своєму щоденнику: «Кзаки... осуждали поведение русских; по их словам, русские не выказывали ни малейшего мужества: они едва смели стоять на валу, не говоря уже о том, чтобы предпринимать вылазки или чем-либо другим вредить врагу, и не делали попыток в этом направлении до тех пор, пока они (казаки) частью увещеваниями, частью примером не возбудили в них мужества и доверия к себе».

Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі — невідомо, знаємо лише, що український гетьман-князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. До того ж Ю. Хмельницький не полишав надії поширити свою владу на Лівобережжя — 14 серпня він розіслав у Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Лубенський і Полтавський полки універсали із закликом визнати його своїм правителем.

Однак такі заходи сина Богдана Хмельницького не спрацювали, а воєнний похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші й особливо для Ю. Хмельницького. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова», — так описували відступ Хмельницького та його небагаточисельних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялось, що «турецький» гетьман знаходиться під постійним наглядом у своїх господарів і не може приймати самостійних рішень.

Більш вдалим для Османської імперії був другий Чигиринський похід (червень — серпень, 1678 р.), під час якого й розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Ю. Хмельницький в листі до польського короля Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер писав: «Мій найясніший і найсильніший королю польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві Польським... Притому з волі і наказу Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова й інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воевода хелмінський підписав». До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з декількома сотнями людей.

У липні 1678 р. полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія та І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин) і замок запалили». Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева руський князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська. Такий же універсал було надіслано 12 вересня з Ладижина жителям Черкас і всьому населенню «задніпровської» України. «...Освідчуєм як сьогобічним, так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призначити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці добродійність», — звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман про-

демонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому наказному гетьману І. Яненку невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни й Жаботин.

Активізував свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя Є. Астаматій, який раніше виконував дипломатичні завдання свого зверхника в Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, як свідчать деякі джерела, відмовився визнавати протекцію турецького султана. У зв'язку з цим у жовтні 1678 р. його було власноручно страчено Ю. Хмельницьким у Немирові («...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік»). У цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя лише було «окорено» на деякий час. Ю. Хмельницькому радив карати і страчувати своїх найближчих соратників сам великий візир Османської імперії Кара-Мустафа.

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка зтягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, з точки зору короля, було неправильне титулування Ю. Хмельницького («...до короля польського незвичайні листи пише... щоб таких неввічливих листів не писав, тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...»). Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неввічливі листи до польського короля, а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Паволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія з розподілу території. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю. Хмельницький був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв із турецької столиці, що українському гетьману «дуже погано тут, навіть житла не має». Щоправда, згідно з даними інших джерел, він у цей час перебував у Немирові.

На початку 1679 р. Хмельницький знову видав універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «...не зичивши руїни місту вашому... нагадуєм, щоб, узявши любов до нас як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвалися до нас, поглядаючи на інші міста, які за рішенням своїм в протекції нашій і ласці батьківській залишаються...» Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калги-солтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедону Венжикові Хмельницькому яко дідичові й батькові цієї держави...» У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Паволочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе», — вже вкотре скаржився Ян III Собеський у Стамбул. Разом з тим восени 1678 р. Ю. Хмельницький прийняв у себе львівського єпископа Й. Шумлянського, який за дорученням польського короля обіцяв йому збереження князівського титулу й за-

безпечення автономних прав для України в тому випадку, коли б Юрась прийняв протекцію Речі Посполитої. Але гетьман пам'ятав участь поляків у його «самовідреченні» від гетьманської посади в 1663 р. та часи ув'язнення з наказу короля у Марієнбурзі. «Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке», — говорив він з цього приводу. І залишався вірним султанові.

Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю. Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були «зігнані» І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня 1679 р. наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня війська Ю. Хмельницького разом із загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого гетьман наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Війська І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, а на початку лютого були розбиті під Лубнами.

Боячись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя й правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом 1679 р. з Немирова на Лівобережжя ним висилались лише окремі загоны для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок». Під час однієї такої операції до польського короля втік І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи образи від Ю. Хмельницького, коли той без важливих підстав закував його у кайдани. У липні гетьман уже вкотре відіслав до монарха Речі Посполитої посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору.

Відомо, що у квітні 1680 р. Юрій Хмельницький знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною. Один з листів князя Хмельницького до Яна III Собеського, що датується 20 лютого 1680 р., був відправлений з Немирова. В ньому, зокрема, відзначалося: «...як з королем... стараюся і буду за Божою поміччю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці, з вітром і димом і порохом з Русі вивіався...» Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ні до численних протестів польського уряду, ні до заборон турецького султана не посилати до короля «неввічливі» листи й продовжував (так само, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої аж «за Віслу».

У червні 1680 р. на службу до Речі Посполитої перейшли дві волоські корогви, що раніше знаходились у підпорядкуванні гетьмана. Однак на допомогу йому поспішили Кримська та Білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирини». Очевидно, протягом року (літо 1680 — літо 1681) Ю. Хмельницький перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 р. С. Куницький повідомляв, що в Немирові управляв «намісник» Хмельницького Тарашенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана.

На початку червня 1681 р. Ю. Хмельницького, що виявився поганим правителем, відкликали до Туреччини. Можливо, що дорогою до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті. Свідчення С. Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами. Після смерті Ю. Хмельницького з політичної арени зникли й інститути Руського князівства. Хоча, по суті, вони були уособлені лише в титулуванні його правителя, а всі наявні політичні установи цього «напівкнязівства» дублювали вже усталені перед тим інституції Українського гетьманату.

Українські інтереси Османської імперії у цей час полягали в тому, щоб стабілізувати політичну ситуацію на козацькому Правобережжі, якому відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, «помилившись», підтримавши Петра Дорошенка, звернулася до призабутої ідеї створення Руського князівства на чолі з сином Богдана Хмельницького Юрієм. Згідно з джерелами, воно було у повній васальній залежності від султана, хоча це, як не дивно, збігалось з прагненням частини козацької старшини не визнавати зверхність ні польського, ні російського монархів задля збереження власних політичних інтересів.

Події Української ранньонаціональної революції 1648–1676 рр. та довготривала боротьба її провідників за державні, політичні, соціальні й інші привілеї з монархами Речі Посполитої, на жаль, так і не змусили останніх задовольнити вимоги «самовільних» володарів України. Польські королі не змогли змиритися з утратою «дідичних» Київського, Чернігівського, Брацлавського та Подільського воєводств. Розуміючи, що відродити свою владу на українських землях можна лише за рахунок використання елементів традиційного для них суспільно-політичного устрою, король Ян III Собеський провів низку заходів щодо реанімації інститутів Українського гетьманату на Правобережжі, які були знищені польською армією під час боротьби з турками і Петром Дорошенком у першій половині 70-х рр. XVII ст. Від свого імені король Речі Посполитої призначав гетьманами Правобережної України Стефана Кунецького (1683–1684), Андрія Могилу (1684–1689), Григорія Івановича (Гришка, 1689–1692), Самійла Івановича (Самуся, 1693–1699), а тому стосовно цього періоду можемо говорити про заснування інституту наказного гетьманства під патронатом Польщі. Такі заходи польського монарха збігалися з процесом самовільної козацької «реколонізації» краю, у зв'язку з чим він намагався підпорядкувати його своєму контролю. З огляду на утворення протягом 1683–1684 рр. антитурецької Священної ліги, варшавський уряд також потребував військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією.

До цього часу в історії козацтва залишається маловідомою діяльність гетьмана Правобережної України у 1683–1684 рр. Степана Кунецького, який у свій час став відомим військовим діячем не тільки на наших землях, але й у багатьох європейських країнах. Саме його допомога польському королеві Яну III Собеському сприяла припиненню просування Османської імперії вглиб Європи. Уже вкотре, починаючи від часів Петра Сагайдачного, українське козацтво показало свою військову силу в боротьбі з турецько-татарською агресією.

А починалося все так. 23 липня 1683 р. на раді козаків Правобережної України була прийнята відозва Війська Запорозького до владних структур Речі Посполитої. У ній зокрема відзначалося: 1) «народ християнський український уже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном»; 2) козаки наказували македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, «аби разом з Польщею йшли проти Порти»; 3) «е добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються». У зв'язку з цим військовий товариш Степан Куницький, якого правобережні козаки обрали за «старшого», просив короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії і запевняв Яна III Собеського, що він розраховує набрати до 10 тисяч козаків для цієї операції.

Польський король Ян III Собеський у відповідь на це послання правобережного козацтва універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького наказним гетьманом правобережного Війська Запорозького, а також послав до Правобережної України холмського каштеляна С. Дружкевича, якого призначив на посаду спеціального «комісара над козаками». Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з «гербом старожитнім України». Наприкінці літа 1683 р. підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти представника молдавського господаря Я. Драгинича. Отримавши згоду короля на похід до молдавських земель, С. Куницький почав запрошувати до себе козаків з лівобережних полків та Запорожжя. Набравши близько 5–6 тисяч чоловік, наказний гетьман у жовтні 1683 р. вирушив на боротьбу з «невірними бусурманами». На шляху до Немирова полки С. Куницького спробували захопити Меджибіж і Бар, але це їм не вдалося. Правобережний гетьман свідчив про те, що «... даремно пробували фортуни. Писали до беїв, що піддалися, але жодної відповіді від них не отримали». 13 листопада українське військо вже було біля Тягині, неподалік від Кишинева. Там знову відбулася козацька рада, яка ухвалила «Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою». У листі до короля від 24 вересня Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею (Бендерами).

Саме ця воєнна кампанія гетьмана С. Куницького мала великий розголос у європейських країнах і увійшла до анналів світової історії. Даний похід відбувався у руслі політики християнських монархів Європи з оборони від експансіоністських намірів Османської імперії. Перемігши турецьке військо візира Кари-Мустафи під Віднем (вересень 1683 р.), Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I за моральної і матеріальної підтримки римського папи Інокентія XI вирішили перейти у фронтальний наступ на позиції турків у Південно-Східній Європі. У грудні того ж року Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: «Підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш ханові і господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку». Козацькі сили мали стримувати союзників Порти, поки польська армія завершувала післявіденську операцію з витіснення турків зі східноєвропейського регіону.

Наприкінці листопада козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогоу, і рушили до Кишинева. Там вони об'єдналися з

військом молдавського господаря пропольської орієнтації Ш. Петричейку. Крім того, «на плацу з дітьми і жінками рахуючи до 30 000 військо волоське в Кишиневі приєднало на службу Божу Його Королівській Милості і Речі Посполитій і нам, Війську Запорозькому», — повідомляв український гетьман до Кракова. Ця присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитись від турецького протекторату й перейти під зверхність польського короля та українського гетьмана.

4 грудня (за іншими даними — 5) 1683 р. українсько-молдавське військо здобуло переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, які очолював Яла-паша, під м. Кіцканами. У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над Буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. За свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був усяяний ворожими трупами. Згодом С. Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини. Здобувши перемогу, правобережний гетьман рушив углиб ногайських володінь.

Козаки вирішили хоча б раз показати татарам «у їх власних кордонах», як то плюндрувати чужий край і забирати людей у полон. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Білгорода та Акермана і дійшов до берегів Чорного моря, завоювавши міста Ізмаїл та Килію. «Понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїла. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них убивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом, опанували вони містечко Ізмаїл», — читаємо про ці події в Хроніці Мехмед-Гірея. У своїх повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько трьохсот тисяч (?) ворогів, а також про те, «що старий хан хоче перейти з 5000 татар до Війська Запорозького».

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків у буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до цісаря Леопольда I з пропозицією вшанувати цю подію у головному віденському соборі. Спочатку мали сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога всіх християн, перемогло. Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значущість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи.

У 1684 р. австрійський художник Йоган Лерх схематично зобразив зимовий похід козацьких військ у гравюрі під назвою «Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татар біля Дністра і перемога над татарами». На ній зображена битва між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар. Тут бачимо зображення самого С. Куницького. Це чоловік близько сорока років, у козацьких військових строях, у його правій руці — гетьманська булава. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори з вишитими на них хрестами.

Також досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, німецькі «летючі листки». Краківське видання «Nowiny z Wegier» за грудень 1683 р. повідомляло про зайняття підрозділами Куницького Білгорода, що над Дністром. «Eigentliche Relation» (Краків, 1684) опису-

вало битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, а також інформувало про перемогу гетьмана 4 грудня 1683 року. Ту саму інформацію подавав «летючий листок» під назвою «Extraktschreiben des Kosaken» (Краків, січень 1684 р.). Тогочасна німецька «газета», що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 року, писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди. Венеціанське видання «Novissima relazione» за 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання Білгорода. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли «листки», надруковані в лютому 1684 р. в італійських містах Римі та Неаполі. Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше як «Generale de Cosacchi». Ось про що зокрема писалось в італійському виданні «Nuova e distinta Relatione...», яке виходило у Неаполі: «...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію».

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарськими територіями на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами.

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення решток багатотисячної армії турецького султана, що поверталися на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджака, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправлятися на другий берег біля с. Тобак, що на північному сході від м. Рені над Дністром. Саме тут 30 грудня їх наздогнали війська татарського хана Хаджі-Гірея, які нараховували близько 12 тисяч осіб. Протягом п'яти діб в оборонному військовому таборі відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах. Не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними полками (близько 2 тисяч осіб) зумів переправитися через річку і покинути оборонний табір, у якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (до 3 тисяч осіб). Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман так аргументував свій відступ: «... повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали тікати і козаки. Я їх не міг утримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс». У реляції до польного гетьмана Потоцького С. Куницький повідомляв, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він просив надіслати грошей для оплати і набору нових козаків.

С. Куницький під час свого гетьманування (з серпня 1683 р. по березень 1684 р.) на Правобережній Україні від імені польського короля Яна III Собеського зумів відродити у цьому регіоні козацький устрій, який був знищений у попередні роки під тиском зовнішніх факторів. Цьому сприяла українсько-польська військова взаємодія, яка протидіяла спробам проникнення Османської імперії до Центральної та Східної Європи. Більш ніж за сто років до відомих перемог російського полководця О. Суворова козацькі війська на чолі з гетьманом С. Куницьким здійснили успішний воєнний похід до Північного Причорномор'я, де оволоділи могутніми турецькими фортецями Кілія та Ізмаїл.

У січні 1684 р. у м. Могилеві на Дністрі відбулася козацька рада, яка відібрала булаву у С. Куницького і поставила на гетьманство героя молдавського походу Андрія Могилу. 30 січня рішення могилівської ради були затверджені польським королем. Рішення козацької ради у Могилеві свідчать про існування певних автономних прав козацької військової адміністрації в межах Правобережної України задовго до відомого указу Яна III Собеського 1685 р., який дозволяв формування козацьких полків на території Київщини і Брацлавщини. Відродженню української військово-політичної структури на землях Правобережжя сприяло і непевне міжнародно-правове становище цієї території. Адже ні Журавненський мир 1676 р. між Туреччиною і Польщею, ні Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією і Туреччиною не сприяли укріпленню на цих землях влади одного з монархів.

У 80-х роках XVII ст. Річ Посполита продовжувала провадити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії і Волощині. У зв'язку з цим А. Могила активно листувався з волоцьким господарем. У травні 1684 р. український гетьман вирушив на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили у ранзі найвищого козацького керівника закінчився невдало. Під м. Студеницею його військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з 200 козаками. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість убитих і полонених становила близько 3000 осіб), козаки «за шию Могиленка волочили», але булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинив масовий перехід козацтва на лівий берег Дніпра, у Переяславський полк. Додатковим поштовхом до втечі певної кількості козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля.

1 червня 1684 р. Могила написав листа до Яна III Собеського і як гетьман Війська Запорозького поскаржився, що йому підкоряється не вся козацька старшина, а тому він не має змоги знову йти на допомогу молдавському господарю. Заворушенням у військах Могили і переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом переяславський полковник П. Полуботок весною 1684 р. «заслав» до м. Немирова, гетьманської резиденції Правобережжя, бориспільських козаків братів Яковенків «для повернення війська і його самого (Могили)». Після п'ятитижневого перебування у стані гетьмана вони загітували перейти на лівий берег декілька тисяч козаків.

Військо Могили наприкінці літа 1684 р. налічувало близько 6 тис. козаків — вони, незважаючи на заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші. Правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України та інших регіонів. Могила повідомляв Яна III, що московський цар заборонив такий перехід під страхом смертної кари, «а границі від Запорогів по Київ і по Батурині міцні», і що вже страчено двадцять козаків. Лівобережний гетьман арештував навіть жінку А. Могили. Виявив бажання перейти на службу до правобережного війська переяславський полковник Войца-Сербин, за що і був висланий Самойловичем у кайданах до Москви. Однак репресивні заходи не стримували козаків та селян —

Правобережжя заселялось, у військах Могили з'являлось усе більше досвідчених воїнів.

Це давало змогу успішно проводити воєнні операції проти турків, татар і козаків, які перейшли на протилежний бік. У листопаді 1684 р. А. Могила неодноразово виселяв полонених татар і турків: «...по градах, біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив», — так оцінює цей період діяльності правобережного гетьмана Г. Грабянка. У грудні 1684 р. війська Могили відзначились у битві польсько-українських сил з турками під Цецорою.

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецької агресії стала постанова вального сейму від 16 лютого 1685 р., в якій зазначалося, що «всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його, мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...» А. Могилі також було доручено набирати полковників не з шляхетського стану, як було досі, а серед козаків. Разом з тим сеймова конституція надавала козацтву землю в межах шляхетської власності, що і стало причиною подальших конфліктів між козаками та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відродилися чотири козацьких полки — Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський. Панівні кола Речі Посполитої у цьому випадку керувалися принципом «найменшого зла» — перед загрозою турецької агресії козацтво юридично визнавалося за окрему військово-політичну силу, що спричиняє відродження елементів національної державності на правобережних землях України.

Наприкінці літа 1686 р. двохтисячний загін Могили прибув до військового табору Яна III Собеського, який вирушив під Цецору «на допомогу цесарю римському проти турків». У вересні об'єднані війська були оточені турецько-татарською армією поблизу Кам'янця. Облога тривала 12 діб.

Під час переговорів щодо ратифікації «Вічного миру», які відбувалися протягом вересня — грудня 1686 р. у Львові, Б. Шереметев заявляв: «Також би і Могиленка в сторону Царської Величності повернути...» і мотивував це тим, що у Могили на Лівобережній Україні перебувають жінки і діти. У відповідь поляки демократично відповіли, що «котрі козаки були з сторони Царської Величності в воєнних проти неприятели при військах Королівської Величності походах, і тим козакам, також і Могиленку указав Королівська Величність дати волю. Хто захоче в сторону Його Царської Величності повернутися до дружин своїх і дітей, ніхто їм того не забороняє, а хто сам не хоче в сторону Царської Величності йти, вислати того неможливо».

Участь правобережних козацьких полків у поході польської армії на Волощину відображено в «Щоденнику кампанії в Волоській землі 1686 р.», що його написав королевич Якуб Собеський, який був безпосереднім свідком тих подій. Правобережний гетьман зумів надати у розпорядження польського командування близько 6000 козаків. До Молдавії військо Речі Посполитої вступило наприкінці липня. Воно хоч і оволоділо Яссами, але в результаті багатьох боїв з турецько-татарсько-молдавськими підрозділами втратило майже третину свого складу й відступило до Польщі.

Незважаючи на невдачу, це дало змогу австрійським військам на початку вересня того ж року оволодіти угорським містом Будю, що стало важливою перемогою коаліційних сил «Священної ліги».

Лист А. Могили до Яна III Собеського від 1 жовтня 1686 р. свідчить про труднощі гетьмана у зв'язку з розташуванням війська на землях Правобережної України. «Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді... Супрунів Бихів тільки назва від них залишилась», — писав Могила і просив короля, щоб той видав «асигнацію на землі, де були б люди». Зрозуміло, чому у разі відмови гетьман погрожував скласти клейноди, адже козацтво виступало у цьому випадку суто як військовий елемент і не могло існувати без розвинутих господарських структур.

З 18 липня по 3 серпня 1687 р. А. Могила на чолі правобережних полків брав участь в облозі м. Кам'янця-Подільського, де перебувала турецька залога. Тут він особисто відзначився під час одного з багаточисельних боїв. Про це свідчила інформація щодо здобутого ним коня, якого «цінили великою ціною», а також те, що Могила «з великою славою військо привів» до польського табору. У цей час до табору правобережного гетьмана на допомогу прибули запорозькі та «сіверські» козаки.

20 жовтня Могила звернувся до С. Дружкевича, який займав посаду комісара над козаками від польського уряду. Він інформував його про можливий напад ханських військ, а також запитував, чи треба затримувати тих козаків, які незадоволені зимою кампанією та невиплатою обіцяних грошей і погрожують покинути Правобережжя. Того ж року в Україні почала поширюватися чутка, що А. Могила козаки Запорозької Січі хочуть обрати кошовим отаманом, але сам правобережний гетьман не давав для цього ніяких підстав.

13 червня 1688 р. гетьман Могила повідомляв короля про свою перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Після ознайомлення з цим документом в архіві виявлено пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила. Вона продовжувала традиції Української держави, що сформувалася за доби Б. Хмельницького, і зображувала відомий образ козака, який тримав в одній руці мушкет. Однак до нього була додана ще одна символічна деталь — у другій руці козак тримав щит, який за своїми обрисами нагадував шляхетський герб «Яніна», що належав Яну III Собеському. У такий спосіб підкреслювалася залежність правобережної частини гетьманату від Речі Посполитої. Сам гетьман у цьому та інших листах підписувався так: «Андрій Могила, гетьман Вашої Королівської Милості Військ Запорозьких».

У березні російський резидент у Варшаві П. Возніцин отримав від царів Петра й Івана вказівку вимагати від польських сенаторів, щоб вони домагалися від свого короля заборонити А. Могилі та його майбутнім наступникам називатися запорозькими гетьманами. Москва аргументувала це тим, що згідно з положеннями «Вічного миру» Річ Посполита не має права підтримувати взаємини з городовими і запорозькими козаками, а також не повинна «тими уступленими містами і місцями, і Запорожжям ні в які держави і нікуди не писатись, і не іменуватись, і з титул бути виклю-

ченим». Тут, як бачимо, росіяни робили вигляд, що не розуміли визначення «запорозький», яке мало відношення не лише до Запорозжя, а й до самоназви правобережної частини Українського гетьманату. Однак польський король не погоджувався виконати цих не дуже обґрунтованих вимог союзників. Хоча, як відзначають дослідники, саме постійні вимоги московського уряду до Польщі у справі титулування гетьмана Правобережної України призвели до того, що наступники Могили стали вже не виборними, а наказними.

Незважаючи на такі протести московських царів, гетьман Могила продовжував підтримувати стосунки з кошем Запорозької Січі. Наприкінці весни він прийняв у себе в Немирові запорожця, козака Щербатівського куреня Кукшу, та відправив його до низового війська з великою сумою грошей на потреби січової церкви. Цікаво, що у цьому випадку частину грошей на православний храм виділив сам король Речі Посполитої, який, як відомо, був католиком. 23 червня 1688 р. Могила відіслав до запорожців свого посланця з листом, у якому цікавився, чи отримали вони надіслані гроші, а також наголошував на прихильності до Запорозжя польського монарха.

Протягом літа-осені московські царі знову неодноразово вимагали від Яна III Собеського, щоб той заборонив А. Могилі (Мигулі) вживати його титул. Останній привернув до себе увагу московської влади та лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що протягом 1688 р. неодноразово звертався до запорозьких козаків з проханням переходити до нього на службу. Він написав листа на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в якому запрошував запорожців на службу до польського короля. Лист потрапив до рук Мазепи, який відразу ж переслав його до Москви, чим викликав гнів запорозьких козаків. Наслідок був протилежний бажанням царя і лівобережного гетьмана. Незважаючи на великі заслони, що були виставлені І. Мазепою, багато запорожців перейшло до А. Могили на службу.

22 вересня 1688 р. польський король написав листа до старого гетьмана, наказуючи йому вирушити до м. Бучача під командуванням коронного гетьмана С. Яблоновського, а також запропонував скласти компут козацьких полків. У листопаді того ж року делегація, куди входило близько 40 правобережних та запорозьких козаків на чолі з А. Могилою, зустрілася з Яном III Собеським під Кам'янкою, що за 6 миль від Злочева. Ця зустріч відбувалася в атмосфері надзвичайної секретності, адже переговори польського короля з січовиками порушували умови «Вічного миру». Під час розмови з королем піднімалися різні питання відносно функціонування козацтва на Правобережжі та Запорозжжі. Зокрема, низові козаки скаржилися на утиски з боку Москви та просили заступництва у Яна III Собеського.

На початку 1689 р. А. Могила помер.

Степан Куницький та Андрій Могила були тими правобережними гетьманами Війська Запорозького, що зуміли протягом 1683–1689 рр. укріпити козацький устрій Правобережної України, який дуже багато втратив від часу правління П. Дорошенка, а особливо Ю. Хмельницького. Головними здобутками козацьких провідників цього часу стали колонізація правобережної частини Українського гетьманату, відродження тут козацьких полків і сотень, захист України, Польщі та усїєї Східної Європи від турецько-татарської агресії.

УКРАЇНЬСЬКЕ КОЗАЦТВО НАПРИКІНЦІ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

17 червня 1672 р. на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом правителем лівобережної частини Українського гетьманату було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Разом зі старшиною він склав присягу на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. та підписав нові — т. зв. Конотопські статті, які визначили характер відносин між гетьманатом та Росією. Згідно з четвертою статтею українсько-російського договору 1672 р., український гетьман та його оточення зобов'язувалися «...без указу великого государя і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писати і з усними своїми присилками зноситись не намагатися». Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці проведення московсько-польських або московсько-турецьких переговорів, про що йтиме мова далі. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського гетьманату про стан справ у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією щодо різних проблем зовнішньої політики Московської держави. Зі свого боку І. Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в необхідному для України напрямку.

У лютому 1673 р. гетьман запропонував московському цареві йти походом на Крим або розпочати заходи щодо підкорення правобережного гетьмана П. Дорошенка. Цар не погодився розгорнути військові дії проти татар, але дав згоду наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович висунув Дорошенкові певні умови підданства, які були виписані в спеціальній грамоті й відіслані І. Самойловичу для доставки за адресою. Та той ослушався царського наказу і не послав їх у Чигирин, мотивуючи це тим, що Дорошенко ні за яких умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого Самойловича та московські війська на чолі з боярином Г. Ромодановським переправилися через Дніпро й почали відвойовувати в П. Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана М. Ханенка) «тогобічні» міста й селища. 17 березня в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Тарговицького та Уманського) та представники всіх лівобережних полків за рекомендацією боярина Г. Ромодановського висловили бажання «зробити гетьмана Івана Самойловича на обох сторонах Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким» та щоб московський цар прийняв їх у підданство «на таких же статтях», як і Лівобережну Україну. Тут також було укладено Переяславські статті, які в основному повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті

відразу ж уточнювалося, що «окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, й у жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути». Г. Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть «в підданстві у великого государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть». Але фактично Самойлович і не встиг повністю оволодіти Правобережжям, а його населення — «задовольнитися» царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина гетьманату знову опинилася під владою П. Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, але й діям обох українських гетьманів. Та коли в 1675 р. московський цар запропонував польському королеві об'єднати свої війська для боротьби проти Дорошенка, Самойлович відрадив його це робити з огляду на небажання виникнення більш тісного союзу між Польщею та Росією. У березні того ж року гетьман прийняв у себе польських послів на чолі з О. Клодницьким, що їхали до Москви. Після одержання королівського листа та розмови з послом гетьман відпустив поляків у напрямку польського кордону, про що відразу ж повідомив коронного гетьмана Д. Вишневецького. Влітку лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом з російським військом Ромодановського знову вирушає до Дніпра для оволодіння Правобережжям.

Повернення собі «втраченої» частини гетьманату стало одним з головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича. «Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить», — неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького він писав: «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж Отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент у з'єднання». Ці слова були визначальними для всього періоду правління І. Самойловича.

Одержавши звістку про можливий наступ турків на Правобережжя, гетьман з осені 1676 р. розпочав активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в результаті чого були укріплені найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці України — Київ та Чигирин. Унаслідок таких дій гетьмана в Чигирині був сформований досить великий гарнізон із 7 тисяч козаків і 5 тисяч московських солдатів. Це допомогло невдовзі у серпні 1677 р. витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагімпаші. Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом з підрозділами Г. Ромодановського 28–29 серпня розгромив частину турецької армії коло Бужина, що спричинило відхід турків з-під Чигирина, оборона якого трималася з останніх сил.

У листопаді 1677 р. стольник Карандеев запропонував І. Самойловичу «порадитись зі старшиною про військові й інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті». Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції-«статті» були вироблені, генеральному писарю В. Кочубею, який віз їх до Москви, Самойлович доручив донести царю Федору Олек-

сійовичу свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами про віддачу Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирин. Гетьман Самойлович писав до дяка І. Іванова в листі від 19 грудня 1677 р. про те, що українським народом на переговорах з поляками «як скотиною якою мали б торгувати», але «народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському». Регіментар навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, усіляко відмовляли його від цього. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться «списки з їхніх розмов з поляками». За непокоєність долею правобережних земель відображалась і в зверненні І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: «Між тим як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинен бути покірний весь малоросійський народ».

Одночасно з дипломатичними заходами І. Самойлович дав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками. У січні 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському уряду на те, що Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й займає «Дорошенкові міста», на які претендувала Річ Посполита. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман урахував прагнення «князя Малої Русі-України» Ю. Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), І. Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап «великого згону». 4 вересня гетьман наказав канівському полковнику Д. Пушкаренку: «Хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць з собою звідти (з-під Канева) впровадьте... сюди, до Переяславля». Щоб не залишати султану та Хмельницькому бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, до Правобережної України в жовтні був висланий спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. З наступного року розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського воєводи Л. Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняв Ржищів, а згодом Канів і Корсунь. Жителі цих міст разом з населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбовки «на сю сторону (Лівобережну Україну) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені». До речі, саме цей період діяльності І. Самойловича найбільш негативно оцінюється вітчизняними істориками, які звинувачують гетьмана у знищенні Правобережної України.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсь-

ко-польського союзу. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є. Українцевим він говорив, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити». Одночасно він відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю: «...хоча би ми разом з поляками над неприятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі».

Між тим у цей час серед частини козацької старшини були й прихильники протилежної зовнішньополітичної лінії, які схилилися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до М. Радзивілла від 20 березня 1680 р., в якому писалося: «...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я... що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої повернуться до підданства».

І. Самойлович усе-таки зумів переконати не тільки свою старшину, але й московський уряд у доцільності союзу з турками. Для укладення мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації, отже, лівобережний гетьман І. Самойлович, по суті, був його творцем.

Однак після отриманого «списку» Бахчисарайського договору в серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: «Зі списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо... що султан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тому боці мати хоче, а посли ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити». Невдовзі посол Тяпкін звітував перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Його Царській Величності... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за султаном турським, пожалував би великий государ його, гетьмана, за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону султана турського, указав тому всьому народу бути єдиним під його гетьманською владою і булавою».

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою «нещадного караня на горло» заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців «з обох сторін» Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман у травні 1682 р. видав універсал до всього козацтва, в якому говорилося: «...поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогобічну порожню Україну, а особливо на військові звияги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того

не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру». Але не тільки Польща переманювала на свій бік лівобережних козаків — у березні 1683 р. Самойлович з обуренням повідомляв у Москву, що до нього приїхав посол від кримського хана Мурат-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках. Щоб захистити свої володіння від досить частих переходів, І. Самойлович виставив прикордонні застави «від Запорозів по Київ і по Батурин міцні». Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено двадцять козаків, а до Москви було відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. Самойлович заарештував навіть жінку правобережного гетьмана А. Могили, що проживала на Лівобережжі.

У свою чергу, гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував «тогобічним» козакам, щоб «під регімент пана гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на яким багато ошукано, але за власну свою і предків своїх Вітчизну милу Україну». «...То є вже безчестя над безчестям — так очевидно відривати від нас наших підданих», — скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська.

У той же час гетьманський уряд продовжував надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, зокрема і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру між державами з метою уточнення окремих його положень тривали у Стамбулі. Звичайно, найбільше І. Самойловича турбувало питання про статус українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, «виправили» ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося, що не «обережено» Запорожжя; по-друге — «...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій державі залишається, міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»; по-третє — гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «посли ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте — Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «міцно настояв» на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти. Отже, як відзначали вітчизняні та зарубіжні дослідники цього питання, у цей час лівобережний гетьман говорив, що можна укласти «вічний мир», але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорожжя, а також ведення спільних

військових дій проти Криму. Очевидно, що такі пропозиції Самойловича були нездійсненними й, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні.

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій, домовлялися з російським урядом про укладення «вічного миру». Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині. «За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли», — дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі «запрошення» — польська сторона відмовлялася з «хлопами» разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передав царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманатові; 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 5) про «комісійні з'їзди» треба повідомляти завчасно. Власне російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно «сожського» питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми.

У другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й царівну Софію, що вступати в союз із Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі «вічного миру», який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне «всю вагу війни на Російське царство». Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити в майбутньому планам розгортання війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної «смути» в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів... султана і хана умовляв на війну проти государів...» А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від турків та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо. «На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть», — говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV «певну

відомість» щодо його ставлення до Австрії й Польщі. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь. Разом з тим про участь українських послів у переговорах у Батурин було повідомлено: «...що робиться на комісії, дамо знати».

Та незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І. Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханством і навіть своїм давнім ворогом — Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказав полковнику І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана) мало хто відав». Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання «вічного миру». Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, син гетьмана Семен Самойлович на чолі Стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з Гомельською, Чечерською, Пропойською та Кричевською волостями. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований усупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою.

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина вирушив український посол Л. Кочубей. Він мав просити царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною, «...яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець...»

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів з Варшави до Москви. «Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...» — говорилося в інструкції українським послам. Однак, коли б усе ж таки «вічний мир» передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу «тогобічного Дніпра» потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У випадку ж її розгляду послі мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав

православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення «вічного миру», І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу, а вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві.

Одночасно гетьманський уряд створив більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар як протектор Лівобережної України не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Документ, що отримав назву «Статті Івана Самойловича», з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя воєводою Л. Неплюєвим. У «статтях» гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гжимультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: «...в недавне прошлых летех колико кратно, по указу Их Царского Величества, присланным ко мне, о польских желаниях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, Их Царского Пресветлого Величества стороне, с стороною польскою против бусурман в союз всупати неприлично...» Окрім того викладалося багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки дотримуються іншої віри, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, отже, вони не будуть дотримуватися і після «вічного миру»; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорозжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною, за умови неукладення миру стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирин; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «вічний мир» з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 14) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 15) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим.

Разом з тим гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення «вічного миру» саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а та-

кож венеціанського дожа, не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської «Священної ліги» європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками.

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на деякий час затриматися з його підписанням і подивитися, як діятимуть польський король та австрійський цісар: чи будуть вони наполягати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції? Одночасно з українсько-російськими консультаціями польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І. Самойловича, щоб той «не заважав» порозумінню між Польщею та Росією. Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, але й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті «Вічного миру» про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель «від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин», а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Польщі та Великого князівства Литовського.

Московські послы Б. Шереметєв, І. Чаадаєв, П. Волков та І. Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори щодо проблеми належності правобережного Подніпров'я. «І нині бив чолом нам (великому государеві) гетьман І. Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш указ до вас послати...» — говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно одержало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що, за настійливими вимогами гетьмана І. Самойловича, потрібно всілякими засобами добиватися повернення «пустих земель». Крім того російські послы мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб «козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі Його Королівської Величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя), і дружини, і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх у наших Царської Величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, за договорами». Наприкінці серпня московські царі звернулися до своїх посланців у Польщі з тим, щоб вони, згідно з вимогами І. Самойловича, вимагали у короля заборони А. Могилі титулуватися «гетьманом Війська Запорозького», а також вимагали більше не приймати втікачів із земель «Царської Величності». 22 грудня 1686 р. польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але справа долі подніпровських земель була відкладена.

Зі свого боку український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у «турецького» гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого

з'єдналося з рештою території України. В іншому документі під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» лівобережний правитель переконував польського короля: «А як на тій чигиринській стороні Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Його Королівської Милості уступивши, так ми без спору й учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать». Тому Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші». Він аргументував це тим, що «та праця наша (війна з турками і татарами)... й для захисту країв Корони Польської». Гетьман писав про те, що правобережні землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому («ми тоді, гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим малоросійським, засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли, в якій лінії і Біла Церква...»), і запитував: «то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?»

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І. Самойлович почав проводити воєнні операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає», — повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем». Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає». При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинне було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій, так перелякали поляків, що змусили їх скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман «бажає забрати собі всю Україну», «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати».

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина відзначала, що Іван Самойлович «про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно». Однак несприятлива міжнародна ситуація завадила возз'єднатися двом частинам Українського гетьма-

нату в єдину державу — Лівобережжя залишалося під протекцією московського царя, а Правобережжя перебувало під владою турецького султана і польського короля.

Після скинення з правління І. Самойловича відразу ж постало питання про обрання нового гетьмана. Однак серед козаків і старшини не було єдиної думки щодо кандидатури нового керманича Лівобережної України. Серед претендентів на гетьманську булаву обговорювалися такі впливові на той час старшини, як генеральний обозний В. Борковський, полтавський обозний П. Левенець, чернігівський полковник Я. Лизогуб. Серед названих був також і генеральний осавул І. Мазепа.

Коли козаки переобирали гетьмана на Лівобережній Україні, на Правобережжі активно діяв полковник Семен Палій, який у 1680–1690 рр. відродив тут козацький устрій. С. Палій народився в м. Борзна на Чернігово-Сіверщині у міщанській родині Гурків. Під час Української козацької революції 1648–1676 рр. був козаком Ніжинського полку, потім служив у війську гетьмана П. Дорошенка. З кінця 1670-х рр. перебував на Запорозькій Січі, де отримав прізвисько «Палій». Відгукнувся на закличні універсали короля Речі Посполитої Яна III Собеського та влітку 1683 р. на чолі підрозділу запорозьких козаків вирушив на допомогу європейській коаліції до столиці Австрійської імперії міста Відня. Взяв активну участь у відбитті в Османській імперії Парканської, Естергомської та Сеценської фортець на території Угорщини і Словаччини. У березні 1684 р. був кандидатом на гетьманську посаду козацтва Правобережної України. Того ж року отримав привілей Яна III Собеського (який у своїх листах називав Палія «богатирем з-під Відня») на формування охочекомонного (нерегулярного) козацького полку на Київщині. Опираючись на постанову сейму Речі Посполитої, 1685 р. разом з наказним гетьманом А. Могилою, полковниками А. Абазином, С. Самусем, З. Іскрою розпочав реколонізацію спустошених війнами земель на Правобережжі. 25 серпня 1685 р. С. Палій видав свій універсал з Білої Церкви, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією його полку, про введення мита на користь місцевої козацької адміністрації. Збирав «медову» данину, «борошно» на військо, запровадив податки для населення та купців на контрольованій ним території.

Козацький полковник брав участь у війні Священної ліги (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан) з Османською імперією 1684–1699 рр. та російсько-турецькій війні 1686–1700 рр. У складі польсько-литовсько-українського війська С. Палій у 1685 р. вирушив у похід на Молдавське князівство, де 1 жовтня був поранений у битві з турками під Боянами (Буковина). У 1686 р. відзначився під час зайняття армією Речі Посполитої молдавської столиці м. Ясси, яка перебувала під владою Османів. Разом з коронними військами правобережні козаки воювали проти турків і татар на Західному Поділлі, зокрема поблизу м. Кам'янець-Подільський. Обороняв від татарських нападів Немирів (1688), Умань (1689), Білу Церкву (1687, 1690), Смілу (1693), Фастів (1690, 1693, 1695). Очолював воєнні операції правобережних козацьких полків, а також спільні походи з лівобережними у володіннях Османської імперії та Кримського ханства у Північному Причорномор'ї та Молдавії: березень, 1688 р. — у районі Дністра; липень-серпень, 1690 р. — поблизу Кази-Кермена (Газі-Кармен) та

в околицях Очакова (Озю) і Білгорода (Ак-Кермен); жовтень того ж року — Кілія, Буджак; квітень, 1691 р. — урочище Пересип під Очаковим; вересень, 1691 р. — фортеця Сороки на Дністрі, де знищили турецькі переправи; жовтень-листопад того ж року — Білгород; березень, 1692 р. — передмістя Очакова; серпень того ж року — поблизу фортеці Сороки в Молдавії; березень, 1693 р. — Ягорлик, Кази-Кермен; липень того ж року — Бендерська фортеця (Тягиня) та Білгород; вересень того ж року — р. Кодима, Бендери; березень, 1694 р. — Кази-Кермен; серпень того ж року — околиці Очакова; вересень-жовтень того ж року — Сороки, Бендери, Білгород; серпень, 1695 р. — Дубосари в Молдавії, Бендери, Очаків та ін. До компутів (реєстрів) Війська Запорозького на утриманні польського уряду у 1694 та 1695 рр. входило від 200 до 500 піших та кінних козаків С. Палія. Однак кількісний склад його полку на кінець XVII ст. досягав 5–6 тис. осіб. Неодноразово надсилав він полонених турків, татар і ногайців до Варшави, Москви та Батурина. Інформація про військову діяльність українського полководця С. Палія лунала у «летючих листках» Австрії, Венеції, Голландії, Німеччини, Польщі, Франції та ін.

Полковник С. Палій не підкорявся правобережним гетьманам від імені польського короля А. Могилі (1684–1689) та Г. Гришку (1689–1692), але налагодив співпрацю з С. Самусем (1693–1702). У першій половині 1689 р. намагався відвоювати гетьманську резиденцію Правобережжя м. Немирів. Це поряд з іншими причинами (бажання перейти під зверхність Москви, зв'язки з Батурином та Запорожжям) спонукало Варшаву тримати Палія в ув'язненні протягом вересня 1689 р. — червня 1691 р. Після виходу з в'язниці за королівським розпорядженням він знову отримав дозвіл на осідання у м. Фастові (а перед тим йому пропонувалося осісти в м. Чигирині) під Києвом, де знаходилася його полкова резиденція. У 1693 р. у зв'язку з наступом польських військ великого коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського та королівського регіментаря Б. Вільги хотів перейти з Фастова до Умані. У цей час царський та лівобережний уряди пропонували Палію оселитися у Василькові чи Трипільлі. Протягом 1690-х рр. зустрічався з І. Мазепою, зокрема в Барішівці під Києвом, Батурині та Києві. Лівобережний гетьман на власні кошти купив йому двір у Києві на Подолі, де з 1690 р. проживала дружина Палія з дітьми. Спільно з іншими полковниками Війська Запорозького поширював свою владу на велику територію Північної і Південно-Східної Київщини та Східної Брацлавщини в межах колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережна частина), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків Української козацької держави. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західний кордон «Палієвої держави» проходив по лінії Демидів — Литвинівка — Бородянка — Радомишль — Коростишів. Північний кордон володінь фастівського полковника Палія окреслювався річками Прип'ять і Словечна, які межували з Великим князівством Литовським. У 1696 р. правобережні козаки поширили владу на Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості Литви. У 1702 р. війська С. Палія та А. Абазина приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля,

де прикордонними південними містами стали Калюс і Могилів. Палій проводив політику витіснення польської шляхти та погрожував, що відвоює Правобережну Україну не лише по р. Случ, але й по р. Віслу на основі Гадяцької угоди 1658 р. гетьмана І. Виговського з Яном II Казимиром. У 1690–1702 рр. воював з польськими підрозділами С. Яблоновського, Б. Вільги, коронного референдаря С. Щуки, комісара С. Дружкевича, козацьких полковників П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого. Очевидно, що за розпорядженням С. Палія влітку 1692 р. було вбито пропольського гетьмана Г. Гришка. Довгий час лавірував між Варшавою, Москвою (зокрема Батурином) та Бахчисараєм. У 1691 р. відмовився перейти у підданство до кримського хана, а в 1694 р. склав таємну присягу на вірність російським царям Івану та Петру, а також лівобережному гетьману І. Мазепі. В тому ж році присягнув польському королю Яну III Собеському та вислав посольство до королівської резиденції в м. Жовква. У відповідь король оголосив С. Палія «стражником поліським». Після смерті Яна III Собеського підтримував французького принца Конде як кандидата на польський трон, але у 1698 р. визнав владу нового польського монарха Августа II Саксонського та отримав від нього 3 королівські корогви і полковницький пернач. Не погодився з рішеннями сейму Речі Посполитої 1699 р. про заборону козацтва на Правобережжі.

Вереснем 1685 р. датується перший лист С. Палія до короля Яна III Собеського, з яким він вів активну переписку. Також листувався з його наступником королем Августом II Саксонським, московськими царями Іваном та Петром (згодом — тільки Петром I), молдавським господарем К. Дукою, великим литовським князем М. Радзивілом, великим литовським гетьманом К. Сапегою, белзьким воєводою А. Сенявським, мінським воєводою К. Завішею, коронним підстолиєм Ю. Любомирським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким, київським католицьким єпископом А. Залуським, московськими воєводами в Києві князями М. Ромодановським та П. Хованським тощо. З 1693 р. при дворі К. Сапєги у литовській столиці Вільно (Вільнюсі) перебував спеціальний представник правобережного полковника. Відомі також листи С. Палія до інших урядовців Польщі, Литви, Росії та Криму. Польський магнат Ф. Замойський у 1694 р. порівнював Палія з курфюрстом Бранденбурга, а в 1701 р. відзначав, що той ішов шляхом гетьмана Б. Хмельницького та «мав у голові удільне панство (державу)». Усупереч умовам російсько-польського Вічного миру 1686 р. проводив політику об'єднання Правобережжя та Лівобережжя, у зв'язку з чим підтримував тісні стосунки з І. Мазепою. Неодноразово надсилав до Батурина розвідувальні дані та написані до нього листи польських урядовців. У 1688, 1691, 1692, 1693, 1699, 1700 рр. звертався з проханням до царів Московської держави про прийняття Правобережжя під їхню зверхність. З 1692 р. намагався підштовхнути Москву та Батурин до війни з Польщею. 1693 р. розглядався козаками Запорозької Січі як претендент на загальноукраїнське гетьманство. У 1699 р. — першій половині 1700 р. схилявся до переходу разом з козаками свого полку на Лівобережжя. На початку Північної війни (1700–1721 рр.) близько тисячі козаків Палія допомогли Августу II Саксонському у боях під латвійською столицею Ригою. 22 серпня 1700 р. уклав перемир'я з С. Яблоновським. 25 січня та 4 травня 1702 р. вийшли королівські універсали про ліквідацію правобережного козацтва у Київському і Брацлавському

воєводствах та Фастові. Після проведення козацької ради на початку березня 1702 р. С. Палій публічно відмовився від протекції польського короля, оголосив Правобережжя «вільною козацькою областю» та заявив про присягу царю Петру I й гетьману І. Мазепі. Протягом 1702–1704 рр. разом з С. Самусем очолював повстання («друга Хмельниччина») на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й Волині проти панування Польщі. 26 жовтня 1702 р. повстанці розгромили коронні війська Х. Любомирського та частини польських військ Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом, а у жовтні-листопаді того ж року відвоювали Вінницю, Немирів, Котельню, Бихів, Бар, Старокостянтинів, Дунаївці, Шаргород, Хмільник, Бушу, Рашків, Калюс та ін. З 2 вересня до 10 листопада 1702 р. на чолі 10-тисячного українського війська спільно з С. Самусем керував облогою Білоцерківської фортеці, яка була відвойована у польського гарнізону. У грудні 1702 р. та в лютому 1703 р. московський цар Петро I пропонував С. Палію звільнити завойовані міста на користь Польщі. Був одним з головних фігурантів Нарвського мирного договору 1704 р. між Москвою та Варшавою. На виконання ст. 4 договору в лютому 1704 р. цар Петро I надіслав Палію листа з вимогою звільнити усі зайняті правобережними козаками міста на користь короля Августа II Саксонського. У травні підрозділи полковника С. Палія приєдналися до 40-тисячного війська І. Мазепи під час «польського» походу. З огляду на невиконання царського наказу, а також зважаючи на контакти Палія з прихильниками шведського короля Карла XII (Любомирським та Сапегою) за згоди російського урядовця Ф. Головіна та за розпорядженням І. Мазепи полковник Палій був арештований наприкінці липня 1704 р. Перебував у Батурицькій в'язниці до червня 1705 р. На вимогу Петра I відправлений до Москви, звідти за царським наказом від 21 серпня 1705 р. — до сибірського м. Тобольськ. До московської казни з конфіскованої власності полковника надійшло 2 тис. 144 червоних золотих, 5 тис. 709 єфимків та 40 левків, зокрема 29 кг сріблом. Перебував на засланні до весни 1708 р., звідки повернений на прохання київського полковника А. Танського за царським наказом від 28 листопада 1708 р. Брав участь у Полтавській битві 1709 р. у складі військ лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Повернувся на Київщину, де знову очолив Білоцерківський (Фастівський) полк.

С. Палій видавав універсали щодо оборони монастирів та надання маєтностей православної церкви на Правобережній Україні: Київському Михайлівському Золотоверхому монастирю від 4 грудня 1700 р., Онуфрійському скитському монастирю поблизу с. Мала Салтанівка від 14 жовтня 1709 р., Липниківському скиту поблизу с. Княжичі від 31 грудня 1709 р. Побудував на власні кошти церкву у Фастові, був благодійником Свято-Покровського Межигірського монастиря та кількох православних храмів Києва. Козацький полковник С. Палій мав власний герб і печатку. З серпня 1688 р. володів кількома селами у Романівському старостві на Київщині (нині с. Романівка за 21 км на південний схід від Фастова). У 1692 р. в Борзні проживала мати Палія, а також брат Федір. Мав також брата Василя, який проживав у Батурині, а потім Фастові. Рідну сестру забрали у полон до Кримського ханства, де вона побралася з татарським мурзою. Перша дружина Палія Марія була донькою козака із с. Зазим'є (теперішній Бориспільський район Київської області). Друга дружина

Феодосія (одружився близько 1688 р.) теж походила з козацького роду. Від першого чоловіка вона мала сина Семашка, який став найближчим соратником Палія. Окрім пасинка мав синів Матвія та Самійла. Донька Марія стала дружиною полковника А. Танського. У поминальнику Козелецького Георгіївського монастиря залишився синодик з іменами членів родини Паліїв — Танських. Збереглася копія прижиттєвого портрета Феодосії Палій початку 1710-х рр., де вона зображена з внуками Феодором та Іваном Танськими. Через рід Танських нащадком С. Палія був всесвітньо відомий письменник Микола Гоголь.

С. Палій помер своєю смертю у січні 1710 р. та похований з почестями у Свято-Покровському Межигірському монастирі під Києвом. До 1797 р. у церкві Сходження Святого Духа монастиря знаходився портрет Палія (нині існує копія невідомого художника першої половини ХІХ ст.), його пернач зі срібла, шабля, оправлена в срібло, дві срібні чарки, килимок та подароване полковником Євангеліє, видане у 1650-х рр. У кінці ХVІІІ ст. частина речей С. Палія на прохання Чорноморського козацького війська була передана на Кубань.

...Наприкінці липня 1687 р. поблизу річки Коломак зібралася рада козаків Лівобережної України, яка мала обрати чергового володаря булави. Майдан, де відбувалася рада, був оточений московським військом, усередині якого встановили шатро російського князя В. Голіцина. Він і керував проведенням цієї неординарної ради, на яку було допущено лише близько 2000 козаків. З кандидатурою гетьмана визначилися вже під час проведення старшинського зібрання, яке відбулося у князівському шатрі. Тут, очевидно, за пропозицією В. Голіцина старшина погодилася визнати своїм провідником І. Мазепу. Сучасник тих подій шотландець П. Гордон так описав цю подію у своєму щоденнику: «Старшини козаків таємно справилися про те, хто був би як гетьман найбільш до вподоби генералісімусу (Голіцину). І коли вони почули натяк, що цією людиною був би Мазепа, то усі вони з огляду на це таємно того ж вечора підписали листа».

Чому саме на Мазепі зупинився вибір одного з вищих російських урядовців, який на той час разом з царівною Софією управляв Московською державою? Очевидно, що це стало результатом попереднього знайомства та неодноразового спілкування під час перебування Мазепи перед тим у Москві як посла від гетьмана Самойловича. А зблизило їх те, що князь Голіцин, як і Мазепа, був людиною високої освіченості й хотів зробити у Росії певні перетворення, які б наближували її за своїм розвитком до європейських країн. Саме тому йому потрібно було мати в Україні своїх політичних однодумців, а тим паче на гетьманській посаді. З усього кола козацької старшини чи не найкраще на цю роль підходив І. Мазепа з його знанням багатьох європейських мов та вмінням орієнтуватися у тогочасній міжнародній обстановці.

Після досягнення попередньої домовленості старшини разом з московським князем вийшли до козацького кола, де Голіцин голосно вигукнув питання, кого б українці хотіли бачити своїм гетьманом. З натовпу почулися вигуки: «Мазепу, Мазепу... Борковського!» У зв'язку з тим, що пролунало два прізвища, Голіцин ще раз повторив питання, після чого, за свідченням сучасника, «всі однодушно відповіли — Мазепу». Далі все відбувалося за козацьким звичаєм обрання свого вождя.

25 липня 1687 р. на козацькій раді були також прийняті т. зв. Коломацькі статті, які регулювали стосунки між Українським гетьманатом та Московським царством. За цими статтями лівобережна частина гетьманату мала існувати під протекцією московського царя «в попередніх своїх правах і вольностях, чим пожалований був колишній гетьман Б. Хмельницький». Крім того, у цих статтях І. Мазепа йменувався гетьманом «обох сторін» Дніпра, отже, він разом з козацькою старшиною сподівався за допомогою «високої руки» Москви повернути під владу свого уряду втрачену правобережну частину гетьманату.

Статті являли собою двосторонній договір між українським гетьманом І. Мазепою і старшиною з одного боку та московськими царями Іваном і Петром та царівною Софією — з другого. Одні статті (1, 4–6, 9, 22) містили пропозиції українців, інші (2, 10, 12–15, 18–20) — пропозиції росіян, а решта (3, 7–8, 16–17, 21) — побажання гетьмана та контрпропозиції царів. Більшість із Коломацьких статей, так само як і попередні Батуринські 1672 р. та Переяславські 1674 р., мали за основу Глухівські статті 1669 року, й лише п'ять з них були новими. Договір передбачав зміну його положень лише за згодою обох сторін. У Коломацькому договорі, втім, були лише елементи двосторонньої угоди, бо відчувалася різниця в статусі сторін, які домовлялися: Москва «вказувала», а Батурин «бив чолом». Разом з тим, в «Очерках русского государственного права» (Санкт-Петербург, 1911) написано, що за доби Мазепи незалежність гетьманської посади визнавалася Московією, а Україна «мала свої органи влади, свій бюджет і підкорялася своєму праву».

Порадившись з князем В. Голіциним, гетьман відразу ж призначив генеральну старшину. Генеральним писарем став В. Кочубей, генеральним бунчужним — Ю. Лизогуб, генеральними суддями — М. Вуяхевич і С. Прокопович, генеральними осавулами — В. Сербин і А. Гамалія. Ще один претендент на гетьманську булаву й один з головних організаторів змови проти І. Самойловича, генеральний обозний В. Борковський, зберіг за собою попередню посаду. Були також призначені й полковники: київським став К. Солонина, чернігівським — Я. Лизогуб, ніжинським — С. Забіла, переяславським — Р. Дмитрашко, лубенським — Г. Гамалія, стародубським — Т. Олексіїв, полтавським — Ф. Жученко, прилуцьким — І. Стороженко.

Після призначення генеральної старшини І. Мазепа розпочав видавати універсали на маєтності полковій та сотенній старшині, що стало одним з перших його кроків у проведенні внутрішньої політики. Згідно з дослідженнями сучасних істориків, уже на третій день після обрання, 27 липня, володар гетьманської булави віддав село Мильці полтавському полковому обозному П. Левенцю. Згодом ним було підписано ряд документів, якими підтверджувалися наявні володіння або ж надавалися нові з фонду вільних військових володінь та конфіскованих у І. Самойловича. Лише протягом серпня — листопада 1687 р. Мазепою було видані такі універсали: 7 серпня колишньому військовому осавулові М. Миклашевському надавалися у власність село Зазірки, слобідка Новосілки, гута і млини; 21 серпня старшині Стародубського полку П. Гудовичу — с. Івантенки у Погарському ключі; 25 серпня писареві Чернігівського полку І. Скоропадському — села Вихвостів і Моровицю, слобідку Дроздовицю; 6 вересня глухівському сотнику В. Яловицькому — с. Банківське; 10 вересня

значковому товаришеві І. Ломиковському — с. Верба; 12 вересня комонному полковникові І. Новицькому — с. Нехаївку; 4 жовтня хорунжому Т. Улізку — с. Рохманів; 21 жовтня Р. Ракушці — с. Новосілки; 17 листопада військовому товаришеві М. Борсуку — с. Припутні тощо. Ці та інші старшини невдовзі склали основу найближчого оточення І. Мазепи. Такими заходами, поряд з проведенням регламентації роздачі рангових (військових) маєтностей, гетьман змінював економічне становище країни та бажав створити заможну й освічену верству аристократії, на яку б опирався державний устрій.

Як і його попередники, що завжди ревно дбали про захист православної віри, І. Мазепа від початку гетьманування став опікуватися українськими православними монастирями. Він видав ряд універсалів, які підтверджували старі або надавали нові маєтності для монастирів. Так, 9 жовтня 1687 р. І. Мазепа надав право Прилуцькому Густинському монастирю на село Дейманівку і млин у селі Валках, а універсалом від 10 жовтня зобов'язав жителів сіл Боршня, Дідівці, Харитонівка, Васківці і Сокиринці гатити греблі на користь цього ж монастиря. 11 жовтня того ж року гетьманом було додано нові землі Глухівському Петропавлівському монастирю, 26 жовтня видано охоронний універсал Батуринському Новомлинському жіночому монастирю; 10 листопада видано універсал на володіння новими селами Гадяцькому Красногірському монастирю; 27 листопада — Макошинському Покровському монастирю; 9 грудня — Кам'янському Успенському монастирю; 18 грудня — Ніжинському Красноострівському монастирю; 19 грудня — Лубенському Мгарському монастирю; 21 грудня того ж року підтверджено володіння Чернігівського Єлецького монастиря. З огляду на це монастирське землеволоніння стало важливим чинником тогочасного сільськогосподарського виробництва та сприяло укріпленню господарства Українського гетьманату.

Не забував новообраний гетьман і про розвиток міст. Своїми універсалами містам Києву, Чернігову, Переяславу, Ніжину, Стародубу він підтвердив старовинне Магдебурзьке право. До того ж Мазепа заборонив козацькій старшині втручатися у діяльність міського самоуправління, а полковникам і сотникам заборонив чинити кривди магістратам і ратушам. Так, наприклад, у гетьманському універсалі від 5 жовтня 1687 року говорилося: «...аби в місті Стародубові майдебурское право било заховано и всякіє справи тим правом отпраовалися». Згідно з цим документом місту Стародубу також надавалися два села і п'ять млинів. Отже, політика гетьманського уряду була направлена на посилення ролі міст у житті козацької держави. А це, в свою чергу, позитивно впливало на розвиток ремісництва та забезпечувало існування стабільної торгівлі, яка велася в основному на міських ярмарках.

З часом гетьман І. Мазепа перейнявся й тяжким становищем найнижчих верств козацької України — селянства і рядового козацтва. Він видав ряд універсалів про обмеження панщини у монастирських та військових володіннях. Вона не мала перевищувати двох днів на тиждень. Ще гетьман намагався так реформувати систему податків та «оренд», щоб вона не переобтяжувала посполитих і простих козаків. Українським селянам дозволялося подавати до суду скарги на своїх панів. Останнім також заборонялося примушувати козаків переходити у селянський

стан, забирати у рядових козаків землю, яку ті колись «шаблею й кровію своєю завоювали».

1 листопада 1687 р. в гетьманській резиденції у Батурині відбувся розподіл конфіскованого в І. Самойловича майна. Поряд з козацькою старшиною на чолі з І. Мазепою під час цього акту були присутні московські урядовці Л. Неплюєв та М. Жеденєв. Це було спричинене тим, що половина багатства попереднього гетьмана, згідно з досягнутими на Коломацькій раді домовленостями, повинна була надійти до царської скарбниці. Після проведених підрахунків виявилось, що до російської столиці мало бути відправлено 2458 золотих червоних, 23 725 єфимків, 1145 левків, 1907 рублів дрібних грошей, срібного посуду вагою 15 пудів тощо. Це було значно менше половини, тому що частина грошей Самойловича була віддана безпосередньо В. Голіцину та Л. Неплюєву. Як свідчив до Малоросійського приказу вже після зміщення Голіцина у Москві сам Мазепа, він віддав князю «денег готовых червоних золотых копійками и єфимками на 11 000 рублев. Серебра в розных посудах на 3 пуда, 12 фунтов. Серьги алмазные на 1200 р. Другое зарукавьє алмазное на 400 рублей. Перстень алмазный на 200 р. Перстень яхонтовый на 50 р. Ковш золотой на 100 червонных. Ложка золотая, да пара ножей с яхонты червчетыми, в ковцежці на 120 р. 3 сабли турские, в том же числе 2 сабли изумруды, з саблею червчетыми яхонты на 900 р.» . Такою була подяка Мазепа князю В. Голіцину за дієву допомогу в обранні його гетьманом.

Але Москва була далеко, а становище Мазепа на початку його гетьманування було не дуже міцним. Серед старшин він мав чимало ворогів, які, щоб вислужитися перед царським урядом, постійно писали на нього доноси та ініціювали різні інтриги. Серед селянства і рядового козацтва поглиблювалося невдоволення козацькою верхівкою, яка прагнула до збагачення й обтяжувала своїх підданих і підлеглих усе більшими повинностями. Щоб забезпечити себе надійною охороною, гетьман надав маєтності старшині компанійських і сердюцьких полків, одержавши, таким чином, їхню прихильність. Зокрема, компанійському полковнику І. Новицькому він надав у володіння села Кліщинці, Литвяки, Хорошки і Гробище, а також слобідку Галицьку. Рядовим компанійцям і сердюкам від гетьманського імені була видана грошова винагорода по 4 злотих на козака, тканина для одягу тощо. Через це козаки названих полків без заперечень виконували накази Мазепа щодо придушення народних заворушень в Україні, які розпочалися після обрання його гетьманом й були направлені проти свавілля місцевої козацької старшини.

Будучи мудрим політиком, у 1688 р. Мазепа позбавив важливих посад своїх колишніх соратників і головних учасників змови проти І. Самойловича. Він розумів, що у разі потреби вони могли б організувати аналогічний заколот і проти нього. З посади генерального осавула було знято В. Сербина, полковницьких урядів позбавлено К. Солонину, Г. Гамалію, Р. Дмитрашку. Як не дивно, але у той же час гетьман наблизив до себе правобережних старшин, які ще у 60-х рр. XVII ст. перебували на засланні у Сибіру й були налаштовані проти Москви. Серед них — М. Вуяхевич, З. Шийкевич, П. Грибович, С. Гречаний, Г. Зарудний. З цього приводу історик Іван Крип'якевич відзначав, що своїм політичним хистом і культурою І. Мазепа відразу

ж підніс авторитет гетьманської влади. Він був переконаний, що сила держави нерозривно пов'язана з силою володаря: «Все гине там, де володар не є готовий кожної хвилини захищати свою владу, як лев, як вовк, як собака», — говорив Мазепа, повторюючи услід за класичним висловом Макіавеллі.

Стосовно міжнародної діяльності уряду І. Мазепи у Коломацьких статтях було записано так: «...щоб від навколишніх госуларів листи прочитавши, до великих госуларів (російського царя) відсилати... а від себе чи проти тих листів ні до кого нічого не писати...» Зважаючи на попередню політику Самойловича щодо російсько-польського мирного договору, обумовлювалося ставлення нового гетьмана до Вічного миру 1686 р.: «... мир і союз, укладений з королем польським, тримати міцно і задовольнятися тими містами, які в договорах названі, і в уступленні в сторону польську не вступати, й до порушення договорів ніяких причин не давати». Разом з тим, незважаючи на обмеження міжнародних стосунків гетьманату, І. Мазепа міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і таким чином формувати зовнішню політику свого уряду. Як свідчать документи, Мазепа підтримував певні відносини не лише з окремими урядовцями Речі Посполитої, але й Османської імперії, Кримського ханства, Молдавського та Волоського князівств. Відомо, що про всі контакти з іноземними володарями гетьман повідомляв до Москви, однак історики не виключають, що вже від початку 90-х рр. XVII ст. гетьман вів і таємне листування.

Відразу ж після свого обрання на виконання угоди з царем Мазепа писав до коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського: «...не тільки приналежністю рубежів, але і договором вічного миру, на помсту загального всього християнства неприятеля бусурманина, по присяженному союзу між найяснішими монархами, Їх Царською Пресвітлою Величністю, і Їого Королівською Величністю, до того прилучені є, щоб обопільно мали собі щастя і добру поведінку, що я істинно з своєї особи обіцяю... щоб зі сторони регіменту мого не було в ній перепони, тоді як я рубежів в договорах вічного миру потрібних зберігаю».

Щоб вчасно повідомляти московський уряд про міжнародну ситуацію у Західній та Центрально-Східній Європі, гетьман Мазепа підтримував тісні стосунки з верхівкою Речі Посполитої та правобережною старшиною. Так, наприклад, 20 листопада 1688 р. він посилав Я. Глуховця до польського коронного гетьмана С. Яблоновського. Після повернення свого посланця (до речі, Я. Глуховець протягом кінця 1680-х — початку 1690-х рр. неодноразово за дорученням Мазепи перебував у Яблоновського) до України гетьман відправив його до Москви для розповіді про перебування в Польщі з листом від польського урядовця на ім'я лівобережного регіментаря. Невдовзі в гетьманській канцелярії отримали листа від правобережного полковника Семена Палія з інформацією про воєнні дії між поляками і турками, про розміщення польських підрозділів на Волині та похід кримського хана до Угорщини. Про це Мазепа негайно повідомив московських царів, додаючи, що, на його думку, правобережний полковник не надто переймався протекцією короля Речі Посполитої.

Восени 1688 р. на переговорах з російським послом Ф. Шакловитим гетьман І. Мазепа обговорював можливість російсько-українського підкорення Кримського

ханства. Але коли похід на Крим в 1689 році закінчився невдачею, Мазепа таємно відправив улітку наступного року до Білгорода свого посланця, який мав запропонувати Кримському ханству підписати мирну угоду з Росією (адже Бахчисарайський мир 1681 р. був скасований після вступу Москви до Священної ліги). Ініціатива українського гетьмана опиралася на фальшиве повідомлення про те, що татари відмовляються обороняти Кам'янець-Подільський і, боячись наступу козацьких полків Лівобережжя, відразу ж погодяться на мир з Московською державою.

У той же час гетьманський уряд І. Мазепи розпочав будівництво фортець-«городків» на півдні України, які слугували б надійним захистом від постійних ординських набігів. Ці фортеці мали також стати опорою під час підготовки воєнних походів на Крим, що планувалися у рамках антитурецьких планів європейської коаліції держав, які входили до Священної ліги. Використовуючи знання інженерної справи, які він здобув під час навчання у Нідерландах та Франції, Мазепа особисто очолив будівництво укріплень. До виконання робіт він залучив запрошених з-за кордону фахівців, а також 20 тисяч козаків і переселенців із Правобережної України. І хоча такі дії українського гетьмана й викликали певне невдоволення на Запорозькій Січі, він усе ж таки зумів звести систему оборонних «городків», найголовнішою серед яких стала Новобогородська фортеця.

Підводячи підсумки перших років гетьманування Івана Мазепи, треба відзначити, що вони були досить нелегкими з огляду не тільки на внутрішньополітичну, але й міжнародну ситуацію, в якій опинилася на той час Україна. Лівобережна частина козацької держави перебувала у залежності від московських царів, що з кожним роком усе більше хотіли обмежити її «права і вольності». Правобережна Україна опинилася у вирі запеклої боротьби між Москвою, Варшавою і Стамбулом. Незважаючи на це, новообраний гетьман проводив гнучку політику щодо повернення втрачених земель. З огляду на зобов'язання перед Російською державою, Український гетьманат перебував у стані постійної військової мобілізації. Однак це не завадило І. Мазепі стабілізувати економічне становище в країні, опікуватися її культурою та налагодити таку систему правління, яка була типовою для багатьох європейських держав раннього модерного часу. «Вітчизна мила Україна, край тогобічний», — саме так неодноразово говорив гетьман Іван Мазепа про Правобережну Україну. Як відомо, ця частина колись єдиної козацької держави на той час перебувала під владою іноземних володарів і довгий час була розділена міжнародними договорами між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією. Повернення «краю тогобічного» під гетьманську булаву всупереч Коломацьким статтям 1687 року з Росією стало визначальним для всього періоду правління Івана Мазепи.

З початком Північної війни та участі козацьких полків лівобережного Українського гетьманату у воєнних діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Ліфляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії розпочалися спорадичні таємні і напівтаємні переговори між українською старшиною та прихильниками шведського короля Карла XII. Очевидно, що тут насамперед треба звернути пильну увагу на результати спеціальної місії стародубського писаря Опанаса Покорського, який у 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи проводив

контррозвідувальну діяльність на території Великого князівства Литовського. О. Покорський начебто від імені полковника Михайла Миклашевського вів таємні переговори з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом заради вивідування правдивої інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та козацьким полковником. Нагадаємо, що тоді козацькі війська під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана М. Миклашевського проводили військові дії на території Литви проти прихильників шведського короля Карла XII. Виявилося, що Котел пропонував Миклашевському агітувати Мазепу та його оточення повернутися під владу «дідичного пана» — польського короля, тобто, мова йшла про перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О. Покорського гетьману І. Мазепі документ складався з 17 пунктів. Для того щоб краще зрозуміти процес визрівання ідеї відмови від царської протекції у середовищі української еліти початку XVIII ст., звернімо увагу на ті «пункти Котела», які засвідчували наявність серед козацької старшини думки про перехід Українського гетьманату під зверхність польського короля. При цьому зауважимо, що даний документ став відомим Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу після прибуття писаря Покорського до Батурина.

Отже, вже у 1-му пункті йшлося про те, що М. К. Котел з «польського боку» та М. Миклашевський з «українського боку» домовлялися про те, «щоб Україна в такій же вольності процвітала, як Корона Польська та Велике князівство Литовське». У 4-му пункті відзначалося, що литовський урядовець пропонував гетьманському уряду звернутися до Москви з проханням, «щоб цар Його Милість дозволив на козацьку вольність, подібно до польської». Якби Петро I, ішлося у 5-му пункті цього документа, «не хотів добровільно погодитися на вольність українську, подібну до польської, а почав би то заперечувати і забороняти, тоді милість ваша (І. Мазепа), маючи на нас, поляків, надію, стане при всій готовності проти царя Його Милості війною, а ми з військом коронним і литовським будемо поблизу...» У 6-му пункті зазначалося, що «вольність українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська, і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають в Україні... шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях...»

Незважаючи на те, що про зміст розмов між Миклашевським і Котелом Мазепа відразу ж повідомив до Москви (а стародубського полковника зняв з посади), засвідчуючи тим самим перед Петром I свою вірність, переконані, що саме з того часу гетьман почав серйозно замислюватися про можливість здобуття для Лівобережної України більших «прав і вольностей», також і за допомогою поступового «заялювання» царського уряду можливістю переходу під зверхність іншого володаря, що посилювалося змінами міжнародно-політичної ситуації в умовах Північної війни.

Про те, що Мазепа саме на межі 1703–1704 рр. розпочав складну і хитромудру дипломатичну гру зі своїм сюзереном, переконливо засвідчила його розмова з присланим до Батурина урядовцем приказу Малої Росії, московським піддячим І. Ни-

кифоровим. Вона відбулася один на один у «гетьманських покоях» у Батурині 16 січня 1704 р., а її зміст гетьман просив передати особисто боярину Федору Олексійовичу. Насамперед І. Мазепа просив повідомити царя, що частина польської магнетерії хоче посадити на королівський трон замість проросійського Августа II Саксонського сина Яна III Собеського Александра, а потім на чолі з ним рушити війною на «богоспасенний град Київ, і на всю Малу Росію». А тому, зазначав український гетьман, «якщо то їх злий поляків умисел прийде до самого справжнього діла, і почнуть проти держави Царської Величності, прийшов під Малу Росію, війною, то не без труднощів заспокоєння і утримання України Царській Величності буде».

Таке своєрідне політичне «залякування» Петра I мало ймовірною можливістю відкриття «другого фронту» проти Москви підсилювалося поясненням складної внутрішньополітичної ситуації в Україні, яка, на думку Мазепа, полягала: по-перше, в тому, що «народ малоросійський (найпаче запорожці, маючи в городах батьків і дядьків, і братів, й інших сородичів...) на польські принади, якщо б такі мали бути, швидко схиляється»; по-друге, «що не тільки у Січі Запорозькій, чи в полках городових малоросійських, але і в самих його найближчих гетьманських людях, самої істинної та щирої вірності й сердечного бажання в підданстві до Царської Величності» немає. Щоб не давати підстав для повстання проти нього та московської влади, гетьман Мазепа пропонував Петру I тримати українців у покорі та вірності за допомогою проявлення «людськості й ласки», під чим розумілася необхідність відсутності в діях царя «озлоблення і суровості» проти «народу вільного».

Наприкінці вересня 1705 р. Мазепа прийняв у себе представника короля С. Лещинського шляхтича Станіслава Вольського, при якому була дипломатична інструкція з 7 пунктів. У її 3-му пункті говорилося, що Вольський має оголосити гетьману про «всіляку вольність, яка йому від маєстата і Речі Посполитої буде надана, визволення з-під влади тиранської...» Якщо І. Мазепа пристане на такий «секретний трактат», то Лещинський обіцяв Мазепі отримати «гваранції» шведського короля Карла XII та добитися того, щоб в укладеному майбутньому мирному договорі між Швецією та Московською державою першим був записаний пункт про українсько-польський союз та підпорядкування України владі польського короля. Після ознайомлення з польськими пропозиціями гетьман арештував С. Вольського та відправив його до Петра I. До речі, 4 жовтня 1705 р. гетьман Мазепа писав до О. Меншикова, що «елект» С. Лещинський «оферует мне князство Малороссийское, а войску Запорожскому вдвое вольностей прибавку».

Продовжуючи задумане щодо здійснення своєрідного політичного тиску на Москву з метою збереження українських «прав і привілеїв», у листі від 13 жовтня 1705 р. з-під Замостя гетьман Мазепа старанно перераховував Петру I таємні намагання іноземних володарів перетягнути його на свій бік і таким чином відірвати від Московського царства. Першою такою спробою, засвідчував гетьман, була місія до Батурина у 1688 р. польського шляхтича Доморацького, який діяв від імені Яна III Собеського й хотів перетягнути українського правителя на бік Варшави. Вдруге відірватися від Москви гетьману пропонував кримський хан через полоненого козака під час Кримського походу 1689 р. Втретє йому пропонували виступити проти царя опозиційні

донські козаки, які задумали у союзі з Кримським ханством воювати проти своїх колишніх зверхників. І нарешті останньою підступною спробою, як повідомляв Мазепа Петра I, була присилка до нього від Станіслава Лещинського шляхтича Вольського з пропозицією перейти на бік Шведського королівства.

Як бачимо, про всі «інспірації» іноземних урядів, що були направлені на зміну політичного підпорядкування Українського гетьманату, Мазепа відразу ж повідомляв до Москви та заарештовував тих, хто прибував до нього з такими місіями. Так трапилося і з представником С. Лещинського шляхтичем Вольським, якого гетьман відіслав у кайданах до царя. Однак в останньому випадку Мазепа перейнявся вигідними пропозиціями до нього з боку прошведського короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчило одне з його висловлювань (слова Мазепа відтворив згодом П. Орлик), яке було емоційно вимовлене ним після отримання чергової скарги на брутальне поводження російських воєначальників з козацькими старшинами: «Якого ж нам добра згодом сподіватися за наші вірні служби, і хто ж би був такий дурак, як я, щоб під цей час не приклонитися до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене прислав?»

Очевидно, що хтось із гетьманського оточення працював на московську розвідку, адже про «пропольські» настрої І. Мазепа стало відразу відомо Петру I, який у листі до володаря булави від 24 жовтня 1705 р. висловив обурення поведінкою свого васала (далі мовою оригіналу): «Я zelo удивляюсь, что вы еще имеете в себе старое мнение и во искушение приемлете воровские инвенции, которым иначе делать невозможно по слову Христову: не может древо зло плодов добрых творити, ибо сей Лещинский, яко изменник и воров сын, к вам с сим подослал...» У грудні 1705 р. цар Петро I наказував Мазепі, який перебував у Дубні й очолював український військовий «контингент» у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України.

Як засвідчував пізніше (на допиті у 1716 р.) схоплений у Гамбурзі гетьманський небіж А. Войнаровський, його дядько задумав перейти на бік шведів та прошведського короля Речі Посполитої саме під час перебування похідної гетьманської канцелярії в Дубні у 1705 р. Також зі слів Войнаровського можна було зрозуміти, що вперше про невдоволення гетьмана Мазепа московською владою генеральна старшина дізналася під час перебування у Києві взимку 1706–1707 рр.: «...Були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: «Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили».

«...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих горнів, не для більшого збагачення, а не для інших яких-небудь забаганок, але для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матки моєї Отчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і Вітчизна з Військом Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули», — з такою патріотично-патетичною промовою звернувся вересневої ночі 1707 р.

до канцеляриста Пилипа Орлика гетьман Мазепа, обґрунтовуючи своє бажання відмовитися від сюзернітету Москви. Восени 1707 р. Мазепа сказав Орлику: «...однако верность мою к Царскому Величеству доти буду непременно продолжать, пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинский) к границам украинским придет и какие будут войск шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет боронить Украины и себе, то для чего и имеем сами и погибель нести, и Отчизну погубляти? И сам Бог будет видети, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко вольный незавоеванный народ, старалися о способе целости нашей...»

Однак на той час позбавитися царської опіки Мазепа ще не міг з огляду на такі вагомі причини військово-стратегічного, зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру (їх чітко роз'яснив сам гетьман у таємному посланні до короля Лещинського): по-перше, Київ та інші українські фортеці осаджені чисельними російськими гарнізонами; по-друге, основні сили Петра I знаходяться хоча й на території Польщі, але все ж таки ближче до України, ніж армія Карла XII; по-третє, українське суспільство є політично роз'єднаним організмом («не в єдиномисленній сущь згоді, і одні хочуть протекції московської, другі схильні сущь до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи те з вродженої до поляків антипатії»); по-четверте, на Правобережній Україні продовжують бути сильними антипольські настрої; по-п'яте, що кілька тисяч регулярного російського війська завжди перебувають «при боці» гетьмана й не дадуть йому змоги вільно розпоряджатися своїми силами; по-шосте, Річ Посполита й сама потребує консолідації, адже є роз'єднаною на два політичних табори.

Незважаючи на це, у жовтні 1707 р. І. Мазепа, якщо довіряти записам капелана короля Карла XII Нордберга, надіслав таємного листа С. Лещинському з пропозицією допомогти шведам знищити «шість чи сім тисям московитів, які були в Україні». Ще швед Нордберг передав такі висловлювання українського гетьмана: «...козаки нічого так не бажають, як мати можливість позбавитися від володарювання царя, на яке вони дивляться, як на нестерпне іго. Правда, вони самі його на себе наклали, але це відбулося в той час, коли вони були засліплені обіцянками, що вони збережуть свою свободу і що їм нададуть великі переваги, якими, однак, вони не скористалися».

Вступ шведського короля до України повинен був викликати необхідність для гетьмана Мазепа та його оточення визначитися у війні між Росією і Швецією, чію сторону займати, а це, як стверджували сучасники, не зовсім відповідало мазепинським планам. Досить інформативною й переконливою з огляду на перебування в українсько-шведському таборі та спілкування з багатьма козацькими старшинами та із самим гетьманом І. Мазепою виглядає запис сучасника, словацького просвітителя Данієля Крмана, у «Подорожньому щоденнику» щодо висвітлення мотивацій українського правителя та членів гетьманського уряду відносно зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він [Мазепа] у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату,

відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воєводства (тут, очевидно, йшлося про полки Правобережної України). Навпаки, від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує свого королівського слова... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»

Перебуваючи у першій половині листопада 1708 р. у Бахмачі, Мазепа відправив свого посланця Нахимовського до С. Лещинського. Той мав передати польському королю лист з проханням терміново надіслати військову допомогу. «Консистенція» для польських підрозділів призначалася в Переяславському, Київському та Ніжинському полках. Як засвідчував Данило Апостол, саме тоді І. Мазепа ознайомив генеральну старшину зі змістом універсалу польського короля С. Лещинського та листів до нього воєводи Руського воєводства Корони Польської С. Яблоновського і підканцлера Великого князівства Литовського С. Щуки. Зокрема у королівському універсалі, за твердженням очевидця, йшлося про надання «Україні вольностей як в Короні Польській, так і в Великому князівстві Литовському».

Під час дислокації похідного штабу шведського короля у Ромнах на виконання попередніх українсько-шведських домовленостей гетьман І. Мазепа видав універсал до полковника, старшини та жителів Лубенського полку про надання для потреб армії Карла XII Густава «24 тисяч возів, 40 тисяч свиней, 60 тисяч осьмачек муки та 40 тисяч осьмачек пшениці». Перебуваючи в середині листопада у Гадячі, Мазепа видав ряд універсалів до сотників та в'їтів Полтавського полку з наказом прибути до нього «для певних справ».

Перебуваючи в Ромнах, на початку грудня Мазепа написав листа до С. Лещинського, в якому від імені «всієї України» просив польського короля надіслати необхідну військову допомогу. З цим посланням до Речі Посполитої гетьман відправив свого посланця, роменського міщанина Ф. Хлюса. Той мав передати королеві гетьманський лист з проханням якнайшвидше прийти на допомогу йому та Карлу XII Густаву. Однак мазепинський посланець на початку січня 1709 р. був схоплений поблизу правобережного містечка Лисянки солдатами Д. Голіцина й відправлений до Г. Голловкіна. Останній запропонував Скоропадському використати лист Мазепи до Лещинського як доказ «запродання малоросійського народу в тяжкую неволю польскую» й ознайомити з його змістом усіх жителів Лівобережної України.

Протягом другої половини листопада військо Карла XII перебувало поблизу міста Ромни, 18 листопада 1708 р. гетьман Мазепа «пошол на Гадяч и намерение имеет воровское, чтоб ему забунтовать запорожцами». Наприкінці листопада штаб Карла XII перемістився до полкового Гадяча. Цікаво, що тут шведський монарх-протестант у день святого Миколая відвідав службу в одному з православних соборів міста. Про це залишив запис у своєму щоденнику Д. Крман. З-під Гадяча компанійські козацькі підрозділи здійснювали виїзди у напрямку містечка Сміли та інших населених пунктів Полтавщини.

16 грудня 1708 р. шведський король Карл XII видав універсал до українського народу, в якому йшлося про те, що він як монарх-сюзерен «гетьмана, Військо Запо-

розьке і народ малоросійський в оборону нашу приймаю, яко теж публічним цим універсалом же прийнялися оголошуем, з тим наміром, як його і їх від неправого і недружнього московського панування, при допомозі Божій, боронити хочемо і доти охороняти і захищати обіцяємо, поки пригноблений народ, скинувши ярмо московське, до давніх своїх не прийде вольностей...» При цьому Карл XII вказував на злочинне порушення московською стороною «прав і вольностей» Війська Запорозького та закликав українців бути вірними йому та гетьману Мазепі.

Відомо, що певна частина населення найбільших на Лівобережній Україні Ніжинського, Гадяцького та Полтавського полків підтримала заклики шведського короля та українського гетьмана, але з огляду на присутність там російських військ не могла відкрито перейти на бік нового володаря. Підтвердженням цьому, зокрема, було повідомлення В. Долгорукого до Петра I: «Полтавский полк велми скуден провиантом и пробавитца им нечем, а к нынешней штатости запорожцев опасен от них. Тебе, государю, известно, каковы полтавцы шатки и близки к запорожцам.., опасно зело, чтоб они не пристали к их воровству и пущей бы пакости не наделали». А жителі Лохвицької сотні перед російськими урядовцями засвідчували, що, незважаючи на перепони, їхній сотник разом зі старшиною подалися до табору Мазепи: «... самих начальних [старшин] наших тут нема і самі про них не відаємо, де знаходяться».

Слід зазначити, що переконливі воєнні перемоги короля Швеції Карла XII на початковому етапі Північної війни, капітуляція законного короля Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі українського козацтва закордонними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни — ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена — російського царя Петра I (поступове обмеження ним владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини гетьманату лише на Москву, а з 1708 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час Козацької держави.

Відзначимо вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з точки зору політико-правових відносин, які існували на той час у Центрально-Східній Європі. На той час між державами-суверенами та державами-васалами існував суспільний договір, який складався із взаємних прав та обов'язків і передбачав, що в обмін на «захист і пошанування правителів» з боку своїх протекторів підлегли обіцяли їм «покору, службу і вірність». Такі домовленості передбачали взаємні добровільні зобов'язання, а їхніми основними елементами з боку європейських суверенів — королів та імператорів — були повага та забезпечення старовинних «прав і привілеїв» своїх підданих, необхідність їх військового захисту тощо. У випадку невиконання протекторами своїх обов'язків щодо протегованих держав їхні правителі — князі, графи, барони, курфюрсти, господарі, гетьмани та ін. — мали законне право на виступ проти володаря або ж зміну свого патрона на більш лояльного.

Отже, з огляду на кардинальну зміну міжнародної ситуації в умовах Північної війни 1700–1721 рр. гетьман Іван Мазепа продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів, яка почала впроваджуватися ще за доби Богдана Хмельницького та його наступників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50-х — 70-х рр. XVII ст. була неможливість забезпечення об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями Європейського й Азіатського континентів. І чи не найголовнішим з них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії або правителем Шведського королівства (а саме у цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося «блукання» гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» усіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства, тобто тих складових, які утворювали ранньомодерну Українську державу.

Головною причиною відмови правителя Українського гетьманату Івана Мазепи від зверхності Московської держави були тиранські дії з боку царя Петра I. Про це переконливо свідчить аргументація гетьмана в його листі до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. (нагадаємо, що Мазепа перейшов на бік шведів 26 жовтня за старим стилем): «...А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними доказами бачачи і цілковито видаючи, що нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Війська Запорозького, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити в тиранську неволю, ім'я Війська Запорозького згладити, а козаків у драгунію та солдатів перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то, певне, й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого... тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки... Його Королівська Величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Ойчизну нашу Малоросійську...»

Отже, у тексті цього невеликого за обсягом листа у чотирьох випадках уживаються словосполучення з епітетом «тиранський», а саме: «тиранська неволю», «тиранські їхні (тобто, московські) руки», «тиранські муки» та «московське тиранське іго». Що ж вкладав гетьман Мазепа у таке гучне означення «тиранський» і чи збігалось воно із розумінням цього поняття у європейській політичній думці того часу?

То чи ж були причини в довголітнього васала московського царя назвати його дії «тиранськими», отже, оголосити його тираном, що хоче «народ же малоросійський навіки віддати у рабство?..» Адже у маніфесті московського монарха Петра I від 1 листопада 1708 р. читаємо, що «...гетман Мазепа... изменил Нам, Великому Государю, без всякой данной ему в том причины и переехал к королю шведскому...» Тоб-

то російський цар начебто не бачив ніяких мотивацій відмови свого довголітнього васала від його монаршої опіки та в односторонньому порядку оголошував його дії «зрадою». Однак проведений аналіз українсько-російських відносин початку XVIII ст. дозволяє стверджувати, що московський цар як суверен Українського гетьманату першим зрадив попереднім двостороннім домовленостям, які гарантували вільне існування козацької автономії під владою Москви. А тому вагомі причини переходу правителя Лівобережної та Правобережної України на бік Шведського королівства все ж таки існували, а більшість з них мали не тільки глибоке історичне коріння, але й системний характер.

По-перше, Московське царство не бажало вирішувати справу об'єднання України шляхом повернення під гетьманську владу Правобережжя. Проблема роз'єднання/об'єднання козацької України дісталася І. Мазепі у спадок від гетьманування І. Самойловича. Ідея з'єднання «двох берегів» Дніпра, незважаючи на розриваючий їх російсько-польський Вічний мир 1686 р., існувала у мазепинському уряді вже з самого початку його функціонування й чи не вперше проявилася на практиці зі спробою Мазепи та правобережного полковника С. Палія схилити Москву до відкритого протистояння з Річчю Посполитою у другій половині 1692 р. Додатковим аргументом щодо прагнення бачити Правобережну та Лівобережну Україну об'єднаними є присилка з Батурина до Фастова від імені Мазепи полкового прапора та трьох сотених значків, що мало означати визнання влади лівобережного гетьмана над правобережною старшиною. Цікаво, що на цих клейнодах не було жодних написів, а найголовніше — герба московських царів, що було зроблено для того, аби не спричинити міжнародного конфлікту. Хоча згодом польська сторона все одно означувала дані прапори як «московські» та обвинувачувала С. Палія у службі на користь Росії.

Після початку Північної війни у 1700 р. гетьман Мазепа вважав за можливе поширення своєї влади на Правобережну Україну за допомогою військової сили і дипломатично підштовхував до цього московське керівництво. Це не виключало і спільного обговорення між Мазепою та Палієм проблеми об'єднання Українського гетьманату.

Незважаючи на це, до Нарвської угоди Речі Посполитої з Московською державою 30 серпня 1704 р. внесли пункт, у якому відзначалося, щоб Палій «повернув добрим або злим способом» Польщі усі зайняті козацьким військом правобережні фортеці. З огляду на розвиток воєнних подій, лише 7 жовтня 1707 р. гетьман отримав листа від царя Петра I з пропозицією «о возвращении будто Белой Церкви и Украины сегобачной в посессию Речи Посполитой Польской». На це Мазепа відповів, що Правобережну Україну «неможливо їм в посесію віддати», хіба що цар видасть спеціальний указ з цього приводу. У листі від 10 грудня 1707 р. до графа Головкина гетьман зазначав, що зайняття Правобережжя польськими військами здійснити неможливо, адже в Брацлавському і в Київському воєводствах «мало не всюди козаки живуть». У той же час Мазепа, не чекаючи вказівок від Петра I, віддав наказ правобережним полковникам не допускати польських жовнірів на зимовий постій.

Отже, саме невирішення царським урядом проблеми об'єднання України стало однією з головних причин, що спонукали гетьмана ще у 1707 р. задуматися про вихід

з-під влади Москви. А пізніші угоди між царем Петром I, королем Августом II та султаном Агмедом III відносно політико-правового статусу українських земель Правобережжя засвідчили, з одного боку, правильність курсу І. Мазепи щодо відновлення єдності Козацької держави, а з іншого — продовжили політику оточуючих держав щодо розділення України.

По-друге, цар Петро I та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана. За свідченням генерального писаря П. Орлика, княгиня А. Дольська в одному зі своїх листів до гетьмана Мазепи наводила слова генерала Рена, які той промовив під час зустрічі з нею та московським воєводою Шереметевим у Львові в 1706 році: «Пожалься, Боже, того доброго і розумного Івана! Він бідний і не знає, що князь Олександр Данилович (Меншиков) яму під ним рие і хоче, його відставивши, сам в Україні бути гетьманом». Як згадував очевидець, прочитавши цю інформацію, Мазепа з гіркотою вимовив: «Знаю сам дуже добре, що вони й про вас думають, і про мене: хочуть мене уконтенувати княжінням Римської держави, а гетьманство взяти, старшину всю вибрати, міста під свою область відібрати і воєвод чи губернаторів в них постановити...» Крім того, сучасники стверджували, що Мазепа дуже ображався на те, що цар Петро I, перебуваючи в Києві у 1706 році, дав наказ російським та українським військам рухатися у напрямку Волині, а керівництво над об'єднаною армією доручив Меншикову й таким чином підпорядкував гетьмана московському князю.

У 1707 р. до гетьманської канцелярії випадково потрапив лист Меншикова до українського полковника Танського. Йому в обхід гетьмана наказувалося на чолі свого полку рухатися на з'єднання з московською армією. Прочитавши це, гетьман розсердився, що князь без його відома «ординанси до людей мого регіменту розсилає», й сказав, що, якби Танський виконав таке розпорядження, то він наказав би його «як пса розстріляти». «...Уже нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і увесь Війська Запорозького провід, уродженими своїми закидами хочуть до рук прибрати, в тиранську свою неволю запровадити...» — писав Мазепа у листі від 30 жовтня 1708 року до Скоропадського.

По-третє, Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою Українського гетьманату. 18 грудня 1707 р. Петро I видав указ про заснування Київської губернії, яка б охоплювала територію радіусом у «ста верстах» від Києва. Київська губернія ставала однією з восьми нових адміністративних одиниць, серед яких також були: Московська, Інгерманландська, Смоленська, Архангелогородська, Казанська, Азовська, Сибірська. При цьому до утвореної Київської губернії мали належати такі міста: Переяслав (центр Переяславського полку Українського гетьманату), Чернігів (центр Чернігівського полку), Ніжин (центр Ніжинського полку), Новобогородицький (Новобогородицька фортеця), Сергіївська (Новосергіївська фортеця), Камінний Затон, а також ряд міст і містечок Слобідської України та Південно-Західної Росії разом з Курськом і Севськом. Повноваження київського губернатора були такими: «велено им в тех губерниях о денежных сборах и о всяких делах присматриваться, и для доношения ему, Великому Государю, о тех губерниях готовым быть». Невдовзі російським губернатором Київської губернії було призначено Голіцина. У

цитованому вище «закличному листі» до Скоропадського гетьман Мазепа так оцінював зміни в адміністративному устрої Українського гетьманату на користь Московського царства: «...коли без жодної з нами згоди почала [Москва] міста малоросійські в свою область відбирати...»

Цар Петро I виношував плани укладення миру зі Швецією за посередництвом Англійського королівства. Відомо, що в 1707 р. російський монарх дав принципову згоду на визнання англійського герцога Мальборо князем Московського царства та надання йому на вибір кількох «князівств», серед яких значилося і Київське князівство.

По-четверте, московський уряд урізав права гетьмана у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєтностей козацькій старшині. Саме з початком Північної війни Петро I намагався перебрати на себе від гетьмана Мазепа досить важливу функцію надання земельних маєтностей (т. зв. рангових) козацькій старшині. Так, наприклад, на початку 1701 р. київський полковник К. Мокієвський повідомляв Мазепі, що під час його перебування у Москві в складі посольства його вмовляли, щоб він прийняв царську грамоту на право володіння землями в Україні. На це полковник відповідав царському урядовцю, що «без відома вельможного пана мого (гетьмана) не можу і не маю права брати і мені й без маєтностей вільно взяти у добродія». До того ж 20 лютого 1704 р. Петро I видав грамоту до «всього Війська Запорозького» про запровадження на українських землях тільки російських грошей, хоча до того тут довгий час користувалися різновидами європейської монети.

По-п'яте, Москва всіляко обмежувала політико-адміністративні повноваження української старшини. Під час перебування Петра I та його урядовців у Києві у 1706 р. Меншиков вимагав від гетьмана Мазепа обмежити владні повноваження генеральної та полкової старшини. «Іване Степановичу, пора тепер прийматися за тих ворогів», — неодноразово говорив московський князь гетьману, розуміючи під «ворогами» козацьких полковників. Після того як цар зі своїм почтом поїхав з Києва, Мазепа повідомив старшину про ці спроби Меншикова, які, очевидно, робилися не без відома його патрона. Реагуючи на це, представники української еліти відповідали: «...По указу Царської Величності, без всякого спротиву, вірним і послухним серцем, козаки своїм оброком служать далекими і довготривалими походами, з останньої худоби розорюються, кров свою проливають, і на різних містах, то в Інфлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських городах, гинуть і зменшуються, а за ті служби і за попередні, за турецької війни (1686–1700 рр.), і за цьогочасні не тільки жодної немає милості, але і ще лають нас, і зневажають, і неробами називають, і вірної нашої служби в полушку не ставлять, а на кінець і про погибель нашу промишляють».

По-шосте, Петро I розпочав «реформування» козацького війська, а його урядовці почали керувати українськими воєначальниками. У 1705 р. з-під Гродна козацький старшина І. Черниш прислав до Батурина копію царського указу про направлення до Пруссії кожного п'ятого козака Київського і Прилуцького полків «для навчання й улаштування їх у регулярні драгунські полки». Крім того, пізніше П. Орлик свідчив, що Мазепа отримав «указ Царської Величності про улаштування козаків,

подібно Слобідських полків, у п'ятаки (тобто вибори кожного п'ятого козака у регулярне військо (компанійські полки) й переведення інших у статус підпомічників), який так настрашив і розсердив був усіх полковників і старшину, що вони ні про що не говорили, тільки, що той вибір п'ятаків є для улаштування їх у драгуни і солдати». Саме тоді верхівка козацької старшини задумалася над питанням переходу Українського гетьманату з-під зверхності царя до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцького трактату.

А в 1706 р. за наказом Петра I було утворено спеціальне військо формування — Українську дивізію, яка була з'єднанням «городових» та охотницьких полків Лівобережної та Слобідської України. Командуючий цією дивізією призначався царським указом і під час походів брав на себе стройове та польове управління всіма козацькими полками та російськими підрозділами, що перебували на території України. В травні 1708 р. на посаду командира Української дивізії було призначено майора лейб-гвардії Преображенського полку Долгорукова, якому наказувалося «быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, с дворяны, с царедворцами, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и з слобозкими черкасскими, и с кумпанейскими полками, и гетманскими многими региментами на Украйне командиром». А загальне керівництво над Долгоруковим та усім українським військом мав здійснювати київський російський воєвода Голіцин. Під його владу в листопаді 1707 р. Мазепа передав «новоустроєну» Печерську фортецю разом з козацьким гарнізоном.

Загрозою традиційним формам політико-військового устрою України на початку XVIII ст. її еліта небезпідставно вважала втрату контролю над військом та перетворення його у складову російської армії. «...Ім'я Війська Запорозького згладити і козаків в драгонію і солдати перевернути», — писав з цього приводу сам Мазепа.

По-сьоме, Московське царство не забезпечило належної оборони України від шведського наступу. Під час військової наради у Жовкві в 1707 р. гетьман Мазепа попросив Петра I надати йому для оборони кордонів України 10 тисяч російських солдатів. На це сюзерен відповів своєму васалу, що «не тільки 10 000, але й десять чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться». Цар наголосив на тому, що виснажуватиме армію Карла XII неприйняттям вирішального бою та відступом своїх військ углиб Московського царства. При цьому на шляху шведів мали знищуватися поселення, харчові припаси для солдатів та фураж для коней. Передбачаючи можливий напад на Київ шведсько-польських військ у другій половині 1707–1708 рр., Петро I наказував у 4-му пункті, щоб «во время неприятельского прихода, осадя и управа Печерский монастырь, уступить за Днепр, а старый Киев оставить пуст».

Відомо, що гетьман Мазепа через присланого до царя генерального осавула Д. Максимовича висловив свою незгоду з тим, що «всі наші війська в далекій відстані знаходяться від України, і коли неприятель на Україну зверне, то проти нього стати й боронити України буде нікому». Постійний відступ російської армії і вимотування ворога локальними сутичками породжували невдоволення серед козацької старшини та українського населення. Цим почав оперувати Мазепа, зазначаючи зокрема в універсалі від 15 листопада 1708 року, що «Москва... не може дати відсічі; а зараз і

сама до своїх границь від військ шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну».

По-восьме, російські воєначальники та солдати здійснювали свавілля щодо українців. Один з перших листів до Петра I від Мазепи, в якому гетьман скаржився на свавілля російських підрозділів щодо українського населення Лівобережжя, датується 16 червня 1703 р.: «...вже неодноразово як від старшини військової з товариством, так і від рядових міщан з усім посполством, громадян міста Ніжина приходять до мене скарги і великі дошкульні їм неправди утиснення і побої від ратних ваших государських людей...»

Протягом 1705 р. в Західній Білорусії перебували Київський та Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком, які здійснювали спільні військові операції разом з російською армією. У листі до Мазепи Горленко скаржився на «численні образи, поношення, приниження, досади, грабунок коней і смертні побої козакам від великоросійських начальних і підначальних». Дійшло навіть до того, що наказного гетьмана підступно «з коня зіпхали і насильно з-під нього і з-під інших йому підлеглих начальних людей коні і підводи забрали».

У 1706 р. розпочалося активне будівництво Печерської фортеці в Києві, і козацька старшина неодноразово скаржилася до Батурина на те, що московські «пристави у тієї справи фортифікаційної козаків палками по головах б'ють, вуха шпадами (шпагами) обтинають і всіляке поругання чинять, що козаки, залишивши хати свої, кошовицю і жнива, поносять на службі Царської Величності тяготу днів і вар, а там великоросійські люди хати їхні грабують, розбирають і палять, жонам і донькам їхнім насилля чинять, коні, бидло і всіляку худобу забирають, старшину б'ють смертними побоями».

Очевидці стверджували, що у відповідь на такі образи з боку московських урядовців Д. Горленко говорив Мазепі: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його блажимо, що Україну від іга лядського свободив, так противним способом і ми, і діти наші у вічні роди душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі [московській] зоставиш». Також Горленко погрожував гетьманові, що якщо той не буде відстоювати їхні права, то він особисто буде «до Царської Величності писати і чолом бити, щоб права і вольності наші непорушні були».

По-дев'яте, московський цар переобтяжував козацьке військо постійними військовими походами. З 1700 р. українське військо щорічно активно використовувалося Москвою у далеких походах на землі Прибалтики, Саксонії, північної частини Росії, Литви, Польщі, Білорусії, Казані та Дону. Російська війна за Балтику виходила за сферу національно-українських інтересів. Маємо свідчення, що у червні 1706 р. до гетьмана Мазепи звернулися жінки козаків Стародубського полку з проханням повернути своїх чоловіків додому, адже вони вже більше п'яти років перебували у воєнних походах проти шведів. З огляду на це Мазепа просив Петра I видати відповідний указ про повернення Стародубського полку до України на відпочинок.

Ганебна поведінка російських військ в Україні призводила до її спустошення. Сам цар у грамоті до гетьмана від 24 червня 1707 р. писав: «...Что Войску Нашему Запо-

рожському од непрестанних нынешних трудных служб и походов, так наипаче жителям Малыя России от переходов Наших Царского Величества великороссийских и низовых, от провозу на Киев и сюда, в главное войско, всяких военных припасов и казны, наносятся немалыя тягости...»

По-десяте, каральні дії армії Московського царства в Україні спричиняли розорення і нищення її населення. Україна у 1708–1709 рр. стала навіть об'єктом своєрідного геноциду з боку московських військ: «Отходившие к югу русские войска выжигали территории, прежде всего, днепровского Правобережья. При этом уничтожались населенные пункты, запасы продуктов у населения и лесные массивы не только на пути шведов, но широкими (по 40–45 км) полосами справа и слева от их предполагаемого маршрута. Кроме того, сжигались города, заподозренные в поддержке казаков-сторонников Мазепы, а их жители подверглись тотальной ликвидации. Эти карательные меры стоили украинскому народу огромных жертв». Такі висновки підтверджуються щоденниковими записами шведського солдата Гасмана, який у 1708 р. писав: «На 40 миль пути все деревни были сожжены, все съестные припасы и фураж испорчены, так что мы не нашли там ничего, кроме голой пустыни и лесных пространств, в которых [уже] погибло великое множество людей и бесчисленное количество лошадей и другого скота... Мы находились в опустошенной стране».

Таким чином, від початку Північної війни 1700–1721 рр. питання функціонування автономної Української козацької держави Московським царством уже не розглядалося згідно з положеннями попередніх двосторонніх угод у рамках відносин «протектор-протегований». Петро I як суверен України не вважав за потрібне виконувати монарші зобов'язання щодо захисту «прав і вольностей» своїх українських підданих. Хоча, як стверджує документ, цар усе ж таки усвідомлював існування договірних стосунків між Москвою і Батурином. Адже, дізнавшись про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля, відразу ж наказав своїм чиновникам віднайти тексти попередніх російсько-українських «статей». У зв'язку з цим Петру I поклали на стіл «две книги, из которых в одной списки с постановленных статей гетманов Юрья Хмельницкого 168-го (1659 р.), Ивана Брюховецкого 171-го (1663 р.), в другой книге список же с статей Мазепы 195-го году (1687 р.), данной ему ж Мазепе на права и вольности...» Порушення російським монархом «прав і вольностей» України трактувалося гетьманом І. Мазепою як тиранські дії з боку царя, отже, згідно з політико-культурними традиціями, які склалися на той час у Центральній та Східній Європі, він мав повне право на відмову від його зверхності. Поряд з причинами, які характеризували недотримання Петром I своїх монарших зобов'язань щодо української автономії, у гетьмана Івана Мазепи були й інші мотивації, що спонукали його до переходу на бік шведського короля Карла XII.

Насамперед, це уявлення Мазепи про військову спроможність ворогуючих сторін. Ось як український гетьман оцінював силу шведської армії: «...Удалисмося за согласіем и общим з панами енералными особами, полковниками и всего Войска Запорожского старшиною постановлением в непреборимую наяснейшого короля, Его Милости, шведского протекцію... же Отчизну нашу Малороссийскую и Войско

Запорожское Его Королевское Величество всегда щастливым своим и непобедимым оружием от того московского тиранского ига оборонить...» Натомість, на переконання гетьманського уряду, московське військо було значно слабшим: «Надто видячи и тое, же потенція московская безсилая и невоенная бегством всегда от непереборимых войск шведских убили...» За свідченнями сучасників, восени 1707 р. Мазепа сказав такі слова: «...але вірність мою до Царської Величності доти буду продовжувати, поки не побачу, з якою потенцією Станіслав (Лещинський) до кордонів українських прийде і які будуть військ шведських в державі Московській прогресса; і якщо не сила наша буде боронити України і себе, то для чого маємо самі і погибель мати, і Отчизну погубляти? І сам Бог буде бачити, що по нужді те учинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої...» По-друге, і чи не найголовніше, шведський король мав надати для України більші «права та вольності», ніж московський цар. З огляду на це Мазепа писав: «...И отнятіе нам права и волности, не тилко привернетъ, лечь за общою пользою и з не смертелною в потомних век Войска Запорожского славою умножить и розширить, в чем нас и королевским своим никогда не отменяющимся словом и данною на письме ассекурацією упевнил и утвердил».

Також гетьман Мазепа був переконаний у тому, що Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство обов'язково підтримають у 1708 р. Шведське королівство. Такі висновки ним були зроблені на основі донесень його розвідників у Порті. Зокрема, ще у листопаді 1707 р. гетьман писав до російського посла в Стамбулі П. Толстого: «...Порта Оттоманская конечно и непременно намериваетца зачать войну с Его Царским Величеством или сей приходящей зимы чрез татар, или на весне явственню сами собою, не дожидаяся совершенства мирными договоры утвержденных и определенных лет, для чего под видом амунициы и гварнизону велено в Бендер двести пушек приприводить, и войска по тысяче и по две тысячи туда ж часто прибывает...» Російський історик В. Возгрін переконливо довів, що домовленість про спільні воєнні дії між Шведським королівством та Кримським ханством була досягнута навесні 1708 р., коли в Бахчисараї Каплан-Гірей I приймав посла від Карла XII. Відомо, що з середини 1708 р. Крим активно готувався до війни з Росією. Однак наприкінці листопада того ж року в османському уряді взяли верх прихильники мирних стосунків з московським царем, у результаті чого 28 грудня великий візир підтвердив Константинопольський мирний договір 1700 р. з російським послом у Стамбулі Толстим. Разом з тим, на початку 1709 р. хан Девлет-Гірей II запевняв Карла XII, що він може надати для його потреб 40 тисяч вершників. Цю інформацію донесли гетьманському уряду українські посланці до хана.

Однією з важливих причин відмови від «високої руки» Петра I, на думку Теодора Мацьківа, стало розуміння Мазепою того, що у разі перемоги царя та його союзника польського короля Августа II Сильного у Північній війні Український гетьманат знову буде розділений між ними. У разі перемоги шведів козацька Україна як московський союзник була б віддана на поталу полякам. У зв'язку з цим 21 листопада 1708 р. прусський посол у Москві Кайзерлінг писав, що «...козаки є дуже незадоволені з царського уряду, який жорстоко з ними поводить та часто порушує їх вольності».

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ українського гетьмана Івана Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів «малих держав» проти своїх володарів наприкінці XVII — на початку XVIII ст.: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 р., угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703–1711 рр., молдавського господаря Дмитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін. Очевидно, цей ряд можна продовжити, проаналізувавши ситуацію в інших країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640–1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*.

Підтримуємо думку тих дослідників, які вивчають події 1708–1709 рр. з точки зору ситуації, яка склалася на той час у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі у рамках стосунків «сюзерен/протектор — васал/протегований» і накладалася на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. Вони полягали в існуванні т. зв. суспільного договору між монархами і васальнозалежними правителями й концентрувалися у правовій формулі ранньомодерного часу *In dominium suum rex imperator est*. На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала захисту і пошанування його «прав і вольностей». При цьому, якщо договір порушувався з боку монарха, ображений васал мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості у випадку тиранії з його боку. Чи був тираном московський цар Петро I для України? Очевидно, що це питання є риторичним.

У зв'язку зі смертю Івана Мазепи 21 вересня 1709 р. в Бендерській фортеці його політику щодо участі Українського гетьманату у Північній війні 1700–1721 рр. продовжив новообраний володар булави, а перед тим генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Уже саме обрання його на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» П. Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, поки з неї не буде зняте «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей». 10 травня 1710 р. Карл XII надав такий гарантійний документ гетьману. Він мав назву «*Diploma a ssecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi*». За влучним висловом історика Бориса Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності України та її кордонів.

Під час «елекційної» козацької ради поблизу Бендерської фортеці, яка відбулася 5 квітня 1710 р., між новим гетьманом та козацькою старшиною було укладено угоду, яка в оригіналі мала назву «Договор і постановленіє прав і вольностей Войска Запорожского и всего народу вольного малороссійского между ясновельможным паном Пилипом Орликом, новообранным гетманом Войска Запорожского, и между ене-

ральною старшиною, полковниками, а також помянутим Войском Запорозьким, на общої раді, совокупившись по давним обыкновениям и по правылам войсковым. Единогласною всіх обрадою и ухвалою утвержденные, вольными голосами узаконенные и формальною присягою пререченным гетманом, его вельможностью подтвержденные року от Рождества Христова 1710, апреля 5 дня, в Бендері». Латинськый текст цього документа було написано для короля Швеції Карла XII, він мав певні відмінності від українського варіанта, а також коротшу назву — «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*» («Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького»). Цей важливий у розвитку вітчизняної політичної думки документ складався зі вступу-преамбули, 16 статей та присяги новообраного гетьмана.

Разом з П. Орликом у складенні «Пактів...» брали участь кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко, а також представники генеральної старшини Українського гетьманату — Федір Миревич, Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Андрій Войнаровський та Іван Максимович. Також, очевидно, що у текст «Пактів...» були закладені ідейні напрацювання гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи.

Як новий протектор і суверен України за угодами 1708 р. та 1709 р. шведський король Карл XII своїм актом під назвою «*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*» затвердив «козацьку конституцію», яка була укладена між гетьманом П. Орликом і старшиною на зразок *Pacta Conventa* між новообраними польськими королями та шляхтою і мала конституційний характер для Речі Посполитої.

Отже, П. Орлик продовжив курс свого попередника, гетьмана І. Мазепи, на визнання шведської протекції. Про це свідчили й самі «Пакти та Конституції» Війська Запорозького, де зокрема відзначалося: «...Осиротіле після смерті свого найпершого реґиментаря [Мазепи] Запорозьке Військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, Його Милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, Королівської Величності Шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції Найяснішої Королівської Величності...» Також у преамбулі цього документа вказувалися й причини переходу Українського гетьманату під монаршу владу Карла XII: «...Запорозьке Військо вдалося під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових». Слід відзначити, що хоча внаслідок постійних воєнних дій реалізація положень «конституції Орлика» 1710 р. була досить обмежена, однак, очевидно, протягом декількох років (1711–1713) їх частково намагалися запровадити на теренах Правобережної України.

Відомо, що серед козацько-лицарських чеснот, які існували на Запорозькій Січі, завжди були визначальними мужність, відвага, вірність, гідність, честь, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, оборона Вітчизни, захист рідної віри. Безчестям і применшенням лицарської гідності в козацькому середовищі вважала-

ся воєнна поразка, втеча з поля бою, зрада, неповага до старших, крадіжка тощо. Для кожного українського козака завжди святим було поняття товариства. Воно означало насамперед побратимські стосунки між членами козацької організації, співіснування за козацькими звичаями на засадах військової солідарності та взаємодопомоги. Дмитро Яворницький зазначав, що козаки Запорозької Січі у своєму повсякденному житті та під час воєнних походів керувалися не писаним законом, а традиціями. На думку видатного вченого, ці традиції були «очевидно, привнесеними із України в Запорозжя та передавалися із уст в уста і були освячені багатьма віками». Козацьке право являло собою не стільки механічну суму обов'язкових норм, скільки варіативну та гнучку модель правової поведінки і мислення, співвідносного з нормами моралі та віри, а тому не могло бути механічно втиснуте в рамки традиційного законодавчого зводу ранньомодерного суспільства.

Слід відзначити, що протягом історичного періоду існування Січі у XVI–XVIII ст. були унормовані чіткі традиції та механізми реалізації колективної волі козацької спільноти. Найповажніша роль у зазначеному контексті відводилася загальнокозацьким січовим радам, які були не лише найвищим законодавчим та адміністративним органом, але й головною інстанцією, яка розглядала найважливіші політичні (підписання міжнародних угод, відправка чи прийняття послів), військові (ухвалення рішення про похід, визначення кількості підрозділів та ін.), цивільні (розподіл землі, угідь, майна тощо) та кримінальні (важкі злочини та засудження важливих злочинців) справи. Періодичність зібрання січових рад чітко узгоджувалася із козацькою християнською обрядовістю, а тому найважливіші ради козаки приурочували до головних православних свят. Процедура січового парламентаризму відбувалася за козацьким звичаєм методом т. зв. акламації (від лат. *«acclamatio»* — вигук), тобто, не через підрахунок голосів, а за вигуками та репліками учасників зборів (в окремих випадках до гори підкидалися шапки), які у такий спосіб схвалювали чи відхиляли оголошене рішення. При цьому не згідні з думкою переважної більшості змушені були скоритися рішення останньої, оскільки в противному разі меншості загрожувало побиття або інше покарання. Найважливіші моменти ради при цьому супроводжувалися пострілами з гармат чи мушкетів, звуками сурм та литавр, барабанним боєм. Як зазначав один з провідних сучасних дослідників козацтва Петро Сас, це було викликане тим, щоб «мобілізувати чуття корпоративної лицарської ідентичності січового товариства».

По суті, на Запорозькій Січі у класичний період її існування застосовувалася система прямого правління, за якою уся козацька громада у сукупності її окремих представників була таким собі колективним законодавцем. Поряд з рівністю історики та філософи також відзначають наявність у запорозьких козаків інших елементів демократії, серед яких — громадянська дисципліна, вільне волевиявлення думок, подання голосу в громадському зібранні, дотримання принципу інституційної першості запорозької козацької громади порівняно з вищими владними інститутами (гетьмани, кошові отамани) тощо.

Ось що про козацький звичай перевиборності та звітності козацької старшини в Запорозькій Січі повідомляв кошовий отаман Олексій Білицький: «Після зборів у

перший день січня старшини старики й отамани курінні при розгорнутому великому знамені й бунчуках ввійшли до церкви перед літургією, за звичаєм нового літа, без голосів загальних, я і зі мною суддя та писар військові подякували товариству й забажали звільнення від посад... Але старики й отамани допустили тільки подякувати військовому судді Григорію Лабуровському й звільнили, а мене і старшин військових — писаря Івана Чугуєвця й осавула Пилипа Івановича — відмовитися не допустили, просили поки що при посадах зостатися». На Січі отаман та старшина постійно звітувалися перед козацьким товариством тричі на рік — на свято Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня (за новим стилем), на Різдво Христове 7 січня та на Воскресіння Христове у квітні-травні.

Традиційно у Запорозькій Січі козаки спілкувалися лише українською мовою, хоча освічена старшина володіла багатьма мовами (латиною, турецькою, татарською, польською, російською та ін.). Тому необхідною вимогою вступу на Січ іноземних новобранців було опанування ними місцевої мови. Як зазначав Д. Яворницький: «Вимагалось, щоб прибулий на Січ... забув свою природну мову і говорив козацькою, тобто малоросійською [українською] мовою, ця умова ніколи і ніким не порушувалася». Зазначимо, що територія Війська Запорозького Низового у XVIII ст. сягала розмірів набагато більших за острівну Англію разом з Голландією й охоплювала межі сучасних Дніпропетровської, Донецької, Запорозької областей, а також частково Херсонську, Кіровоградську, Луганську та Миколаївську області. Але найбільшою історичною заслугою запорозького козацтва стали його демократичні цінності, якими захоплювалися і ставили у приклад для громадян своїх країн видатні європейці-просвітителі Вольтер, Гюго, Мюллер, Гессе, Байрон, Меріме, Словацький та інші мислителі, філософи, історики, митці, письменники та поети.

Значний розвиток козацькі звичаї демократичного існування одержали в утвореній під час ранньонаціональної революції середини XVII ст. на чолі з Богданом Хмельницьким Козацькій державі — Українському гетьманаті. На той час Україна продовжувала залишатися тією землею, де збиралися, засвоювалися і переломлювалися крізь місцеві умови провідні культурні, правові та суспільно-політичні ідеї Центральної та Західної Європи. Незважаючи на війни та перешкоди з боку іноземних держав, роз'єднаність українських земель національна політична культура продовжувала розвиватися в контексті всесвітнього культурно-історичного процесу. Адже вже у перших своїх вимогах до польського уряду, які були складені у козацькому таборі під Зборовом на Тернопільщині, гетьман Б. Хмельницький серед іншого заявив королеві Яну II Казимиру одні з найголовніших звичаєвих принципів козацької демократії: «Щодо давніх прав і вольностей наших... як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки, і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вольності повинні бути збережені». Те ж саме відстоювалося і в Переяславсько-Московському договорі між Українським гетьманатом та автократичним Московсько-Російським царством: «В начале изволь, Твое Царское Величество, подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от

старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити».

І українські гетьмани, і кошові отамани Запорозької Січі вимагали від своїх протекторів-монархів захисту прав та вольностей, однією з найголовніших складових яких був демократичний принцип «де три людини, там двоє судять третього». Тобто не якийсь самодержавний цар чи генеральний секретар якоїсь партії мав вирішувати за українців, а їхня більшість мала вирішувати, що робити меншості! Поруч з цим важливим елементом козацької демократичної системи були вільні вибори володаря держави — гетьмана. Цей пункт постійно і наполегливо відстоювався у відносинах Козацької держави з польськими королями, турецькими султанами та московськими царями.

Коли ж самодержавна Москва почала порушувати ці та інші основні засади козацької демократії, гетьман Іван Виговський на чолі козацького війська виступив проти порушення царем прав та вольностей українців і переміг багатотисячну російську армію під Конотопом. Тоді ж він направив до урядів європейських країн спеціальний «Маніфест» з обґрунтуванням свого виступу: «Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, — рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні великому князеві [московському], але нас змусили стати до зброї».

Боротьба гетьманів Козацької держави за «права та вольності» тривала і в наступні десятиліття — і не лише з Московським царством, але і з тим же Польським королівством та Османською імперією. У 1710 р. перед загрозою іноземного поневолення козацька старшина на чолі з гетьманом Пилипом Орликом звернулася по допомогу щодо захисту своєї державності до шведського короля та ухвалила знамениті «Пакти і Конституції» Козацької держави, яка окремими своїми положеннями на багато десятиліть випередила європейські та американські аналоги.

У преамбулі до Конституції Українського гетьманату пояснювалися причини переходу українців під монаршу владу Карла XII й вказувалося, що це було зроблено «тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей». Та найбільшим досягненням однієї з перших ранньомодерних демократичних Конституцій Європи була виписана законодавча норма колективного ухвалення рішень через голосування на представницькому загальностановому органі влади — «публічних» радах: «Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники, по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й

ухвалою призначаються три генеральні в кожному році ради... А коли б щось було б помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами, чи то приватно, чи, вкаже на те належна і невідправна потреба, публічно, на раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних...» За своїми повноваженнями рада могла відібрати владу у кожного урядовця, але лише за згодою гетьмана.

Гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви». У свою чергу російський дослідник Володимир Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також усю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. До того ж українському гетьманові мали підпорядковуватися донці-некрасівці й області Війська Донського.

Український елекційний (тобто, виборчий) акт 1710 р. мав широке застосування, адже визначав взаємовідносини між головними суб'єктами політичної системи Козацької держави — гетьманом і козацькою старшиною. Одночасно він став маніфестом до міжнародної спільноти, який *post factum* публічно оголошував про причини відмови Українського гетьманату від політичної зверхності Московського царства та вказував на мотивації її переходу під протекторат Шведського королівства. З точки зору історії права цей документ можна назвати ще й зводом узаконених та звичаєвих норм, що у разі відвоювання Лівобережної (включно із Запорозькою Січчю), Правобережної України відповідно в Росії та Польщі регулював би діяльність державної влади, в т. ч. конституював (узаконював) територіальний, політичний, економічний, фінансовий, правовий, судовий та церковний устрій об'єднаної країни, а також визначав права та обов'язки її станів.

Звичайно, що безпосередніми політичними джерелами «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» стали оригінали та копії текстів договорів (їхні проекти, дипломатичні «інструкції», а також окремі універсали) гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Павла Дорошенка, Івана Самойловича й особливо Івана Мазепи з монархами Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії, Кримського ханства та Шведського королівства. Однак творці документа керувалися не тільки вітчизняною традицією та військово-політичною необхідністю, але й відштовхувалися від теоретичних напрацювань та практики тогочасного конституціоналізму європейських країн. При цьому Пилип Орлик та його сподвижники зважали на провідні філософсько-політичні теорії Фоми Аквінського, Нікколо Макіавеллі, Жана Бодена, Френсіса Бекона, Юстиніана Ліпсія, Йогана Альтузія, Джона Локка, Гуго Гроція, Фернандеса Суареса, Самуїла Пуфендорфа та інших мислителів того часу, які так чи інакше використовували ідеї античних філософів Платона та Арістотеля.

Отже, козацький проект ідеальної держави складався зі вступу-преамбули, 16 статей та присяги новообраного гетьмана. За окремим законом, який вписувався до «Пактів та Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...», проголошувалася станова республіка у формі гетьманату. Виборна Генеральна рада та обраний на ній правитель-гетьман ставали одночасно законодавчим, контрольним і розпорядчим вищими владними органами. Кримінально-судові справи відходили до компетенції Генерального військового суду, фінансові — Генерального скарбу.

Козацька конституція 1710 р. відображала світоглядні цінності вітчизняної інтелектуальної та військової еліти на зламі XVII–XVIII ст. Її укладення засвідчило прагнення українців унормувати життя за власними звичаями, традиціями і законами. Разом з тим вона враховувала інтереси не лише козацтва (гетьман; старшина — генеральна, полкова та сотенна; генеральні «радники»; реєстрові, низові та прості козаки; козацькі дружини, вдови та «осиротілі сім'ї»; сердюки та компанійці; дворові гетьманські та старшинські «слуги») як провідної верстви Українського гетьманату, але й регламентувала життєдіяльність інших станів — духовенства, міщанства, купецтва та селянства. Усі ці категорії населення тогочасної України творцями документа об'єднувалися у поняття «народ».

Через досягнення Божественності, Справедливості та Волі автори «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» бачили втілення головного політичного та ідеологічного й, на жаль, ілюзорного проекту свого життя — створення ідеальної держави на сході Європи. Між тим ідеї та ідеали, що продукувалися тогочасними козацькими інтелектуалами, продовжували жити і в наступні роки. Вони знайшли відгук у ряді документів пізнішого часу, зокрема в «анонімній записці» (т. зв. Мала Конституція) 1720-х рр. з канцелярії лівобережного гетьмана Івана Скоропадського, політичних виступах Григорія Полетики, політико-філософських ученнях Якова Козицького та Григорія Сковороди, «Історії Русів», а також в інших філософських працях, політико-правових проектах та публіцистичних трактатах XVIII–XIX ст.

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII виношував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького — представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, на якій було узгоджено майбутню військову операцію з оволодіння Україною.

У зв'язку з цим Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську Корону. По-друге, гетьман провів переговори з ханом Девлет-Гіреем і відправив своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою фран-

цузького резидента у Стамбулі Дезаєра добилися у султана Ахмеда III оголошення війни Росії.

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту договору (поданому козацькими дипломатами 19 січня) говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною та Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності короля Швеції». Таким чином, уперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII. Одночасно в одній із запропонованих статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний — «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України». Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про захист України шведським монархом, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] буде вільним народом». Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня.

Перед тим як вирушити у похід, Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «... підступні ворожі плани (Москви) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель». Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало чотири тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько двох тисяч поляків С. Потоцького і більше двадцяти тисяч буджацьких і білгородських татар, перейшли Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія між Немировом, Вінницею та Брацлавом.

Непрístupною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравали важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали штурм добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпоширивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати полонених. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик із запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він залишив Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий — квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I,

який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня 1711 р. під час перебування в Лисянці. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку.

Перебуваючи під враженням від успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив королеві Карлу XII, що його військо зросло більш ніж у п'ятеро. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3 тисяч козаків, то на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15 тисяч осіб. Орлик також намагався залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для воз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою».

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме — використати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. «Не йміть віри тим, — звертався Орлик до лівобережного гетьмана, — що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність...» Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому дусі у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань більш молодого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте в процесі продовження походу між ними почали виникати протиріччя. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на захід — до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман поскаржився королю Карлу XII на поляків. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про надходження російських військ

залишили союзницький табір і почали пљондрувати навколишні міста й селища, забираючи звідти полонених.

П. Орлик усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшла мова про неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчаків, він указав Девлет-Гірею на його обіцянку, дану Карлу XII, що в полон братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на татар — вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому Орлик знову (вже вкотре!) звернувся з протестом щодо такої політики татар до свого протектора — короля Швеції. Одночасно він повідомив про неправомірні дії татар турецькому султану Ахмеду III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх узяли.

Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України. Карл XII намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до правителя Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії. 24 квітня король у листі звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не залишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника. Але це не врятувало ситуацію — саме в той час війська Орлика і Потоцького вже переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом 1711–1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя. Як писав 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візира Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену». Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер уже за безпосередньою участю іншого монарха — султана Османської імперії Ахмеда III.

Влітку 1711 р. війська Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу містечка Станішести. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. змінила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких

у 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Разом з тим очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс умовляти великого візира Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати договір, адже гетьман сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому Орлик вимагав, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а також повернули законному володарю (тобто собі) забране «майно». Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну».

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмовою царя від Правобережної України на користь султана наприкінці жовтня 1711 р. Орлик вислав до Стамбула делегацію з метою вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що стосувався України й був досить неявно сформульований. Загалом генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порту не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримське ханство не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії, і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру», — відзначав Шафіров у листі до свого царя.

Таким чином, українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. У той самий час посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської Корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався, і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин. До речі, підтримка тісних відносин одночасно з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам», — згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на

причини такої заборони: «...Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма... вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна) має повернутися до свого давнього стану». Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав володіти Українським гетьманатом.

Унаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Ахмедом III. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу «*nisanfy*», забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра». Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I пруських домовленостей змусили Ахмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська грамота «*name*», і в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*». Його найголовнішим положенням було: «...Ми (турецький султан) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією». Таким чином, опираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала Правобережжя України («*Ucrainum ab has parte Borysthents*») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Ахмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Укладений мир між Російською державою та Османською імперією викликав бурхливий протест українського гетьмана. Він знову звернувся до турецького візира, намагаючись якнайґрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережжю, але й сам гетьман Мазепа ні для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська... шведського короля і разом з Його Величністю пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережжю...» Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи з тіла без голови?» — наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший Орлик розумів, що віддання йому згідно з грамотою Ахмеда III Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо свідчили не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, крім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якби Орлик навіть і затвердився в цьому регіоні, ці дві сильні держави не дали б володарювати йому тут довго. Також не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, з початку 60-х рр. XVII ст., — питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України. Також він намагався переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинне було приймати привілей султана. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішив звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним.

Ситуація, в яку потрапив Орлик у цей період, була дуже важкою, адже виступити в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував кримський хан. Водночас Карл XII попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П. Орлик разом зі старшиною «заприсяглися не покидати заступництва Його Величності шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності.

Треба наголосити на тому, що при всій своїй «заангажованості» султаном український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці. Хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він буде підтримувати — короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції. «...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я... не прийму заступництва турків», — писав згодом Орлик у своєму щоденнику. На чолі декількох десятків козаків гетьман як вірний васал свого господаря бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII проти 20 тисяч татар і 6 тисяч турків у варницькому таборі 11–12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик, хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби Священна Королівська Величність уклали мир з москвитом, з'єднавши з ним своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Порти)». Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвою-

вати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: «Якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною». Разом з тим, незважаючи на не вигідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови й у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, вислав на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвойовувати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. І хоча Карл XII вже знаходився далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади «на правому березі» Дніпра. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч козаків, 12 тисяч турків і 30 тисяч татар), а й позиція міжнародної дипломатії.

Поступово Орлик у своїй політиці відійшов від орієнтації на військову підтримку Османів. Він продовжував триматися Карла XII, який ще перебував у Бендерах. Доки існувала надія, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи зі шведським королем. Та як тільки така можливість була втрачена, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II. У вересні 1713 року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі — Орлик дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя.

Через складну міжнародну ситуацію та позбавлення підтримки турецького султана, а також несподіваний від'їзд Карла XII з Бендер до Стокгольма гетьман П. Орлик та генеральна старшина змушені були виїхати з Бендер до Швеції. Слід зазначити, що в умовах Північної війни, основні події якої після 1714 р. перемістилися з Південно-Східної Європи до Прибалтики, еміграційний уряд Українського гетьманату робив усе можливе для допомоги шведам у боротьбі з росіянами. З огляду на відсутність у своєму підпорядкуванні значних військових сил П. Орлик розвинув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямку відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханства і Запорозької Січі. Це робилося заради відновлення інтересу Шведського королівства та його союзників до «української справи». Та активний наступ військ Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні

результати «полтавсько-бендерського періоду» війни та внутрішньополітична ситуація у Швеції не сприяли поверненню дипломатії Карла XII до проблем міжнародно-політичного статусу козацької України.

Незважаючи на раптову смерть Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредерістен (шведський монарх був убитий 30 листопада 1718 р.), надії П. Орлика та його оточення на перемогу Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії і одночасно королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником Петра I, переходив на бік країн — прихильниць Швеції.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних воєнних дій тепер уже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії гетьман П. Орлик вислав своїх представників до запорозького отамана Малашевича та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби воєнні дії Стокгольма та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на «східному фронті» Північної війни.

У цей час наступник Мазепа розпочав дипломатичне листування з Августом II Сильним та його урядовцями. Зокрема у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Польщі у разі її виступу проти Росії. Також еміграційний український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством і пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити «мусульманський пояс» війни з Петром I. Така пропозиція була частиною великого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, в якому були такі пункти: 1) турки мали наступати на Росію зі сторони Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії мали приєднатися поволзькі татари; 3) війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Буджацькою ордою і вступити до України з Півдня; 4) з Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлювали активні воєнні дії на Півночі.

Щоб запевнити нового шведського короля Фредріка у можливості втілення такого грандіозного плану, гетьман Орлик разом з оточенням у жовтні 1720 р. виїхав зі Швеції у напрямку до Польщі. З огляду на перемоги Петра I у ході Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією уряди Варшави, Стамбула та Стокгольма відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Але король Швеції все ж таки надав рекомендаційні листи гетьману для австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана.

Відомо, що під час поїздки зі Швеції до Польщі гетьман обговорював свій військовий план з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. Фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що дов-

голітня Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся з пропозицією до російського царя про визнання його влади та своє повернення (за умов надання йому колишніх маєтностей) до України. Не отримавши жодних гарантій від Петербурга, гетьман знову переїхав на територію Османської імперії, де до своєї смерті у 1742 р. проживав під захистом турецького султана.

З підписанням у 1721 р. Ніштадтського мирного договору між Стокгольмом і Петербургом, який завершив довголітню війну між Росією і Швецією, наступник Івана Мазепи гетьман Війська Запорозького Пилип Орлик та його сподвижники на певний час припинили активні дипломатичні дії на теренах Європи щодо відновлення свого колишнього владного статусу.

ЗАНЕПАД ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. КОЗАЦЬКО-ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Правління гетьмана Івана Скоропадського у Лівобережній Україні протягом осені 1708–1722 рр. хоча й було автономним, але значною мірою маріонетковим, адже сильно залежало від політики російського монарха Петра I. Уже саме обрання стародубського полковника Скоропадського на «альтернативне» гетьманство в Глухові, що відбулося 6 листопада 1708 р., проходило під пильним оком російських урядовців та за умов оточення козацької ради царськими військами.

Перебуваючи під враженням від жорстоких допитів та страт мазепинських прихильників, які відбувалися в Лебедині, а також під безпосереднім тиском з боку Петра I та його урядовців 8 грудня 1708 р. I. Скоропадський видав універсал, у якому звертався до всіх станів тогочасного українського суспільства. Документ, що мав виразно контрпропагандистський зміст, був відповіддю на розповсюджені в містах і селах Українського гетьманату універсали Мазепи й оголошував про «зрадницькі» наміри колишнього правителя. Натомість Скоропадський висловлював свою безмежну вірність московському царю та закликав «малоросійський народ» і надалі бути прихильним до «єдиновірного монарха, Його Царської Величності».

Протягом листопада-грудня 1708 р. в Глухові та Лебедині, а також навколо них концентрувалися підрозділи українського козацтва, які визнавали владу I. Скоропадського та царя Петра I. Відомо, що 23 грудня промосковський гетьман отримав наказ від фельдмаршала Б. Шереметева організувати пошту від Полтави до Сум, що було спричинено запланованим розміщенням у Сумах головної штаб-квартири російської армії. Незважаючи на великі матеріальні труднощі, Скоропадському все ж таки вдалося налагодити дієву поштову службу.

На початку січня 1709 р. «альтернативний» гетьман скаржився Г. Головкіну, що царські війська чинили свавільства у Ромнах та пограбували жителів. Російський урядовець відповідав, що винних буде покарано, та наказував Скоропадському у разі

вступу до України військ короля С. Лещинського підготувати козаків Київського, Білоцерківського «і других тамобочних полків» для відбиття нападу в складі корпусу на чолі з фельдмаршалом-лейтенантом Гольцем. 7 січня гетьман Скоропадський написав листа до О. Меншикова, в якому просив його дати розпорядження звільнити захоплених росіянами українських козаків, яких тримали у Трубчеську.

9 січня 1709 р. Головкін наказав гетьману пересуватися разом зі своїм військом поближче до Ромен. Аналогічний наказ Скоропадський отримав і від фельдмаршала Б. Шереметева. А 13 січня Головкін запропонував Скоропадському призначити наказного гетьмана для управління козацькими полками у Правобережній Україні. 22 січня Головкін надіслав до гетьмана 150 друкованих грамот Петра I для розсилки їх по всім полкам Лівобережної України. Ще Головкін пропонував ознайомити усіх українських жителів з перехопленим листом І. Мазепи до короля С. Лещинського, який, на його думку, засвідчував «запродання» України «в неволю» Речі Посполитої.

Відомо, що наприкінці грудня 1708 р. І. Скоропадський відправив до Кримського ханства свого посланця І. Черняка з проханням до хана не підтримувати Карла XII та І. Мазепу. Невдовзі гетьман отримав наказ передислокуватися до Ніжина, що він і зробив у січні 1709 р. Це було зроблено, як засвідчував Головкін, для того, щоб «малороссийский народ, что при вас войска, был в доброй надежде; тако же и неприятель имел пострах». 1 січня Скоропадський надіслав листа до Меншикова з проханням сприяти козакам Стародубського полку, що на той час перебували у містах Бихові та Чаусові. 26 січня 1709 р. Г. Головкін писав до І. Скоропадського, що «естли неприятель еще здесь в Украйне замешкает и завеснует, то чаем, что не без трудности ему будет в провианте и в фураже, и принужден будет для того иттить и в половодье за Днепр... и то извольте, ваша вельможность, по располонии Днепра приказать изводить к Киеву». 21 лютого Б. Шереметев наказав промосковському гетьману відправити своїх розвідників на Січ для вивідування політичних настроїв запорожців.

У період з лютого до квітня 1709 р. козаки Скоропадського брали участь у локальних сутичках зі шведами поблизу Лохвиці і Голтви. Також у березні гетьман отримав від Б. Шереметева наказ перекрити заслонами лінію Манжаліївка — Поток — Кременчук — Омельники, щоб не дати можливості запорожцям учинити раптовий напад на російську армію. Одночасно І. Скоропадський наказав корсунському полковникові А. Кандибі пильно слідкувати за тим, як поводить себе правобережний полковник Самусь, а також вислати розвідників до Січі із завданням дістати інформацію про наміри запорожців.

Невдовзі лівобережному гетьману царське командування поставило завдання перекрити Карлу XII сполучення з Річчю Посполитою й розташуватися у районі між річками Псел та Сула. 24 травня І. Скоропадський отримав наказ рухатися з підлеглими йому полками до містечка Сорочинці для кращого зв'язку з основними військами Петра I. До того ж козакам наказувалося знищувати всі запаси провіанту і фуражу на шляху пересування шведів, а також виставити вздовж річки Псел «роз'їзди та караули». Наприкінці травня Скоропадський отримав наказ від Головкіна оголо-

сити усій старшині та жителям Лівобережної України указ Петра I про «зраду» за-порожців та зруйнування російськими військами Запорозької Січі. Крім того, російський урядовець зазначав, що «ради лутчаго о том известии всему малороссийскому народу велено тех универсалов несколько сот напечатать, и пришлю оные для розсылки во весь малороссийский народ к вашей вельможности вскоре».

8 червня 1709 р. головні сили Скоропадського знаходилися поблизу містечка Богачки, а незадовго до Полтавської битви вони перемістилися у район Будищ та Решетилівки й підійшли до села Жуки. Відомо, що перед початком вирішальної битви зі шведами під Полтавою Петро I, не маючи довіри до гетьмана І. Скоропадського, писав до своїх воєначальників: «...а что атакованіе неприятеля от нас будет, не объявляй (І. Скоропадському), дабы не пронеслось, но секретно сіе дело держи». Більшість із майже 8 тисяч козаків І. Скоропадського, які під загрозою проведення репресій стосовно них і їхніх сімей (зокрема жінки і діти багатьох українських старшин знаходилися в ролі заручників у Глухові та Лебедині) перейшли на сторону Петра I, також не брали безпосередньої участі в Полтавській битві. Хоча, можливо, що певна їх кількість була поставлена на один з флангів поряд із драгунами, коли в ході Полтавської битви російські полки вивели перед ретраншементом. Відомо також, що напередодні «генеральної баталії» московський цар у листі від 23 червня наказував своєму регіментареві: «...Дабы... весьма того накрепко смотрели, чтобы оных шведов за Днепр не перепустить».

Цікавим фактом залишається те, що з табору І. Скоропадського в розташування шведського штабу напередодні вирішальної битви надійшла записка з пропозицією підтримати короля Карла XII Густава і гетьмана Мазепу. Очевидно, передбачаючи такий розвиток подій і не довіряючи «зрадливым черкасам», Петро I залишив полки Скоропадського в ар'єргарді своєї армії та наказав 6 драгунським полкам на чолі з А. Волконським здійснювати за ними спеціальний нагляд.

Отже, під час Полтавської битви лівобережні козаки Скоропадського знаходилися поза межами головного театру бойових дій. Разом з тим вони брали участь у переслідуванні розгромлених військ Карла XII, коли ті відступали до Дніпра в район Переволочної, отже, брали участь у сумнозвісній Полтавській битві. Адже згідно з теорією і практикою військової справи битва складається не лише з «генеральної баталії», але й з підготовчого та заключного етапів. До речі, завершальний етап вважається не менш важливим за два перших. Відомо, що 10 липня 1709 р. цар Петро I запросив гетьмана І. Скоропадського разом зі старшиною у свій похідний намет і нагородив їх золотими медалями та пожалував 100 тисяч рублів на «разделение войска». Перед тим, 3 липня, граф Г. Головкін звертався з розпорядженням до Скоропадського направити листа до чигиринського полковника Галагана та брацлавського полковника Іваненка з наказом «переловити» шведського короля Карла XII та гетьмана Мазепу. Пізніше Головкін повідомляв Скоропадського про розгром залишків шведської армії на чолі з генералом Левенгауптом поблизу Переволочної, з чого можна зробити висновок, що Скоропадський там не був присутній. Це підтверджував і лист О. Меншикова до лівобережного регіментаря. Невдовзі Г. Головкін просив І. Скоропадського переправити його листи до кримського хана та очаківського бейлербея,

яких, очевидно, російський урядовець просив не сприяти шведському королю та видати Мазепу царю Петру I. Лівобережний гетьман виконав розпорядження московського «канцлера», але натомість надіслав до нього генерального писаря Савича, який передав Головкіну «пункти» від Війська Запорозького до Петра I, а також прохання надати «жалувану грамоту на уряд гетьманський і маєтності, що належать до булави» І. Скоропадського.

Перемога, здобута російською армією під Полтавою, дала можливість Петру I відкинути декларовану турботу про збереження українських «прав і вольностей» та юридично закріпити присутність при гетьманському дворі царських резидентів. Згідно з царською інструкцією від 18 липня 1709 р. вони мали такі права: по-перше, контролювати зовнішньополітичні кроки гетьмана І. Скоропадського і не дозволяти йому призначати старшин на українські уряди без згоди з царем; по-друге, слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; по-третє, нейтралізувати агітацію прибічників І. Мазепи. Царський резидент при гетьманському уряді А. Ізмайлов також отримав таємну інструкцію від свого монарха, де йому ставилося в обов'язок «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине, и в полковнике никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами...» Одним із найголовніших завдань, яке поставив перед І. Скоропадським московський цар Петро I, було «верстать» українських козаків у російські драгуни.

Сучасники лівобережного гетьмана І. Скоропадського неодноразово говорили про його маріонетковість, тобто повну залежність від Москви. Так, наприклад, у 1710 р. один із гетьманських слуг розповідав чигиринському сотнику про те, що його патрон не має ніякої реальної влади, адже російський резидент не тільки перевіряв усю його кореспонденцію, але й вирішував за гетьмана усі державні питання. Про те, що позбавлення Скоропадського владних повноважень робилося цілеспрямовано й заплановано з боку Москви, свідчать, наприклад, слова київського «генерал-губернатора» князя Д. Голіцина: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами...»

З цього часу у військовій справі гетьман І. Скоропадський став виконувати накази не лише царя Петра I, але і Д. Голіцина. У 1710 р. цар Петро I наказав гетьману І. Скоропадському надати 6 тисяч козаків «ради строения фортеции» на печерських пагорбах у Києві. У січні наступного року за розпорядженням канцлера Головкіна лівобережний регіментар додатково надав у розпорядження київського військового губернатора Д. Голіцина 2 тисячі козаків для рубки і привезення на фортечні потреби лісу. Певна кількість городових козаків у той же час допомагала укріплювати фортечні мури в Глухові.

У зв'язку зі вступом у Північну війну на стороні Шведського королівства Османської імперії на початку 1711 р. І. Скоропадський підготував кілька полків (близько

2000 козаків) для відправки до Приазов'я для охорони кордонів Російської імперії від нападу турків, а сам з основними силами та російськими військами генерала Бутурліна виступив у пониззя Дніпра в напрямку Криму, щоб протидіяти татарським військам. Також 4-тисячний загін на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом влився до російської армії на чолі з Петром І, яка готувалася до походу вглиб Молдавського князівства. У той же час І. Скоропадський за наказом царського уряду намагався протидіяти спробам наступника Мазепи гетьмана П. Орлика оволодіти Правобережною Україною. У квітні 1711 р. в листі до Д. Голіцина Скоропадський пропонував переселити на лівий берег Дніпра жителів Корсуня, Чигирина, Кальниболота і Лисянки.

З огляду на підписання Прутського трактату та у зв'язку з підтримкою правобережним українським населенням П. Орлика, у вересні 1711 р. Петро І видав указ, який зобов'язував козацьких полковників «Задніпровської України» зі своїми полками перейти в «Малу Росію». У зв'язку з цим наприкінці грудня 1711 р. — на початку січня 1712 р. І. Скоропадський видав кілька універсалів про переселення на Лівобережжя жителів Правобережної України. Незважаючи на такі дії лівобережного гетьмана, московський цар так само як і під час Полтавської битви не довіряв І. Скоропадському, підозрюючи, що той може об'єднатися з П. Орликом. Саме тому до місць дислокації основних сил лівобережного козацького війська у Гадячі, Сорочинцях, Золотоноші та Чигирині були введені російські підрозділи.

Протягом 1712–1713 рр. основні сили лівобережної частини Українського гетьманату були підтягнуті до Києва. Тут вони перед загрозою ймовірного походу Османської імперії на місто укріплювали захисні споруди й Печерську фортецю, а також готувалися для відсічі нападу військ гетьмана П. Орлика та хана Девлет-Гірея на Правобережну Україну. У цей час лівобережний регіментар І. Скоропадський виконував розпорядження фельдмаршала Б. Шереметева, який з приводу підготовки походу проти татар у 1713 р. писав до гетьмана: «Дабы в оном походе были вся старшина и реестровые козаки сами, а наемщиков отнюдь никто за себя не посылали...» Слід зазначити, що російський воєначальник мав право безпосередньо давати накази українським старшинам. Зокрема восени того ж року лубенському полковнику В. Савичу наказувалося ретельно охороняти переправи вздовж Дніпра, а переяславський полковник С. Томара мав «разъезды, пасы и форпосты по реке Днепру и в прочих местах, где есть опасность от неприятеля, содержать обще в крепком осмотрении». Одночасно протягом 1713–1714 рр. близько 12 тисяч козаків були задіяні на будівничих роботах з укріплення фортець у Глухові, Ніжині, Чернігові, Переяславі та Полтаві. Як зазначали історики, перемога Московської держави у Полтавській битві спричинила «радикальну зміну поглядів військових діячів Петра І на військового значення та здібність військових кадрів — спеціально в справі використання козаків на незвичних фортифікаційних роботах».

Незважаючи на те, що після російсько-турецького миру 1714 р. напруга на південних кордонах Московської держави та Лівобережної України зменшилася, українське козацьке військо продовжувало брати участь у багатьох воєнних подіях. Так, у 1715 р. гетьман І. Скоропадський отримав наказ від Петра І зосередити свої підрозділи

поблизу Києва. Наступного року вони передислокувалися до Гадяча, який оберігали від нападу кримської орди. В очікуванні нових набігів татар у 1716 р. лівобережному гетьману наказувалося розташувати козацькі полки «в пристойных местах» і узгоджувати свої дії з губернатором Д. Голіциним. У лютому 1718 р. за царським наказом Скоропадський вислав 6 тисяч козаків на Дон у підпорядкування бригадира Кропотова, що готувався до походу проти татар.

У 1716 р. козацький загін на чолі з генеральним хорунжим І. Сулимою було відправлено у донські степи будувати укріплення проти вторгнень ногайців Кубанської орди. Протягом 1718–1721 рр. українські козаки Скоропадського вели будівельні роботи з прориття водного каналу між Доном та Волгою, зведення фортець в Астрахані та Царицині. У листопаді 1718 р. вийшов царський наказ про направлення на будівництво Ладозького каналу поблизу Петербурга (з'єднував річки Волхов та Неву) козаків із Київської губернії — по одному чоловіку від семи дворів. Через два роки, 17 грудня 1720 р., Петро I уже наказував гетьману І. Скоропадському направити на будівництво Ладозького каналу 10 тисяч українських козаків. У 1721 р., в останній рік Північної війни, з метою оволодіння південним узбережжям Каспійського моря українські козаки під проводом наказного гетьмана Д. Апостола були відправлені до берегів річки Сулак у т. зв. Терський похід.

На початку 1720-х рр. у Київському, Чернігівському, Переяславському, Ніжинському, Прилуцькому, Стародубському, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому та Полтавському полках нараховувалося 55 тисяч 241 козак (із них 16 тисяч 540 піших та 38 тисяч 701 кінних), хоча кількісний склад задіяного у подіях Північної війни 1700–1721 рр. козацького війська був набагато меншим і не перевищував 25 тисяч воїнів. Найбільш активно у воєнних діях брали участь 5 найманих полків, у кожному з яких нараховувалося від 600 до 1000 козаків.

Слід також зазначити, що якщо протягом 1708–1714 рр. російський монарх Петро I ще використовував (хоча й дуже обережно, доручаючи контроль над ними російським підрозділам) козацькі війська гетьмана Івана Скоропадського під час бойових дій, то в міру зменшення військової небезпеки цар став дивитися на козацтво Лівобережної України лише як на допоміжне військо та робочу силу й в основному почав використовувати козаків на фортифікаційних і каналних роботах.

Підсумовуючи, відзначимо, що цар Петро I з огляду на успішний для нього розвиток Північної війни зрадив своїм монаршим зобов'язанням, які він привселюдно давав усьому «малоросійському народові» та його новообраному правителю гетьманові І. Скоропадському у своїх грамотах від 1 та 6 листопада 1708 р. («А Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, обещаем вам, верным нашим подданным, тому вольными гласы новообранному гетману, тако ж и генеральной старшине, полковникам, ясаулам, сотникам и всей полковой старшине, и всему Войску Запорожскому, Нашим, Царского Величества, словом все вольности, права и привилегии, которые вы от времени принятия блаженные и достохвальные памяти отца Нашего, Великого Государя, Царя и Великого Князя, Алексея Михайловича всея Великие, и Малые, и Белые России Самодержца, под свою великодержавную руку, гетмана Богдана Хмельницкого, с Войском Запорожским и со всем малороссийским наро-

дом, и потом при Нашем, Царского Величества, государствования, гетманы и все войско имели, свято, ненарушимо и цело содержать...»).

Недотримання монарших зобов'язань стосовно «прав і привілеїв» українського гетьмана та станів Лівобережної України, як уже зазначалося, проявилось відразу ж після Полтавської битви, коли до Скоропадського було приставлено царського стольника А. Измайлова (пізніше його замінив на цій посаді стольник Ф. Протас'єв). Останній, згідно з наданими йому від царя «явними статтями» і «секретними пунктами», мав не тільки доповідати Петру I про все, що робили гетьман та генеральна старшина (тобто виконувати контрольні щодо української адміністрації функції), але й разом з І. Скоропадським «управлять с общего с ним совету». Ф. Протас'єв протягом 12 років резидування при гетьмані цілком свідомо брав на себе гетьманські функції. Тобто, згідно з царськими розпорядженнями, починаючи з кінця червня 1709 р. в Лівобережній Україні всупереч позиції місцевої адміністрації фактично встановлювалося двовладдя.

За наказом Петра I від 22 січня 1715 р. про новий порядок заміщення старшинських «урядів» козацькі полковники в Лівобережній Україні стали призначатися із двох-трьох наданих І. Скоропадським кандидатур лише за царським дозволом із Санкт-Петербурга.

Отже, Петро I як суверен Лівобережної України, по-перше, остаточно ліквідував принцип гетьманської юрисдикції у керівництві полками як адміністративно-територіальними та військовими одиницями гетьманату; по-друге, в українців відбиралася ще одна дуже важлива «вольність», яку перед тим обіцяв захищати своїм «монаршим словом» російський цар, — урядування українських полковників. Розпочалася практика прямого призначення на полковницькі посади російських урядовців, тобто представників не «Малоросії», а «Великоросії». Такими діями російський монарх Петро I зраджував не тільки гетьмана, але й усіх вищих урядовців, які представляли політичні інтереси тогочасного українського суспільства — «запорозьких полковників, осавулів, сотників, отаманів і всю полкову старшину, і все Військо Запорозьке».

Після поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві 27 червня 1709 р. Український гетьманат став розглядатися російським урядом уже не як васальна союзницька держава, а як одна з провінцій (хоча і з залишками багатьох автономних ознак), що дісталася Москві на правах переможця у Північній війні 1700–1721 рр. І хоча маріонетковий уряд гетьмана Івана Скоропадського все ж таки намагався відстоювати «старовинні вольності» козацької України, однак з часом вона почала поступово перетворюватися на обтяжливий «бюрократичний додаток» до державно-політичної системи зміцнілої Російської імперії.

Оскільки у січні 1722 р. гетьман Іван Скоропадський відбув до Москви, він залишив Павла Полуботка наказним гетьманом у Лівобережній Україні. Наприкінці червня того ж року Скоропадський повернувся до України, а Полуботок 1 липня звітував йому про свою діяльність у Глухові. Однак через два дні Скоропадський, що був гетьманом Лівобережної України багато років, помер, і постало питання про його наступника. У зв'язку з цим усім полковникам було розіслано універсал, що був

підписаний генеральною старшиною, про продовження наказного гетьманства Павла Полуботка до того часу, як буде обрано «повночинного» володаря булави згідно з українською владною традицією. Одночасно старшина звернулася до російського уряду з проханням призначити час і місце виборів нового гетьмана. Сенат від імені царя прислав у відповідь грамоту, в якій взагалі не було жодного слова про можливість виборів, а Полуботок називався чернігівським полковником.

*Полуботку-Полуботку,
Наказний гетьмане!
А хто ж тобі гетьманську
Булаву дістане?
Полуботку-Полуботку,
Голубе-соколю!
А як же ж ти підіймешся
За козацьку волю?
Полуботку-Полуботку,
Рідная дитино! —*

так уже набагато пізніше, у ХІХ столітті, видатний український поет Степан Руданський оцінював тогочасну складну ситуацію.

Петро І призначив президентом Малоросійської колегії Степана Вельямінова й відправив його до України з великими владними повноваженнями. Однак головним завданням російського урядовця був нагляд за діями наказного гетьмана Павла Полуботка та української старшини. Перша суперечка між представником Петербурга і гетьманським урядом виникла стосовно податків: Вельямінов хотів збирати на користь царя великі хлібні та грошові збори, а Павло Полуботок не бажав цього робити. При цьому наказний гетьман посилався на те, що від часів правління Богдана Хмельницького такої практики не було. Більш того, Полуботок видав універсал про скасування податків, які запроваджувалися Малоросійською колегією. Це було дуже сміливим кроком з його боку, адже він протистояв не тільки президенту колегії Вельямінову, але й самому царю Петру І. Тим же універсалом наказний гетьман запроваджував у Лівобережній Україні новий судовий устрій.

28 грудня 1722 р. цар повернувся з Астраханського походу до Петербурга. Павло Полуботок наказав скликати делегатів від усіх полків та значного військового товариства до Глухова, щоб скласти відповідний лист-прохання (чолобитну) від їхнього імені та відвезти його Петру І. 30 січня наступного року до Москви, де перебував цар, відправилася поважна делегація на чолі з В. Кочубеєм та Г. Грабянкою. Вони мали погодити термін обрання нового гетьмана та прохати царя скасувати указ про впровадження спеціальних російських комендантів в українських містах тощо.

23 квітня 1723 р. російський цар видав указ про обмеження прав наказного гетьмана за рахунок збільшення повноважень Малоросійської колегії. Через це в Україні почалися заворушення, які підтримувалися старшиною та Павлом Полуботком. 22 травня наказний гетьман разом з найближчим оточенням виїхав до

Петербурга, де подав «чолобитну» цареві з проханням відновити старовинні «права і вольності» Українського гетьманату. У відповідь Петро I наказав заарештувати сміливців, їх почали допитувати із застосуванням тортур. Саме тоді серед українського народу стали поширюватися чутки, що гетьмана допитував сам Петро I. Народ, а за ним і поети вкладали у вуста Полуботка такі слова, які він начебто промовив у відповідь (інтерпретація С. Руданського):

*Знаю й бачу тепер, царю,
Що ти без причини
Підійнявся на погибель
Мої України.
І всі царські укази
Хочеш попалити,
І всі вольності козацькі
Хочеш потопити.
І козаків, як худобу,
На роботу гониш,
І над ними «Вічну пам'ять»
По болотах дзвониш...
І гетьмана обирати
Нам не дозволяєш,
І судити судців своїх
З Москви посилаєш!
І нас судять без закону,
Без всякого права;
Чи вже ж тобі за то, царю,
Буде яка слава?
Але нехай мені буде
Вільно і сказати,
Що нічого тобі, царю,
З України ждати.
Україна — не дитина,
Вона волю має,
А вільного не неволя —
Правда пригортає.
Тепер кажи мені, царю,
Хоч залізо терти,
Хоч у тюрмі холодній
Із голоду мерти;
Усе їдно мені, царю,
Тільки б не видати,
Як та бідна Україна
Буде пропадати!..*

18 грудня 1724 р. Павло Полуботок помер від тортур, фізичного виснаження і загострення хвороб у в'язниці Петропавловської фортеці. Його поховали на кладовищі поблизу церкви св. Сампсонія Прочанолубця на Виборзькій стороні (зараз — Сампсонівський собор). 17 лютого 1725 р. у головному соборі тогочасної української столиці місті Глухові була відправлена панахида за наказним гетьманом.

Однією з легенд, які почали супроводжувати замученого гетьмана після його смерті, став міф про існування «бочок із золотом» Павла Полуботка. Вони начебто на початку 20-х років XVII ст. опинилися в одному з банків Лондона, де й були залишені під великий річний відсоток. Можливо, що цей скарб і справді існує, але... не в далекій Англії, а у нас — в Україні.

Взагалі скарби на території України існували з давніх-давен. Очевидно, проблема приховування найціннішого, а потім його пошуків хвилювала людство вже з часів його виникнення. Про те, чому одні українці ховали скарби, а інші їх шукали, дуже цікаво написав у книжці «Скарби знайдені і незнайдені» відомий вчений Михайло Брайчевський. «Хто в своєму житті не чув про таємничі скарби, заховані невідомо ким в заповітному місці; скарби, що становлять собою незліченне багатство і тільки чекають, аби хтось сміливий і винахідливий знайшов їх і повернув до життя?» — запитував історик. І це дійсно так. Хіба у вашому селі чи місті не переповідають з покоління в покоління старовинні легенди про захований десь там («у криниці», «на кладовищі», «в підземеллі», «у фундаменті», «під дубом», «поблизу церкви», «на острові», «на болоті») якийсь неймовірний скарб, що складався з історичних коштовностей («бочки із золотом та сріблом», «скрині з діамантами», «старовинних пергаментів», «дорогоцінної зброї»), які тільки може уявити собі людський розум.

Українські етнографи та історики у XIX ст. записали чимало народних легенд і переказів про численні козацькі скарби. Серед цих оповідок, уміщених вже у наш час у збірнику «Савур-могила», бачимо такі назви: «Скарб на острові Таволжаному», «Золотий глек», «Скарби на острові Кухарському», «Льох із козацьким скарбом», «Скарби на островах Пуринових», «Як невістка забрала свекрів скарб», «Скарб на могилі Гострій», «Чим дістають скарб із землі», «Кому давався скарб», «Як Ничипір вільхівський скарб шукав», «Чарівна скриня», «Скарби на могилах високих», «Вовки охороняють скарб» та багато інших, які свідчили про існування незнайдених величезних скарбів.

Під час конфіскації майна у Полуботка (а він був одним з найзаможніших людей України!) було вилучено дуже багато золотих і срібних речей. Цей факт і породив чутки, що потім перетворилися на легенди про «золото Полуботка». Вони переказувалися з покоління в покоління і доповнювалися все новими і новими фантастичними подробицями. Правдоподібності додавало те, що частину золотих монет, прикрас та посуду наказний гетьман і справді міг заховати — швидше за все за козацьким звичаєм закопати у малодоступному місці. А легенда про переховування багатства у лондонському банку Ост-Індської торгівельної компанії народилася вже в середині XIX століття. До речі, останній прямиий нащадок гетьмана по чоловічій лінії помер у 1752 р. — це був один з його племінників.

На початку 1720-х рр. Павло Полуботок був одним із найбільших землевласників в тогочасній Гетьманській і Слобідській Україні. Полуботку належало близько 2 тисяч селянських дворів, садиби у Чернігові, Гадячі, Любечі, Лебедині, Михайлівці, Коровинцях, Оболоні, Боровичах. Він мав невелику бібліотеку, колекцію картин, ікон та зброї. За свідченням Якова Марковича, Полуботок цікавився історією і упорядкував коротку «Хроніку», що охоплювала події в Україні протягом 1452–1715 рр. Він також був благодійником і покровителем чернігівського Вознесенського собору.

Влітку 1727 р. уряд Петра II, зважаючи на зростаючу напруженість російсько-турецьких відносин і підготовку до нової війни, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Царський уряд ліквідував першу Малоросійську колегію і дозволив обрати у Лівобережній Україні нового гетьмана.

1 жовтня 1727 р. на Генеральній раді у місті Глухові 73-річного козацького полководця Данила Апостола було обрано гетьманом. За проведенням виборів наглядав таємний царський радник Федір Наумов.

У 1728 р. новообраний гетьман їздив на коронацію нового імператора Росії Петра II, де подав петицію про відновлення державних прав України на основі Березневих статей 1654 р. У відповідь на гетьманське звернення російський уряд видав так звані «Рішительні пункти» 1728 р. Вони значно обмежили гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України.

Одним з перших кроків Данила Апостола на гетьманській посаді стало реформування судової системи. 13 липня 1730 р. була обнародована спеціальна інструкція судам, яка розділяла обов'язки полкових, сотенних і сільських судів. Розпочалася також складна робота з укладення єдиного зводу законів Українського гетьманату. За мужність, відвагу й на відзнаку таланту полководця російський уряд удостоїв Данила Апостола у 1731 р. однієї з найпочесніших нагород імперії — ордена Олександра Невського. У 1732 р. за наказом з Петербурга гетьман відправив до Польщі 11-тисячний козацький корпус, який мав підтримати сходження на королівський трон сина Августа II. На початку 1733 р. 10 тисяч козаків і 10 тисяч селян під командуванням сина гетьмана Петра Апостола працювали на будівництві Української укріпленої лінії, що простягалася від Сіверського Дінця до Дніпра.

Весною 1733 р. гетьман переніс інсульт, у результаті якого в нього паралізувало ліву руку і ногу. За короткого покращення здоров'я гетьман знову почав займатися державними справами, однак хвороба і поважний вік призвели до його смерті на початку 1734 р. Похований був у містечку Сорочинцях (тепер Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області) у зведеній за його кошти церкві Преображення Господнього.

Період з 1708 р. до 1782 р. в історії козацтва називають «Глухівським», бо протягом цього часу столицею Гетьманщини було місто Глухів. Минуле столичного міста неможливо уявити без активної діяльності тут протягом 1727–1734 рр. гетьмана Данила Апостола. У Глухові знаходилися важливі державні інституції: Генеральна військова канцелярія, перша Малоросійська колегія, правління Гетьманського уряду, а також друга Малоросійська колегія. У цей час у Глухові були збудовані величні

православні храми, серед яких Троїцький собор, Спасо-Преображенська, Вознесенська, Анастасіївська та інші церкви.

За гетьманування Данила Апостола Глухів продовжував розбудовуватися, в ньому зводилися нові адміністративні будівлі та православні храми. Як дослідили історики, гетьманська резиденція займала цілий квартал у південно-східній частині Глухівської фортеці. Після смерті гетьмана Апостола у 1734 р. російський царат знову скасував гетьманський уряд в Україні, але козацька старшина продовжувала наполегливо відстоювати свої права. Протягом кількох років у Глухові працювала спеціальна правничка комісія, яка у 1743 р. виробила самобутній вітчизняний правничий кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

У XVIII ст. в столичному Глухові існували поважні освітні установи, велика бібліотека, театр, хор, оркестр тощо. З містом назавжди пов'язані імена таких видатних культурних діячів нашої країни, як філософ Яків Козельський, історик Петро Симонівський, письменник і вчений Федір Туманський, композитори Максим Березовський та Дмитро Бортнянський, поети Семен Дівович та Опанас Лобисевич, мемуаристи Микола Ханенко та Яків Маркович, художники Антон Лосенко та Григорій Стеценко, ботанік Григорій Соболевський, етнограф Іван Кульжинський та багато інших.

5 лютого 1734 р. у Спасо-Преображенській церкві з великими почесними поховали гетьмана Данила Апостола і з того часу її стали називати «гетьманською усипальницею». Цей величний храм був кам'яним і складався з трьох престолів — центрального, в ім'я Преображення Господнього, північного — Покрови Пресвятої Богородиці, південного — Животворящої Трійці. Підлога у церкві була залізною і складалася із кованих квадратних плит. У храмі знаходився багато оздоблений сусальною позолотою різьблений з дерева іконостас. Справа від іконостаса на боковій стіні висів різьблений з дерева й пофарбований у декілька кольорів гетьманський герб Данила Апостола.

У 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна видала указ про відновлення гетьманського уряду. В умовах абсолютистської Російської імперії на центральному майдані Глухова у лютому того ж року за участю представників усіх станів Лівобережної України відбулися вибори нового гетьмана, у результаті яких правителем автономії став Кирило Розумовський, а 13 березня 1751 р. російська імператриця вручила йому владні гетьманські клейноди — булаву, прапор, бунчук, печатку та литаври. У Петербурзі за відносини з Українським гетьманатом стала відповідати Колегія іноземних справ Російської імперії. Однак у 1756 р. українців знов підпорядкували Сенату.

Своє гетьманування Кирило Розумовський розпочав з того, що скасував різні обтяжливі збори з населення Лівобережної України. Він ліквідував митниці між Україною та Росією, що полегшило життя купців, але зменшило доходи до скарбниці Українського гетьманату. Великою пільгою для козацької старшини став гетьманський дозвіл на виробництво горілки.

Однією з найголовніших справ Розумовського на гетьманській посаді стало реформування судового устрою України. В універсалі від 17 листопада 1760 р. Кирило

Розумовський впровадив виборність членів Генерального суду (до нього мали входити виборні представники від старшини кожного полку). Генеральний суд став також вищою апеляційною установою та почав наглядати за місцевими судами. Полкові суди перетворювалися на гродські (тобто міські, обласні), а в кожному полку запроваджувалися ще й підкоморські (розглядали земельні справи) та земські (цивільні) суди.

У 1760 р. за дорученням Кирила Розумовського було підготовлено проект заснування в столичному Батурині університету за європейським зразком. Однак імператриця Катерина II заборонила впровадження цього навчального закладу, так само як і не дозволила перетворити Києво-Могилянську духовну академію на світський університет. Більш того, імператриця навіть хотіла віддати гетьмана до суду за те, що він хотів просвіти для своїх земляків.

Окрім впровадження університетів Кирило Розумовський опікувався навчанням здібних юнаків з України та всіляко підтримував їх у подальшій кар'єрі. Зокрема так трапилось, коли у 1760 р. за поданням М. Ломоносова з Петербурзького університету хотіли виключити Семена Дівовича та Опанаса Лобисевича. За наказом Кирила Розумовського як президента Академії наук українців було поновлено у навчанні. У лютому 1761 р. Семен Дівович був призначений перекладачем до Генеральної канцелярії в Глухові, а наступного року він написав знамениту політичну поему під назвою «Разговор Малороссии с Великой Россией». У ній він висунув принципіву на той час ідею — Україна (Мала Росія) не увійшла до складу Росії як її підлегла складова частина, а зберегла свої давні «вольності» і залишалася рівноправною з нею країною. При цьому вона визнавала владу царя як спільного монарха:

*Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе, государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах...*

У цій поемі, що розійшлася в списках серед впливових українських родин, була викладена історія України від найдавніших часів до середини XVIII ст. Семен Дівович написав її під впливом розмов з гетьманом Кирилом Розумовським, а можливо, і за його дорученням. Твір цей «козакоцентричний», адже героїзував історію українського козацтва, починаючи від 1516 р. (діяльності Преслава Лянцкоронського) й закінчуючи 1750-ми рр., коли гетьманську булаву отримав Розумовський. У поемі доводилося, що українська старшина має такі ж права на різні привілеї, як і російське дворянство.

Поему було написано у формі полеміки між Україною («Малою Росією») та Росією («Великоросією»). Остання ставить ряд запитань «Малоросії», метою яких є применшення ролі українців та показ їхньої державно-політичної неспроможності.

А Україна гідно відповідає про свою окремість, рівноправність з Росією, заслуги перед імперією та законність її історичних, правових і моральних обґрунтувань самостійності. Переможцем у цьому непростому диспуті залишається Україна. Тому не випадково під час розповсюдження списків поеми Дівовича серед української та російської інтелігенції начальник жандармської канцелярії Дубельт написав на одному з копійованих рукописів: «Якби я був цензором, не допустив би цього друкувати, тому що тут є образа Росії, образа й Україні: перша ставить дурні питання, а друга вихваляє себе, як стара баба, й нарешті її серце знемагає від нашого ярма!»

*Но как ты, так и я вместе соединялись,
Каждая из нас своими полками бивалась;
А к иным местам посылана я и одна,
Текли где с кровью лето, осень, зима, весна, —
Видели много четыре те года части,
В какие гнала я неприятелей страсти.
Не отнимаю сих от тебя воинских хвал,
Сорван тобой не один неприятельский вал,
И что к твоим принадлежит силам, то твое,
А что к моей воинской славе, то тож мое.*

Такими словами вихованець Петербурзького університету протестував проти централізаторської політики Російської імперії, яка нівелювала військово-політичні здобутки українців. Видатний український історик Михайло Грушевський називав військових канцеляристів доби гетьмана Кирила Розумовського, серед яких виділявся зокрема Семен Дівович, козацькою інтелігенцією, яка готувала національне українське відродження ХІХ століття.

Дуже велику увагу Кирило Розумовський надавав розвитку господарства. У Батурині та Глухові були зведені цегляні та лісопильні заводи, у Почепі — пороховий завод, у Батурині і Нових Млинах — текстильні фабрики. Тоді ж в Україні запрацювали заводи з виробництва листового срібла і золота, кінний завод, а також свічні, миловарні, дзеркальні та керамічні фабрики.

У 1762 р. Кирило Розумовський на чолі Ізмайлівського гвардійського полку взяв активну участь у дворцєвому перевороті, в результаті якого імператрицею Росії стала Катерина ІІ. З наступного року гетьман почав проводити в Україні військову реформу: у козацькому війську запроваджувалися регулярні частини, а для козаків вводився одноманітний стрій. У вересні 1763 р. гетьман скликав у Глухові велику старшинську раду. На ній було представлено по двоє старшин та по двоє сотників від кожного полку (всього 40 осіб). На раді також були присутні і мали право вирішального голосу 56 бунчукових товаришів і 38 військових товаришів. Було вироблено та затверджено документ під назвою «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії». Після цього було складено ще окрему чолобитну на ім'я Катерини ІІ, де йшлося про запровадження спадкового гетьманства в Україні — після смерті Кирила Розумовського козаки повинні були обирати гетьмана лише з його прямих спадкоємців. Чолобитну до цариці підпи-

сали майже всі полковники та сотники, а також генеральний писар Василь Туманський, генеральний підскарбій Василь Гудович та генеральний суддя Олександр Дублянський.

Відразу чолобитну підписали 130 старшин. Однак збір підписів у полках Українського гетьманату тривав і після від'їзду Розумовського до Петербурга. Зокрема тільки у Лубенському полку було зібрано 87, у Гадяцькому — 91, Київському — 41, Миргородському — 66 підписів. Ось що було написано у відповідній відозві козацтва і шляхетства Лубенського полку до російської імператриці Катерини II про встановлення в роді Розумовських спадкового гетьманства: «Всепресветлейшая Державнейшая Великая Государыня Императрица Екатерина Алексеевна, Самодержица Всероссийская, Государыня Всемиловитейшая. Бьет челом Малороссийского Лубенского полку полковник з полковою старшиною и сотниками и протчими того полку чинами... От начала благоприсоединения Малой России ко Всероссийской Вашего Императорского Величества державе от всех всероссийских монархов утверждено малороссийский народ по узаконенным правам и привилегиям управлять гетманской особе. Как же в сие гетманское достоинство после гетмана Богдана Хмельницкого избрание чинилось всегда новых персон, то до гетмана Скоропадского несколько таких гетманов было, чрез которых не токмо внутри самого малороссийского народа частия несогласия в делах, замешательства, и разныя другия происходили неспокойства, и оттого найпаче малороссийский народ великия претерпевал разорения, но и самой Российской империи причинялись затруднения; к тому же те самые прежние гетманы пры своем гетманском правлении, к чувствительному народному неудовольствию, найпаче о собственной своей, нежели об общей всего народа ползе старания прылагали...»

Глухівська рада та чолобитні українців про запровадження спадкового гетьманства в Україні викликали величезний переляк у Петербурзі, й саме тому російська цариця Катерина II своїм указом від 10 листопада 1764 р. остаточно скасувала посаду гетьмана. Однак козацький устрій продовжував існувати до кінця XVIII ст.

Один з перших біографів Кирила Розумовського Дмитро Бантиш-Каменський відзначав, що «услуги, оказанные Малороссии достойным начальником, останутся неизгладимы в летописях этого края: избавление украинцев от тягостных работ крепостных, внутренних пошлин, разных сборов, разорительных для народа; разрешение свободной торговли между Великою и Малою Россиею; сокращение проволочки в делах, от многих переносов происходившей; уничтожение табачного и других откупов, стеснявших торговлю; излишнего винокурения, истреблявшего лесные угодья, удерживавшего успехи земледелия и скотоводства; возстановление судов земских, гродских и подкоморских, уничтоженных Богданом Хмельницким, который подчинил гражданские дела военным чиновникам, — плоды мудрого и попечительного его управления!»

За наказом і при допомозі Кирила Розумовського в Україні було збудовано чимало православних церков, зокрема у Козельці протягом 1752–1763 рр. було зведено величний храм Різдва Богородиці за проектом італійського архітектора Б. Растреллі. У Києві й до цього часу височіє Маріїнський палац, збудований Растреллі для про-

живання там графів Розумовських. У Петербурзі на річці Мойці і зараз знаходиться палац Розумовських. Величні палаци родини Розумовських були збудовані в австрійському Відні та українському Батурині. Кирило Розумовський довгий час відбудовував спалений росіянами у 1708 р. Батурин. Там він постійно проживав з 1794 р. та помер 15 січня 1803 р.

Гетьмана Кирила Розумовського поховали у склепі в церкві Воскресіння Христового, що була збудована перед тим на його кошти. Над похованням установили пам'ятник Кирилу Розумовському з написом, де не згадувалося про його гетьманування: «Здесь покоится тело его сиятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора, действительного камергера и орденов российских святого апостола Андрея Первозванного, святого Александра Невского, польского Белого орла и голстинского святыя Анны кавалера графа Кирилла Григорьевича Розумовского, родившегося в 1728 году марта 18 дня, скончавшегося в Батурине в 1803 году генваря 9-го, в семьдесят четыре года, девять месяцев и двадцать два дня». Вже у наш час була встановлена спеціальна меморіальна дошка біля входу до Свято-Воскресенського храму в Батурині: «На цьому місці в Свято-Воскресенському храмі-усипальниці похований великий син свого народу, останній гетьман України Кирило Григорович Розумовський. Народився 18. III. 1728 р. в с. Лемеші. Помер 9. I. 1803 р. в м. Батурині. Храм побудований його коштом».

Від часів правління Богдана Хмельницького Кирило Розумовського відділяло рівно сто років. Начебто й не дуже багато з історичної точки зору. Але наскільки різними були ці два гетьмани та наскільки сильно змінилася країна, якою вони правили! Звичайно, що гетьман Хмельницький хоч і визнав над собою «високу руку» московського царя, але, по суті, був незалежним правителем і діяв вільно на зовнішньополітичній арені. Натомість Кирило Розумовський хоча й здійснював ряд реформ у політичній, судовій, економічній та освітній сферах Українського гетьманату та намагався запровадити спадкове гетьманство, все ж таки був надзвичайно залежним від рішень Петербурга. Це засвідчив і указ Катерини II про скасування гетьманського уряду в 1764 р., що, однак, не означало зникнення з карти світу козацької України.

У XVIII ст., після закріплення на берегах Балтійського моря, Російська імперія з новими силами почала воювати з Османською імперією за право бути одним з господарів Чорного моря. Війна з Туреччиною 1735–1739 рр. відзначалася тим, що до складу російської армії безпосередньо включалися козацькі полки з Лівобережної України (Гетьманщини), Слобожанщини та Запорозької Січі. Згідно з військовим реєстром 1739 р. українців нараховувалося 32 тисячі осіб. Хоча ця війна закінчилася невдачею для Санкт-Петербурга, однак було здобуто цінний досвід, адже під час бойових операцій російські війська діяли на території Криму.

Саме запорозькі козаки у травні 1736 р. першими перейшли Сиваш і на чолі з кошовим отаманом І. Малашевичем здійснили розвідку боєм у тилу ворога. Через деякий час запорожці розгромили орду одного із заступників кримського хана й захопили його прапор, бунчук і булаву. Під час цього бою загинуло близько 200 січовиків, а всього протягом війни полягло майже 1500 українських козаків. Зокрема

під час здобуття Гезлева (теперішня Євпаторія) у червні 1736 р. було смертельно поранено миргородського полковника Павла Апостола. Також у боях за Крим загинув відомий український літописець, гадяцький полковник Григорій Граб'янка.

16 червня 1736 р. корпус генерал-майора Репніна, у складі якого перебувало близько тисячі запорожців, навіть завоював татарську столицю Бахчисарай. От як високо російський командувач Б. Мініх оцінював дії українців: «...понеже они в марше в неприятельской земле всегда впереди имелись». У наступні роки Запорозька Січ виконувала роль прикордонного форпосту Російської імперії у протистоянні зі Стамбулом за Крим. Крім того, запорожці проводили постійну розвідку боєготовності турецьких і татарських збройних сил та доповідали про це київській і петербурзькій владі. Велику участь українці також узяли і в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., яка, власне, й завершилася укладенням відомого Кючук-Кайнарджийського миру.

14 жовтня 1768 р. Туреччина оголосила війну Росії, а вже 31 жовтня президент Малоросійської колегії (її організували замість скасованого у 1764 р. гетьманського уряду) П. Рум'янцев наказав кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському «...все войско свое устроить... в военный порядок тот час, чтобы готовы вы были к внезапному ополчению». Згідно із сучасними дослідженнями, у ході цієї війни український елемент складав 25 % від складу 2-ї російської армії, яка діяла у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї і Криму, та 10 % від складу діючої на турецькому фронті 1-ї армії. Головним завданням запорожців була форпостна служба, що передбачала проведення розвідувально-диверсійних операцій. Під час бойових дій на Дунаї запорозька флотилія захопила десятки турецьких суден різного типу, велику кількість гармат, зброї, боєприпасів; козаки знищили і захопили в полон тисячі турецьких вояків.

У боях за Крим відзначилася козацька піхота, якою безпосередньо керував кошовий отаман. 5 січня 1771 р. П. Калнишевський за успішні дії проти турків був нагороджений золотою медаллю з діамантами на андріївській стрічці. Разом з ним було нагороджено ще 16 українських старшин.

У цій війні, що привела до укладення Кючук-Кайнарджийського миру, українські ресурси використовувалися ще з більшим розмахом, ніж у попередній. Генерал-фельдмаршал П. Рум'янцев з початком воєнних дій у Криму відразу ж узяв із Малоросійського скарбу (аналог сучасного міністерства фінансів) 100 тисяч рублів асигнаціями на «татарські витрати». Нагадаємо, що один паперовий рубль тоді прирівнювався до срібного. Гроші величезні! На початковому етапі війни канцелярія Малоросійського скарбу переслала до Головної провіантської канцелярії 95 тисяч 337 рублів 52 копійки на потреби «шести драгунських полків, також Генералітету і польової аптеки, і глухівського гарнізонного полку». Після цього військова машина імперії ще неодноразово використовувала українські фінанси.

12 червня 1770 р. Малоросійська колегія видала указ про виділення 4 тисяч рублів для потреб формування одного з підрозділів російського флоту. А через два роки, 22 березня, імператриця Катерина II звеліла українській владі у черговий раз видати на потреби армії 100 тисяч рублів.

Згідно з указом Сенату українці були зобов'язані надавати необхідні кошти для транспортування до театру бойових дій артилерії. З Малоросійського скарбу також постійно видавалися гроші російським офіцерам, які з командами рекрутів рухалися до місця збору основних сил. Треба відзначити й те, що Україна фінансувала придбання для армії Російської імперії великих партій волів, коней та возів. Протягом 1768–1772 рр. зусиллями військової експедиції Малоросійської колегії зібрано «для армій (1-ї та 2-ї) по 5 тисяч пар волів з належним числом погонщиків і 2500 фур». Крім того, на потреби 2-ї армії додатково було придбано 1472 воли і 422 фури загальною вартістю 30 тисяч рублів. Для імперської артилерії українським коштом було закуплено у населення 1269 пар волів з возами вартістю 22 743 рублі 68 копійок. В останній рік війни для придбання російськими офіцерами коней виділено 19 888 рублів 50 копійок. Гроші з українського бюджету також використовувалися для винагороди за успішні бойові операції. З цією метою 23 900 рублів було видано особисто П. Рум'янцеву.

Крім грошей з населення України збирався провіант, робоча худоба, шанцевий інвентар. Неодноразово мирних селян залучали до фортифікаційних робіт, перевезення у діючу армію провіанту і фуражу, організації переправ російських військ через водні перешкоди тощо. Десятки тисяч українців сушили сухарі та заготовлювали для діючої армії сіно. Постійні побори російського командування змусили козацьку старшину на своєму з'їзді ще наприкінці 1768 р. висунути вимогу до імперської влади «О заплате долгов малороссийскому народу».

«Пункты вечного примирения и покоя между империями Всероссийскою и Портою Оттоманскою» — саме так називався мирний договір між Росією і Туреччиною, що був укладений 10 (21) липня 1774 р. в невеличкому селі Кючук-Кайнарджа неподалік від міста Силістрії. З російського боку його підписав генерал-фельдмаршал П. Рум'янцев (до речі, у тексті договору він має титули «Колегии Малороссийской президента» та «малороссийского генерал-губернатора»), а з турецького — верховний візир Мусун-заде Мегмет-паша. Договір складався зі вступу, 28 статей і секретного доповнення. Уже в преамбулі вказувалося на те, що договір має припинити довголітню війну між двома державами. Чому ми на цьому наголошуємо? А тому, щоб у читачів не склалося враження про добровільність переходу під владу Російської імперії тих чи інших земель (про це трохи нижче). Усі територіальні поступки Туреччини на користь російських монархів були зроблені у результаті локальних військових програшів.

Якими ж були ці поступки? Насамперед це «крепости: Еникале и Керчь... с их пристаньми и со всем в них находящимся, тож и с уездами, начиная от Черного моря и следуя древней керченской границе до урочища Бугак и от Бугака по прямой линии кверху даже до Азовского моря, остаются в полное, вечное и неприкосновенное владение Российской империи». Також до володінь Російської імперії відходили замок Кінбурн та місто Азов з навколишніми землями. Ось і всі територіальні надбання, які здобула Росія після виснажливих шести років війни.

Що стосується Криму, то він оголошувався «вольною и независимою областью», якою мала володіти «татарська нація». «Российская империя оставит сей татарской

нации... все города, крепости, селения, земли и пристани в Крыму и на Кубани, оружием ее приобретенные», — відзначалося в третій статті договору. Великою перемогою російської дипломатії було й те, що Туреччина відмовлялася мати на території Криму свої фортеці та військові гарнізони. Таким чином, згідно з положеннями Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. Кримське ханство оголошувалося незалежною державою.

Звичайно, що найголовнішим наслідком російсько-турецького договору 1774 р. стала відмова Османської імперії від протекторату над Кримським ханством, який вона здійснювала з 1475 р. Проголошення Криму «вольною и независимою областю» було лише вдалим дипломатичном задумом Росії. Це робилося лише заради того, щоб, по-перше, дати можливість Туреччині гідно вийти з війни й одночасно відмовитися від Криму; по-друге, повністю оволодіти ханством, яке залишалося без турецької підтримки у майбутньому.

А між тим одним із наслідків укладення між Російською і Турецькою імперіями мирного договору у селі Кючук-Кайнарджа стала ліквідація Катериною II Запорозької Січі. Проекти знищення або перенесення в інше місце цього українського «острівка свободи» виникали у придворних колах ще з середини XVIII ст. Однак військова сила запорожців ще була потрібна для боротьби з турками. Коли ж загроза з боку Стамбула зникла, то відразу ж гостро постало питання і про скасування Січі. Це й було зроблено на початку червня 1775 р. за допомогою 40-тисячного російського війська під командуванням генералів О. Прозоровського і П. Текелії, які поверталися з театру бойових дій.

Цікавим залишається і той факт, що в маніфесті Катерини II про зруйнування Запорозжя поряд з провинами козаків, основна з яких полягала в розбудові ними «посреди Отечества области совершенно независимой под собственным своим неистовым управлением», відзначалося й велика роль запорожців у перемозі Росії над Туреччиною — «немалая же часть Запорожского Войска в минувшую ныне сколь славную, столь и счастливую войну с Портою Оттоманскою сказала при армиях наших отличные опыты мужества и храбрости...» Однак заслуги українського козацтва у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. не стали перешкодою для руйнування Січі та ув'язнення її керівництва. Чверть століття відбув у Соловецькому монастирі кошовий отаман П. Калнишевський, військовий писар І. Глоба помер на заслання у Туруханську, а запорозький суддя П. Головатий — у Тобольську. Так віддячила Російська імперія українцям за їхню участь у боротьбі з турками і татарами за право володіння Кримом. Одним з наслідків Кючук-Кайнарджийського договору стало закріпачення українського селянства, ліквідація останніх залишків самостійності та особливостей політичного устрою України.

Очевидно, що підписаний у селі Кючук-Кайнарджа договір став першим міжнародно-правовим документом, який свідчив про намагання Російської імперії оволодіти Кримом. Але лише у квітні 1783 р. Катерина II підписала рескрипт про його включення до складу імперії. Підкоряючись військовій силі росіян, у липні того ж року зрікся престолу останній кримський хан Шагін-Гірей. Кримське ханство перестало існувати як держава, а на його землях утворилася Таврійська область Ново-

російського краю. До її складу увійшли Кримський і Таманський півострови та землі між Дніпром, Кінськими Водами і Бердою.

Після завершення війни за Крим Росія продовжувала використовувати українські людські й матеріальні ресурси для утвердження там своєї влади. У лютому 1780 року Катерина II наказала «відпустити із прибутків наявних, що у відомстві Малоросійської колегії знаходяться, у диспозицію нашого генерал-поручика і флоту генерала-цехмейстера Ганібала на будівлі, необхідні по флоту нашому чорноморському, 208 640 рублів». Ці гроші, які збиралися головним чином з українського населення, були використані при будівництві морського порту в Севастополі. Десятки тисяч селян та колишніх козаків з України використовували під час різноманітних будівельних робіт у Криму.

Російська імперія, скориставшись під час війни за Крим у 1734–1739 рр. військовою силою українців, невдовзі скасувала гетьманський устрій, що призвело до втрати Лівобережною Україною політичної автономії та перетворило її на звичайну провінцію. Так само імператриця Катерина II діяла й після завершення війни 1768–1774 рр., коли була ліквідована Запорозька Січ, що брала активну участь у боротьбі з турками і татарами. До речі, війни за Крим між тогочасними супердержавами продовжилися і в XIX столітті. Згадаймо хоча б сумнозвісну Кримську війну 1853–1856 рр., під час якої у складі російської армії знову воювало чимало українців.

Через примусові переселення під час Північної війни 200 тисяч козаків та членів їхніх родин українці Київського, Брацлавського та частково Подільського воєводств, яких на початку XVIII ст. було приблизно 2 мільйони 500 тисяч осіб, втратили свою колишню еліту — козацьку старшину. Другу за чисельністю етнічну групу у цих воєводствах на той час становили поляки, яких налічувалося близько 270 тисяч осіб. Вони разом з євреями (приблизно 220–250 тис. осіб) після довгих років війн та існування на Правобережній Україні протягом 1648–1712 рр. інститутів державної влади Гетьманату стали визначати політичне та економічне життя найбільш східних воєводств Корони Польської. Згідно з підрахунками історика А. Перковського, на той час місцева шляхта становила на Правобережній Україні 7,7 % від усього населення, духівництво — 1,5; купці — 0,14; міщани-християни — 1,7; міщани-євреї — 3,5, селяни — 78,7. Одночасно серед селян близько 20 % продовжували вважати себе козаками.

Після скасування владних інститутів Українського гетьманату на Правобережжі представники польського шляхетського стану, за невеликим винятком, зайняли усі вищі державні та земські уряди в Київському та Брацлавському воєводствах. Саме цей факт поряд зі штучним порушенням традиційної соціальної стратифікації цих земель породив т. зв. гайдамацький рух, який розгорнувся на цих землях на початку XVIII ст. і тривав тут близько 90 (!) років. Його учасники, незважаючи на сеймові постанови центральної влади та ухвали місцевих сеймиків, продовжували вперто називати себе козаками. Про це, наприклад, свідчив відомий «Маніфест козаків воєводств Київського і Брацлавського», який згідно з ustalеним порядком був записаний до вінницької гродської книги від 11 березня 1769 р. й підписаний не гайдамаками, а козаками з Київщини, Вінниччини та Черкащини. Цей «Маніфест»

власноручно підписали немирівський козак Олексій Попейко, ваховський осавул Хведько Пузайський, Семен Немирівський з Тульчина, уманський козак з Поланки Роман Романенко, уманський козак з Рижанки Савка Лісовенко, козак з Дашова Яків Семененко тощо. Згідно з проведеною коронними урядниками у 1765 р. люстрацією у Київському повіті однойменного воєводства проживало 1262 козаки, в Білій Церкві — 354, Чигирині — 296, Черкасах — 132, Каневі — 110, Корсуні — 88 козаків. А в 1789 р. у Чигирині проживало вже тільки 38 козаків, а в Богуславі неподалік Білої Церкви — 93 козаки.

Козацькі заворушення активно підтримували й представники найнижчого «посполитого» стану — селяни. Сільське населення східних воєводств Речі Посполитої було залежним від пана-«дідича», хоча й мало мінімальне право на самоуправління, але воно було під постійною загрозою скасування з боку землевласника. Під час існування тут державної системи Українського гетьманату розвиток займанщини, громадського та сьабринного землеволодіння привів до створення нових форм самоуправління. Колективні форми землеволодіння заклали основи організації сільських громад, на які великий вплив здійснювали козацькі традиції управління Україною-Руссю. Звільнившись від «лядської кормиги» у 1650-х рр. та відчувши себе незалежним від шляхетської влади, українське селянство потрапило у сферу впливу нових суспільних еліт — козацтва і духівництва.

Гайдамаччина як явище спротиву польській владі у XVIII ст., очевидно, виникла не в 1717 р., а мала своє коріння ще у повстанні 1702–1704 рр. на чолі з козацькими ватажками Самусем і Палієм. Відомо, що т. зв. друга Хмельниччина була спричинена османсько-польським Карловицьким мирним договором 1699 р., за яким до Польщі відійшли правобережні території України, а також постановами Варшавського сейму 1699 р. про скасування козацтва на Київщині та Східному Поділлі. А завершилася тогочасна «гайдамацька революція» вже наприкінці XVIII ст. із другим поділом Речі Посполитої (1793) та переходом українських земель «з правого боку» Дніпра під владу Російської імперії.

Уже в одному з перших козацько-старшинських документів ідеологічного спрямування, який розповсюджувався на початку повстання 1702–1704 рр., вказувалося на мотивацію цього збройного виступу: «...через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них (польської шляхти), бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути». А в листі наказного козацького гетьмана Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. місцеві селяни, міщани та духовенство закликалися повставати «за весь народ православний український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...» Отже, як бачимо, поруч з економічними («через панщину») та соціальними («бо вже всім ярмо на шиї») причинами висувалися й мотиви релігійного («за весь народ православний»), ранньонаціонального («ляхи з отчизн наших українських відійшли») та політичного («вже більше на Україні не розпоряджалися») змісту.

Після «великого згону» козацтва з Правобережжя на Лівобережжя у 1712 р. протягом кількох десятиліть соціальний склад «гайдамаків» становили маси розо-

рених (інколи просто злюмпенізованих) козаків, селян і міщан. Саме тому в «козакуванні-гайдамакуванні» на початковому етапі виразно окреслювався грабіжницький і розбійницький аспекти. Спочатку загони цих соціальних розбійників були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи шляхту та найнятих нею орендарів і посесорів, які були переважно єврейського походження.

Та чи не найбільш поширеною формою соціального протесту у Правобережній Україні були втечі з панських маєтків та скарги селян на своїх власників, а також посесорів, орендарів, економів тощо. У скаргах до різних адміністративних та судових інстанцій відображалось тяжке становище жителів сіл української частини Корони Польської та висловлювалося прохання зарадити їхньому лиху. Наприклад, волинські селяни зверталися до судових органів з тим, що їх «...якщо хто не піде на відкладену панщину, адміністратор зараз же його кладе і б'є, через що не лише молоді хлопці, а й наші діди утриматися не можуть... Якщо не буде полегшення, то й нам самим тяжко витримувати». Зазвичай селянські скарги залишалися без уваги, й тому селяни переходили до більш рішучих форм соціальної боротьби — повстань.

Період безкоролів'я після смерті Августа II Саса, протистояння нових претендентів на корону, втручання в польські справи російських урядовців спричинили в 1734 р. значний спалах організованого козацького і селянського збройного виступу на українських землях Корони Польської. Користуючись тим, що командування військ Російської імперії, яке перебувало на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських «армій» — підрозділів так званого надвірного козацтва (переважно формувалося з українців) — з проханням виступити проти прихильників шведського ставленика на престол С. Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І. Верлан розпочав збирати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом селян. Окремі джерела стверджували, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. «Вони гублять всі вас своїми податками і зборами і захопили у вас усе те, що було у вас і що повинне було належати вам по праву... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть з нами бити панів...» — звертався до селян один із тогочасних ватажків козацький сотник М. Москаль. Як бачимо, ідея справедливого суспільного строю, де гарантувалася б забезпеченість селян землею і була відсутня панщина, проектувалася саме на козацький стан.

Очевидно, що саме до середини XVIII ст., коли у 1750 р. знову вибухнуло велике повстання гайдамаків, слід віднести відому народну пісню, яка була вперше записана на території Володимирського повіту між 1814 р. та 1819 р. видатним польським етнографом З. Доленгою-Ходаковським (А. Черноцьким). У ній були й такі промовисті рядки:

*Добре було нашим батькам на Вкраїні жити,
Доки не знали наші батьки панщину робити...
Цілий тиждень на панщині, толоку в суботу.
А в суботу на толоку, в неділю на варту,*

*Ой дай мені, орендарю, горілки хоч кварту...
А в неділю із полудня усі дзвони дзвонять,
Осавула з козаками на панщину гонять...*

Пам'ять про часи Хмельниччини досить міцно вкоренилася у свідомість не лише козацтва і православного духівництва східних Київського, Брацлавського й частково Волинського і Подільського воєводств, але і селянства. Яскравим свідченням цього виступає повідомлення ігумена Христонопільського монастиря К. Срочинського за 1766 р. Зокрема він відзначав, що поблизу села Ольшани «обрали собі ватажками кількох козаків і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись учинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись... Селянин, який забрав з церкви гармату з святим таїнством, те переховував у своїй хаті, щоб вона, розуміється, не дісталася в руки уніатів...»

Іноземці, які проїжджали через українські землі Речі Посполитої, неодноразово відзначали жорстоке поводження магнатів з народом. У відомому документі, т. зв. маніфесті «Селянської конфедерації, на ринку в Торчині (Тульчині) знайдений проект після ярмарку 1767 р.», закликалося відновити збройну боротьбу доби Хмельниччини й стати на захист права «успадкування власності на землю, а також права користуватися частиною лісу». Разом з тим невідомий автор цього маніфесту погоджувався: відпрацьовувати панщину 3 дні на тиждень з господарства; виконувати «підводну» повинність (два рази на рік ходити на відстань до 12 миль); платити з робочого коня не більше 3 злотих; отримувати право вільного переходу з помістя в помістя лише за умови, що будуть залишати замість себе іншого господаря. У Торчинській Супліці 1767 р. висувалася і важлива політична вимога — мати право представляти нижчі стани у сеймі Речі Посполитої.

У 1768 р. під керівництвом запорожця М. Залізняка та сотника надвірного козацтва І. Гонти розпочалося одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке в історіографії отримало назву Коліївщини. Воно продовжило традиції попередніх визвольних змагань українців. «Поневаж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу», — заявляв пізніше один із ватажків повстанців С. Неживий про причини збройного виступу проти влади Речі Посполитої.

Походження терміна «Коліївщина» бере свій початок від польських слів «kolej», «ро kolej», «kolejno», що означає несення надвірної козацької служби при магнатських помістях — «sluzba kolejna».

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини стали дії представників Барської конфедерації, що поширилася на території Руського, Белзького, Волинського, Подільського, а також Київського та Брацлавського воєводств. Конфедерати розсилали універсали до місцевої шляхти і навіть селян (відомий документ під назвою «Універсал до хлопів, що закликає до повного підданства», який вийшов з табору конфедератів у 1768 р.), які закликали про перехід у їхнє підданство, але у разі непокори у багатьох випадках силоміць примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Крім того, як свідчили сучас-

ники, релігійні гасла маршалка К. Пуласького відштовхували від себе не тільки православних, але й уніатів (греко-католиків).

Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священиків, спаленням церков. Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «...Від початку Барського шляхетського збурення зазнали великих утисків», — відзначалося у «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського». Канівський міщанин Сидір Іванович свідчив, що «конфедерати нападали на православних, погрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали».

Вступ на Правобережжя в червні 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти барських конфедератів породили у частини пригнобленого люду ілюзію щодо ймовірної допомоги з боку росіян. На той час серед українського населення ходили чутки, що «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються». З іншого боку провідники повстання, очевидно, були причетні до виготовлення фальшивих універсалів, які розповсюджували у містах та селах Київщини і Поділля начебто від імені цариці Катерини II.

У містах і селах Київського і Брацлавського воєводств Корони Польської створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу. Згідно з реляцією сучасника тих подій шляхтича С. Крушельницького, Максим Залізняк написав листа, в якому зазначав, «що належить відібрати Україну в ляхів аж по Случ і Дністер, витяти жидів, Січ наново утворити і в той самий спосіб звільнити козаків від панського ярма». Додаткового дослідження потребує згадування шляхтичів Тучабського і Квасневського про обрання повстанцями «гетьманом і князем Смілянським» Максима Залізняка, «полковником і князем Уманським» Івана Гонту, «радцею Уманщини» козака Уласенка. Сучасники також стверджували, що на певному етапі повстання 1768 р. його керівництво «почало відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів, а по других селах поставили отаманів, які слідкували за тим, щоб хлопство господарювало і працювало на козаків, щоб на них збиралися з хлопства прибутки і щоб увесь отримуваний від них провіант і фураж вчасно доставлявся у військо». За показаннями на допиті запорозького козака Лавріна Кантаржея, «Залізняк всякого їм по достоїнству жалує і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб усі його наглядом були... і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою, а тих, хто не слухається, жорстокими штрафами лякав».

Повстання 1768 р. відзначалося широкою соціальною базою, високим рівнем організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічною спрямованістю. Чи не найголовнішим гаслом повсталих було питання відновлення повноцінного функціонування православної віри. Масовими були випадки, коли козаки і селяни примушували католиків, уніатів та іудеїв перехрещуватися у «свою віру». Один із учасників повстання І. Байрацький 9 серпня 1768 р. на допиті в Києві розповідав, що він воював «за те, що поляки в селі Млієві титареві

Данилу, а як прозвали його, не сказано, за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відсікли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили й іншим благочестивим монастирям руйнування чинили».

«Жителі шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час прийшов. Прийшла пора звільнення від іга та гноблення, які ви терпіли від панів своїх. Зглянувся Бог з високого неба на важку долю, почув ваші сльози і стогін і послав вам захисників, які помстяться за злочини, які заподіяли вам пани. Отже, йдіть на поміч тим, хто хоче вас звільнити, зберегти вашу свободу. Зараз прийшов час розплати за всі ваші муки, побої, вбивства, а також за нечувані знущання, які ви до цього часу терпіли від своїх панів. Посилаємо до вас керівників, яким ви повинні вірити і за якими повинні йти зі зброєю — хто яку має. Залишайте свої хати, дружин і любих дітей. Не будете жалкувати, адже скоро побачите, що Бог послав нам з вами, правдивим, перемогу, і будете вільними панами, коли знищите це зміїне гніздо, тобто ваших панів, які до цього часу п'ють вашу кров...» — проголошував «Універсал до польських селян», який був виявлений під Смілою. Як бачимо, провідними ідеями цього документа був не лише заклик до «розплати», але й питання відновлення «свободи» задля того, щоб бути «вільними панами».

Вражений розмахом повстання у східних воєводствах, сейм 1768 р. ухвалив дві постанови: про відібрання права у магнатів карати своїх підданих та про покарання смертю для шляхтича за вбивство селянина.

Серед причин Коліївщини шляхта називала й «королівську тиранію», що, зокрема, прозвучало у Маніфесті конфедератів від 9 серпня 1770 р.: «...зміцніла і затвердилася тиранія, свідком того піднятий бунт України». Наприклад, Т. Шевченко порівнював Коліївщину з революційними подіями у Західній Європі і так оцінював дії козаків і селян у 1768 р.: «...В чому іншому, а в цьому відношенні мої покійні земляки анітрохи не поступалися перед будь-якою європейською нацією, а в 1768 році Варфоломійську ніч і навіть першу французьку революцію перевершили. Одне, в чому вони різнилися від європейців, — у них (українців) усі ці криваві трагедії були справою всієї нації і ніколи не розігрувалися з волі одного якого-небудь пройдисвіта, подібного до Катерини Медічі, що допускали нерідко у себе західні ліберали».

Повстання козацтва Корони Польської в 1768 р. не було останнім у XVIII ст. У 1789 р. великі заворушення розпочалися у Волинському воєводстві. Показовим був факт захоплення у квітні 1789 р. в полон одного з «волинських гайдамаків». У переліку «речей», які вилучили у затриманого, були «кінь мишастий з кульбакою і череслом», палаш, пістолет, ніж турецький, ладівниця з ладунками, два жупани, свитка, пояс, накидка, шаровари, чоботи, шапка, сорочка та 20 золотих грошима. Цікаво порівняти цей опис спорядження гайдамаки з записами аноніма про події Коліївщини 1768 р.: «Кожний господар [в Україні] був козаком і давав до міліції козака з цілим обладунком козацьким: рушниця, спис, пара пістолетів, порох та кінь». Того ж року в одному з повідомлень на сеймі Речі Посполитої відзначалося, що піддані селяни в Київському воєводстві погрожують бунтом, а «два ченці у Богуславі схоплені, у яких знайдений список — 160 підданих, які підписалися до бунту». Мешканці села Бо-

рове Овруцького повіту на Київщині тоді ж заявили польським урядовцям: «Якщо можна з тих країв усіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія Київського, то знову було б усе добре».

Під час вибуху визвольного повстання українців східних воєводств Речі Посполитої у 1768 р. владна еліта країни згадала про Гадяцьку угоду 1658 р., тобто через 110 (!) років після її укладення. Саме тоді у Варшаві великим накладом було надруковано, а потім і розповсюджено на українських землях брошуру під назвою «Документи прав і вольностей обивателів Корони Польської і Великого князівства Литовського релігії грецької східного вірування слугуючих, порядком років укладених», де наводилися витяги щодо забезпечення функціонування православної церкви та її віруючих не лише з тексту Гадяцької угоди 1658 р., але й відповідні уривки з її сеймової ратифікаційної постанови 1659 р.

Збройні виступи представників визнаних, напіввизнаних та невизнаних станів (козаки, православне духовенство, міщани, селяни) українського населення Корони Польської мали в основі глибинні релігійні, соціальні, економічні, політичні, міжнародні, національні, світоглядні та інші історичні причини. Козацькі повстання у межах Київського, Брацлавського й частково Подільського і Волинського воєводств Речі Посполитої мали своє коріння у попередньому столітті, коли на теренах від «Дніпра до Случі» виник і довгий час існував «альтернативний» владний устрій у вигляді Українського гетьманату.

Після поразки союзницької шведсько-української армії у Полтавській битві та укладення так званих Решетилівських статей гетьманом Іваном Скоропадським з російським царем Петром I козацьке військо було включене до військово-оборонної системи Російської імперії. Незважаючи на це, воно протягом майже усього XVIII ст. продовжувало зберігати певну самодостатність у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командуванні. Козацькі полки як складова нерегулярна частина російської армії підлягали загальноімперській Військовій колегії. Після відновлення у 1750 р. інституту гетьманства гетьман Кирило Розумовський хоч і формально, але вважався командуючим українською армією. З 1764 року вона підпорядковувалася президенту Малоросійської колегії П. Рум'янцеву. Серед нерегулярних частин російської армії, загальна кількість яких на той час була 121 тисяча 101 особа, українське козацьке військо було найчисельнішим — воно нараховувало 55 тисяч 214 осіб (з них 38 701 кінних і 16 540 піхоти). Виконуючи безпосередні військові обов'язки, українські полки взяли активну участь у двох російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 рр.

Територіальний принцип комплектування та мобілізації козацького війська зберігався і у XVIII ст. Однак набір козацьких полків проходив значно повільніше, ніж за доби Богдана Хмельницького, що спричинювалося великою кількістю інстанцій, через які передавалися накази (ордери) російського уряду. Так, наприклад, підготовка 25-тисячного війська Українського гетьманату до російсько-турецької війни 1735–1739 рр. тривала понад три місяці. Вимагалось, щоб запланована кількість виборних козаків, «до служби придатних», була укомплектована «в ружю, пороху, пулях, свинцю, провіантом і двома кіньми». Для організації контролю за здійснен-

ням набору полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників, які перед відправкою мали оглянути підрозділи і перевірити їх бойову готовність. І лише після цього козацькі війська відправлялися на фронт.

Поступове приєднання всіх інститутів Українського гетьманату до державних структур Російської імперії спричинило певні зміни у його військовій культурі. Одночасно відбулася стратифікація військових чинів та введення (на зразок російських) спеціальних рангів. «Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах» за 1756 р. подає 55 чинів козацького війська, поділяючи їх на 12 рангів. Зокрема до військового уряду у цей час належали такі чини: генеральний обозний (1-й ранг), генеральні осавул, хорунжий і бунчужний (3-й ранг), полковник (4), бунчуковий товариш (5), полкові осавул і хорунжий (7), сотник (8), значковий товариш (9), сотенні осавул і хорунжий (10), курінний отаман (11), виборний козак (12). У зв'язку з ліквідацією згідно з царським указом за 1783 рік збройних сил України козацько-старшинські чини зрівнювалися з російськими військами табельними чинами та в залежності від попередньої посади отримували той чи інший офіцерський чин армії Російської імперії.

Окреме козацьке військо утворювали п'ять слобідських полків — Харківський, Сумський, Остроградський, Охтирський та Ізюмський. Хоча кожний з них і очолював український полковник, однак безпосереднє командування над ними здійснював російський бригадний командир, який підлягав командуючому спеціальної Української дивізії російської армії. Протягом 1729–1732 рр. відбулося реформування слобідських полків, у результаті чого при кожному полку утворювалися регулярні роти по 160 осіб, які склали Слобідський драгунський полк. Через деякий час для слобідських козаків був установлений зразок єдиного військового мундира. 1765 р. слобідські козацькі полки було перетворено в однойменні гусарські частини, а в 1783 р. замість гусарських полків було сформовано 10 легких кінних полків по шість ескадронів кожен.

Після того як на Лівобережну Україну у 1712 р. перейшла більшість населення правобережних козацьких полків, на Правобережній Україні поширився повстанський гайдамацький рух. Політична анархія в Речі Посполитій, свавілля польських панів та євреїв-орендарів, експлуатація селян, що, наростаючи, поєднувалися з релігійним фанатизмом польської шляхти, протягом 1720–1780 рр. живили діяльність повстанських загонів. Нагадаємо, що у 1768 р. під керівництвом запорожця Максима Залізняка та сотника надвірного козацтва Івана Гонти розпочалося одне з найбільших повстань у Східній Європі. У звільнених містах і селах Правобережної України створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного устрою Українського гетьманату. Ідея об'єднання українських земель, поділених чужоземними державами, все більше оволодівала козаками-гайдамаками, однак улітку 1768 р. Коліївщина була розгромлена спільними діями польських і російських військ, а її ватажки після жахливих тортур були страчені.

Після придушення козацько-гайдамацького повстання на Правобережжі російські війська розгромили Запорозьку Січ. Це відбулося на початку спекотливого червня 1775 р., коли загартований у багатьох боях відважний кошовий отаман Петро Кал-

нишевський чомусь заборонив козакам битися з регулярною російською армією, що прийшла на Запоріжжя за наказом імператриці Катерини II. В одному з народних переказів знищення Січі описувалося так: «Сподобалася цариці Катерині запорозька земля. От вона й задумала звести з неї запорожців. Задумала та й прибігла сюди аж із самісінького Петербурга, та й стала отут саме, де стоїть у Капулівці млин, — на горі. Стала й давай закликати до себе запорожців, начебто в гості... Приходять запорожці прямо до цариці, віддають їй чолом, чи як там треба, а вона зараз і питає їх:

— А чи всі ви, дітки, прийшли?

— Усі, мамо!

— І нікого на Січі не лишили?

— І нікого, мамо, на Січі не лишили, окрім хіба тих, що криві, або сліпі, або вбогі.

— Ну помоліться ж тепер Богу та попрощайтесь зі своєю Січчю, бо більше вам її не побачити. Не з тим я прийшла до вас, щоб панькатись, а щоб руйнувати.

Як тільки вимовила цариця оці слова, зараз же кинулися до запорожців москалі, позаковували їх у кайдани, повідбирали в них худобу та й порозсилали кудись світ за очі».

Можливо, Петру Калнишевському й справді не хотілося проливати християнську кров, адже на Новій (Підпільненській) Січі на той час перебувало не більше ніж півтисячі запорожців — інші розійшлися на відпочинок по зимівниках. А може, він згадав розгром царськими військами Чортотлицької Січі у 1709 р., коли, незважаючи на багатоденний збройний спротив запорожців, росіяни все ж таки знищили осереддя козацької вольниці, яке невдовзі відродилося з попелу.

Між тим трагічною помилкою стало рішення кошового отамана зберегти життя собі та своїм побратимам. Імператриця Катерина II не взяла до уваги попередні великі заслуги українського козацтва у російсько-турецьких війнах та завоюванні Криму й не прислухалася до прохань старшини щодо їхньої подальшої вірної служби. Протягом 1775 р. було ув'язнено і заслано до Сибіру майже всіх запорозьких ватажків. Отже, народний переказ про «заковування в кайдани» січовиків був правдивий.

Про самого січового отамана Калниша в Україні ніхто нічого не знав аж до другої половини XIX ст. Лише влітку 1862 р., перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, український вчений-народник Петро Єфименко (чоловік відомої вченої-історика Олександри Єфименко) «правдами і неправдами» потрапив до архіву Архангельського губернського правління, де ознайомився зі справою під назвою «Дело по сообщению государственной военной коллегии конторы об отсылке для содержания в Соловецкий монастырь кошового Петра Калнышевского. Июля 11-го дня 1776 г.». Лише тоді стало відомо, що останній отаман Запорозької Січі був ув'язнений на далеких Соловецьких островах, де довгий час протягом багатьох століть (аж до 80-х років XX ст.) діяла найстрашніша каральна установа Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Але перед тим як розповісти про нелегку долю Петра Івановича Калнишевського на Соловках, поговоримо про його насичене різними подіями життя.

Майбутній кошовий отаман Петро Калнишевський народився наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в селі Пустовійтівка поблизу містечка Ромни на Слобожанщині

(нинішня Сумщина). Козацька родина Калнишевських, очевидно, переселилася сюди з Правобережної України десь перед роками буремної Хмельниччини. Петро мав молодшого брата Семена, який був священиком у містечку Смілому, що неподалік від Пустовійтівки. Поки що не вдалося відшукати документів, які б розкрили життєдіяльність Петра Калнишевського до 1750 року, коли той записався козаком Куцівського куреня Новопокровської січі. Відомо, що з 1754 до 1762 року він перебував на посаді військового осавула, а в 1759 та 1761 рр. був похідним полковником Війська Запорозького Низового. У 1762 р. запорожці обрали його кошовим отаманом. Через те що він був мудрим військовиком і політиком, а також через визначні особисті якості Петро Калнишевський близько десяти разів переобирався на найвищій посаді Запорозької Січі й був беззмінним отаманом у 1762–1775 рр.

Під час свого отаманування Калнишевський перетворив запорозькі землі на житницю не лише всієї України, але й Росії. Тоді на території сучасних Запорізької, Донецької та Дніпропетровської областей до вже існуючих додалося ще близько 4000 хуторів-зимівників, а населення «вольностей» Війська Запорозького Низового зросло більше ніж на 50 тисяч козаків-хліборобів. Люди нижчих станів тікали сюди з центральних районів України, де вже запроваджувалося кріпацтво. Січовий уряд узяв народну колонізацію під свій контроль, не дозволяючи представникам російської влади втручатися у цей процес. Саме у 60-х — першій половині 70-х років XVIII ст. тут з'явилося багато нових містечок і сіл. Серед них — відоме до цього часу село Петриківка (територія нинішньої Дніпропетровщини), яке було назване на честь запорозького отамана Петра Калнишевського. З архівних документів відомо, що 20 лютого 1772 р. отаман мав розмову з Київським митрополитом про відкриття та освячення у новому селі церкви.

В умовах наступу Російської імперії на автономні державні права Запорозької Січі П. Калнишевський тричі на чолі козацьких делегацій вів переговори з урядом імператриці Катерини II у Санкт-Петербурзі. У північній столиці він добивався скасування мита на товари запорозьких купців; вимагав повернення під січову юрисдикцію земель, що були захоплені Військом Донським; вирішував питання фінансування українських козаків та їхньої участі у воєнних операціях російської армії тощо. Кошовий отаман також неодноразово зустрічався з урядовцями і дипломатами Османської імперії і Кримського ханства, відстоюючи міжнародний статус Війська Запорозького Низового.

Окремо треба відзначити велику меценатську діяльність кошового отамана у справі підтримки православної церкви в Україні. На його кошти були збудовані церква Святої Трійці у рідному селі Пустовійтівка (1773 р.), церква Святої Покрови в місті Ромнах (1770 р.), церква Святих апостолів Петра і Павла в Межигірському монастирі (1768 р.), церкви у Лохвиці (1763 р.) та Петриківці (1769 р.). Також він фінансував будівництво багатьох церков на Запорожжі. Особливо він опікувався Межигірським монастирем. Відомо, що П. Калнишевський під час свого отаманування відправив багаті дари для храму Гробу Господнього в Єрусалимі.

На чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським близько 11 тисяч українських козаків узяли активну участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., де

відзначилися під час узяття Очакова і Кінбурна. Також Калнишевський вмiло організував розвідувальну систему на території Кримського ханства, що дозволило уряду та військовому командуванню Російської імперії вчасно отримувати необхідну інформацію про настрої в татарському війську та пересування турецької армії. За військову доблесть козацька старшина була нагороджена Катериною II золотими медалями на Андріївській стрічці, а Калнишевському було присвоєно звання генерал-лейтенанта російської армії. Але все це, як бачимо, не допомогло кошовому отаману та його побратимам зберегти не лише державну автономію Запорозької Січі, але й власну свободу.

«Всемилоушнейшая государыня! Вашему Императорскому Величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Калнышевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико... которые по всем гражданским и политическим законам заслужили по всей справедливости смертную казнь. Но как всегдашняя блистательной души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким и матерним исправлением, то и осмеливаюсь я всеподаннейше представить... отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих — в состоящие в Сибири монастыри...» — таке подання направив 14 травня 1776 р. до російської імператриці її фаворит протягом багатьох років Г. Потьомкін. Відповідь Катерини II була короткою: «Быть по сему». Отже, саме так царський уряд «віддячив» запорожцям за довгі роки сумлінного служіння — участь у російсько-турецьких війнах, завоювання Кримського ханства, охорону південно-західних кордонів імперії тощо.

Умови ув'язнення козацького отамана Петра Калнишевського в Соловецькому монастирі були дуже жорстокими. Документи і свідчення сучасників говорять про те, що отаман перебував у камері-«мішку», начебто заживо замурований. Узимку його каземат охороняли три, а влітку — чотири солдати. В той же час усіх інших арештантів «оберігали» лише по одному вартовому. Згідно з переказами місцевих жителів, його виводили на подвір'я лише три рази на рік у великі свята — на Пасху, Преображення Господне та Різдво Христове.

Ось яким було місце ув'язнення грізного ватажка запорізьких козаків: «Це печероподібне приміщення довільної форми від 2 до 4 аршинів завдовжки і від 1,5 до 3 аршинів завширшки. Кам'яна лавка (місце для сидіння і сання) — вся її обстановка. В'язень не міг лягти, витягнувшись на весь зріст, він повинен був спати у напівзігнутому стані. У приміщенні стояла вічна напівтемрява, було вогко і холодно...» Згодом старого Калнишевського перевели до кращого «приміщення» — одного з казематів Головленківської тюрми в Архангельській башті. Добував свій незаслужений термін він уже в келії № 15 Прядильної башти, а потім у Білій башті в невеличкій добудові під назвою «Сушило».

Могила козацького отамана П. Калнишевського, який чверть століття страждав у жахливій тюрмі, знаходиться на головному подвір'ї Соловецького кремля перед Свято-Преображенським собором. Лише у 1856 році за наказом настоятеля монастиря тут була встановлена надмогильна плита з таким написом: «Здесь погребено тело в

бозе почившого кошевого бывшего некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнышевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою, доброю».

Наприкінці XVIII ст. козацькі полки Лівобережної України було реорганізовано у карабінерні підрозділи. Утворення карабінерних полків, що базувалися за місцем проживання, стало перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розподілено між кірасирськими, кінно-егерськими, гусарськими і драгунськими частинами. Окремий корпус малоросійських стрільців, сформований із колишніх піших козаків, існував у 1790–1796 рр. А перший рекрутський набір до російської армії був проведений в Україні у грудні 1797 р. Так поступово уряд Російської імперії повністю скасував не лише політичну, економічну та соціальну окремішність Української козацької держави, але й утворене на національній основі козацьке військо.

Частина III
УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У «ПІСЛЯКОЗАЦЬКУ» ДОБУ
(остання чверть XVIII — початок ХХ ст.)

**СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В СЕРЕДОВИЩІ КОЗАЦТВА
ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СІЧІ**

Політичні та соціально-економічні перетворення на українських землях останньої чверті XVIII ст. (ліквідація Гетьманщини, Запорозької Січі, введення загальноросійського управління та устрою, проведення централізаторської політики російського уряду тощо) обумовили наявність на них значної козацької маси, яка втратила всі попередні традиції. Запровадження нового територіального устрою та нових адміністративних установ у 70–80-х рр. XVIII ст. дозволило Російській імперії створити централізований механізм контролю за українським козацьким населенням, яке втрачало особисту свободу, право на володіння землею та інші права, ставало наймитами, державними або поміщицькими селянами, почало відбувати військову повинність у регулярній російській армії. Це не влаштовувало козаків, які до останнього тримались за традиційні способи життя. Через це російська адміністрація постійно очікувала на повстання колишніх запорожців і, щоб зменшити цей ризик, намагалася проводити зважену політику щодо останніх, адже в разі примусової і швидкої руйнації своїх традиційних способів життя і господарювання козаки могли вдатися до активних форм протесту або емігрувати до сусідніх держав — Польщі та Туреччини. В останній можна було б відновити характерні способи козацького життя і створити Січ. Уже у 1778 р. російські розвідники, які побували в турецьких землях, повідомляючи про місця зосередження козаків, зазначали, що число їх «збільшується в основному з російської території, з колишнього Запорожжя, що зараз Слов'янська і Херсонська провінції, а також і з тієї сторони Дніпра, що тепер під Азовську губернію відійшла». Відхід запорожців за кордон викликав неабияку стурбованість російського уряду, особливо після подальшого загострення відносин з Османською імперією. Це визначило і ставлення російської влади до них, що відбилось і в назві (в російських документах такі козаки називались «невірними» турецькими або задунайськими запорожцями). Існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом.

Одночасно необхідність заселення приєднаних до Російської імперії південних територій, розподіл цих значних земельних масивів серед російського дворянства і місцевої старшини, створення міцної економічної бази для реалізації планів щодо подальшого розширення територій Російської імперії на південь і на захід (так звані «Грецький» та «Польський» проекти) вимагали від влади зваженої політики по відношенню до місцевого населення. Однією з таких груп населення було козацтво.

Вихід до Чорного моря, який одержала Росія в результаті Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., виявився могутнім поштовхом для заселення й освоєння степового Дніпро-Бузького межиріччя. Уряд Катерини II, зацікавлений у закріпленні досягнутих успіхів, усіляко сприяв масовому переселенському руху. Створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів, російська адміністрація разом з тим розуміла, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних позицій Росії на Чорному морі. Для вирішення цієї проблеми потрібна була збройна сила, спроможна протистояти провокаціям Туреччини у прикордонних районах (зауважимо, що війна 1768–1774 рр. показала значні переваги турецько-татарської кінноти над російською). Утримання ж тут значної кількості регулярних військ через розтягнуті комунікації та загальну неупорядкованість краю було пов'язане з великими труднощами і вимагало величезних витрат.

Отже, російською адміністрацією мали бути вироблені такі форми взаємовідносин із козацьким населенням українських територій, які б задовольнили обидві сторони. Одним із виходів з даної ситуації, що склалась на українських землях, могло стати залучення козаків до військової служби і зокрема створення нерегулярних формувань. Таким чином, виникнення штучних нерегулярних «козацьких військ» з українського населення (а саме таку назву отримали ці формування в історичних джерелах та літературі) стало наслідком збігу інтересів різних соціально-політичних сил. З одного боку, колишні запорожці та задунайці, які перебували на південних землях, намагались відтворити якщо не Січ, то подібну установу, що могла б забезпечити їм сприятливі умови для господарювання, звільнити від феодального гноблення, надати пільги, реалізувати їхнє бажання «козакувати». За це вони згодні були відбувати військову службу, брати участь у бойових діях. З іншого боку, російський уряд, зацікавлений у скорішому освоєнні регіону, охороні кордонів, поповненні військових контингентів напередодні російсько-турецьких війн, схвально сприймав бажання самих козаків. Крім того, уряд сам виявляв ініціативу у створенні козацьких формувань, адже перебування в регіоні значної кількості неорганізованого населення зі споконвічним прагненням до козацької волі могло стати небезпечним для держави, і цю «козацьку» енергію населення потрібно було направити в контрольоване русло.

Особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевих військових контингентів звернув князь Г. О. Потьомкін — генерал-губернатор Новоросійського краю і президент Військової колегії, а з січня 1790 р. «Великий гетьман». За його ініціативи активно розгорнулось формування нерегулярних козацьких частин. Невдовзі на Півдні сформували Бузьке, Катеринославське, Чорноморське козацькі війська, основу яких склали колишні козаки; було організовано ще декілька формувань з

греків, албанців, татар, росіян — Грецький (Албанський) і Таврійський національні дивізіони (Кримське татарське військо), що існували на правах і становищі козацьких військ; паралельно було розпочато організацію нерегулярних козацьких частин на Слобідській та Лівобережній Україні.

Виникнення Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ безпосередньо було пов'язане з підготовкою до російсько-турецької війни 1787–1791 рр., але кожне з них пройшло попередній період становлення й оформлення. Так, виникнення Бузького війська безпосередньо пов'язане з Нововербованим козацьким полком, сформованим у 1769 р. генералом О. О. Прозоровським із населення Правобережної України, що потерпало від турецько-татарських нападів і тиску Польщі. Полк зберігав військову самостійність і козацький устрій, беручи активну участь у бойових діях протягом усієї російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У міру просування російських військ по території Дунайських князівств з місцевого населення — молдаван, валахів, а також болгар і сербів — створювалися загони добровольців, так звані волонтерські (або арнаутські) команди, які також брали участь у воєнних діях. Після закінчення війни, прагнучи заселити й укріпити звільнений район, російський уряд поселив козаків Нововербованого полку й арнаутів у Херсонській (Миколаївській) губернії в межиріччі Інгулу, Єланця і Мертвоводу. Поселенцям було виділено 109 407 десятин землі для заняття хліборобством, виноградарством, садівництвом та скотарством. Козаки й арнаути заселили населені пункти Соколи (з 1789 р. — м. Вознесенськ), Раковицю, Новогригорівське, Арнаутівку, Михайлівку, Троїцьке, Федорівське, Скаржинку (з 1803 р. — Білоусівка), Касперівку, Новопетрівське, Себино, Гур'єво, Костянтинове, Баловневе, Матвіївку. Освоєння земель Побужжя відбувалось за важких умов, з великими труднощами, надзвичайно повільно, частина поселенців не витримала таких умов і повернулася за кордон.

12 лютого 1785 р. через загострення російсько-турецьких відносин за наказом Катерини II з колишніх козаків Нововербованого полку й арнаутів було сформовано 1500-й козацький полк, який у 1785–1786 рр. офіційно називався Бузьким. Полк одержав печатку за зразком старих козацьких із зображенням у центрі воїна, який тримав списа з прапором, по краях ішов напис «Печать Бугского казачьего войска».

Створення Катеринославського козацького війська також пов'язане із загостренням відносин між Російською і Османською імперіями. Наказом від 3 липня 1787 р. однодворці, поселені у Катеринославській губернії по колишній Українській лінії, переводились у козацьке звання і складали особливий козацький корпус за зразком Війська Донського. 12 листопада корпус одержав назву Катеринославського козацького війська (війська «Новодонських козаків»). Очолив його полковник Війська Донського М. І. Платов разом із донською старшиною. З лютого 1788 р. по липень 1789 р. у війську нараховувалось 3684 козаки. Згодом військо стало поповнюватися за рахунок розкольників, міщан, купців, козаків колишньої Гетьманщини та вільних селян Катеринославського і Харківського намісництва. Формування війська з цих категорій населення проходило дуже повільно, і Г. О. Потьомкін вирішив комплектувати частини з кріпаків. Уважалось, що ліквідація особистої залежності та перспектива 15-річної (замість 25-річної рекрутської) служби забезпечить зацікавленість

осіб, які вступають до козацького війська, і підвищить його боєздатність. Такі дії викликали невдоволення серед місцевого дворянства і чиновників, деякі з них уважали, що це посилить «прокозацькі» настрої серед селян та їх боротьбу з поміщиками. Ці настрої негативно вплинули на існування війська і врешті-решт відіграли свою роль у питаннях про його розформування.

Чорноморське козацьке військо серед усіх створених в останній чверті XVIII ст. займало особливе місце, адже формувалось безпосередньо із колишніх запорозьких козаків, отже, мало значний бойовий досвід.

На початку 1780-х рр. в оточенні князя Г. О. Потьомкіна виникла думка створити волонтерські відділи з колишніх січовиків. Запрошення козаків до вступу було оголошено 1 липня 1783 р. За планом князя Потьомкіна колишні запорозькі старшини — Сидір Білий, Захарій Чепіга, Антон Головатий — мали сформувати з козаків кінний та піший полки кожен по 500 осіб неподалік від російської фортеці Кінбурн і турецької Очаків. Наприкінці жовтня 1783 р. у розпорядженні С. Білого вже перебувало 800 запорожців. Між тим до початку російсько-турецької війни кількість козаків у командах була незначною через невизначеність статусу нового формування, небажання запорожців нести службу у ролі волонтерів і погане фінансування.

Слід зауважити, що в адміністрації Потьомкіна в цей час ще не було прийняте остаточне рішення щодо форми організації та можливого використання даного формування. Реалізація ідеї, яка передбачала поставити козаків під контроль російської військової та цивільної адміністрації і посилити російську армію за рахунок добре обізнаних із майбутнім театром бойових дій вояків, вимагала від уряду певних поступок ліквідованому на півдні України устрою, а саме — створення козацького війська з числа колишніх запорожців. Тому, добре усвідомлюючи небезпеку цього кроку для російської влади у регіоні, уряд зволікав із прийняттям рішення про створення нового козацького війська. Воно було прийняте лише на початку російсько-турецької війни у 1787 р. Прийняття такого рішення дійсно виправдало себе вже відразу під час бойових дій російсько-турецької війни. Як відзначав одеський історик початку XX ст. Є. Загоровський, військо «виправдало надії, що на нього покладались, і виявилось досить живучим через те, що матеріал, з якого воно створювалося, повністю відповідав тим вимогам, що до нього ставилися».

Наказ про створення «Війська вірних козаків» (на противагу «невірним» турецьким запорожцям), яке з квітня 1788 р. отримало офіційну назву «Чорноморське козацьке військо», був підписаний Катериною II 14 січня 1788 р. Після цього значно збільшився наплив колишніх запорожців та інших бажаючих приєднатись і отримати обіцяні урядом пільги — звільнення від податків, постойв, служба під проводом колишніх запорозьких старшин, право покращити своє соціальне становище, навіть одержати дворянство, грошове та харчове утримання від уряду тощо. Одним із цікавих моментів процесу формування нового війська, на яку звернув увагу історик Тарас Гончарук, є вимоги Катерини II про те, щоб козаки обов'язково були одружені та мали родини. З цього приводу вона писала Григорію Потьомкіну: «Щоб з вашого боку були вжиті необхідні запобіжні заходи, аби зі згаданих колишніх запорожців не було заведено товариство неодружених людей, ще й на їхньому старому підґрунті». У

відповідь князь засвідчував, що козаки вже вірні, сімейні та покірні; він схилив козаків, що колись служили в Коші, негайно шукати наречених та поспішати записуватися до чорноморців. Кожному такому козаку та його нареченій Григорій Потьомкін надсилав від себе подарунок. Намагання одружити якомога більше козаків не є випадковим, адже козак, який має родину, менш мобільний та схильний до різноманітних мандрів. У даному випадку це давало ще сподівання на те, що сімейні чорноморці не зможуть при нагоді приєднатися до задунайських запорожців. Подібні вимоги щодо сімейного статусу спостерігаємо і в майбутньому при формуванні інших козацьких військ. Так, формуючи Дунайське козацьке військо у 1828 р., полковник Семен Чолобітчиков уважав за потрібне одружити значну кількість козаків-«бурлак». Він пояснював це тим, що людина, яка не має дружини, дітей та оселі, «не може бути корисною для суспільства».

Визначення назви для нового війська виявилось справою набагато складнішою, ніж у попередньо створених, які отримували назви за географічним або етнічним принципом (Донське, Терське, Астраханське, Оренбурзьке, Амурське, Грецьке (Албанське), Ставропольське, Калмицьке, Башкирське та ін.). Проблема полягала в тому, що в маніфесті від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі знищувалась сама назва запорожців, а її відновлення могло призвести до «всіляких мрій та думок, ніби виявилось за необхідне відновити чи саму Січ, чи її назву...» — писала Катерина II. Врешті-решт наказ про створення «Чорноморського козацького війська» був підписаний Катериною II, як уже сказано було вище, 14 січня 1788 р. Козакам передали військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана — головні атрибути утвореного козацького війська. Станом на 30 листопада 1791 р. до складу війська входило 12 620 осіб, з них на дійсній службі — 7500.

Протягом свого існування всі перелічені вище козацькі війська зазнали низки реорганізацій своєї структури. Так, 6 червня 1786 р. Бузький полк був поділений на два — 1-й і 2-й Бузькі козацькі полки. Командиром 1-го призначався підполковник І. Касперов, командиром 2-го — майор П. Скаржинський. Полки зайняли кордонну лінію по Бугу від Мертвоводу до Інгулу. Для збільшення військових контингентів на Півдні бузькі козацькі полки були приєднані до складу Катеринославського козацького війська, де вони зберігали військову самостійність. У січні 1792 р. до Катеринославського війська входили різні регулярні й нерегулярні частини, крім Бузьких полків: Чугуївський і Конвойний козацькі полки князя Г. О. Потьомкіна, Малоросійський регулярний полк, полки полковників Мартинова і Бузіна тощо. За списками на цей рік у полках нараховувалось 11 196 осіб.

За децю іншими принципами визначалась структура Чорноморського війська. Воно складалось із двох основних частин — кінних загонів та піших козаків на човнах, поділялось на 38 куренів, які у разі необхідності об'єднувались у полки.

У 1790 р. з чорноморців створили кінний полк «Булави Великого Гетьмана», до нього зарахували «достатню кількість старшин справжніх» і «кращих з усього війська» у складі 500 козаків. Наказано було також «обрати гідних бунчукових товаришів дванадцять чоловік». За функціями полк нагадував особисту гвардію українських гетьманів — сердюків або компанійців. Першим керівником полку був при-

значений полковник армії капітан Семен Письменний. Відновлення бунчукових то-варишів (скасованих, як відомо, після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р.) мало на меті утримувати їх при Г. Потьомкіні для виконання доручень, що нагадувало ситуацію за гетьманів першої половини XVIII ст.

Озброєні кінні чорноморці мали шаблю, рушницю, два пістолі та піку, у бузьких і катеринославських козаків пістолів не було. Піші чорноморці мали спис, рушницю та ніж на зразок ятагана. При цьому слід зазначити, що шаблями були озброєні лише колишні запорожці. Бузькі козаки були одягнені в білі куртки і зелені штани, катеринославські — у форму блакитного кольору (на зразок донців), крім козаків Чугуївського і Конвойного полків, які носили червоні мундири з блакитними кантами, білі жилети та сині штани. Одяг чорноморців не був уніфікований. Основна маса зберігала в цьому плані запорозькі традиції, але за часів війни, щоб відрізнити їх від турецьких запорожців, чорноморцям пов'язували на праву руку білу хустку.

Полки усіх козацьких формувань брали активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Чорноморські козаки разом з бузькими, катеринославськими склали авангард армії під час підходу до турецької фортеці Очаків, при здобутті Кінбурну, брали участь у штурмі фортець Хаджибей та Ізмаїл, битві при Мачіне тощо. Козаки склали особисту охорону князя Г. О. Потьомкіна та його канцелярії, супроводжували транспорт, забезпечували кур'єрський зв'язок, охороняли кордони держави. Чорноморський і Бузький полки брали участь в облозі і штурмі Аккермана, Кілії, разом з частинами Донського війська полковника Ісаєва та чорноморцями отамана З. Чепіги воювали під Бендерами, Тульчею, Ісакчею тощо. Серед козацьких військ, які були створені Г. О. Потьомкіним на півдні України, саме військо чорноморських козаків було найбільш боєздатним і зберегло багаті військові традиції запорозького війська. Не випадково в офіційних документах і приватних листах вищого командування російської армії до назви Чорноморського війська вживався епітет «безцінне».

Під час війни російський уряд і Кіш Чорноморського війська проводили політику, спрямовану на повернення задунайських турецьких запорожців під протекторат Росії. З російського боку надходили фінансування, гарантії нагород і пільг, у той же час емісари від Чорноморського війська проводили переговори з задунайцями, збирали інформацію розвідувального характеру про дислокацію та кількість турецько-татарських військ тощо. Втім, незважаючи на всі спроби уряду і Коша, переселити основну масу «турецьких» запорожців до Росії під час війни 1787–1791 рр. не вдалося.

По закінченні війни козаки почали виконувати службу прикордонної варти. Бузький полк стояв у Молдавії на р. Серет, а у вересні 1792 р. був переведений у Польщу. Згідно із затвердженням у листопаді 1793 р. штатом, козакам наказано було нести митну службу на нових кордонах Російської імперії, тому вони зайняли прикордонну лінію по Дністру і Чорноморському узбережжю від Ягорлика до Очакова.

Території військ не утворювали окремих адміністративних одиниць і відповідно не мали чітко визначених кордонів. Це створювало низку незручностей у землеко-

ристуванні козаків і веденні господарства, призводило до соціальної напруги, викликаній знуцанням місцевих поміщиків і чиновників. Крім того, це вказувало на невизначеність питань щодо організації та статусу подібних формувань. Так, до території, де поселили Нововербований полк і арнаутів, у 1790 р. зарахували 3179 українських селян із красносільських маєтків Єлисаветградського повіту, куплених Григорієм Потьомкіним у поміщиків для збільшення кількості військ. Це, безперечно, посилювало українським елементом з давніми козацькими традиціями. Наказом Г. Потьомкіна населення цих територій розподіляли таким чином: «Українців — у козаки, приєднавши їх до бузьких, а великоросіян приписати до адміралтейства, у теслярі». Новим місцем поселення бузьких козаків адміністрація вибрала Красносілля, куди їх, незважаючи на опір, почали переселяти восени 1787 р. У 1792 р. у 27 селищах, приписаних до полку бузьких козаків, проживало 3495 осіб. Зауважимо, що прийом до бузького козацтва був дуже обмежений, а зарахування селян категорично заборонялося. Приймати до війська дозволялось лише осіб іноземного походження. Тому значна частина селян-утікачів змушена була найматися до старшин і заможних козаків, інша частина втікачів вирушала за кордон і, повертаючись, приписувалась до війська під виглядом чужинців. Під час оселення рядові козаки одержали лише 37 405 десятин землі, в той час як старшини і офіцери — 72 тис. десятин. Нерідко старшина не лише використовувала працю найманих селян-утікачів, але й удавалась до прямого тиску, примушуючи рядових козаків працювати у своїх господарствах.

Окремої території для поселення Катеринославського війська також не надавалось. Приписані до війська міста, містечка та селища ставали станицями, чотири господарства повинні були утримувати на військовій службі одного козака та комплектувати полки. У випадках, коли будь-який полк не мав приписаних за ним поселень, він не міг утримуватися належним чином. Серед населених пунктів, у яких комплектувалися полки, були м. Чугуїв, села Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцовка, Молодове, П'ятницьке, Базалервка, Мохначиха, Шелудонівка, Терново-Краснополяна, Запорожне, Веденське, Злинки, Рівне, Покровське, Привольське, Красноярське, Калинівське, Нікольське та ін. У 1794–1795 рр. їх кількість складала 115 міст, містечок, селищ і 7 фортець із загальною кількістю населення близько 50 562 осіб обох статей. Так, Чугуївський полк комплектувався в м. Чугуєві, його окрузі і російських губерніях із козаків, колишніх однодворців, міщан і казенних поселян, яких у 1792 р. в 11 полках і 2 командах було 14 445 осіб. Конвойний полк (князя Григорія Потьомкіна) комплектувався у селищах і слободах козаків Слобожанщини — Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцівка, Молодове та ін., де проживало 11 247 осіб.

За складом населення зазначені вище війська були поліетнічними: українці, росіяни, поляки, молдаване, болгары та ін., але основу їх складали українці. Різницю населення й за вірою.

Незважаючи на те, що Чорноморське військо було, безперечно, «улюбленим дітищем» князя Г. Потьомкіна, питання з його оселенням вирішувалось довго. На час створення війська у князя був проект переселення цього формування з території

Південної України і поселення козаків на новому російсько-турецькому кордоні біля Дунаю або на Кубані. Протягом 1790–1792 рр. близько 1759 родин (9482 особи) чорноморських козаків та понад 2000 родин молдаван і волохів почали осідати на лівобережжі Дністра, створивши Подністровське окружне правління з центром у селі Слободзеї та ще два правління — Березанське та Кінбурнське, що нагадували колишні паланки запорожців. Правління очолювали призначені Кошем старшини і полковники. Чорноморцями були заселені села Тернівка, Сугаклея, Карагач, Чеборці, Глинне, Коротне, Яски, Калаглія, Біляївка та ін. Незважаючи на оселення козаків між Бугом і Дністром, військо фактично не мало власних земель. Про новий кордон по Дунаю мова ще не йшла, але території рибних ловів на Дунаї на час війни чорноморцям були надані. Свідченням того може бути існування відведених чорноморцям чотирьох гардів вище і одного гарду нижче міста Кілії, з яких вони віддавали п'яту частину лову «чинам гребного флоту». Наглядав за гардами хорунжий Григорій Дубчак.

Основою господарства військового населення залишалось землеробство і скотарство. У бузьців господарство складалось під впливом національних особливостей, традиційних виробничих навичок і потреб. Так, у козаків Нововербованого полку переважало характерне для України хліборобство з плугом і ралом, в арнаутській частині провідне місце займало городництво, садівництво і виноградарство. Однак з часом у міру зростання економічних зв'язків господарська діяльність бузьких козаків стала більш різноманітною і продуктивною. У катеринославських козаків переважало скотарство і похідні від нього промисли, дрібна торгівля.

Традиційне господарство зберігали чорноморські козаки — скотарство, рибальство, соляний промисел, бджільництво тощо. Водночас збільшилась роль землеробства, розвивалось виноградарство, городництво.

Між тим створені військові формування зіткнулись ще з низкою проблем, які не визначались питаннями організаційного характеру, але так чи інакше були з ними пов'язані. Втечі через тривалу службу, занепад господарства, зловживання офіцерів владою, крадіжки, затримання виплати козакам грошей за службу тощо. Так, чорноморці скаржились на російських офіцерів, які примушували їх копати траншеї, завантажувати та розвантажувати кораблі, заготовляти ліс. Часто траплялись випадки, коли козаки вмирили від голоду та виснаження. Наприклад, з команди майора Євстафія Доцова 45 осіб дезертирувало, 25 померло, і залишилась усього 261 особа. Майор вимагав негайної сплати жалування й надання провіанту. Про подібне незадоволення козаків у січні 1790 р. в різкій формі повідомляв полковий осавул Осанчук. Він заявляв про те, що у чорноморців немає провіанту — «лише одна мука надто гнила (а крупів немає)», від чого «значна кількість козаків померла і захворіла, а то і розбіглася»; він підкреслював, що «якщо такий негодний провіант відпущено буде, чекати потрібно від козаків загибелі і немалої кількості втеч, і нарешті все військо розійтися може». Частими були випадки втеч чорноморських козаків, зайнятих на тяжких роботах із заготівлі лісу і в побудові військових кораблів у Сорочанському і Орґеєвському повітах Молдавського князівства. Ці роботи проводились у 1790–1793 рр. Чорноморським адміралтейством. Улітку 1791 р. з «робіт на човнах,

що будувалися, втекла група, яка нараховувала 210 осіб», а у квітні 1792 р. знов утекло понад 140 козаків.

З підписанням мирної Ясської угоди 1791 р. з Туреччиною російський уряд втратив потребу в значній кількості кінноти і війська як бойової сили. Крім усього іншого численне військове населення користувалось пільгами і не сплачувало багатьох з установлених податків, а «покозачені» селяни були загрозою для стабільності в регіоні.

Наказ Катерини II від 30 червня 1792 р. закріплював за чорноморськими козаками землі на Кубані («в області Таврійській острів Фанагорію з усіма землями, що знаходяться по правій стороні річки Кубань, від гирла її до Усть-Лабінського реду-ту, таким чином, щоб з одного боку річка Кубань, з другого — Азовське море до Єйського городка були кордоном військової землі»), підпорядковував військо кавказькому генерал-губернатору і губернаторам Катеринославської та Таврійської губерній, які мали визначити кордони між Чорноморським та Донським військами, підтверджував за Чорноморським військом старі пільги, збільшував кошти на його утримання тощо. Як зазначав В. Голобуцький, цей захід диктувався, крім усього іншого, близькістю Забужжя і дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто відходила козацька сірома. Територія, що була зайнята військом, стала ніби своєрідним мостом для втікачів — українських селян, які йшли за Дністер. Переселяючи чорноморців, уряд переслідував ще одну мету: замінити регулярні військові частини, що там служили і важко переносили суворі умови тамтешнього життя, козаками, які могли б більш ефективно охороняти кордони від черкеських племен. Переселялись козаки трьома маршрутами: морським (по узбережжю Криму) та сухопутними (через Керченську протоку та через кордон війська до річки Єя). Групи переселенців вели відомі на той час старшини — С. Білий, З. Чепіга, А. Головатий, К. Кордовський, І. Юзбаші, Ф. Черненко та ін.

Стосовно кількості переселених і тих, хто залишився, існують різні відомості. Так, А. Скальковський зазначав, що 3,5–4 тисячі козаків бажали переселитися. Сучасні дослідники також називають таку кількість переселених лише протягом 1792 р. Однак 3141 особа (чоловіків і жінок) відразу відмовилась від переселення. Серед них 325 козаків, 92 українці, 188 поляків, 13 вірменів, 2523 волохів. Рух переходу на Кубань тривав майже до кінця XVIII ст., і загальна кількість переселених не перевищувала 8000 козаків. За іншими підрахунками протягом 1792–1794 рр. з-за Бугу на Кубань переселилось від 18 171 до 25 000 осіб обох статей. За даними Першого перепису старшин і козаків, які оселились на 21 березня 1794 р., за куренями було закріплено 12 645 чоловіків і 5526 жінок.

Проте досить значна кількість чорноморців бажала залишитися у своїх селищах між Південним Бугом і Дністром. У цьому контексті можна цілком погодитися з підрахунками В. Голобуцького, що козаки, які не бажали переселятися на Кубань, склали лише 10 % від загальної маси козацтва. Інші особи були автоматично занесені в козацькі списки при переселенні, і їх склали, головним чином, молдавани, які проживали за Бугом ще до війни.

Частина чорноморців оселилась на околицях Одеси і близьких до неї хуторах. Осавул Федір Черненко, направлений за Буг спеціально для набору козаків, уже

після основного переселення зібрав близько 700 чорноморців. Та оскільки в них не було коштів для переселення на Кубань, вони були приписані до Чорноморської гребної флотилії і використовувались «для улаштування Хаджибею». Між тим втечі козаків продовжувались і звідси. Лише за період 1795–1797 рр. із флотилії втекло 357 осіб. Частина козаків шукала долі за Дністром. У липні 1794 р. адмірал де Рібас повідомляв військовому старшині Федору Черненку про те, що частина чорноморців «на правому березі Дністра роботи шукають».

Досить чітко уявлення про тих чорноморських козаків, які шукали щастя за Дністром і Дунаєм, дають їхні свідчення. Дунайський запорожець Дмитро Капінос розповідав, що він разом з батьком і братом вступив у Чорноморське військо, де «кошовим отаманом був Харько Чепіга, суддею — Антон Головатий, а військовим писарем — Григорій Глубененко». Батько і два брати були відправлені служити у флотилію. При штурмі Очакова батько Дмитра був поранений і в Кінбурні помер. «По взяттю Очакова частина козаків пішла на Кубань, а частина не погодилась і пішла в турецькі володіння, і тому що його рідний дядько Іван Капінос мав власний човен, то взяв братів за Дунай». У той час Дмитру було 20 років, а його брату 16. Запорожець Йосип Білий народився в 1759 р. у Харкові. У 1771 р. він з чумаками-запорожцями поїхав на Січ. Після її зруйнування втік до «Херсона і вправлявся там у роботі два роки», а потім перейшов у Станіслав. У 1787 р. «записався до їхнього (запорожців) числа при кошовому Сидорі Білому і служив до кінця війни». Брав участь у штурмі Очакова, де був поранений, а коли чорноморці вирушили на Кубань, він залишився в Галаці і займався рибальством поблизу Аккермана й Ізмаїла з багатьма іншими чорноморцями. Козак Олексій Самар розповідав, що у 1792 р. «народився він в Чорноморії від батька Григорія, колишнього чорноморця», який у 1804 р. «зайшов зі мною за Дунай, де помер», а Олексій продовжував займатись рибальством.

У складній внутрішній та зовнішній ситуації уряд постійно перебував у пошуках вдалого варіанта використання потенціалу козацтва. Про це свідчать проекти реформування і різноманітні трансформації в Катеринославському й Бузькому військах, що відбувались до 20-х років XIX ст. Так, 50-тисячне військо, сформоване під час війни, складалось із дуже різнорідних елементів і виявилось нежиттєздатним. 5 червня 1796 р. вийшов наказ про скасування Катеринославського війська. Оцінюючи ситуацію, Платон Зубов писав, що через свавілля донської старшини, яка в розпорядженнях не дотримується черги на службу та навмання установлює збір на утримання, населення перетворилось із заможного у найбідніше в краї: «Таке ставлення до цих людей взагалі привело їх до відчутного оскудіння та крайнього виснаження... поля їх зробилися майже зарослими від того, що нема кому обробляти через те, що дорослі та міцні знаходяться на службі, а старі та малолітні з жінками, що залишилися у домівках, маючи опіку про утримання себе та тих, хто на службі, не менш обтяжені внутрішньою роботою...» П. Зубов, розвиваючи думку про звільнення з Катеринославського війська усіх бажаних, уважав, що кількість козацьких військ не повинна зменшитися. Він пропонував сформувати у Вознесенському намісництві (ближче до кордону) нове козацьке військо з 10 полків із кількістю рядових козаків по 600 у полку з 15-річною службою. Цьому війську мали надати землі у межиріччі

Бугу та Дністра, що залишилися від розподілу, та понад 500 тис. десятин землі мали купити з маєтку князя Любомирського, який знаходився поблизу з територіями бузьких козаків. Кожен обер-офіцер мав отримати від 3 до 500 десятин, а штаб-офіцер — від 1 до 1500 десятин. Кожному полку мали виділити уділ на 600 родин, за кількістю 600 козаків на створення одного полку. Козаки повинні були нести службу власним коштом, маючи мундир, зброю, коня тощо; перебуваючи на дійсній службі, вони отримували платню за прикладом Донського війська. З колишнього Катеринославського війська мали виключити усіх бажаючих, залишити бузьких козаків (5921 особу), селян князя Любомирського (4500 осіб), а також козаків, що проживали у Лівобережній, Правобережній Україні і в Катеринославській губернії, з переселенням їх на військові землі. Всі ці задуми не здійснились через зміну влади, відсторонення П. Зубова від управління, створення на землях півдня України Новоросійської губернії. Катеринославське військо ліквідували, в 1797 р. Бузьке військо за наказом Павла I розформовували. Козаків переводили на стан державних селян з наступною передачею під юрисдикцію місцевої адміністрації. Зауважимо, що дві сотні бузьців продовжували охороняти кордон по Дністру до 1800 р.

Серед отаманів і керівників вищезазначених військ охарактеризуємо декількох. Першим отаманом чорноморців (14.01.1788–16.07.1788) став Сидір Білий, який походив із дворян Новоросійської губернії і з молодих років розпочав служити в Запорозькому Війську. Досить скоро отримав звання осавула і виконував найбільш важливі доручення кошового отамана Петра Калнишевського. Після зруйнування Запорозької Січі перебував на посаді предводителя дворянства Херсонської губернії. Мав великі маєтки і землі в Херсонській та Катеринославській губерніях. З 14 січня 1788 р. він став кошовим отаманом чорноморців. Сидір Білий користувався значною повагою серед козаків. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. в бою під Очаковом він загинув. Його наступником став Захарій Чепіга (1788–1797), який походив із козацької старшини Чернігівської губернії роду Кулішів. Прибув на Січ, де йому дали прізвисько «Чепіга», і згодом обійняв посаду полковника Протовчанської паланки. Як зазначали сучасники, запорожці «після довгих суперечок між двома партіями Головатого та Чепіги обрали останнього отаманом». На чолі чорноморців він здійснив чимало героїчних подвигів у боях під Хаджибеем, Бендерами, Ізмаїлом, Бабадагом. За переказами, Захарія Чепігу вважали характерником, тобто чарівником, який міг безперешкодно брати в полон турків і татар. Згодом займався влаштуванням козаків на Кубані. Однак не всі козаки позитивно ставилися до Захарія Чепіги, деякі звинувачували його в нехтуванні інтересами чорноморців. Під час перебування Захарія Чепіги у поході до Польщі (1794 р.) його посаду тимчасово обіймав Антон Головатий, якого після смерті З. Чепіги обрали наступним кошовим отаманом. Антон Головатий походив зі старшинського козацького роду. Навчався у Києво-Могилянській академії. Захоплюючись розповідями про лицарську службу, вступив до запорозького товариства. Згодом став курінним отаманом і був обраний військовим писарем. Він доклав чимало зусиль для формування Чорноморського війська, командував флотилією козаків. Відзначився в різних бойових операціях під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. — взятті острова Березань, що мало

важливе значення для облоги Очакова, взятті Ізмаїла тощо. Щоб зрозуміти ціну того подвигу, що здійснили козаки на чолі з Захарієм Чепігою в боях при Березані, наведемо характеристику умов, у яких знаходилась на той момент російська армія, про що писав очевидець граф Роже де Дама: «Земля була на два фути вкрита снігом (був листопад 1788 р.), стояли морози 12–15°, до того ж ще буревії з моря часто перевертали палатки. Ця обставина... викликала розпорядження по армії князя Потьомкіна вирити в землі ями, названі землянки, куди солдати йшли на відпочинок... У тих незмірних степах неможливо було отримати ні дров, ні інших припасів... нижчі чини не мали ні вина, ні горілки, ні навіть м'яса, ціна якого була для них занадто висока... Незважаючи на всі заходи обережності, що підказував інстинкт, неможливо було лягти спати в палатці, щоб ранком не проснутися вкритим снігом». Той самий Роже де Дама, який, м'яко кажучи, не жалував козаків гарними епітетами, про події при Березані писав: «18-го князь (Григорій Потьомкін) доставив нам насправді театральне видовище атаки острова Березані запорожцями, ця напівдика орда в декілька тисяч чоловік є гілкою козацького населення, яке керується лише власними статутами та законами; вона має своїх особливих начальників, слідує власним звичаям і не залежить ні від якого цивільного чи військового керівництва. Вони живуть у хатах на березі Дніпра, служать імператриці, коли вона їх викликає, але не підкоряються іншому наказу, не підлягають іншим покаранням, крім тих, які властиві їх варварському суспільному устрою. Уряд рахується з ними та користується їх послугами, погоджуючись зі звичним їм способом дії. Начальник посадив 1500 чоловік у маленькі човни, ними самими зроблені, відправився від берега, до якого прилягав наш табір, та з загрозливими криками підплив до острова. Всупереч картечному залпу, що довелось їм винести, вони здійснили вилазку та змусили турків сховатися в фортеці. Турки почали кричати, що хочуть здатися на капітуляцію». Коли Антон Головатий штурмував острів Березань, одночасно Захарій Чепіга з козаками атакував фортецю Хаджибей. Уряд Росії відразу розглянув та високо оцінив ці дві значні для армії події.

Згодом Антон Головатий керував відправкою чорноморців на Кубань і влаштуванням там їхнього життя. Про нього згадував Тарас Шевченко у поемі «Невольник» («Сліпий»), біографія отамана надихнула поета написати послання «До Основ'яненка» та ескіз портрета «Антон Головатий біля Неви». В Одесі на честь Антона Головатого названо вулицю й установлено пам'ятник згідно з описом П. Короленка: «Високий на зріст, гладкий, мав велику голову, постійно оголену, з великим оселедцем... обличчя з величезними вусами».

Серед керівників Бузького та Катеринославського військ відзначимо Петра Скаржинського та Матвія Платова. Перший з них був сином сотника Лубенського козацького полку Михайла Скаржинського, який походив або з роду польських емігрантів, або з дворян литовського походження. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. організував козацький полк з молдаван, волохів, болгар, українців, який був об'єднаний з Нововербованим полком і дав початок Бузькому козацькому війську. Брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., командував двома об'єднаними полками бузьких козаків.

Петро Скаржинський мав найкращі землі в колишній Бугогардівській паланці. У 1775 р. купив у генерала Петра Текелія село Мигію, яке входило до Ольвіопольського повіту. Разом із селищем придбав 6308 десятин землі та 480 кріпаків. Він правильно розрахував вигідність розташування цієї землі й завів водяний млин, який став одним з перших у краї. Згодом його маєток уважався зразковим у Херсонській губернії, а сам Петро Скаржинський став астраханським губернатором. Син Петра Скаржинського Віктор під час війни з Наполеоном у 1812 р. сформував зі своїх селян ескадрон козаків (188 осіб), зброю якому надав генерал-губернатор Емманюель де Рішельє. Ескадрон узяв участь у переслідуванні французьких військ, здійснив декілька успішних рейдів ворожими тилами, відзначився в боях у Білорусі, в закордонному поході російських військ у Пруссії. Віктор Скаржинський за участь у війні з Наполеоном отримав орден Св. Володимира IV-го ступеня з бантом та орден Св. Анни II-го ступеня з діамантами. 12 воїнів його ескадрону були нагороджені «знаками отличия военного ордена», всі отримали пам'ятні медалі. Героїзм Віктора Скаржинського був особливо відзначений Михайлом Кутузовим і Михайлом Барклаєм-де-Толлі. В Одесі цьому талановитому військовикові та найкращому господарю в південноукраїнських землях у 1872 р. встановили пам'ятник.

Матвій Платов — граф, генерал від кавалерії. Народився 6 серпня 1751 р. у Старочеркаську в родині військового старшини. Служив у 1766 р. урядником у Донській військовій канцелярії. З 1772 р. — командир козацького полку свого імені. Перше бойове хрещення одержав у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Відзначився при взятті Перекопської лінії та в битві при Кінбурзі. У 1778–1784 рр. брав участь у походах і боях на Кавказі, де познайомився з О. В. Суворовим і одержав чини майора, підполковника і полковника. На початку російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Матвій Платов у Катеринославській армії Григорія Потьомкіна очолив козацький полк, з яким діяв при облозі та взятті Очакова, Бендер та Каушан, Аккермана, Ізмаїла, за що був нагороджений орденами Св. Георгія IV-го і III-го ступенів. З 1787 р. — отаман Катеринославського козацького війська, згодом (з 1790 р.) і Чугуївських кінних козацьких полків. Відзначився хоробрістю і мужністю вже в наступній війні в бойових діях під Очаковом, Бендерами, Каушанами, Ізмаїлом. Отримав за це чисельні нагороди.

Під час російсько-прусько-французької війни 1806–1807 рр. Матвій Платов командував козацьким корпусом, який брав участь у боях при Прейсіш-Ейлау, Ландсбергу, Гутштадті, Гейльсберзі, у Фрідландській битві. У Тільзіті, де був укладений мир, він познайомився з Наполеоном, який у знак визнання бойових успіхів отамана подарував йому коштовну табакерку й нагородив орденом Почесного легіону, від якого отаман відмовився. На початку 1808 р. Матвій Платов був відправлений до Молдавії на російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. Воюючи в армії Петра Багратіона, захопив Гірсово, відзначився в боях при Рассеваті, при облозі Сілістрії. З початком Вітчизняної війни 1812 р. очолив козацький корпус із 14 полків, що входили до 1-ї армії генерала Михайла Барклая-де-Толлі і прикривали відхід 2-ї Західної армії генерала Петра Багратіона. Як у Росії, так і в європейських країнах був одним з найбільш популярних російських генералів. Брав участь у відомій «битві народів»

під Лейпцигом. Після закінчення війни супроводжував царя Олександра I до Лондона, де отримав спеціальну почесну шаблю і диплом почесного доктора Оксфордського університету. Потім повернувся на Дон, де обіймав пост отамана.

Крім вищезазначених категорій населення, що були прямо пов'язані із козацьким минулим, у стані нерегулярних військ, близькому до козацького, в цей період знаходились ще декілька формувань на території Південної України, які мали багато спільного з іншими козацькими з'єднаннями у своїй організації (Грецьке (Албанське) та Кримсько-татарське війська).

Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російський уряд відкликав Балтійську ескадру з Архіпелагу. Багато греків, які боялися відчути на собі турецькі репресії за допомогу росіянам під час бойових дій, звернулись до уряду Катерини II з проханням про надання їм російського громадянства. Від російського уряду вони одержали дозвіл оселитись у Криму біля фортець Керч і Єнікале та на території майбутнього Ялтинського повіту. В обмін на надання земель, матеріальну допомогу та захист Російська імперія одержувала досвідчених у мореплаванні, торгівлі та ремісництві підданих. У війську, як показували наступні переписи, служили не лише представники грецької та албанської нації, але також і українці, вірмени, кримські татари, грузини, італійці. Згідно з «Земським грецьких поселенців установленням» від 28 березня 1775 р. грекам, що бажали переселитись до Росії або вже переселились туди, надавались різноманітні пільги та гарантії.

Процес оформлення так званого «козацького» формування тривав з 28 березня 1775 р. до серпня-вересня 1776 р. Батальйони Албанського війська мали бути сформовані за штатами регулярних відділів російської армії. Водночас командний склад війська був представлений офіцерами з албанців та греків. У мирний час військо підлягало юрисдикції губернатора Азовської губернії, а під час бойових дій знаходилось під командою призначених Військовою колегією вищих військових посадових осіб. Комплектація відділів війська передбачала добровільний вступ і вербування, у разі потреби збільшення його кількісного складу за рахунок людей грецької і албанської нації в російських губерніях та за кордоном. Після демобілізації, частіше за все за власним бажанням, рядові Албанського війська мали повертатись до своїх домівок і записуватись до купецького або міщанського стану. У мирний час військовики албанських команд мали нести гарнізонну караульну службу в Таганрозькій фортеці.

Командувачем Албанського війська було призначено майора Анагнаті, а пізніше — майора Чапоні. Одним зі старшин був полковник Ламбро Л. Качіоні, який разом з чином російської служби отримав дачу у 240 десятин землі. Разом з ним до Південної України потрапили Мавроміхайлі, Кокастраті, Коралі, Кандіоті, Геродіматі, Мармарікі, Анжіко та представники інших грецьких родів. Майже всі вони воювали разом з російським флотом проти Туреччини під час війни 1768–1774 рр. Так, у письмовому зверненні до Катерини II у березні 1786 р. сержант Костянтин Коралі доповідав, що «під час минулої з Портою війни в Архіпелазі вступив я з грецьких дворян до служби Вашій Імператорській Величності в 1769 р. з 60 волонтерами, яких утримував своїм коштом і знаходився з ними під командою капітан-лейтенанта Олек-

сандра Паклецькі. Був у походах і боях... і в багатьох місцях проти ворога діяв хоробро...» Далі в своєму листі Коралі просив дозволу переїхати із м. Кременчук до Тавриди, де він планував оселитись разом з родичами. Також за 16 років бездоганної служби сержант К. Коралі просив дати йому відповідний військовий чин, як це було зроблено по відношенню до інших греків на російській службі.

Після встановлення російського протекторату над Кримом (1774 р.) і приєднання його до Росії (1783 р.) перед урядом постало завдання контролювати місцеве населення та узбережжя Чорного моря. До цього були залучені і команди Албанського війська. Однак більшість цих іноземних переселенців віддавали перевагу цивільним справам: торговельним операціям, ремісництву, садівництву, тваринництву та інколи хліборобству. За спостереженнями дослідників, уже наприкінці 1770-х — на початку 1780-х рр. греки, що отримали російське підданство, торгували зі Стамбулом, Ліворно, Марселем та Александрією. Не дивно, що бажання відбувати військову службу у цих греків було відсутнє. Однак вони бажали користуватися пільгами, що надавались воякам Албанського війська. Поряд із частим нехтуванням російською стороною умов і статутів по відношенню до козаків це призводило до частих непорозумінь, заворушень і навіть масових втеч козаків Албанського війська і членів їхніх родин.

Розпочате у Херсоні будівництво російського флоту вимагало присутності там добре обізнаних із морською справою греків. Проте це загалом суперечило змісту пільг, наданих 28 березня 1775 р. грецьким переселенцям. У рапорті князю Г. Потьомкіну 5 вересня 1781 р. полковник Антон Дмитрієв доповідав, що він не отримав дозволу з Петербурга переселити згодних на це греків до Херсона. Вже переселені туди греки продовжували вимагати виконання урядом наданих їм шість років тому привілеїв та пільг, і без виконання цих умов не можна було сподіватись на співпрацю з грецьким населенням.

Напередодні війни 1787–1791 рр. під час подорожі Катерини II Тавридою з «благородних дружин та доньок балаклавських греків» було створено так звану «Амазонську роту» (кінний ескадрон зі 100 жінок під проводом О. Сарандакі (Шидянської)), який відіграв роль почесного почту імператриці.

З початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. підвищились і вимоги до несення служби греками та албанцями. Багато з них було зараховано до екіпажів Чорноморського флоту. Команди війська служили на митницях та карантинах, несли прикордонну варту на Чорноморському узбережжі, запобігаючи можливим заворушенням з боку місцевого татарського населення.

У 1795 р. військо було перетворене на Грецький полк з особливим Албанським дивізіоном, а у 1797 р. — розформоване. Дивізіон оселили поблизу Одеси, а Грецький полк, що став піхотним батальйоном, оселили навколо Балаклави. Всі ці заходи російського уряду сприяли більш швидкій інтеграції грецького населення у ділове та громадське життя Російської імперії та України зокрема.

Історія Кримсько-татарського війська — історія бойової служби кримських татар у Росії з часу приєднання Криму. Наказом від 1 березня 1784 р. із татар Таврійського півострова сформували п'ять дивізіонів. Кожен мав по 7 офіцерів і 200 нижніх

чинів. Вони отримали назву Таврійського Національного кінного війська. Татари називали ці чини «бесілії» (назва ця вживалась і офіційно). У 1790 р. сформували чотири нових дивізії, які було направлено на кордони з Річчю Посполитою. Протягом 1792–1796 рр. усі дивізії розформували та відправили по домівках.

Унаслідок суспільних та адміністративних перетворень на Слобідській Україні ліквідація автономії Гетьманщини розпочалась «вписуванням» цих регіонів до становища загальноросійських, більшість населення мала увійти до податних станів Російської імперії. Особливо сприятливими для подальшої уніфікації населення виявились 80-ті роки XVIII ст., коли дещо стабілізувалась міжнародна ситуація.

Спочатку відзначимо, що вже у 1765 р. козацькі полки Слобідської України були розформовані, а замість них створювались регулярні — Харківський уланський, Сумський, Охтирський, Острозький та Ізюмський гусарські полки. Особовий склад гусарських полків вербували з місцевих козаків і старшинських дітей. Козаки, які утримували гусарські полки, отримали назву «військові поселенці», а їх поселення — «державні військові слободи». Вони володіли своїми землями на правах особистої свободи, але протягом другої половини XVIII ст. це право вільно розпоряджатися потомственними козацькими землями почало поступово обмежуватися.

Перетворити козаків на гусар виявилось досить нелегко. Населення поставилося до нововведення відверто вороже, як могло саботувало реформування полків, які воно мало ще й утримувати. Мешканці сотенного містечка Межиріч активно протестували проти скасування козащини, вимагали, щоб у них була «по-старому козацька служба». Масове заворушення закінчилось арештом групи козаків і покаранням винних нагаями. Від тих, хто все ж таки став «новим гусаром», відвертались навіть батьки та брати, хоча вони — «нові гусари» — впродовж років уперто тримались козацьких звичаїв і демонстративно підкреслювали своє козацьке походження — голили голови і довгу чуприну закладали за вухо. З кінця XVIII ст. гусарські полки комплектували вже на загальних засадах із рекрутів. Відбуваючи службу в російській армії, «нові гусари» швидко втрачали «козацькі особливості».

Частина колишньої слобідської та лівобережної козацької старшини могла вийти з відставку або перейти на службу в гусарські полки і замінити свої чини на армійські з пониженням на один чи два чини. Складність даного процесу відображає один цікавий факт: на заклик губернатора слобідської губернії Євдокима Щербініна зібратися на огляд у Харкові для подальшого призначення на службу у гусарські полки взагалі ніхто не відгукнувся.

У 1785 р. старшина була зрівняна в правах з російським дворянством. При цьому вона могла залишатись зі своїми правами або перетворюватись на дворянство російського типу. Як вважають дослідники, досвідчений військовий адміністратор Петро Рум'янець, зацікавлений у стабільності бази його армії, проводив цілком зважену та помірковану політику, почавши діяти в напрямку нобілітації вже з 1780-х рр. Про документи, які надавала старшина, щоб довести належність до привілейованого стану, дає можливість дізнатися «Відомість про ніжинську шляхту» квітня 1784 р. Наприклад, колезький асесор Михайло Волховський подав «три копії патентів на чини

войськового товарища, сотничий та бунчукового товарища», військовий товариш Андрій Годило — «копию патента на чин», бунчуковий товариш Василь Кадигроб «на чины хоружого полкового и обозного предъявил и сообщил в копиях патенты», сини значкового товарища Григорій та Олександр Наливайки, «в чину полковых канцелярист состоящие, приложили копию патента отцу их на чин значкового товарища из Генеральной войсковой канцелярии данной» тощо.

Українська старшина в цей період могла здобути значну частину привілеїв, на які вона претендувала майже півстоліття, якби стала частиною російського дворянства. З претензіями на нобілітацію вона почала відчувати важливість зв'язку між службовим положенням і належністю до панівного прошарку і разом з тим поступово формувати бюрократію з характерними рисами бюрократії загальноімперської. Здобувши панівні права, старшина розглядала себе представником «вже не окремої країни, а регіону, включеного до імперської системи» і відповідно мала визначити свою роль у цій системі. Дослідники вважають, що саме «колабораціонізм» козацької старшини з російським урядом став одним із чинників досить швидкої втрати автономії Гетьманщини.

Маніфестом від 3 травня 1783 р. на Слобідській та Лівобережній Україні оголошувалась заборона вільного переходу зі стану в стан і вводився подушний податок, що узаконювало кріпацтво. За цим документом правом особистої свободи могли користуватися лише колишні так звані реєстрові козаки, які були записані в «списки реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.».

Одночасно 28 червня 1783 р. затверджувалось «Положення про регулярну кінноту», за яким із представників лівобережного козацтва створювалось 10 регулярних кавалерійських полків, утримання яких ішло за рахунок оброчних платежів, що сплачували козаки. У 1784 р. полки отримали назву карабінерних й увійшли до складу регулярної кавалерії. Вони розміщувались у селах і містах за місцем проживання колишніх козаків і відповідно називались Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський, Софійський, Тверський, Полтавський.

Отже, виникли дві проблеми. Перша була пов'язана зі значним опором тих, кого перетворювали на кріпаків (повстання в Турбаях, яке визначило необхідність дотримуватись обережності в даному питанні). Крім того, розпочалось так зване «шукання козацтва», а саме намагання довести належність до груп населення, яких обійшла кріпацька доля. У свою чергу цей процес мав сприяти пошуку свого коріння з подальшою ідентифікацією та поглибленням усвідомлення свого походження. Внаслідок цього кріпосні селяни склали меншість населення Лівобережної України.

Другу проблему створювала та частина населення, яка отримала назву «малоросійське козацтво». Уряд мав зважувати на їхні історичні поземельні права, чим створив, як стверджують дослідники, «правову колізію», унаслідок чого «малоросійське козацтво» отримало частину прав дворян, не належачи до останніх.

У грудні 1796 р. на південноукраїнських землях узаконювалось прикріплення селян до землі, отже, закріпачувались таким чином не лише селяни на поміщицьких землях, а іноді навіть жителі казенних поселень. У 1797 р. був проведений пер-

ший рекрутський набір лівобережних козаків (по три рекрути від 500 чоловіків). Одноразово вийшов наказ про відновлення в Лівобережній Україні устрою та судочинства згідно з попередніми звичаями і правом, що дещо затримав уведення нових загальноросійських адміністративно-судових структур.

До речі, розпочате з кінця XVIII ст. переселення козаків Лівобережної України на південні землі мало сприяти не лише заселенню цих територій, вирішенню питання про визнання їх повноправними володарями земельної власності і збільшенню у них кількості земель, але й переслідувало мету зменшити соціальну напругу. Так, лише в 1796 р. було переселено із Чернігівщини на південь 479 родин (2394 особи) козаків (85 % з яких мали всього 2 десятини землі або були зовсім безземельні). Набагато чисельніші переселення розпочалися вже у XIX ст. Зазначимо, що не всі бажали переселятись офіційно, було багато таких, які йшли на південноукраїнські землі самотійно й з родинами.

Таким чином, відновлення штучних козацьких військ і частин не є випадковим. Вони стали формою організації козацького населення українських територій у складі Російської імперії, що сприяла установленню контролю над ним, передбачала створення боєздатної сили для подальших територіальних надбань, захисту й освоєння нових районів, являла собою альтернативу Задунайській Січі. Причиною створення цих військових одиниць став збіг об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначили зважену і добре продуману політику високопоставлених осіб й урядової адміністрації. Слід урахувати ще бажання самого козацтва зберегти залишки власних традицій в нових умовах (а представників стихійної народної колонізації, які приєднувались до козацького населення, ще й легалізувати своє становище). Сподівання їх здебільшого не здійснились. Козацьким військам і населенню надавались лише зовнішні атрибути колишніх традицій, відновлення останніх у повному обсязі було не прийнятним для держави. Досить часто адміністрація не визнавала права козаків на пільги, заперечувала належність до козацького стану. Але важливим у даному контексті є вже той факт, що продовжувала вживатися в офіційних документах назва «козак», поняття «козацькі привілеї» та «козацький стан», що впливало на світогляд місцевого населення.

Після підписання Ясського миру з Османською імперією і смерті князя Г. О. Потьомкіна практично усі створені нерегулярні козацькі частини переформовувались, ліквідовувались або були переселені з території України, чим зведено нанівець навіть незначні спроби відновлення або трансформації традиційної військової козацької організації в останній чверті XVIII ст.

На початку XIX ст. через нове ускладнення російсько-турецьких відносин російський уряд знову звернув увагу на укріплення південних кордонів. Зокрема, відновлювались Бузьке козацьке військо, Кримсько-татарські кінні полки (військо), Грецьке (Албанське) військо, Ногайські кінні полки (військо). Війська, що складались з українського козацтва (Бузьке, Чорноморське), мали багато спільних рис з незначними регіональними особливостями. «Знаючи схильність південноруського народу до козацтва, — відзначав один із істориків другої половини XIX ст., — уряд у годину зовнішньої війни неодноразово вдавався до виклику козаків з населення

південних губерній... Одними з таких є, мабуть, і так звані бузькі козаки, що колись існували в сучасній Херсонській губернії». Ці плани збіглися з вимогами самих козаків про відновлення війська. Саме це відстоювала делегація козацької старшини в Петербурзі у 1801 р. Указом від 8 травня 1803 р. Бузьке військо відновлювалось на засадах Війська Донського на повному власному утриманні. На момент відновлення бузькі козаки проживали у 27 селищах, 2322 дворах (бузькі, красносільські та приєднані болгарські села Щербані і Димовське), у яких проживало понад 12 тисяч осіб. Найбільшими були станиці Красносілля — 1293 особи, Михайлівка — 2304, Соколи — 517. Територія поділялась на три округи — два бузьких і один красносільський, які очолювали окружні начальники. Адміністративним центром бузьких козаків стало м. Вознесенськ. Населені пункти в усіх козацьких військах стали називатися станицями і хуторами, де були виборні отамани.

В адміністративному та військовому управлінні Бузьке військо повторювало устрій Донського та Чорноморського козацьких військ, незначна різниця була лише пов'язана з меншими масштабами і привілеями. По військовій частині військо підлягало військовому губернатору, по цивільній — цивільному губернському правлінню. Для внутрішнього цивільного та господарського управління вводилась Військова Канцелярія під головуванням наказного отамана. У складі Канцелярії працювали два штаб-офіцери, асесори, прокурор та секретар. Згодом штат збільшився за рахунок лікаря, поліцеймейстера, скарбника та ін.

Козаки отримували форму за зразком Війська Донського. Вони мали темно-сині куртки з білими лямівками та поясами (кушаками), темно-сині шаровари з білою тасьмою.

Серед бузьких отаманів цих військ в зазначену добу, крім уже згаданих, можна назвати таких: генерал-майор Іван Краснов і полковник Микола Кантакузен. Генерал-майор Іван Краснов (1803–1806 рр.) і полковник Микола Кантакузен (1806–1817 рр.) відрізнялись різноманітними зловживаннями своїм становищем і практично не дбали про своїх підлеглих. Про це є численні спогади сучасників, документи слідчих справ, заведених на цих отаманів, і заворушення серед козацького населення станиць Бузького війська. Зокрема козаки в скарзі на І. Краснова писали про те, що вони не отримали «за 1802 р. рекрутських... грошей, що утримані його превосходительством генерал-майором Красновим, через це опинились у значному виснаженні та, відряджаючи за примушенням з останніх своїх коштів на службу козаків, зовсім себе розорили». Через свої зловживання І. Краснов був звільнений Е. де Рішельє з посади. Однак призначений полковник М. Кантакузен був не кращим. Досить влучну характеристику дав йому О. Ланжерон: «Кантакузен упродовж усієї кампанії (йдеться про російсько-турецьку війну 1806–1812 рр.) перебував у Кишиневі під приводом сушки сухарів для армії, залишаючи козаків і волонтерів битися подалі від себе... У 1788 р. Кантакузен робив вигляд, що служив на війні, в цій війні він навіть і цього не робив. Він дуже погано екіпірував своїх волонтерів, зате збільшив свій кінський завод та стада своїх маєтків». Казнокрадство, хабарництво, свавілля і фальсифікації у наданні звань і посад, утиски козаків і пограбування населення війська — ось у чому звинувачували отамана і вимагали негайної передачі його

військовому трибуналу, що й було рекомендовано військовому міністру Барклаю-де-Толлі. Однак у 1814 р. справу було припинено, а М. Кантакузен зберіг свою посаду отамана.

Одночасно у 1803 р. Чугуївський козацький полк (військо) став козацьким регулярним полком, до якого було приписано близько 22 тисяч осіб. Деяко інакше склалась доля колишніх козаків Катеринославського війська. Протягом 1801–1804 рр. із Слобідсько-Української губернії відбулось переселення на Кавказьку лінію 3655 колишніх катеринославських козаків, які заснували на місці поселення п'ять станиць, серед яких Теміжбекська, Казанська, Тифліська, Ладозька. Вони стали основою Кавказького козацького полку Терського війська і склали 2-й Кавказький козацький полк Кавказького Лінійного війська.

З часом господарювання у бузьких козаків ставало різноманітнішим і продуктивнішим. Основою його залишалось землеробство і скотарство. Саме бузькими козаками була поширена відома порода української (черкаської) рогатої худоби. Займались козаки також рибальством, ремеслами, торгівлею.

Військовий устрій Бузького, Чугуївського козацьких військ визначався за принципом інших козацьких військ Російської імперії. Вони утворювались як збройна допомога армії, і значна кількість козаків у них уже мала військову підготовку та бойовий досвід.

Бузьке військо виставляло протягом свого існування три п'ятисотенних полки. З відновленням війська полки несли прикордонну службу на Дністрі, з початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. брали участь в облозі Ізмаїла, воєнних діях на територіях Бессарабії, Молдавії, Волощини. Особливо відзначились у боротьбі з чумою в Одесі.

У період війни з Наполеоном бузьці перебували в діючій армії. Відомий герой 1812 р. Д. Давидов відзначав героїзм 1-го бузького полку, який активно діяв у прикордонному поході, особливо у Франції при Краоні, Ларні, Арсісі, брав участь у взятті Парижа. За свою відвагу козаки 1-го полку 14 січня 1816 р. були нагороджені георгіївським штандартом «За хоробрість». 2-й і 3-й полки боролися з французькими військами на Дніпрі, відзначились у складі партизанських загонів О. Фігнера та О. Сеславіна під Дорогобужем, Борисовом. 2-й полк закінчив свою службу у м. Вільно. Після війни козаки продовжували нести прикордонну та митну службу.

Один з перших масових виступів бузьких козаків відбувся восени 1803 р. в зв'язку з тим, що вищезгаданий отаман війська І. Краснов таємно привласнив 63 тисячі карбованців, які належали бузьким полкам. І. Краснов звернувся за допомогою, і до повсталих станиць було введено роту Сибірського гренадерського полку.

Ще більш гострий конфлікт, що перетворився у тривале збройне повстання, вибухнув у війську в 1817 р. Поштовхом до повстання були чутки про ліквідацію Бузького війська і перетворення козаків на військових поселенців. Це загрожувало козакам найтяжчими формами військово-кріпосницького гніту. Передбачаючи негативну реакцію козаків, у січні 1817 р. військова адміністрація намагалась зберегти Бузьке військо і разом з тим пристосуватися до планів О. Аракчєєва. Наказний отаман М. Кантакузен подав записку «Погляд на перетворення Бузького козацького війська

в кавалерійські полки», де пропонувалось збільшити кількість козаків за рахунок сусідніх сіл і створити не один, а два регулярних кавалерійських полки, що мало б скласти 12 діючих і 6 резервних ескадронів, але ця пропозиція не була реалізована.

21 липня 1817 р. генерал І. О. Вітт, маючи доручення влаштувати військові поселення, повідомляв, що жителі бузьких станиць, «які звикли здавна до вольності та життя без устрою, і бачачи, що нова їх організація мала тепер інші правила та нові порядки, відкрили зухвалість і непослух». Майже три місяці палало полум'я боротьби в станицях Бузького війська, на придушення його направили чотири полки уланів, в озброєнні яких були гармати. В деяких станицях жінки з немовлятами кидалися на уланів, які мали атакувати їхніх чоловіків. Нових військових поселенців приводили до присяги під жерлами артилерійських гармат: «Нещасні, бачачи запалені гноти й увесь убивчий снаряд, готовий гримнути в них, присягнули». До військового суду було притягнуто 93 особи, керівників заслано рядовими до Сибірського окремого корпусу.

Запровадження військових поселень на території України не було випадковим. Одним із моментів в обґрунтуванні улаштування поселеної кавалерії саме на південноукраїнських землях і на Слобожанщині було те, що в регіонах проживали представники колишнього військового стану — козаки. Їх досвід військової служби та ведення господарства уряд планував покласти в основу системи військових поселень. Кавалерійські поселення почали улаштовуватися в 1817 р. На початку квітня 1817 р. було видано наказ про призначення окремих казенних сіл Слобідсько-Української губернії для військового поселення кавалерії, і розпочалось улаштування поселених округів на основі Чугуївського козацького війська. У 1817 р. військо перебувало у дуже скрутному становищі і постійно отримувало допомогу з казни, що і визначило його подальшу долю. Імператор Олександр I планував поселення таким чином, щоб вони створили єдиний пояс від Чугуєва (Слобідсько-Українське військове поселення) до Південного Бугу (Херсонське (Новоросійське) військове поселення).

Наказом від 8 жовтня 1817 р. Бузьке військо ліквідувалось, а козаки ставали військовими поселенцями. Бузькі станиці увійшли до складу 1-го та 2-го полків Бузької уланської дивізії. В красносільських станицях розташовувався 4-й полк Української уланської дивізії. Однак до кінця придушити опір козаків уряду не вдалося. В травні 1818 р. під час проїзду Олександра I через поселення Бузької уланської дивізії знов спалахнуло повстання, яке було жорстоко придушене. Подальше життя бузьких і чугуївських козаків було чітко регламентоване, і вони розділили долю інших військових поселенців.

У той самий час чорноморці поступово влаштовувались на Кубані. На межі XVIII і XIX ст. вони ще продовжували зберігати традиційний устрій та управління за так званим «Порядком общей пользы». На кубанських землях чорноморці заклали 40 курінних адміністративно-територіальних одиниць. Центральне поселення знаходилось в м. Катеринодар. Внутрішнє життя та управління здійснювалось за старим козацьким звичаєвим правом. Найвищою владою залишалась Військова рада, уряд складався з військових отамана, судді і писаря. На зборах курінної ради обирали курінний уряд і вирішували найважливіші справи куреня. Життя козаків на Кубані

підлягало більш суворій регламентації з боку уряду. Кіш мав постійно звітувати про ситуацію у війську і розробляти нові статuti громадського і військового управління. Вже на початку XIX ст. Чорноморське військо низкою урядових наказів переводилось на загальні засади для інших козацьких військ імперії. Головні юридичні зміни у стані Чорноморського війська вірних козаків пов'язані з наказом імператора Павла I від 16 лютого 1801 р. В ньому підтверджувалися попередні положення існування війська від 30 червня 1792 р., але в той самий час воно переводилось на загальні засади для всіх козацьких військ імперії. Замість Військового уряду створювалась Військова Канцелярія з правами губернського правління, до якої входили отаман війська, два офіцери від козаків, «особа» — генерал, призначений імператором, прокурор для «охорони правосуддя». При Канцелярії запроваджувались спеціальні відділи (6 експедицій), які займались розглядом межових, кримінальних, цивільних та інших справ. Канцелярія контролювала всі сфери життя війська, а її діяльність підлягала законам Російської імперії. Подальші закони мали уніфікувати управління козацькими військами для пристосування їх до інтересів імперії.

Козацьку раду було позбавлено права обирати військового отамана — його призначав імператор із запропонованих кандидатів. Отаман мав бути лише «наказним». Сама козацька рада поступово припиняла своє функціонування. Було створено чотири земських розшукних начальства на чолі з начальниками та двома членами. Останні отримали значні повноваження для запровадження «благочинного порядку». Згідно з розпорядженням уряду курінні поселення стали називатися станицями. Участь козацтва у загальних для держави військових операціях (експедиції проти народів Кавказу, участь у придушенні польського повстання 1793–1794 рр., Каспійський похід 1796 р.) свідчила про перетворення його на структуру, подібну Війську Донському.

Регламентація позначилась і на введенні загальної для козаків форми, яка стала поширюватись з 1820-х рр. Спроби уніфікації військового одягу розпочалися з 1814 р. Отаман чорноморців Ф. Бурсак клопотав перед херсонським військовим губернатором Е. де Рішельє про розробку зразкового мундира й амуніції. Обґрунтував він це в листі від 12 березня 1814 р., в якому писав про необхідність уведення форми єдиного зразка і просив її затвердити: «Соглашаясь с общим желанием чинов войска мне вверенного, нахожу нужным по общему о войсках постановлению иметь и в сем войске мундир, который сколько необходим для пользы самой службы, столько и выгоден для всех чинов, особливо нижних; тем более, что оной по предложению состоит из куртика и шаровар только свободных, но вовсе не широких, как ныне многие офицеры одеваются, и будет обходиться несравненно дешевле длинного одеяния, какое прежде имели, что делает лучшую и необходимую для воина опрятность».

Форму розробили, й Е. де Рішельє наказав її носити козакам уже у 1815 р., але через два роки новий військовий губернатор О. Ланжерон з'ясував, що наказ попередника не виконувався. Вже 11 лютого 1816 р. були затверджені зразкові мундири для чорноморців. Коротка куртка темно-синього сукна з прямим коміром-стійкою з

окантовкою червоного кольору та чотирма рукавами, два з яких закидалися за спину як декоративний елемент, — ця форма виявилась для козаків надто дорогою (близько 100 крб.). Значна кількість офіцерів і козаків узагалі не спорядили собі повний комплект обмундирування. Форма з невеликими змінами проіснувала до 1840 р.

Переселення на Кубань поставило чорноморців у скрутне становище. Природні умови були для них новими і дуже несприятливими для оселення, а тим більш для економічного освоєння. Намагаючись колонізувати ці райони і посилити Чорноморське військо здатними і звичними до військової служби людьми («вели уже колись рід життя», схожий з чорноморцями), уряд удався до переселення на його землі козаків і селян зі слобідських і лівобережних районів України. Це давало також можливість зменшити земельний голод в українських губерніях, вирішити питання про визнання українських козаків повноправними володарями їхньої земельної власності. Ще одну досить важливу причину подібних заходів відзначив уже наприкінці XIX ст. М. Стороженко. Він писав, що переселенням козаків на Кубань уряд намагався, «зменшуючи чисельність козацької верстви, сприяти його становому «знеособленню» й «асиміляції»... з іншими податними верствами імперії».

При цьому малоросійський генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський радив обирати для переселення ті козацькі родини, де «більше дівчат і вдів, які здатні вступати до шлюбу, внаслідок малої кількості жіночої статі в чорноморських військах». Дійсно, у 1794 р. жінки складали близько третини всіх жителів війська — 30 %, у 1801 р. — 28 %, але в подальших переселеннях не завжди дотримувались такого принципу.

Основним завданням війська була військова служба. «Положенням про військовий та громадський устрій» від листопада 1802 р. Чорноморське військо мало виставляти 10 кінних і 10 піших п'ятисотенних полків, на останніх покладалась служба при «орудіях» та у флотилії, а у 1810 р. служба у флотилії припинялась. Штат полку встановлювався на зразок Війська Донського: один полковник, п'ять полкових осавулів, п'ять сотників, п'ять хорунжих, один квартирмейстер, один писар і 483 козаки. Військові старшини дорівнювались до чинів регулярної армії. Козаки, які звільнялись від дійсної служби, переводились на внутрішню службу.

З початку їхнього проживання на Кубані на чорноморцях лежав постійний обов'язок охороняти кордон уздовж р. Кубань. Кордон охороняли по черзі: рік служили на кордоні, два роки знаходились на пільгах, але реально полків на чергу не вистачало. Служба на кордоні здійснювалася за спеціальними інструкціями через систему пікетів, кінних застав, вартових на вежах, роз'їздів тощо, які були часто не ефективними через недисциплінованість самих козаків.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. скоротилася кількість стройових козаків і козаків флотилії. До середини першого десятиліття XIX ст. закубанські горці не виявляли значної активності, й адміністрація змогла покластися на прикордонну варту, кількість якої подвоювалася. Таким чином відбулась зміна в характері служби чорноморців. Уже у 1802 р. 22 % козаків від загальної маси здатних до служби знаходились на службі, а на кордоні служили 2212 (64 %), на флоті — 409 (12 %), по внутрішньому управлінню — 815 (24 %).

Крім служби на кордоні козаки-чорноморці виконували й інші завдання за межами своїх територій. Так, під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. чорноморські частини були направлені до Криму, а потім збірний «3-й приморський козацький полк» під командуванням підполковника Паліводи взяв участь у бойових діях на Дунаї, зокрема в облозі фортеці Тульча у квітні-травні 1807 р., яку захищали турецькі запорожці та ізмаїльський паша Ібрагім Пехлеван. Про ці події залишились спогади графа О. Ланжерона (ймовірно, внаслідок перекладу спогадів О. Ланжерона з французької мови Палівода перетворився в текст на Палівадова): «...в той момент, коли усі човни поспішали до місця призначення, піднявся раптом страшний шквал, що часто повторювався на Дунаї, і розігнав усю флотилію. Один з човнів, що управлявся начальником чорноморських козаків, підполковником Палівадовим, вітром, що налетів, був відкинутий на міліну. Турки зараз же з'явилися до нього, взяли його, вбили Палівадова та 40 гренадер Ладозького полку, залишивши живим лише одного сина Палівадова, молодого чоловіка 15 років, якого Пехлеван забрав із собою і ми його вже більше ніколи не бачили». Про ці події писали історики І. Дмитренко та П. Короленко: «12 травня 1807 р. вони сіли на міліну, турки побачили козацькі баркаси на світанку, і, незважаючи на відчайдушний спротив, Палівода був убитий, а ті, які залишились живими... взяті в полон». Після смерті Паліводи полк став «9-м пішим» під командуванням Матвеєва. Цікаво, що до цього полку керівництво армії відмовилось зараховувати турецьких запорожців, які переходили на російський бік через те, що там «таких уже багато». Надалі 9-й піший полк та інші частини чорноморців брали участь у війні з Наполеоном, російсько-іранській війні 1826–1828 рр., російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Складні умови економічного освоєння нових територій, численні повинності, утиски на службі та поза службою з боку офіцерів викликали відкриті (збройний опір) та пасивні (втечі) форми протесту в козацькому середовищі.

Ці процеси позначились і на згаданих вище так званих «інородчеських» формуваннях: відновлювались старі й створювались нові.

У 1801 р. визначили статус приазовських ногайців, створивши окреме нерегулярне формування, близьке до статусу козацьких військ, — так зване Ногайське військо. Воно мало існувати при річці Молочна й 5 жовтня 1802 р. офіційно отримало свою назву — Ногайські кінні полки. Ногайці користувались правами повної адміністративно-територіальної автономії, не сплачували податків, а мали за це виставляти два п'ятисотенних кінних козацьких полки. Утримувати полки мали Єдичкульська та Джембуйлуцька орда. Керівником війська став начальник ногайських орд Баязет-бей. Унаслідок внутрішньої нестабільності, конфліктів між мурзами різних орд, руйнацією застарілої ієрархії родів, втратою традиційних зв'язків між ордами у 1804 р. ногайські полки розформували. Намагання зробити ногайське населення осілим та поставити під контроль російської влади викликало неодноразові міграції ногайців до Туреччини.

Протягом 1797 р. Грецьке (Албанське) військо реформувалось у регулярну структуру армії. Так, Албанський дивізіон розформовувався й оселявся в Одесі, Грецький батальйон — у Балаклаві. У 1803 р. був виданий указ про надання під поселення під

Одесою в Олександрівці землі для колишніх чинів Грецького (Албанського) дивізіону з родинами, а разом з тим замість ліквідованого у 1797 р. дивізіону було наказано сформувати Одеський Грецький батальйон, а батальйон у Балаклаві назвати Балаклавським. Значну частину поселенців двох батальйонів було залучено на службу під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. в Дунайську флотилію, вони брали безпосередню участь у боях під Кілією, Тульчею, у штурмі Ізмаїла, Браїли, Руцука, також вони брали участь у штурмі Анапи та інших фортець на східному узбережжі Чорного моря. Після війни сталися зміни в структурі Одеського батальйону. Значна частина греків, не бажаючи відбувати службу і проживати на території Олександрівки, переселялась до Одеси, свої землі віддавали в оренду іншим особам, не зв'язаним з батальйоном. Крім того, у 1810 р. вийшов наказ перевести Одеський та Балаклавський Грецький піхотні батальйони на становище військових поселенців. Це, зрозуміло, ще більше посилило бажання греків з Одеського батальйону та інших уникнути військової служби. До військового поселення відійшли землі від Георгіївського монастиря до м. Балаклава і до Феодосії, зокрема населені пункти Балаклава, Кадикой, Корона, Камара, Алоуй, Кременчук, Аутка, Алупка. Всього до поселення відносилось 385 дворів. Військові поселенці комплектували Балаклавський Грецький піхотний батальйон (чотири роти) з греків, які проживали на визначеній території Таврійської губернії, через інститут кантоністів або наймали на військову службу за контрактом. Балаклавський батальйон займався регулюванням відносин між російським та татарським населенням Криму, патрулюванням узбережжя півострова від Севастополя до Судака, ніс прикордонну службу під час епідемії чуми у 1829 р. тощо.

1 березня 1819 р. О. Ланжерон запропонував ліквідувати Одеський батальйон як нефункціональний, 24 травня вийшов наказ про його ліквідацію. Ті, хто бажав продовжувати службу, переселялись у Балаклавський батальйон, інші залишались на землях поблизу Одеси і переходили під цивільне управління. Частини Грецького (Албанського) війська мали сім значків-прапорів та один Георгіївський прапор, наданий за участь батальйону у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. «за взяття Анапы в 1807 году апреля 29 дня».

Кримсько-татарське військо мобілізувалось уже у 1807 р. З кримських татар, які бажали утримувати на власний кошт ополчення, було сформовано чотири кінних полки, які в кінці року також розпустили. На початку 1808 р., а саме 24 січня, сформували чотири нових полки: Сімферопольський на чолі з підполковником Кімом Беєм Балатуковим, Перекопський на чолі з підполковником Ахмед Бей Кункаловим (Хункаловим), Євпаторійський на чолі з капітаном Абдулою Ага, Феодосійський на чолі з капітаном Алі Мурзою Ширінським. Полки було відправлено на кордон із Пруссією.

У 1812 р. перші два полки вступили до складу 1-ї російської армії, Феодосійський — до 2-ї, Євпаторійський — до 3-ї. Євпаторійський полк був озброєний лише ножами і частково піками, тому активної участі у кампанії 1812 р. не брав. У пропозиції таврійського губернатора до новоросійського генерал-губернатора Е. Рішельє йшлося про доцільність включення до полків 21 670 ногайців і киргизів, які були

оселені «за Перекопом на Молочних водах і в Дніпровському повіті» і користувались такими самими правами, як і кримські татари. Під час війни з Наполеоном у 1812 р. Перекопський та Сімферопольський полки входили до складу загону М. Платова і брали участь у битвах під Смоленськом, Можайськом, Бородіном, Малоюрославкою, Тарутиним. Феодосійський полк воював під Кобрином, Пружанами, Городечною. Після закінчення закордонного походу російської армії 1813–1814 рр. полки розпустили по домівках.

Відзначимо також, що в пониззі Дунаю компактно проживали нащадки однієї з груп донського козацтва, а саме некрасівські козаки-старообрядці. Після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. частина з них, яка проживала на території Південної Бессарабії (в межах сучасної України), опинилась у складі Російської імперії, а частина залишилась у складі Османської імперії. Некрасівці, інтегруючись з іншими групами сільського російського старообрядницького населення Подунав'я (липованами), створили замкнуту групу населення з оригінальним козацьким устроєм, зберігаючи традиційні (навіть архаїчні) елементи у внутрішньому управлінні, побуті і світогляді.

На початку ХІХ ст. на українських лівобережних землях продовжувала існувати соціальна група, яка в документах називалась «малоросійське козацтво», і козацька старшина, яка намагалась увійти до верстви дворян. З другої половини 90-х років ХVІІІ ст. на території колишньої Гетьманщини відбувалися зміни через неординарну політику Павла І, які частина дослідників схильна вважати «бажанням діяти всупереч Катерині ІІ», а інші вважають, що «імперія з дворянської починає трансформуватись в абсолютистську». Так чи інакше, але указ «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и порядкам» від 30 листопада 1796 р. дещо затримав уведення нових загальноросійських адміністративно-судових структур і стабілізував ситуацію серед різних станів населення. Історик Олександр Кухарук припускає, що у намірах Павла І під час військового реформування могло бути зокрема і «поєднання посади київського (малоросійського) військового губернатора (командуючого військами (армією)) на частині території України з козацьким гетьманством». Однак реформи напштовхнулись на протидію з боку самої колишньої Гетьманщини. Зокрема з боку тих, хто вже встиг скористатися своїм вигідним становищем унаслідок отримання матеріальних благ, у тому числі й колишніх козаків, які стали дворянами.

На початку ХІХ ст. відбулась низка перетворень, які мали в подальшому інтегрувати колишню Гетьманщину до імперії. Малоросійський генерал-губернатор Олексій Куракін дивився на підлеглі йому території як на щось дивовижне. Цікавий епізод, що відбувся з ним, описала відома дослідниця Валентина Шандра: «Зустрівши у Конотопі миловидну дівчину в звичному українському вбранні, він настільки замилювався нею, що навіть подарував їй 10 рублів на стрічки». Принаймні це засвідчувало, що було багато ще над чим працювати у нівелюванні специфічних рис регіону.

У 1801 р. імператор Олександр І своїм наказом, підтверджуючи пільги козацтву, в той самий час ліквідував «устрій та судочинство згідно з попередніми звичаями і правом» й увів корпоративні дворянські установи, що викликало небезпідставне за-

непокоєння у козацької старшини. Справа в тому, що дворянські зібрання губерній мали право надавати представникам старшинських дрібних родів дворянство, однак протягом першої третини ХІХ ст. більшість із представлених на дворянство старшин його не отримала (мова йде про старшин, які служили в адміністративних установах колишньої Гетьманщини). Серед них рід сотників Віленських, Бачинських, Круковських та ін. Вищі геральдичні установи, які мали підтвердити надання дворянства, відмовили їм у цьому, аргументуючи це тим, що в документах, на підставі яких надавалось дворянство, немає положення про те, що «малоросійські чини прирівнювались до офіцерів, які служили на дійсній військовій службі і яким лише надавалось право користуватися дворянством». Однак ті зі старшин, які отримали офіцерські звання після ліквідації реформування малоросійських полків у 80-х рр. ХVІІІ ст., теж не могли скористатися правом отримати дворянство через те, що точно не визначалось, які саме «малоросійські чини відповідають яким табельним офіцерським». Ця невизначеність створила проблеми для значної кількості лівобережної старшини, яка не мала інших доказів на своє благородне походження, ніж «своєї і предків своїх служби в козацьких старшинських чинах», і закривала їм можливість отримати не лише матеріальні привілеї, але й право служити в державних установах, відповідно виховувати дітей та ін. Вбачаючи в цьому зневагу до власних патріотичних почуттів, дворянські установи Чернігівщини і Полтавщини звернулись до урядових установ зі скаргою про «приниження національних чинів». Рішення щодо цього питання було прийняте лише у 1835 р. В наказі точно роз'яснювалось, які саме чини «старої малоросійської служби» могли отримувати спадкове й особисте дворянство, а ті зі старшинських родів, що не змогли представити відповідних документів, переводились до козацької верстви.

Зазначимо також, що були й деякі позитивні моменти у відмовах геральдичних установ надавати дворянство. Зокрема, вони підняли цілу хвилю так званих історико-правових «Записок» представників української еліти, в яких обґрунтовувались права та гідність старшини попереднім історичним розвитком і традиціями, формулювались перші концепції історії України, формувалась гордість за свою історію, поширювались у суспільстві ідеї, що дослідження власної історії є важливим обов'язком інтелектуальної еліти. Врешті були введені в науковий обіг численні актові джерела, почали створюватись перші приватні архіви тощо.

Поряд з козацькою старшиною роз'яснення свого становища потребувала ще одна група козацького населення Лівобережної України. Після оформлення кріпацтва у 1783 р. правом особистої свободи користувались лише так звані реєстрові козаки, а ті з козаків, які не були внесені до списків реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р., мали стати поміщицькими підданими. Саме в останніх після наказу 1801 р. з'явилась надія переглянути своє становище, і вони масово почали подавати клопотання про повернення в козацтво («иски о казачестве») до відповідних установ. Дана ситуація змусила звернутися малоросійського генерал-губернатора князя Олексія Куракіна до Сенату з пропозицією чітко визначити, кого вважати козаком. Надії були перекреслені сенатським наказом від 28 червня 1803 р., за яким право вийти з кріпацької залежності надавалось лише тим козакам, предки яких

були записані до реєстру і випадково були закріпачені. Для підтвердження свого походження козак мав надати письмові докази, а за їх відсутністю слід було звернутися до свідків з дворян, козаків або міщан. На початку XIX ст. за неповними даними кількість козаків складала понад 170 тис. За даними ревізії 1816 р. кріпосні козаки і селяни в Чернігівській губернії становили 38 %, у Полтавській — 44 % від усього населення.

Одночасно цим наказом надавалось право на володіння, купівлю і продаж земель «малоросійським козакам» за умови збереження мінімальної земельної ділянки у 8 десятин. Останнє пояснювалося необхідністю стимулювати переселення козаків на південні землі, щоб зменшити соціальну напругу і розв'язати проблему малоземелля в регіоні. У південноукраїнських регіонах козаки «розчинялися» у загальній масі інших переселенців і переймалися уже спільними з ними проблемами влаштування. Як зазначають дослідники, «козаки досить неохоче переселялись під контролем відповідних державних структур, переселенських контор, водночас претендували на отримання державної допомоги. Характерно, що здебільшого вони оселяються вже у відомих їм місцях, а не в нових слободах».

Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора. У першу чергу переселялися ті родини, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. На відміну від них козацтво переселялось за власний рахунок, а кошти мало отримати, продавши свою ділянку землі. Внаслідок цієї політики на південні землі України переселилось близько 7 тисяч козаків.

У подальшому положенням від 17 березня 1808 р. передбачалось переселити на Кубань 25 тис. козаків Полтавської і Чернігівської губерній та визначались умови цього переселення. З метою надати переселенцям матеріальну допомогу і тим самим покращити перші враження малоросійських козаків від нових місць проживання Чорноморське козацьке військо підготувало необхідну кількість хліба, будівельного лісу, збіжжя для посіву. Переселенцям надавалось трирічне звільнення від служби для можливості завести власне господарство. Переселення «малоросійських козаків» почалося навесні 1809 р. До кінця року на Кубань з Полтавської і Чернігівської губерній переселилось 20 910 осіб обох статей. У наступному 1810 р. з цих самих губерній переселилось ще 24 групи чисельністю 7237 чоловіків і 6144 жінки, а в 1811 р. — 1417 чоловіків і 1199 жінок. У цілому з 1809 р. по 1811 р. з Полтавської і Чернігівської губерній в Чорноморію переселилося 41 635 осіб обох статей.

Період війн з Наполеоном на початку XIX ст. призвів до зміни у ставленні урядових структур до козацтва й одночасно поживав надії на формування нових військових одиниць. За наказом від 30 листопада 1806 р. розпочалась організація так званого «земського війська», і на території Малоросійського генерал-губернаторства усіма верствами було зібрано 26 тисяч ополченців, активно надходили продукти до армійських магазинів. Потреби в додаткових коштах змусили розповсюдити на Лівобережну Україну систему відкупів і збільшити акцизи на горілку, що викликало значний протест з боку козацтва.

Війна 1812 р. спричинила декілька проектів створення нових козацьких військ. Одним з них став реалізований проект організувати з козацького населення Київсь-

кого генерал-губернаторства (Київська, Волинська і Кам'янець-Подільська губернії) кінне козацьке військо на правах ополчення. Під час набору до війська передбачалося надання пільг (один козак зараховувався за двох рекрутів під час наступного набору). Оголошення монаршої волі в українських землях отримало значний суспільний резонанс. Бажаючих вступити до війська було досить багато, і щоб відібрати найкращих, доводилося проводити відбір у декілька етапів. Імператор чітко й однозначно обіцяв зарахованим до майбутнього козацького війська: «Коли минеться в українських полках потреба, всі вони будуть розпущені по своїх домівках, але вже назавжди залишаться належними до війська і за першою вимогою зобов'язані будуть з'явитися на службу і скласти знов свої полки, задля чого вони повинні тримати в задовільному стані зброю, одяг і коней, утримуючи все за власний кошт і звільняючись за це від усіх інших державних повинностей. Діти їх, народжені після зарахування до війська, також належатимуть до нього. Тим із них, кого поміщики не вважатимуть за потрібне прийняти назад у свої маєтки, будуть відведені для заснування власного господарства ділянки на державній землі, про що буде винесена особлива постанова». Отже, влада мала намір організувати щось подібне до нерегулярних частин або військ.

Козацький полк мав складатися із 1347 рядових і офіцерів. Загальна кількість усіх чотирьох полків повинна була дорівнювати 5388 особам. Крім зазначених строювих чинів до складу кожного полку потрібно було зарахувати ще близько 60 нестройових (лікарі, фельдшери, ковалі та ін.). Цікавим є те, що однією із проблем комплектування стала відсутність офіцерського складу. Дослідники пояснюють таку ситуацію тим, що представники переважно польської за етнічним походженням шляхти Правобережної України, які повинні були добровільно займати офіцерські посади, не виявили особливого патріотизму до Росії і не поспішали йти на службу; не підтримали таку ініціативу й офіцери та унтер-офіцери Полтавщини і Чернігівщини. Для початкової організації ескадронів до кожного з них було направлено по одному кадровому офіцеру з регулярних кавалерійських полків. Командири полків затверджувалися імператором з подання Івана Вітта. Українське козацьке військо перебувало у відомстві військового міністра на однакових правах з Донським, Чорноморським, Бузьким та іншими військами. Проте, вони суттєво відрізнялися від нерегулярних п'ятисотенних донських полків як за штатом, так і за характером служби, і це наближало їх до регулярних полків легкої кавалерії.

Для формування чотирьох полків козацького війська відводилася територія 12 повітів Київської і 4 — Кам'янець-Подільської губерній. Козацькі полки Київської і Кам'янець-Подільської губерній офіційно називалися «Українська кінно-козацька дивізія». У кінці липня 1812 р. Українська кінно-козацька дивізія була сформована і нараховувала близько 4800 козаків. Генерал Фабіан фон дер Остен-Сакен, приймаючи до свого корпусу козацькі полки під командування, відзначав, що вони знаходяться в задовільному стані, незважаючи на швидке їх формування. В липні 1812 р. ці полки увійшли до армії під командуванням генерала Олександра Торماسова, що дислокувалася на Волині. Після звільнення Росії від французьких військ і перенесення театру воєнних дій на територію Центральної Європи в 1813 р. кожний полк

отримав поповнення у кількості 270 осіб з поселян Київської, Подільської і Волинської губерній. Для цього в зазначених губерніях було проведено додаткові набори до козацького війська з числа державних селян за аналогічними умовами, що і влітку 1812 р.

Швидкість формування козацьких полків у Київському генерал-губернаторстві, їх чудовий стан, ентузіазм населення, викликаний їх створенням, підштовхнули російське військове командування спробувати повторити експеримент тепер уже на території колишньої Гетьманщини, а саме в Полтавській і Чернігівській губерніях, де проживало в 1813 р. 460 905 осіб козацького походження. У Полтавській губернії вони становили 83 %, у Чернігівській — 71 % від загальної чисельності державних селян цих губерній. У лютому 1812 р. козаки були зрівняні у виконанні поземельних повинностей з державними селянами.

На початку Вітчизняної війни 1812 р. малоросійський генерал-губернатор Лобанов-Ростовський оголосив проект створення Малоросійського козацького війська разом з обіцянками значних пільг і привілеїв. Невдовзі після видання «Попередніх вказівок для створення Українського козацького війська» 25 червня 1812 р. малоросійському генерал-губернатору князю Якову Лобанову-Ростовському надійшов «Височайший рескрипт» імператора, в якому зазначалось, що з «малоросійських козаків» у довірених йому губерніях на нього покладається завдання організувати кінно-козацькі полки. Передбачалося, що вони могли б стати альтернативою рекрутського набору, який планувалося провести восени. Кількість полків мав визначити генерал-губернатор, «знаючи, наскільки потрібне збільшення кількості військ проти ворога багаточисельного і небезпечного». Це надихнуло козаків до вступу у військо. Внаслідок цього в Полтавській і Чернігівській губерніях не лише сформували 15 нерегулярних козацьких полків, але й розпочалося створення земського ополчення (не дивлячись на те, що ці губернії не були включені до переліку адміністративних одиниць, де формували ополчення). «Малоросійські кінно-козацькі полки» — таку офіційну назву отримали новоутворені полки, чисельність яких складала 18 000 вершників. Формування полків розпочалося з другої половини липня 1812 р. швидко і завзято. Вступити в козацьке ополчення міг кожен. Вони озброювались, обмундирувались і утримувались за власні кошти. Кожен козак до призовного пункту повинен був з'явитися у власному суконному жупані, суконних шароварах, у шапці з овечих смушок, мати пару полотняних онуч, дві пари чобіт, три сорочки, чорний суконний галстук, баклагу для води, аркан, сакву, нагайку і маленьку суконну валізу. У такому обмундируванні козак розпочинав службу і відбував її до того моменту, коли у полкових швейних майстернях закінчувалось пошиття обмундирування за офіційно затвердженими зразками. На обмундирування війська збиралося по 1 крб. 50 коп. з кожної ревізької особи. Кожен козак був зобов'язаний прийти з конем, на купівлю якого асигнувалося 100 крб., що вносила козацька громада. Щодо зброї, то вона також поставлялася козаками, кожен мав прийти зі своїм сідлом. Зброю козаки мушили мати власну: холодної було вдосталь, вогнепальної не вистачало. Головним критерієм було вміння їздити верхи. У Полтавській і Чернігівській губерніях спочатку планувалось про-

водити набір з розрахунку від кожної сотні ревізьких осіб по одному козаку (як під час рекрутських наборів), але земськими комісарами з ініціативи самих козаків кількість добровольців, яка вступала до війська, установлювалась у чотири рази більша, тобто, один вершник з кожних 25 чоловік козацького стану. В деяких повітах Чернігівської губернії демографічна ситуація і майновий стан населення не дозволяли спорядити на службу більше двох козаків з кожної сотні.

Письменник Іван Котляревський, який брав активну участь у формуванні 5-го Полтавського полку, писав: «Люди, яких я прийняв, гарні, старих немає, і молодиків мало; більша частина козаків вступають з задоволенням, завзяттям і без найменшого суму; всі з піками і шаблями, але багато є шабель, які перероблені з кіс; є й рушниці з пістолетами, але ця зброя в неналежному стані. Коні невисокі, але до служби здатні, одяг весь новий, але потрібно буде привести до єдиного зразка...» Відсутність теплої зимової одягу і через це переохолодження призводили до захворювань.

Пізніше, після осінньої кампанії 1812 р., усі Малоросійські кінні козацькі полки були зараховані до регулярної армії і після цього отримали нове обмундирування. Рядові Чернігівських полків мали темно-зеленого кольору короткі козацькі куртки з червоною опушкою і жовтим номером полку на погонах, такого ж кольору шаровари, чорні овечі шапки з червоним верхом і чорним вовняним султаном та замшеві рукавиці. Козаки Полтавських полків були одягнені в сині козацькі куртки з червоним коміром і обшлагами, сині шаровари з червоними лампасами; носили замість шкіряного пояса вовняні червоні кушаки, овечі чорні шапки з червоним суконним верхом, чорним султаном з кінського волосу.

Козацькі та ополченські полки, які не були відправлені до регулярної армії, прекрасно проявили себе в кампанії 1812 р. Вони сформували разом з місцевим населенням багатокілометровий охоронний кордон, що не дозволяв проникнути на територію Київської і Чернігівської губернії французьким і союзним їм польським збройним загонам, цим звільняли значні сили регулярних військ. Кінні козацькі полки Наддніпрянщини застосовувалися військовим керівництвом переважно в запіллі, для залогової і лазаретної служби, охорони комунікацій, конвоювання полонених, здійснення поліцейських функцій та ін. Деяким полкам випадала нагода продемонструвати своє знання військової справи і з успіхом застосувати свій багатий бойовий досвід під час виконання відповідальних завдань на передовій. Зокрема, відзначилися в боях під Малоюрославцем і Красним, при звільненні міст Речиця, Рославля, Чечерська, захисті Калуги, Брянська, при облогах фортець Замостя, Модліна, Торна, Рославля, здійснюючи летючу пошту від Борисова до Вітебська, несучи на території герцогства Варшавського залогову службу, звільняючи Дрезден і Гамбург, у «битві народів» під Лейпцигом 3-й Чернігівський полк та частини Українського війська, які дійшли до Парижа. Справжнім героєм став командир 2-го Українського кінного козацького полку майор Храповицький. За особисту хоробрість, відданість і талант воєначальника в ході закордонних походів він був нагороджений орденом Святого Володимира 3-го ступеня і підвищений у званні до полковника.

Після завершення закордонних походів 30 серпня 1814 р. 1-му, 2-му і 3-му Українським козацьким полкам була видана почесна нагорода — срібні труби з написом: «В подяку за відмінні подвиги, здійснені в минулій кампанії».

Використати українське козацтво у подіях 1812 р. мали намір і зі сторони противника Російської імперії, а саме Франції. Протягом певного часу в уряді Наполеона ретельно вивчали історичне минуле козацтва, його становище на початок ХІХ ст. Інтерес таких досліджень був, як твердить В. Ададуров, «насамперед військово-стратегічним», в основі лежала оцінка ступеня відданості козаків Російській імперії, а через це й можливості залучення козаків як на службу проти Франції, так і навпаки — проти Росії. Особливо в цьому питанні відзначались польські представники, посилаючись на досвід взаємодії з козаками проти Росії наприкінці ХVІІІ ст. у відстоюванні польської державності. Вони пропонували в разі спільної перемоги над Росією створити «нації» козаків державу під назвою «Наполеоніда». Однак французький уряд був більш реалістичний щодо перспектив залучення козаків у війну з Росією, що й визначили подальші події 1812–1814 рр.

У 1814 р. Олександр І мав намір навіть реорганізувати армію, взявши за зразок малоросійські козацькі полки, розміщені на західному кордоні, але намір не був реалізований. Дислоковані у Варшавському герцогстві Полтавські і Чернігівські козацькі полки повернулися услід за ополченням у свої губернії. З 10 800 козаків дев'яти Полтавських полків, що з самого початку вступили на бойовий шлях, у свої домівки повернулися 7600, а з 7200 козаків шести Чернігівських полків — 4854.

У червні 1816 р. козацькі полки розпустили і планували переселити в повному складі на Кавказ, але це нашттовхнулося на значний спротив козаків, і у переселенні брала участь тільки незначна частина на добровільній основі. Через декілька місяців уряд реорганізував і чотири Українських кінно-козацьких полки, що 26 жовтня 1816 р. склали Українську уланську дивізію.

Незважаючи на всі спроби «вписати» «малоросійських козаків» до інших груп населення, вони продовжували користуватись правом власності на землю, яке вважалось монополією дворян. Козаки були досить численними для простої «ліквідації» — фізичного або суспільного асимілювання, до того ж чинник колективної свідомості, належності до «гонорової» та «вільної» верстви козацтва міг відіграти «злий жарт» з подібними занадто активними спробами уряду. У нестійкій міжнародній ситуації це було б украй небажаним. У зв'язку з цим дослідники простежують розбіжність в обіцянках уряду щодо збереження козацьких полків після закінчення бойових дій.

Про стабільне бажання частини урядовців інтегрувати малоросійських козаків у загальноімперський порядок, надавши їм статус війська, свідчить збереження козацьких полків після війни 1812–1814 рр. та скасування додаткових податків для них, ураховуючи значні витрати козацьких господарств Полтавської та Чернігівської губерній під час війни. Однак уже з 1819 р. на них знову повною мірою лягає податковий тягар.

Малоросійський генерал-губернатор князь Микола Репнін-Волконський розумів, що запорукою процвітання і стабільності у регіоні є збереження традиційного укла-

ду життя і господарства провідної верстви місцевого населення — козацтва, і в зв'язку з цим відстоював формування козацького війська. Йому довелося вступити в гостру полеміку з міністром фінансів Російської імперії Дмитром Гур'євим, який наполягав на тому, що наявність козацького війська має значні витрати для бюджету. Гур'євим було поставлено під сумнів і право козаків на володіння землею та пільги на несплату податків, що не дозволяло перевести їх у стан державних селян. Колишня козацька старшина також виступала проти створення козацького війська, що могло призвести до перерозподілу земельного фонду в регіоні.

Обґрунтовував невинуватість створення окремого козацького формування і граф Іван Вітт. Він був одним з тих, хто нещодавно розформовував Малоросійські кінні козацькі полки і впроваджував систему військових поселень на землях бузьких козаків, отже, чудово орієнтувався у настроях у козацькому середовищі. В травні 1817 р. Іван Вітт зазначав, що за його підрахунками з 452 183 осіб малоросійських козаків близько 45 тисяч складають безземельні або неімущі. Саме вони не в змозі будуть скористатися новим становищем, потраплять у залежність від більш заможних козаків або поміщиків, що може призвести до соціального вибуху. Навіть якщо припустити, що найбільш несприятелі козаки (які не мали родин і господарства) в більшості стануть до військової служби, після неї, як показав досвід розформування Малоросійських полків, вони, «оставшись праздними, подали пример многих беспорядков». Унаслідок цього Іван Вітт пропонував оселити таких козаків на вільних землях Херсонської, Катеринославської губерній або Бессарабії для охорони кордонів за прикладом чорноморців.

Міністр фінансів Дмитро Гур'єв на початку 1820-х рр. не знаходив місця українському козацтву в політичній і соціальній структурі Росії і прагнув фактично прирівняти козаків до державних селян або військових поселенців. У 1821 р. Микола Рєпнін-Волконський опротестував правомірність заборони міністром фінансів права козаків продавати свої спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення їхніх «природних прав».

У першій половині 20-х років XIX ст. влада ініціювала нову хвилю переселення козаків Лівобережжя до Чорноморського козацького війська. Так уряд намагався розв'язати проблему козацького малоземелля, адже землі тих козаків, які брали участь у переселенні, мали відійти до тих, які залишилися. В свою чергу переселенці повинні були отримати достатньо землі на нових місцях проживання. Ще однією з причин, за висловом історика Миколи Стороженка, було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найбільш волелюбний елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях» після закінчення періоду пільг, наданих козакам на декілька років як вдячність за участь у боротьбі з Наполеоном.

Чергове переселення 25 тисяч козаків з Лівобережної України вирішено було провести на підставі положення від 17 березня 1808 р., за яким здійснювалася перша велика хвиля переселення у 1809–1811 рр. Людей переселяли великими групами по кілька десятків, а то і сотень сімей. Загалом у 1821 р. на Кубань прибуло 5300 сімей, в наступному 1822 р. ще 3150 сімей. Протягом 1823–1825 рр. міграція мала ще менші масштаби. За приблизними підрахунками Федора Щербини, у 1821–1825 рр. до Чорноморського козацького війська переселилося з Лівобережної України 8623 сім'ї (48 392 осіб).

Процес організованого російським урядом переселення українських козаків і частково селян з України на Кубань тривав і протягом 1826–1847 рр., однак не був інтенсивним.

Одночасно з переселенням на Кубань відбувався офіційний та нелегальний рух з переселення козаків у південні українські губернії. Так, у 1823 р. в урядових колах обговорювався проект намісника Бессарабської області графа Михайла Воронцова про заселення території Південної Бессарабії селянами з внутрішніх губерній. У лютому 1824 р. він був затверджений як положення Комітету міністрів «Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. казенних селян з внутрішніх губерній». За цим положенням передбачалось переселити по п'ять тисяч селян з Чернігівської, Полтавської, Орловської, Курської губерній, згодом через велике прагнення селян було дозволено переселення з Харківської, Таврійської, Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній. З 1826 р. до другої половини 1830-х років прибув основний контингент переселенців і освоївся на нових місцях. Проте подальше влаштування селян було призупинено через оселення «задунайських переселенців» та Дунайського козацького війська і продовжено лише через кілька років.

Отже, протягом 1790-х — 1820-х рр. на Півдні і Лівобережжі України накопичилось чимало проблем, пов'язаних із перебуванням на цих територіях значної маси населення з козацькими традиціями життя. Намагання вирішити ситуацію без соціальних вибухів та протестів вимагало від урядових структур виважених компромісних рішень, що проявлялись у різних формах при різних керівниках Російської імперії: зміна адміністративної системи, організація тимчасових не завжди визначених за статусом і майбутнім козацьких військ, перетворення частини козаків на військових поселенців, масові переселення. Всі ці заходи не давали можливості остаточно розв'язати складну ситуацію відразу, а лише утримували її під контролем через довгі, інколи хворобливі для козацького населення зміни.

ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ. ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ

Історіографія розглядуваної теми досить невелика. Вивчення історії запорожців у Туреччині та Задунайській Січі сьогодні відбувається досить повільно, що пов'язано, насамперед, з невеликою кількістю документального матеріалу. Однією з перших згадок про задунайських запорожців є «Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького» А. О. Скальковського, де він висловив погляди майже всієї історіографії XIX ст., оцінюючи задунайців як «нещасних злочинців». У XIX ст. вивчав історію українців за Дунаєм відомий етнограф Ф. Кондратович, у зв'язку з чим торкався й історії Задунайської Січі. У 20-х роках XX ст. побачили світ кілька спеціальних розвідок з цієї проблеми одеського архівіста О. Рябініна-Скляревського. Проте з 1930-х рр. ця тематика зовсім перестала досліджуватися. Відновили вивчення

історії задунайських козаків 90-ті рр. ХХ ст. — саме тоді з'явилися монографічні дослідження А. Бачинського та С. Могульової.

Історія Задунайської Січі відобразилась також у народних піснях, у літературі та музиці, зокрема образи козаків-задунайців відтворено в опері С. С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

Відхід запорожців за межі Російської імперії вимагав закріплення на певній території, визначення свого місця в нових умовах життя, нарешті відтворення власної організації. Відбувалось це не одномоментно, а було тривалим процесом. Спробуємо виділити в цьому процесі окремі періоди, які б, на нашу думку, могли врахувати як ставлення до задунайців владних структур тих держав, на території яких вони перебували, так і реакцію самих запорожців на нові реалії свого життя.

Зруйнування Запорозької Січі 3–5 червня 1775 р. призвело до переходу значної частини запорозького козацтва у межі Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю, тобто, території, що належала на той час Османській імперії. Інша частина козаків розійшлася південноукраїнськими землями, що перебували на той час у складі Російської імперії. Тепер у межах двох імперій їм потрібно було визначити своє місце в нових умовах життя, а в Османській імперії по можливості закріпитися і відтворити власну організацію — Січ.

Території, на яких запорожцям довелось відновлювати свій традиційний спосіб життя, — це землі між Піденним Бугом і Дністром, які називались ще Очаківською землею, Дністром і Дунаєм, що отримали історико-географічну назву Буджак, Південна Бессарабія (тепер у складі України), і правий берег Дунаю та Чорноморське узбережжя, що мають історико-географічну назву Добруджа (Північна Добруджа тепер у складі Румунії, а Південна — Болгарії).

У ХVІІІ ст. на згаданих територіях простягався дикий цілинний степ, що був продовженням південноукраїнських степів Нижнього Подніпров'я. Степ мав повноводні річки — Дністер, Прут і Дунай, болотисті береги, гирла і плавні яких були покриті заростями очерету. Дунай мав чотири головних рукави, через які був пов'язаний з Чорним морем: Кілійський, Сулінський, Георгіївський і Портицький, або Дунавецький. Останній виходив у море через озеро Разелм, створюючи велику затоку. У дельті ріки знаходилась ціла група островів, найбільшими з яких були Четал, Леті, Георгіївський, або Великий Четал. Дунайські острови, як і береги, були сильно заболочені і покриті густими заростями чагарнику, лісами. Берегова лінія Дністер — Дунай та Чорноморське узбережжя мали цілу систему прісних та солоних лиманів-озер і боліт. Тяжкі враження залишала подорож по степовій рівнині. «Простір Буджака... являє собою пустелю, — писав офіцер Генерального штабу Росії О. Защук, — око подорожуючого марно буде шукати об'єкт, на якому зупинити свій погляд, — ніде жодного деревця, навіть курганів, цих свідків далекого минулого, не видно в цих місцях». У цій пустелі «не було нічого, крім трави і високого бур'яну; в степу випасались величезні табуни диких коней буджацьких татар; оброблених, засіяних полів було дуже мало, і то лише поблизу поселень, — плуг землеробський не перерізував ще незайманого ґрунту, рослини належали тому, хто надумав користуватися ними. Жителями цих степів були хижі звірі та стада птахів, що ховалися

при появі людей. Людина була тут тимчасовим гостем, який побоюється надовго залишатися в цій пустелі». В той самий час О. Зацук підкреслював, що на цій території «чорноземний ґрунт саме такий, який... називають пшеничною землею», і вона не потребує навіть штучного добрива.

Території Буджака і Добруджі у другій половині XVIII — на початку XIX ст. входили до управління Османської імперії, зокрема адміністративної одиниці Сілійстринсько-Очаківського еялета (Озі) на чолі з сілійстринським пашею. У фортецях на Дністрі та в Придунайському регіоні — Аккермані, Кілії, Ізмаїлі, Рені, Галаці, Ісакчі, Бабадазі, Мачині, Тульчі та ін. — розміщувались турецькі військові залоги під командуванням офіцерів. За межами фортець були стаціонарні сільські поселення — села, селища, хутори тощо. В них проживало як християнське, так і мусульманське населення. Християнське населення в турецьких округах було османською райею (підданими). На рівнині між Аккерманською і Кілійською райями кочували ногайські племена, які переселилися зі степів Нижнього Подніпров'я і Побужжя. Вони сформували Буджацьку (Білгородську) орду, яка складалася із різних ногайських племен і являла собою переважно їх територіальне об'єднання. Перебувала орда в залежності від Кримського ханства.

Зазначені землі були обрані запорожцями не випадково, з цією територією вони були знайомі вже з кінця XVII ст. Протягом XVI–XVII ст. козаки здійснювали походи на турецькі укріплення у пониззях Дністра і Дунаю, билися з турецько-татарськими загонами на території Запрутської Молдавії та Буджацького степу, поблизу Кілії й Ізмаїла. Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. гетьманський уряд звернув увагу на цей регіон, бо мав відносно нього політичні, дипломатичні і частково економічні міркування. Уже восени 1699 р., готуючись до війни з турками і татарами, сюди відрядили спеціальних лазутчиків із козаків, які повинні були скласти опис шляхів і сполучень від гирла Дністра і Дунаю. Зв'язки козаків з турецькими територіями використовувала і Запорозька Січ, щоб розвідати турецькі справи, тому купці та наймити із запорожців разом з тим були й розвідниками. Саме вони, проникаючи під різними приводами до Криму, довідувались про військову підготовку турків і татар і про внутрішній стан держави. Так, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. граф Х. Мініх повідомляв, що відомості про шляхи сполучення він одержав від тих, «хто знав місцевість — козаків і тутешніх обивателів, а особливо через запорозьких рибалок і стрільців».

Поява запорожців на території Очаківського степу та Придунав'я на початку XVIII ст. була пов'язана, перш за все, з внутрішньополітичними подіями на території самих українських земель. Поразка повстання С. Палія викликала перехід повстанців-козаків, часто разом з родинами, в Молдавію і Бессарабію. Іншими причинами, що призвели до переселення запорожців на згадану територію, стали погром російськими військами Запорозької Січі у 1709 р., поразка І. Мазепи під Полтавою і походи на Правобережну Україну П. Орлика, а також перехід запорожців на територію Кримського ханства.

Створення на початку XVIII ст. Олешківської Січі на території, підвладній Кримському ханству, призвело до того, що виходи козаків на заробітки в пониззя Дністра і

Дунаю стали звичайним явищем і, безумовно, сприяли переходу на територію Нижнього Подністров'я і Придунав'я. Відомі факти, коли жителі міст Придунайських земель самі переходили в Олешківську Січ. Так, у 1724 р. запорожець Панас Дмитрієв, який був родом з Ізмаїла, залишив рідне місто і після блукання по Молдавії прийшов на Січ, де записався до Дерев'янківського куреня.

Знайомство запорожців з цими територіями відбувалось і іншим шляхом. Так, у 1722–1723 рр. під час придушення повстання буджацького султана Адиль-Гірея кримський хан Менгли-Гірей захопив понад 1500 запорожців, яких «у Білгородчину на каторги запродали». У грудні 1727 р. Калга-Салтан (друга після хана особа), нібито за велінням хана, наказав понад двом тисячам запорожців, які рибалили на Бузі, рушити з ним у Буджак воювати проти повсталих мурз. Під час битви проти Білгородської орди з'ясувалось, що хан наказу не давав. На місце боїв прибув кримський хан і, заарештувавши Калга-Салтана, роззброїв запорожців, звелівши продати їх у рабство на галери. У 1732 р. були взяті у полон ногайцями і втекли запорожці Яків Погореленко, Яків Ільченко, Назарій Яковлев. Останній працював у «буджацьких татар чотири роки». Запорозька сірома продовжувала значними ватагами виходити на промисли у турецькі володіння і під час існування вже Нової Січі. Особливо частими ставали так звані сезонні роботи. Київський генерал-губернатор, вимагаючи від кошового припинити вихід козаків на заробітки, підкреслював у квітні 1755 р., що «по розкритті води значна кількість запорозьких козаків пішли і водним шляхом попливли в турецькі землі для рибного лову». Невідомий автор середини XVIII ст. також зазначав, що козаки «слугували поденниками для жителів Очакова, Аккермана, Бендер та Кілії».

Через колонізаторську політику Російської імперії, спрямовану на уніфікацію та централізацію системи управління, порядків, соціальної структури в різних частинах країни, була знищена Нова Запорозька Січ. Степовий кордон, традиційний для запорожців, звузився, втрачаючи типові риси і можливість продовження не регламентованих державою способів життя. Тому у другій половині XVIII ст. територія межиріччя Дністра та Дунаю найбільше відповідала умовам степового кордону, що добре був відомий запорозькому козацтву. Ці прикордонні території стали для них районами, де можна було б відновити традиційне господарство та власну організацію, втрачену в 1775 р.

Оселенню запорожців на Очаківській землі, у Буджаку та Добруджі сприяла політика самої Османської імперії на цих територіях. У XVIII ст. турецький уряд проводив специфічну політику щодо досліджуваної території та її населення для закріплення своєї влади в регіоні. З одного боку, ця політика характеризувалася прагненням залишити Буджацьку орду в регіоні, з іншого, — намаганням залучити і затримати усіма можливими засобами (пільги, наймання, полон, переховування, продаж тощо) дешеву робочу силу в краї і відповідно у господарствах чиновників та феодалів. Через це досить часто місцева турецька адміністрація крізь пальці дивилась на поселення втікачів із сусідніх країн на підвладній їй території. Зауважимо, що населення, яке рятувалися від кріпосного гноблення, переходячи дністровський кордон, швидко опинялись у становищі, що не набагато відрізнялося від того, яке воно зали-

шили позаду. Єдине реальне право, яке набував утікач у Задністров'ї та Подунав'ї, — це продавати свою робочу силу. Значна частина населення ставала батраками-наймитами у турецько-татарських феодалів і місцевих багачів, серед яких були і представники українсько-російських верств. Часто втікачі, наймаючись у одного господаря, швидко втікали до іншого або просто вешталась по різних місцевостях Очаківської землі та Буджаку. Отже, Османська імперія несвідомо, але проводила політику заселення козаків на цих землях. Так, унаслідок політичних подій XVIII ст. (ми згадували про них раніше: повстання С. Палія, перехід козаків на підвладні Оттоманській Порті і Кримському ханству території через поразку І. Мазепи, російсько-турецькі війни 1735–1739 рр., 1768–1774 рр. тощо) на території Придунайських земель зосередилась значна кількість «утікачів»: козаків, селян, солдатів і полонених або найманих працівників.

Кількість запорожців, які поступово перейшли в Османські володіння, сягала близько десяти тисяч. Вийти з Січі було непросто, козаки доводили необхідність цього заробітками, зазначаючи генералу П. Текелію, який очолював процес зруйнування Січі: «Бач, пане отамане, ма сорочки, ма штанив — одна гола сірома». Він відпустив їх, і вони переходили до Очаківської округи, до турецького султана. За легендою, складаючи присягу султану, козаки набирали рідної землі у чоботи і промовляли: «На чийй землі стоїмо, тому й служимо». Вже 18 червня 1775 р. Г. Потьомкін повідомляв генерал-поручику П. Текелію, що «запорожці почали селитися і на землі, що належала за трактатом татарам».

У перші роки після зруйнування Січі запорожці не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Через деякий час вони намагалися відтворити власну організацію. Підтвердженням цього можуть бути факти, що пов'язані з приїздом запорожців у 1776 і 1777 рр. до французького консула у Гданську шукати протекції для відновлення Січі на землях Османської імперії. У 1777–1778 рр. до султана і константинопольського патріарха відряджались делегації з проханням прийняти їх у підданство і надати землі під заснування Січі.

Переселення запорожців викликало неабияку стурбованість російського уряду, адже за відомостями прикордонної адміністрації султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Таким чином, Оттоманська Порта могла чинити тиск на Росію. По-перше, міжнародною спільнотою як мусульманська держава, що дала притулок православним (за Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порти); по-друге, османський уряд отримував підтримку у боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії у 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли в разі війни з Росією скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалось російською адміністрацією ворожим актом. Це визначило і ставлення російської влади до запорожців, що відбилось у їхній назві: в російських документах такі козаки називались

«невірними» турецькими або запорожцями з-за Дунаю, в історичній літературі вони отримали ще назву «задунайські запорожці», або «задунайці».

За таких умов стратегічною метою російської політики стало припинення подальшого виходу козаків за кордон і перебування запорожців в Османській імперії взагалі. В цей час російський уряд уживав відносно турецьких запорожців здебільшого тактику «приватних запрошень», не ставлячи питання повернення козаків офіційно перед султаном. Уряд обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків не було. Навпаки, колишні запорожці продовжували переходити кордон з Російською імперією й агітували селян, козаків, солдатів переходити до них. Як правило, такими агітаторами були козаки, які пішли в Молдавське князівство в монастирі та потім повертались до Росії начебто для збирання милостині, а насправді для «підмови» до втеч за Дунай. За термінологією задунайця Ананія Коломійця ці емісари називались «вожаями». Такими «вожаями» у 1777 р. були колишні запорожці Яків Черногор, Іван Великий, Петро Чернозуб. Улітку 1777 р. вони пішли з берегів Дунаю «закликати козаків» приєднатися до турецьких запорожців на чолі з кошовим отаманом Кузьмою Сукуром (Сокуром) на прізвисько Швець. У с. Новоселиці Я. Черногор п'яний виголошував про мету свого приїзду і був схоплений російською владою. Після цього був засуджений за свої наміри до покарання батогами та п'яти років робіт у Петровській фортеці. Однак не всі «вожаї» були такими невдатниками. В цілому їх агітація знаходила сприятливе підґрунтя в селянському та козацькому середовищі через цілком природне прагнення до позбавлення від феодалного тиску та приводила до значної еміграції у Подністров'я та Подунав'я.

Тим часом у серпні 1778 р. питання про політичне становище козаків було вирішене: султанський уряд, незважаючи на протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. полковник П. Репнинський повідомляв про те, що османська влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», а козакам дають озброєння та коней. Кошовим було призначено полковника Гната (Гнат Чорний), який отримав звання бунчужного паші, але до реального заснування Січі як автономної організації справа так і не дійшла. Беручи до уваги ці події, уряд Катерини II передав послу Російської імперії в Константинополі інструкції, в яких вимагав добиватися у султана видачі запорожців як російських утікачів. У разі відмови послу дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією.

За рішенням турецької влади запорожці мали оселятися в Румелії (яка включала в ті часи майже весь Балканський півострів) «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Виконання цього рішення почалось із середини 1779 р. Кошовий зі старшиною мав оселитися в Адріанополі (грецька назва міста Едирне, до 1453 р. столиця Османської імперії), їм виділялись кошти на утримання. Козаки звільнялись від сплати подушного податку — харачу, але відбували військову службу. Між тим ці заходи до кінця виконані не були. Хоча частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували і на

початку 80-х рр. XVIII ст. перебувати на Очаківщині, навколо Тилігульських лиманів і в пониззі Дністра.

Російська прикордонна адміністрація протягом 1781–1782 рр. мала відомості про те, що близько восьми тисяч запорожців «проживають у землянках», «починаючи від турецького міста Белгорода, що знаходиться за Дністром, до Дністра і вверх нього за Бендери на Балту і звідти по польському кордону Кодимі та по Бугу до Очакова». Питання про переселення запорожців за Дунай ставилось російським урядом неодноразово і в подальшому, аж до початку наступної російсько-турецької війни 1787–1791 рр.

Умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також ряд заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема амністія 1779 р., агітація російських агентів), привели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися на російську територію. Вплинуло на повернення козаків у Росію й оголошення про створення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків» (згодом Чорноморське козацьке військо).

Через складну ситуацію в турецьких землях спостерігаємо перехід запорожців не лише до Росії, але й до інших територій і країн, зокрема до Молдавського князівства й Австрійської імперії. У Молдавському князівстві вже перебувала частина запорожців. Не виключено, що протягом 80-х років XVIII ст. число українців збільшувалось не лише за рахунок козаків, але й інших категорій населення. Свідченням того є розповідь у 1791 р. задунайця Байди про те, що наприкінці 80-х рр. XVIII ст. «перебував він для чумацького промислу в Молдавії», а потім «з іншими польськими українцями влаштувався в запорожці, з якими знаходився і понині». В Австрійську імперію запорожці потрапляли через молдавські і волоські землі. Оселялись вони на Військовому кордоні, території, де ще з кінця XV ст. мешкало мілітаризоване населення — граничари, які мали захищати кордони з Османською імперією. 25 квітня 1785 р. австрійський імператор Йосиф II прийняв на службу запорожців і наказав поселити їх по обох берегах р. Тиси, в районі Темишварського Банату та у Бачківській жупанії. Загальна кількість козаків, які вступили на австрійську службу, становила близько тисячі осіб. Вони перебували на службі в складі різних команд (разом з сербами, німцями, угорцями, молдаванами) — кінноти, піхоти та флотилії на Дунаї під керівництвом офіцерів австрійської армії; козаки забезпечувались обмундируванням, провіантом та фуражем. На території розміщення команд козаки проживали в будинках-казармах («куренях»). Однак уже у 1790 р. стала зрозумілою невідповідність сподівань найманців-запорожців і реалій, запропонованих австрійською владою. Як зазначає В. Мільчев, «тікали всі: німці, серби, угорці... Бігли від муштри, від каторжної роботи, від чумних та холерних епідемій, через напівголдний пайок та несплату грошового жалування. Зрозуміло для запорожців, які почували себе абсолютно чужими серед чужих для них людей, аргументів для втечі з остогидлої «служби за одягу» було потрібно не багато». Після 1790 р. на службі залишились старі літні одинаки. Частина козаків, які вижили після епідемій та участі в бойових операціях, могла втекти до турецьких або російських, молдавських або польських володінь.

Міграції з османських володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців. В умовах підготовки до нової війни з Росією для Османської імперії відхід запорожців був украй небажаним. У зв'язку з цим запорожцям знов дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ, яка мала певну автономію. Ймовірно, вже з середини 80-х рр. XVIII ст. вона знаходилась у с. Катерлез у гирлі Дунаю. Відтепер козаки мали підпорядковуватись сілістринському паші, але через його віддаленість від козацької території вони підлягали керівництву браїльського назиря (керівник округи) або начальників інших сусідніх фортець.

У відомих сьогодні документах на період існування Катерлезької Січі, як правило, фігурує інформація або про групи запорозьких рибалок, або про військові частини козаків на чолі зі старшинами. Здебільшого це куренні отамани, «гетьмани», писарі, судді, полковники, осавули, «бінбаші» (тисяцькі), хорунжі — Лях, Бахмат, Максим Підручний, Федір Височин, Гнат Чорний, Макар Товстий, Семен Горб, Григорій Таран, Сусій Штригель, Степан Писарець, Макар Перебийніс, Іван Іванко, Яків Гончар, Люлька та ін. Протягом 1775–1791 рр. старшини мали звання попередніх часів, незначна їх частина отримала звання, можливо, вже під час імміграції. Колишніх запорожців називали «старими» або «січовиками».

Російський уряд уживав рішучих заходів для боротьби зі втечами селян і козаків у Січ. У вересні 1787 р. Державна рада прийняла навіть спеціальне рішення про вербування козаків серед населення Правобережної України, «щоб не приєднувались до очаківських запорожців». Проте ці заходи були малоефективними: дуже привабливою була для закріпачених селян «козацька воля» порівняно з поміщицьким ярмом.

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайці та чорноморці брали участь у воєнних діях на стороні різних країн. Російський уряд був стурбований можливою участю задунайців у війні на боці Османської імперії. Підставою для занепокоєння було те, що султан мобілізував козаків, фірман про це був зачитаний в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством на Дунаї». Для керівництва обрали «одного спритного» і призначили «його господарем козацьким». Замість померлого від ран у грудні 1787 р. Герасима Колінки кошовим отаманом став Яким Гардовий, який перебував на цій посаді до вересня 1791 р.

З кінця грудня 1787 р. головні сили задунайців отаборились у м. Тузлі. Сюди прибула флотилія із 1 турецького корабля, 14 запорозьких човнів, що підпорядковувались кримському ханові Селім-Гірею. Активної участі у воєнних діях запорожці не брали, обмежуючись дрібними сутичками з загонами російських військ і чорноморських козаків. Під час перемир'я «вірні» та «невірні» козаки часто відвідували один одного, особливо родичі або старі товариші по Запорозькій Січі — «їздять і компанію водять», про що доповідав полковий старшина чорноморців Г. Лисенко російському командуванню. Командування використовувало чорноморців і як «агентів», щоб повернути колишніх запорожців. Їх агітація мала певні наслідки. Так, Г. Чорний повідомляв про делегацію козаків з м. Тузли, що представляла інтереси 250 інших запорожців, які бажали повернутися на російську службу. Останні

після повернення отримали різні нагороди, привілеї та пільги. Проте вже в перші роки існування чорноморці зіштовхнулися з серйозними проблемами, які призвели до численних втеч із військових команд, у тому числі і до задунайських козаків. Втечі чорноморців до задунайських козаків набували настільки значних розмірів, що у серпні 1791 р. керівництво Коша видало спеціальний наказ, у якому козаків попереджали, щоб «від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення ту-рецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру як дезертири російські будуть вислані на батьківщину».

Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. територія можливого розселення задунайських запорожців у межах Османської імперії зменшилася, адже за умовами Ясського договору від 29 грудня (9 січня) 1791 р. кордон між двома країнами був установлений по р. Дністер. Чорноморці, які під час війни оселялись у межиріччі Південного Бугу і Дністра, мали переселятися на Кубань.

Січ турецьких запорожців по завершенні війни продовжувала знаходитися в Катерлезі. Більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, османських, молдавських, австрійських землях, почали стягуватись навкруги Січі. Збільшення кількості козацького населення поблизу кордону продовжувало непокоїти владні кола Російської імперії. Використовувались заходи, які були апробовані у попередні роки, — «амністії», «приватні запрошення», «засилання агітаторів». Саме із завданням перевести задунайський Кіш у Росію неодноразово їздив до Катерлезу елісаветградський купець Є. Кльонон у 90-х рр. XVIII ст. За свою місію він отримував неабиякі пільги та винагороди від уряду. Є. Кльонон використовував різні прийоми — переговори з кошовим отаманом, священником козаків, купував рибальські заводи, щоб таким чином на човнах перевозити таємно від турецької влади козаків на російський бік, тощо. Козаки за свій перехід вимагали, в першу чергу, гарантії безпеки та землі, зокрема «пусті землі, що знаходяться поблизу міста Одеси». Внаслідок цих агітацій з-за Дунаю повернулося 42 запорожці. Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції повернутися. Так, навесні 1794 р. через намір перевести «весь Кіш» до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, уночі оточили його будинок і, не знайшовши отамана, який встиг утекти, пограбували майно. Т. Помело перейшов до Росії, де за співробітництво отримав звання секунд-майора й грошову винагороду. Після інциденту кошовим обрали вже вдруге Якіма Гардового, який також не переймався турецькими настроями.

У процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю запорозькі козаки зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, брали участь у повстанні Кіндрата Булавина і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, а в 40–70-х рр. XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 1780-х рр. вони офіційно отримали дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось і російське, переважно

селянсько-старообрядницьке населення, яке отримало в Буджаку назву липованське, або пилипонське. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з нею перерозподіл земель мали неодмінно призвести до конфлікту з некрасівцями. Перш за все у суперечках між двома групами козаків значення мала вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але не останню роль відігравали також їхні різні релігійні традиції. Султанський уряд та місцева влада не втручались у конфлікт між козаками, вирішивши, що нехай б'ються собі. Доки турецький уряд не реагував на конфлікт між задунайцями і некрасівцями, стосунки між ними дійшли до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (40–50 км вище Гірсова на правому березі Сухого Дунаю, тепер це територія Румунії).

Вплинула на стосунки між запорожцями і некрасівцями й кризова ситуація в османських володіннях у 1780-х — на початку XIX ст., пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III та великого візира Алемдара Мустафи-паші (Байрактара) в управлінні, економіці, армії. З'явилися противники реформ, які не підтримували султана і послабляли авторитет центральної влади. Задунайські запорожці боролися в складі турецьких урядових частин з опозиційними феодалами понад вісім років. У свою чергу некрасівські козаки підтримували опозиціонерів. У 1797 р. російський агент у Галаці повідомляв генеральному консулу в Яссах І. Северину про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків уже є близько 20 тисяч і внаслідок розпочатих воєнних дій проти заколотників був відправлений один зі старшин ще збирати козаків униз по Дунаю. Зібрані частини задунайців мали підпорядковувалися назирю фортеці Браїла.

29 грудня 1797 р. козаки оволоділи фортецею Руцук, що була зайнята опозиціонером Пазванд-оглу, але вже в січні 1798 р. керівнику його військ удалося захопити кошового отамана задунайців. Задунайці воювали проти Пазванд-оглу і надалі. Зокрема, тут воював Василь Мастренко. Він походив із козаків Золотоніського повіту Полтавщини і був завезений дядьком у Кодак, де проживав вісім років, потім з чумаками перейшов до Ясс, де разом із запорожцями працював на рибних заводах сім років, потім з кошовим Гаркушею відправився до Відіна для боротьби з турецькими феодалами, звідти й перейшов з козаками в Браїлу.

Після кількох років війни та невдалих спроб приборкати Пазванд-оглу султан змушений був у 1799 р. затвердити його пашею і визнати правителем Відінського округу. Однак боротьба продовжувалась і надалі. У 1803–1804 рр. козаки воювали й проти ще одного заколотника — Пеглевана. Внаслідок невдалих дій під Руцуком загони Пеглевана зламали опір турецьких регулярних військ; святкуючи перемогу, вони «виставили сотні голів своїх ворогів» у місті.

Задунайські запорожці зазнавали втрат особового складу через подібні військові операції і намагались поповнити його залученням нових сил із сусідніх українських, молдавських та російських територій.

У квітні-травні 1804 р. російська прикордонна влада була сильно занепокоєна появою в дністровському прикордонні значної кількості задунайських запорожців. Як

свідчать донесення російської адміністрації, зосередження задунайців у Буджаку було викликане прагненням останніх поповнити свої ряди за рахунок утікачів із Росії. Херсонський губернатор О. Окулов підкреслював, що з появою поблизу Дністра задунайських запорожців «почали збільшуватися втечі, особливо дворових людей — утікачі, «обласкані» задунайцями, залишаються на проживанні в Молдавії та інших турецького володіння місцях». На думку губернатора, запорожці «задуми свої здійснюють, як думати належить, через приятелів своїх, які знаходяться в межах російських». Надалі О. Окулов писав, що за даними, які одержав він від російського драгомана в Галаці П. Ренського, «кожний день пристають до запорожців, яких зібралось уже на цей час близько 15 000 чоловік, нові утікачі із російських кордонів, і навіть дівки, переходячи до них з того боку, виходять заміж за неодружених». «Як тих, так і інших, які втекли із Росії з дружинами, — писав далі П. Ренський, — селять в особливих місцях, недалеко від Юша. Більш того, начебто кошовий їхній дав звістку в Молдавію і в Буджак російським та із колишньої Польщі людям, які сюди зайшли, щоб переходили до них, обіцяючи різні вигоди». Серед таких, кого захопив цей імміграційний рух, був інформатор видатного українського етнографа та історика Ф. Вовка Ананій Коломієць. Він згадував, що у 1802 р. втік зі служби в російській армії, куди потрапив як рекрут, і тут «чутка пішла, що наші за Дунаєм, у Туреччині, що там добре, та й дядько у мене там був... От я собі думаю: дай мені, Господи, тільки туди!..» З-під Одеси він разом з 15 товаришами пробрався до берега Дністра, там «добрі люди перевезли їх на турецький бік». Після довгих блукань був завербований у задунайські запорожці і Семен Дубина, уродженець Чигирина, підданий поміщика Савицького. 1795 р. він відправився «на заробітки в різні місця, записався у бузькі козаки, після знищення їх прийшов до Одеси і найнявся у греків на судно». Зустрів в одному із портів задунайського отамана Гната Коваля і «вступив за його пропозицією в ці ж козаки».

Один із російських розвідників, який повернувся із розвідки у серпні 1804 р., доповів, що каушанський воевода Мехмет-ага, «збираючи в окрузі Каушанській російських дезертирів і втікачів, відсилає їх в Татарбунари до кошового, а звідти в Кіш Запорозький». У свою чергу, запорожці, «по кордонах російських роз'їжджаючи, також не залишають підмовляти дезертирів, зваблюючи їх нагородою, через те в короткий час збільшився Кіш їхній більше ніж на 200 чоловік, крім тих, які живуть уже в інших слободах», а задунайський кошовий «завжди хвалиться, що Кіш їхній час від часу збільшується на багато тисяч».

У 1803–1804 рр., поповнивши свою чисельність утікачами з України, задунайці витіснили некрасівців і поновили Січ у Катерлезі. Предводитель дворянства Тираспольського повіту Туманов 10 квітня 1804 р. повідомляв херсонському військовому губернатору О. Розенбергу про те, що запорожці, які брали участь у боротьбі турецьких урядових військ із заколотниками Пазванд-оглу, одержали дозвіл султанського двору селитися «по ордах татарських» в Аккерманському і Кілійському округах і по берегах нижнього Дунаю, «нижче Старої Кілії на острові в житлах некрасівських, звідки браїльський паша вигнав некрасівців і поселив запорожців». За свідченням задунайця Миколи Діброви, «коли Пеглеван не давав їм (запорожцям) спокою, усі

запорожці перебрались із Сеймен у Вилкове та Катерлез на землю, визначену їм від браїльського назиря, та проживали тут близько трьох років». Однак довго тут козаки не протримались. Некрасівці в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катерлез, спалили житла запорожців і багатьох порубали. Внаслідок таких подій напередодні чергової російсько-турецької війни задунайці змушені були перебраться до Браїли під захист паші.

Чи була в Катерлезі Січ у класичному варіанті, за наявними документами достеменно невідомо. Однак існує багато свідчень про наявність відповідних атрибутів, що пов'язуються з існуванням організуючої інституції та центральної влади. Так, наприклад, задунайський запорожець Й. Білецький у 1803 р. розповідав, що в Катерлезі «вони [задунайці] мають свою церкву, курені й існують з рибних ловів». Відомі клейноди задунайської старшини в цей період — байрак (значок-прапор), бунчук та печатка. Печатка задунайців існує з 90-х рр. XVIII ст. Її поява безперечно засвідчує визначений статус задунайських козаків. Так, згадуваний вище купець Є. Кльонон у січні 1796 р. просив у отамана Я. Гардового «п'ять планкетів з військовою печаткою для проїзду за кордон».

Землі, які виділялись османським урядом козакам, повинні були, перш за все, мати зручні місця для рибальства, адже «людність їх займалась майже виключно рибальством», одночасно «мати певну кількість твердої землі для поселення й невеликого землеробського і скотарського господарства». Січ у Катерлезі розміщувалась ліворуч Георгіївського гирла Дунаю, біля виходу його в Чорне море. З обох боків знаходились великі за розмірами острови Св. Георгія та Дранів і значна кількість маленьких острівців, розділених протоками, лиманами, озерцями. Діставалися на ці землі лише по воді. Як доводять сучасні етнографічні дослідження, й сьогодні колишні запорозькі поселення Катерлез, Караорман, Мурігьоль відвідати можна переважно водним транспортом, та і в самих селах використання колісного транспорту велика рідкість.

Козаки вважали більшість територій в гирлі Дунаю своїми і проживали у населених пунктах по узбережжю незалежно від того, де в той момент знаходився їхній центр. За словами задунайця А. Коломійця, «в Сейменах запорожці не в одному місці жили — у Сейменах, у Партокалах, під Іглицею... Жили у землянках, у бурдіях», «проживаючи в Сейменах, усе ж таки займались рибальством у гирлі Дунаю та кожне літо виходили в дельту вісімдесятьма, а то й сотнею заводів, тримаючись переважно околиць кілійського гирла».

Більшість козаків, які перебували на узбережжі Чорного моря, у лиманах між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай, складала запорозька сірома. Жила вона в землянках і напівземлянках, у складчину утримувала так звані рибальські заводи, неводи та човни, а виловлену рибу обробляли і продавали купцям, які спеціально за нею приїжджали з Молдавії та інших прилеглих земель. Деякі працювали на неводах турків, інші наймались на різні тимчасові сезонні роботи в навколишніх селищах і хуторах.

Таким чином, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. задунайські запорожці остаточно визначили місце свого проживання в Османській імперії, отримали офіцій-

ний статус у межах Османської та Російської імперій та досвід перебування в складі різних воєнізованих формувань цих імперій під час розв'язання внутрішніх та зовнішніх конфліктів.

З початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. (у листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон, а офіційно імперія Османів оголосила війну Росії лише 18 (30) грудня) мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші і безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Ковалю, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Гнат Коваль перейшов за Дунай після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р., за іншими даними залишився «після взяття Очакова у турків». Подальші відомості про нього з'являються лише з 1803 р., коли він ще як полковник з «почесними козаками» прийшов до російського консула в Галаці з'ясувати положення амністії, яку оголосив російський уряд тим, хто зайшов за кордон. З липня 1804 р. Гнату Ковалю російські чиновники надсилали листи через спеціальних агентів для того, щоб «викликати його з іншими товаришами до Росії». Разом з кошовим отаманом у Браїлі знаходилась старшина, зокрема писар Данило Білий і духівництво. В Браїлі розміщувався задунайський Кіш, а Катерлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ.

Поповнення запорозької браїльської залоги проходило не лише централізованим шляхом, але й через вербування окремих осіб переважно некозацького походження самими козаками. Прасковій Целіков, кріпак поміщика Сосновського, втік до Молдавського князівства близько 1778 р., а у листопаді 1806 р. в Ізмаїлі був підмовлений запорожцями і пішов з ними в Браїлу, де записався до Куцинівського куреня. Інший козак, Онисим Губа, походив з поміщицьких селян Полтавської губернії, чотири роки разом з батьком чумакував і з бурлаками зайшов до Аккермана, а потім у Хотин. Після взяття Хотина російськими військами (15 листопада 1806 р.) перейшов до Браїли, де записався в Полтавський курінь. Яків Пономарьов походив із державних селян Полтавської губернії, жив заробітками в Одесі, згодом на рибних ловах в Аккермані; дізнавшись про те, що російські війська наступають на Молдавське князівство, перейшов до Браїли і записався до запорожців, де служив кухарем у Дядьківському курені. У тому ж курені в отамана Лук'яна служив Яків Бойченко — кріпак з Єлисаветградської округи, який проживав у Вилковому, де займався рибальством, а у 1806 р. записався в браїльські запорожці. У Мінському курені служив Василь Прозоренко, кріпак поміщика Островського із Київської губернії, який втік до Молдавії, на «лимані Разін» займався рибальством, а в 1807 р. записався до козаків Браїли.

Уже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, які розміщувались у Кілії, Вилковому, Галаці, Бальчику, Мачині, Рущуку, на островах Дунайського гирла. Козаки служили і в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай. За підрахунками О. Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїла знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли «зав-

давати шкоди більше, ніж турки і татари», він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в пригоді при взятті Ізмаїла в 1790 р. російськими військами. Тому російське командування мало взяти всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, обіцяючи їм пільги, якими користуються чорноморці на Кубані.

На початку грудня 1806 р. головнокомандуючий російською армією генерал І. Міхельсон запропонував браїльському назирю здатися. Останній відповів, що вкрай здивований такою пропозицією, адже Османська імперія не знаходиться в стані війни з Росією, тому він буде захищати фортецю. Зрозумівши, що Браїлу не можна зайняти так само легко як Аккерман, Хотин, Бендери, російські війська відступили. Однак головним завданням керівництва російської армії залишалось «розкласти» залогу Браїли, яка, незважаючи на втечі з неї козаків, наприкінці 1806 р. нараховувала понад 1500 запорожців.

Ліквідувати браїльську залогу намагались і через міністерство закордонних справ, і через тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи як таємне листування, так і офіційні заклики. 5 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє відправив у район Кілії колишнього дипломатичного агента в Галаці П. Ренського, який повинен був запевнити «тих людей, що одержать вони всі пільги і будуть переселені з їх братами з Тамані». 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє звернувся до Гната Коваля: «Превосходительный, высокочтимый господин запорожский кошовый атаман, любезный друг мой Игнатий... Вашему превосходительству и всему единоверному христианскому войску начальства Вашего превосходительства свидетельствую сим мое усердное почтение». Далі губернатор пропонував перейти до Росії і від імені Олександра I обіцяв «на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому» присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура (Майдабура).

Сприяла переходу на російський бік також і агітація російського духовництва. Так, за свідченням задунайця Дмитра Капіноса в Січ прийшли три ченці, відправили в січовій церкві службу та оголосили, що «Росія вступає у війну з турками... хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії, буде проклятий», після чого він з 30 запорожцями наступного дня на човнах прибув до Херсона, «інші запорожці залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах у турецькій армії».

Одним із дієвих засобів російського командування в цьому напрямку стало формування волонтерських команд у складі армії. Стосовно частин добровольців українсько-російського населення в грудні 1806 р. кілійський комендант інженер-полковник В. Ферстер доповідав, що в нього зібрано «шістдесят задунайських запорожців, в тому числі одинадцять козаків, які втекли з турецького гарнізону Ізмаїла». Зауважимо, що перехід козаків міг бути спровокований негативним ставленням до них і агресивними діями ізмаїльського паші Пеглевана. Важливе значення для формування із запорожців спеціальної частини мав перехід на російський бік 23 грудня 1806 р. задунайського отамана Трохима Гайдабури зі 103 козаками, а за ними отама-

на Івана Губи «з козаками на чотирьох човнах». За наказом Е. де Рішельє Т. Гайдабурі було присвоєно звання хорунжого.

Враховуючи успіхи у формуванні волонтерського полку із задунайських запорожців і збіглого українського населення, командуючий Молдавською армією І. Міхельсон і новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє запланували створити на Дунаї козацьке військо, «дати йому найменування Усть-Дунайського, подаючи надії, що воно може одержати приклад Війська Запорозького, якщо, як чорноморці, це заслужить».

18 січня 1807 р. І. Міхельсон зробив оголошення, в якому від імені російського уряду звертався до задунайських запорожців із закликом вступити до Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Центрами його формування призначалися Кілія і Галац. В оголошенні зазначалося, що воно буде створене «за прикладом Війська колишнього Запорозького». Утримання війська — за зразком Чорноморського. Вже 22 січня 1807 р. Е. де Рішельє писав головнокомандуючому Молдавською армією І. Міхельсону, що «за Дунаєм знаходиться понад 2000 козаків-запорожців колишньої Січі, в тому числі у Браїлі при назирі понад 800. Я запросив із них уже понад 130 чоловік. Вони за власним бажанням вступили у волонтерський полк, що формується в Кілії; щоб використати й інших, викликаний був мною один хорунжий, якому доручено від мене написати листа до кошового їх з оголошенням усього того, що лише можливо було обіцяти... Вони, якщо б перейшли до нас, їх з великою користю можна було б використати на флотилії на Дунаї та навіть на тому боці річки». Того ж дня князь О. Прозоровський, новий командуючий Молдавською армією, писав Е. де Рішельє, що з Браїли в Галац постійно переходять запорожці, передбачаючи гоніння від турецької влади, їх збирали в селі Маяки, відправляли до Одеси, а потім у Чорноморське військо, розміщуючи «серед старих чорноморців і під особливим наглядом... начальників».

20 лютого 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджене указом Олександра І.

Занепокоєння в лавах турецьких запорожців розпочалося після запрошення задунайців вступати до новоствореного війська. Задунайський запорожець Василь Завірюха згадував, що писар, який читав цей маніфест, «робив трактування його не в кращий бік. Утім, козаки писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ, але зробити цього не змогли, оскільки завжди знаходились під міцним караулом». Поясненням такої поведінки писаря, ймовірно, може бути небажання викликати підозру турецької влади або кошового отамана в проросійській орієнтації, що могло призвести до страти його як зрадника. Всього з лютого по серпень 1807 р. (у серпні військо припинило своє існування) перейшло 348 козаків, серед них задунайський військовий писар Данило Білий та ієромонах Гервасій.

Створенням Усть-Дунайського Буджацького війська російська адміністрація передбачала взяти під свій контроль місцеве українське населення, одержати додатковий військовий контингент і, спираючись на нього, завдати рішучого удару задунайському козацтву. Зовнішній устрій війська нагадував Запорозьке. Управління здійснював Кіш на чолі з кошовим отаманом. Старшина носила традиційні наймену-

вання. Військо складалося з куренів на чолі з курінними отаманами. Куренів нараховувалося 40, 38 із них мали назви, як у Новій Січі, а 2 називалися Болгарський і Сербський. Кошовому отаману надавався пернач, а війську — прапор і військова печатка. На печатці було таке зображення: у центрі — у вигляді дуги річка Дунай, над дугою хрест та сонце, під дугою — домовина на півмісяці.

На цьому, власне, і закінчувалась подібність між Усть-Дунайським Буджацьким і Запорозьким військами. Новостворене військо цілком і повністю підлягало російському командуванню. Нагляд за ним здійснювався начальником Галацького військового загону генерал-майором П. Колюбакіним. Кошовий отаман і вся інша старшина призначалися царською адміністрацією, а не обиралися козаками. На керівні посади потрапляли лише ті люди, які змогли отримати протекцію командування. Так, першим кошовим отаманом було призначено єлисаветградського поміщика Івана Підлесецького. Він був прийнятий спочатку у Чорноморське козацьке військо за рекомендацією кошового отамана чорноморців Сидора Білого військовим писарем, але вже в березні 1789 р. відсторонений від служби за «многие упущения», хабарництво, ображання козаків і знущання над ними. З посади був звільнений 27 березня 1790 р. Другим кошовим отаманом Усть-Дунайського Буджацького війська став Фома Бучинський, виходець із чиновницьких кіл; він провадив кріпосну політику, привласнював козацькі гроші тощо. Про те, що подібні дії були неодноразовими, свідчить і скарга усть-дунайців на їхнього кошового Фому Бучинського. Так, усть-дунайці як колишні задунайські запорожці знали, що на рівнині навколо Браїли розташовувались досить заможні турецькі села, процвітання їх О. Ланжерон приписував зваженій політиці браїльського назиря. Група усть-дунайців вкрала у турецького населення Браїли 70 овець, 60 голів рогатої худоби, а Ф. Бучинський разом з осавулом Романом Циганкою продали всю цю худобу за 246 левів і привласнили гроші.

У військо дозволялося набирати задунайських запорожців, колишніх чорноморських козаків та інші категорії українського і російського населення, які проживали в Бессарабії, Молдавії і Волощині до 1806 р. Заборонялося приймати лише підданих Росії, які перейшли кордон після початку війни. Однак не допустити проникнення у військо втікачів з 1806 р. було неможливо. Одеський комендант генерал-майор Ф. О. Кобле з обуренням писав, що «в цьому війську різного звання людям чиниться набір на службу, не вимагаючи про їх стан документів, що дають змогу обрати службу. Це тим, які шукають порятунку від повинностей, а також від регулярної служби і невиплачених боргів, дуже сприяє». За відсутності документів власті змушені були використовувати існуючий інститут присяги. Згідно з ним для встановлення особи цілком досить було прийнятих під присягою свідоцтв людей, які могли підтвердити походження даної особи. Про це саме свідчив і кошовий отаман І. Підлесецький, стверджуючи, що ті, які «приходять записуватися на службу в запорожці, оголошують себе завжди вихідцями з-за Дунаю або тими, що вийшли в останню війну (російсько-турецьку 1787–1791 рр.), російськими підданими, чому важко і неможливо без вірних доказів дійти до істини».

Усть-Дунайське Буджацьке військо мало 15 військових старшин, 13 значкових товаришів, 40 курінних отаманів, 748 козаків (67 %) служили в піхоті, 216 (21 %) — на

Дунайській військовій флотилії і 120 (12 %) — в кінноті. Звернемо увагу на те, що відновлювалось звання значкового товариша, яке було скасоване після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р. Носили звання значкового товариша Іван Бучинський, Григорій Звурський, Андрій Мирза, Гаврило Вареник, Климент Домбровський, Данило Базилевський, Ксавелій Чернявський, Сидір Долгорук, Дмитро Потилиця, Григорій Остроух, Дем'ян Чернобай. Для ведення бойових дій військо поділялося на три частини: перша на чолі з хорунжими Т. Гайдабурою і Д. Половим розташовувалася в районі Кілії, друга з хорунжим І. Губою — на флотилії, третя на чолі з І. Підлесецьким — у районі Галаца, вела бої під Браїлою. Більшість зарахованих до війська вже мала певний бойовий досвід, деякі були потомственими козаками.

Найбільш активну участь у бойових діях брала кілійська група війська, що нараховувала до 700 козаків. Входила вона у корпус генерала О. Ланжерона, основним завданням якого було здійснення облоги Ізмаїла. Усть-дунайські козаки несли розвідувальну і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях у Тульчі та Ісакчі, штурмі турецьких укріплень на дунайських островах.

У квітні 1807 р. відбулася ще одна із сутичок задунайців з їх колишніми товаришами з Усть-Дунайського війська: внаслідок боїв козаків Івана Губи з турецькими суднами під Ізмаїлом у полон потрапили 32 «турецьких запорожці». В той самий час турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли р. Серет, щоб захопити худобу ворога, їх «привели до начальника, і він наказав зарахувати їх» до запорозької частини в Браїлі.

Проведення кораблів російської Дунайської військової флотилії через Кілійський рукав у кінці лютого — на початку березня 1807 р. здійснили козаки на чолі з Т. Гайдабурою. Під проводом отамана І. Губи вони брали участь у бомбардуванні Ізмаїла, десантних операціях у Сулінському гирлі, бойових діях проти турецьких військ у Тульчі, перехоплювали ворожі судна на Дунаї. Частина козаків, що «сведущие художество мастеровые», використовували для ремонту військових кораблів.

Командуючий 2-м армійським корпусом генерал К. Мейєндорф неодноразово відзначав «відмінну, хоробру та мужню» службу козаків флотилії.

Галацька група козаків діяла по р. Серет і біля Браїли. Вони несли розвідувальну і форпостну службу, воювали в тилу ворога. Проте головним їхнім завданням була ліквідація залоги браїлівських запорожців. Тут знаходилося близько 1,5 тисячі задунайських козаків на чолі з кошовим Г. Ковалем. Використовуючи усть-дунайців, командування мало військовий успіх.

Створення на Дунаї «Нової Січі», як про це пішли чутки в Україні, викликало серед селянства надії на відродження козацтва. Новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє 14 червня 1807 р. писав головнокомандуючому Молдавською армією І. Міхельсону, що селянський рух з переселення в Подунав'я набрав гострих форм і нерідко переходить у збройні сутички між утікачами і земською поліцією.

Масовий похід селян за «козацькою волею» викликав тривогу уряду. За висловом нового головнокомандуючого Молдавською армією О. Прозоровського, всі «бажали перейти в цю «Нову Січ», щоб мати більшу волю і створити там збіговисько, подібне до того, що колись на Дніпрі було» (мається на увазі Запорозька Січ). Питання про

це розглядалося на засіданні Комітету міністрів, де підкреслювалося, що втечі «особливо збільшилися після оголошення в 1807 р. про вільний вступ до Буджацького запорозького війська». 20 липня 1807 р. Олександр I в рескрипті на ім'я І. Міхельсона видав наказ припинити подальше формування війська і вжити всіх заходів для повернення утікачів до Росії.

Для ліквідації війська на Дунай прибула спеціальна каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської рухомої міліції генерал-лейтенантом І. О. Нікорицею. Вона повинна була заарештувати всіх утікачів та повернути їх до Росії, а колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Після того як з війська були вилучені втікачі, 15 вересня 1807 р. І. О. Нікориця доповідав, що ним було затримано усть-дунайців 1397 чоловіків, 778 жінок і 458 дітей з майном і худобою. Всі вони, а також 155 козаків Дунайської флотилії були відправлені до Одеси. Цікавим є той факт, що не всі потрапляли до чорноморців. Так, Військова канцелярія Бузького козацького війська повідомляла, що в жовтні 1807 р. до війська були зараховані 20 козаків та 3 жінки з Усть-Дунайського Буджацького війська. Однак за рік до того, 27 вересня 1806 р., Петру Ценоряну, що вийшов із Задунайської Січі і їхав до чорноморців на Кубань через станиці Бузького війська, було відмовлено у зарахуванні до бузьких козаків.

12 серпня 1807 р. між Росією та Портою було укладено Слободзейське перемир'я, під час якого запорожці Браїли займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Частина колишніх задунайських запорожців і чорноморців була відправлена на Кубань, частина усть-дунайців почала тікати від царських урядовців — перейшла за Дунай до запорожців або лишилася в Бессарабії. Переходили до російських частин протягом війни здебільшого молоді козаки некозацького походження, які недовго перебували в козацтві, а записались до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. «Старі» дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під час формування Усть-Дунайського Буджацького війська, коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Османській імперії змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення. Однак російська адміністрація протягом 1807–1814 рр. не змогла вирішити питання з їх оселенням, наданням обіцяних прав і привілеїв, що тимчасово припинило подальший вихід задунайців.

У листопаді 1809 р. взяти Браїлу вирішив князь П. Багратіон, який замінив на посаді головнокомандуючого Молдавською армією О. Прозоровського. На цей час залога Браїли складалась із 5 тисяч осіб. Корпус Ессена розпочав чергову облогу фортеці, кожного вечора Браїлу обстрілювала російська флотилія.

21 листопада (3 грудня) 1809 р. турецькі війська Браїли капітулювали. Командуючий військами паша Абдул-Какман підписав капітуляцію. Разом з назирем пішло 1100 вершників, 4100 піхотинців, 11 300 мусульманських жителів. Росіяни вимагали видати дезертирів, але марно. 55 задунайців перейшли на російський бік, хоча могли піти разом з турецькими частинами.

Задунайські запорожці, які залишились у турецькій армії, з Браїли перейшли до фортеці Руцук. Очолив задунайців під час переходу до фортеці Руцук кошовий ота-

ман Семен Кальниболоцький зі «старих» запорожців. Він додержувався протурецької орієнтації і перебував на своїй посаді приблизно до 1814 р. Як свідчив Ананій Коломієць, 119-річний задунайський козак, який став інформатором з історії запорожців за Дунаєм 80-х років XIX ст. для відомого етнографа Ф. Вовка, комендант Руцук Омер-паша «жив з ними (козаками) добре», чудово знав їх бойові якості. «Добре знавши і любивши запорожців» Омер-паша разом з С. Кальниболоцьким збільшували перед керівництвом чисельність козаків для того, щоб останні отримували більше платні та провіанту, і за це паша мав від них «грошову подяку». Видається логічним, що для захисту Руцука міг бути запрошений саме С. Кальниболоцький.

У липні 1810 р. становище залоги фортеці Руцук стало досить складним. Після невдалої спроби захопити Шумлу російське командування вирішило оволодіти Руцуком. До фортеці підійшов загін генерала О. Засса, а на протилежному березі росіяни установили батарею для обстрілу фортеці. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею. Але 15 вересня 1810 р. Руцук був узятий російською армією.

Підписання Бухарестської угоди 1812 р. приєднало Бессарабію до Російської імперії. По закінченні війни задунайські запорожці отримали поповнення з України і в 1812 р. вирушили на некрасівські поселення, в Катерлезі почали будувати нову церкву, але Січ не поновили.

Після завершення російсько-турецької війни 1806–1812 рр. територія, звична для традиційного життя козаків, ще більше звузилася. За Бухарестським миром 1812 р. кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Портою, — по Сулінському, острови Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулінського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, як Ізмаїл і Кілія. Установлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення як з російського, так і з турецького боку. Так, некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового, з «криками, лайками і глузуваннями» ламали установлені прикордонні межі. Територія проживання задунайців стала предметом дипломатичних суперечок аж до нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр.

Задунайські запорожці вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр — с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, де і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець у повіті Тульча (Румунія)). У 1813–1828 рр. саме тут існувала Дунавецька Січ.

Об'єднуючим центром її стали «старі» запорозькі січовики, які прагнули зберегти традиції і право, виконували розпорядження турецької адміністрації та становили основний військовий контингент Січі. Також значну групу задунайців склали рибалки. Вони визнавали владу кошової старшини і таким чином отримували певний козацький статус у межах Османської імперії.

Здебільшого нова організація зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті. В Дунавецькій Січі, як і в Запорозькій, не було кріпацтва. Це стало однією з головних причин частих втеч на Січ селян-кріпаків з України та

Росії, солдатів, чорноморських козаків, які не бажали переселятися на Кубань, тощо. Основну масу населення Січі становили середні й бідні козаки.

Землі Дунавецької Січі включали острови Св. Георгія та Дранів, а також землі від Прислава або Кам'яного лиману до лиману Разін. Січ знаходилась на підвищенні порівняно з плавнями, поблизу невеликих добруджанських гір Бештепе — «п'ять пагорбів». Січ у с. Верхній Дунавець оточували частково відновлені вали колишньої генуезької фортеці, плавні та обривисті береги річки Дунавець. Посередині Січі йшла одна широка вулиця, по обидві сторони якої розташовувались курені, паланка, шинок, титарня, невеличка дерев'яна церква та пристань. Курені являли собою звичайні українські хати. В куренях жили неодружені козаки від двох до п'яти осіб, а інші знаходились на заробітках або в походах. У паланці проживав кошовий отаман, розміщувалась канцелярія, комори, погріб. У титарні перебували духовні особи.

За різними даними, населення, що підлягало юрисдикції Дунавецької Січі, становило від 15 до 20 тисяч осіб. Навколо Січі розташовувалися селища, де оселялися одружені козаки і взагалі сімейні люди, які юридично не належали до козацтва. Населення в них звалось райя, як і все християнське населення Османської імперії, яке сплачувало податки. Тому і населені пункти називалися запорозькою або козацькою райєю. Січі належали селища: Райя (Козацька), Караорман, Саранасув, Катерлез, Озаклія, Іглиця, Нижній Дунавець, Горга, Мурігьоль та інші. Всього в них нараховувалось від 150 до 1000 дворів.

Дунавецька Січ з прилеглими землями мала досить значну автономію. Земля, що відводилась Січі, звільнялась від податків з господарства. Козаки не виконували ніяких повинностей, крім військової. Османський уряд надавав задунайцям так звані «кормові гроші», що склалися з платні та продовольства. Так, за різними даними курінь одержував 1200–1400 ок (ока — 1,291 кг) провіанту та 200–300 левів (османські гроші — куруш/гуруш), десятину з прибутку від землеробів і рибалок, які підпорядковувались Кошу. Січ одержувала сочевицю, оцет, дерев'яне масло, порох і свинець.

Січ зберігала традиції управління, військового та соціального побуту. Всю адміністративну, судову, військову владу здійснювала старшина, виконувала і деякі господарські обов'язки. Вона, як і в Наддніпрянській Січі, була виборною. Вибори кошових отаманів дивували керівників Османської імперії, які придивлялись до кожного новообраного січового керманича. «За провину, — розповідав паша, — буває, повалять (отамана)... та бичів 200 й дадуть... А після поскликають козаків, отаманів та іншого виберуть». Султан питає пашу: «Як же вони сміють? Я нагороду тому кошовому дав, а вони його скинули!?» А паша каже: «Що ж, у них закон такий: кого схочуть, того й вибирають!» Вибори старшини проходили у жовтні на свято Покрови Богоматері. На таку раду збирались неодружені козаки, райя участі у виборах, як правило, не брала. На майдан виносили стіл, покритий килимом, на нього клали хрест, хліб, військові клейноди, грамоти від уряду, і починався звіт отамана. Як і в Наддніпрянській Січі, хотіли козаки — залишали того ж кошового, а якщо ні — обирали галасом іншого. Після виборів відбувався «обід і гуляння».

До старшини, крім кошового отамана, входили писар, осавул, товмач (перекладач). За турецьким регламентом кошовий отаман мав звання двобунчужного. Цікаво, що в одному з документів зустрічається назва звання кошового отамана, що не вживається у вітчизняній літературі, — «двутульний паша». «Двутульний», «тульний» — від трансформованого слов'янського еквівалента турецької назви бунчука як символу влади — Туг. З турецькими чиновниками кошовий мав вести переговори лише через драгомана (перекладача). Кошовий розмовляв українською мовою, навіть якщо знав турецьку. При кошовій старшині знаходився турецький спеціальний «повірений у справах» або драгоман для повідомлення про рішення турецького уряду, нагляду за політичною ситуацією в Січі та збору податків, якщо задунайці займались господарством за межами козацької території. Драгоман і писар вели листування, видавали білети козакам для виїзду на промисли. Драгоманом міг бути місцевий османський чиновник. Кошовий отаман був під наглядом у сілістринського або тульчинського паші, паша навіть одержав звання козак-баші. Курінна старшина складалася з отамана, значкового товариша або хорунжого й обиралась на курінних радах. Якщо була необхідність у поході або відрядженні, хтось із курінних отаманів обирався полковником, отримував наказ від кошового і пернач як ознаку влади. Після виконання доручення він складав свої повноваження і знов ставав курінним. Курінь складав «одну сім'ю». За згадками А. Коломійця, «їли усі разом, хто що принесе, хто що притягне, те й буде — за брать жили! Рибу, було, возили, і кабанів... і кабаки (тикву), й усе. — На, каже, кухарю! Або нате, пане-отамане, — нехай козаки голодні не будуть. П'ять-шість столів поставлять у хаті та їдять!»

Клейноди складали бунчук, пернач, топуз (вид кинджала), печатка. Кожен курінь мав свій байрак-значок. У дослідженнях Ф. Вовка на основі свідчень Ананія Коломійця визначено, що задунайські козаки взагалі не мали січового прапора, «він замінювався у них турецьким бунчуком... кожний курінь задунайців мав свій байрак — рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем і 6 зірками. У випадку смерті будь-кого з козаків перед куренем виставлявся цей байрак як військова почесність померлому». Ф. Вовк пояснює відсутність прапора тим, що на прапорах колишнього Війська Запорозького були християнські емблеми, а задунайські запорозжці перебували під владою мусульманської країни. У свідченнях інших козаків кольори прапорів, їхня кількість та походження мають безліч варіацій. Також у працях про «Оттоманське військо» М. Чайковського 1854 р. є свідчення про червоний або червоно-синій колір задунайського прапора з зіркою, півмісяцем та хрестом, який був вилучений у частини козаків у Сілістрі після переходу Й. Гладкого до Росії.

Здебільшого Задунайська (Дунавецька) Січ зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному побуті, як уже було сказано вище. Незаперечним залишалось правило брати в козаки усіх бажаючих. Виняток становили татари, турки і мусульмани взагалі, яких османський уряд офіційно забороняв приймати. Інших приймали без особливої перевірки та процедур. Ананій Коломійець розповідав: «Прийде чоловік у паланку, розпитають його, звідки і як. «Будеш козакувати?» «Буду, пане!» «Ну

козакуй... От рибаль, а на добич не ходи!» «Ходіння на добич», тобто розбій, — злочин, що створював серйозні конфлікти з османською адміністрацією, за нього карали дуже суворо: «Задеруть, було, ноги догори та бичами по п'ятах, а то й повісять». Незначні порушення січового порядку і козацьких звичаїв розглядались у куренях отаманами, в райях — зібранням громади. В більш серйозних справах рішення виносилося на розгляд кошового отамана, зібрання отаманів або усього січового товариства. Звичайним покаранням був штраф — «джереме» і покарання бичами — важкими кизилловими палицями. Ними карали за крадіжки. За тяжкі кримінальні злочини загрожувала смертна кара, за такі провини відправляли до суду в Браїлу або Галац.

Особа, яка приходила на Січ, легалізувала свій стан через отримання нового прізвища-прізвиська. З одного боку, це унеможливлювало повернення до попереднього господаря або способу життя. З іншого, як свідчать дослідники, тут мала місце ініціація, яка означала народження такої людини в новій верстві. Так, з'явилися прізвища Білуга, Вареник, Вершибала, Губа, Завірюха, Костогриз, Кінська-Шерсть, Люлька, Міняйло, Перебийніс, Пробийголова, Сіроштан, Усатий, Чернобаїв, Чернозуб.

Етнічний склад Січі був строкатим: українці, росіяни, болгари, молдавани, волохи, греки, серби тощо. Більшість складали українці та росіяни.

Різні шляхи і цілі приводили людей до задунайських козаків. Одні шукали волі, такої, що «...хоч голий ходи!», інші прагнули легалізації і захисту, треті — землі і господарювання. Все це могла дати Січ. Про свої незвичайні блукання по всій території південного степу розповідав козак-мандрівник Іван Білий. Він проживав «за Дніпром» у селищі Олешки, а у 1791 р. пішов «по чумацькому промислу» на Дон і Волгу, звідти у Бессарабію, де «перебував по різних місцях» і залишився в Ізмаїлі, де перейшов до задунайців. Козаки, які «бурлакували» по Молдавії та Буджаку, оголосили себе турецькими підданими і, отримавши від турецьких «комісарів» незначні підйомні, зі словами «запорожан — козак — гайда!» були відправлені в Задунайський Кіш. Козак Михайло Дубовенко був із селян-кріпаків поміщика Проскурова (Київська губернія, Васильківський повіт), втік від поміщика і жив заробітками в Одесі та Буджаку, в Кілії приєднався до 50 запорожців (усть-дунайців), брав участь в осаді фортеці Ісакча, де його взяли в полон турки і хотіли відтяти йому голову, але турок Магмет викупив його за 100 левів і взяв до себе служити конюхом; влітку 1808 р. Дубовенко втік до запорожців і прибув з ними в Браїлів, де займався рибальством. Задунаець Герасим Шатковський з села Лоцивка (поряд з Богополем, колишня Польща, нині Миколаївська область), підданий графа Потоцького. «Коли російські війська під керівництвом Суворова підкоряли Польщу» (1794 р.), він перейшов у Хотин і служив у молдаванина Іваниці, потім у Бендерах — у турка Ахмета Барактара, рибалив у Білгородському (Дністровському) лимані, де приєднався до запорожців, воював разом з ними, був поранений у праву руку, потім разом із запорожцями проживав у Катерлезі, потім знаходився в Браїлові, звідки супроводжував Юсуф-пашу (з 1810 р. командуючий турецькою армією) до м. Бараджі, потім до Анатолії в м. Харпут (на батьківщину паші), а згодом

до м. Белабу, де залишив пашу, пішов у м. Адріанополь, а у 1808 р. повернувся до Браїлова і записався до запорозької команди. Більшість, що записувалась у курені, не залишалась там постійно жити, а йшла на заробітки або рибалити. За словами Ананія Коломійця, в куренях залишались інколи «отаман та кухар, та, може, ще два-три старих козаки, вже не здатних до роботи і змушених кінчати свої дні біля рідного куреня, що замінив їм і родину, і все...»

Поступово механічний приріст населення на Січі став доповнюватися природним. З одного боку, це свідчило про стабільну ситуацію соціальної групи, яка почала себе відтворювати за межами Батьківщини, а з іншого, про можливість продовження хоча б трансформованих традицій козацтва.

На Січі багато козаків, на думку А. Коломійця, «письменні були», Січ мала свою бібліотеку, яка знаходилась у будинку писаря. Зберігали козаки пам'ять про минуле, що відобразилось в існуванні історичних пісень про Байду, Нечая, Саву Чалого, Семена Палія, Івана Мазепу. Зберігалась і така важлива складова своєї ідентифікації, як мова. Вона перемішувалась різними говірками утікачів з різних регіонів України, а також зазнавала впливу від мов турків, молдаван, болгар та інших сусідніх народів, однак займала міцні позиції в житті козаків.

Існування Дунавецької Січі продовжувало дратувати російській уряд, який вимагав від Оттоманської Порти переселити задунайців подалі від кордонів, або, як і раніше, надавав пільги, оголошував амністію тим задунайцям, які перейдуть на російський бік. Як і раніше, Росія спричиняла поділ козаків на дві течії — проросійську та протурецьку.

Війна 1812 р. з Францією в російських колах пробудила до життя проект відновлення «Вільного Дунайського козацького війська» в Бессарабії, автором якого був штабс-капітан Шостак. За цим проектом передбачалося зараховувати до складу війська колишніх козаків, вихідців з-за Дунаю, вільних іноземних і російських підданих. Війську мали бути передані землі між Дунаєм і Дністром. За організаційними засадами воно будувалося на зразок Чорноморського козацького війська. Внутрішній устрій базувався на козацькому самоврядуванні. Козаки мали на власному спорядженні нести прикордонну службу на Дунаї і вздовж Чорноморського узбережжя.

Цей проект був поданий командуючому Дунайською армією адміралу П. В. Чичагову. Він загально схвалив проект, виходячи, перш за все, з військових потреб. Однак проти відновлення в краї козацтва рішуче виступила місцева адміністрація на чолі з бессарабським цивільним губернатором С. Д. Стурзою. Після цього проект було відхилено, посилаючись на досвід утворення Усть-Дунайського війська, що призвело до активізації селянського руху.

Зацікавлений у швидкому заселенні прикордонної території межиріччя Дністра та Дунаю, російський уряд офіційно дозволив козакам селитися в Бессарабії. За деякими відомостями в ній уже проживало понад 1300 усть-дунайських, задунайських і чорноморських козаків. Організацію їх оселення було покладено на колишніх старшин усть-дунайців полкового осавула Романа Согутчевського і значкового товариша Гаврила Вареника, які одержали право збирати козаків з усього краю. Цим

заходом урядова адміністрація розраховувала залучити на бік Росії задунайських запорожців. 30 серпня 1814 р. уряд видав маніфест, за яким задунайцям оголошувалася амністія і дозволялося селитися разом з колишніми усть-дунайськими козаками. У липні 1816 р. його дія була продовжена. Намагаючись надалі стимулювати вихід задунайців у Росію, їм з 1817 р. надавались права іноземних колоністів.

Усі ці заходи істотно вплинули на задунайських запорожців. Тим більше, що уряд досить активно використовував для цього усть-дунайську старшину. Протягом 1815–1817 рр. із-за Дунаю в Бессарабію перейшли декілька груп запорожців, серед них 70 козаків на чолі з курінним отаманом Поповичевського куріня Пилипом Добровольським, за якими незабаром вийшли ще 600 чоловік на чолі з курінним отаманом Пашківського куреня Давидом Новицьким. Це був не перший перехід П. Добровольського. Перед цим він записався в Усть-Дунайське Буджацьке військо, а потім знов повернувся в Браїлу до задунайських козаків. Інша група із 670 козаків одержала землю в Ізмаїльському повіті, де разом з усть-дунайцями в 1818 р. оселилася в с. Дракуля (тепер с. Трудове Кілійського району Одеської області).

У 1820 р. ще одна група усть-дунайських козаків і задунайських запорожців, незважаючи на опір земської поліції, оселилась в Аккерманському повіті, заснувавши село Акмангіт. Серед тих, хто оселився, були задунайські старшини — полковий осавул Р. Сोगутчевський, значковий товариш Г. Вареник та ін.

Новопоселенці сіл Дракуля й Акмангіт відмовлялися від сплати податків і виконання повинностей, рішуче добиваючись створення в Південній Бессарабії козацького війська. За їх проектом його територія мала охоплювати землі між Дунаєм та Дністром. Кіш та Січ розташовувались у селі Акмангіт. Козаки вимагали виключних прав на землекористування і рибальство, утворення власних органів самоврядування. За ці пільги військо мало нести за власний кошт прикордонну службу на Дунаї і Чорноморському узбережжі на зразок Уральського та Чорноморського козацьких військ. Підставою для створення війська мав бути перехід до Росії інших задунайських запорожців і колишніх усть-дунайських козаків.

Місцева влада не вважала можливим створити з козаків, які оселилися в Дунайських степах, окреме військо тому, що вони «неблагонадійні для кордонної варти», бо «єдиноземці їх перебувають у турецьких володіннях біля самого кордону».

У середині 20-х рр. ХІХ ст. ставлення царської адміністрації до козаків у Бессарабії помітно змінилося. Із Задунайської Січі в 1824 р. почався масовий перехід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Відіграла свою роль й агітація усть-дунайців, зокрема значкового товариша Ксавелія Чернявського. Переважна більшість вихідців селилася в Бессарабії разом з усть-дунайськими козаками, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоній.

Це створило в прикордонні певну напругу. Прагнучи стимулювати подальший перехід задунайців і враховуючи підготовку до війни з Портою, уряд у лютому 1827 р. дозволив задунайським запорожцям селитися разом з усть-дунайцями. Перші звільнялися на 10 років від податків, військового постю та інших повинностей, пе-

реселення до колоній іноземних поселень було не обов'язковим, їм надавалось 30 десятин землі на родину. Другі звільнялись на 3 роки від сплати податків і на 10 років від військового постою.

Перехід запорожців тривав до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У зв'язку зі збільшенням населення в Акмангіті частина козаків перейшла на нове місце в Аккерманському повіті, де заснувала село Старокозаче (тепер Білгород-Дністровського району Одеської області).

Не лише агітація проросійської старшини та пільги призводили до переходу задунайців. Викликала їхнє незадоволення й ситуація, в якій вони опинились в Османській імперії, зокрема військова повинність, що стала обтяжливою. Козаки зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролись за свою незалежність. Однак не всі козаки брали участь у воєнних походах, багато хто займався землеробством, промислами та заробітками в пониззі Дунаю. Робота на рибальських заводах була досить виснажливою і свідчила про існування на Січі зовсім незаможних козаків — «голоколінчиків» і «безштаньків». Жила сірома в землянках і напівземлянках.

Майнове розшарування задунайського населення сприяло соціальній диференціації козацького товариства та мирного населення. Саме тому на початку 20-х років XIX ст. на Січі чітко простежувалися дві непримиренні групи задунайців, інтереси яких розходилися як в економічному, так і в політичному плані. З одного боку, це заможна верхівка козацтва та райї, з іншого — старі козаки-бурлаки та сірома — «голоколінчики», «безштаньки». Перші мріяли повернутися на батьківщину та скористатися правами і привілеями, які були обіцяні російським урядом, а голота та старе козацтво бажали залишитися за Дунаєм, бо не вірили обіцянкам російських чиновників і боялися втратити єдине, що мали, — волю. Зауважимо, що за період свого існування Дунавецька Січ поповнювалась здебільшого за рахунок утікачів з України та Росії: колишніх козаків, кріпаків, дезертирів російської армії тощо. Поступово козацький елемент, який дотримувався запорозьких традицій, зменшувався, а це призводило до відповідних змін і суперечок у Січі і до трансформації самої мети та завдань існування козацтва.

Протягом 20-х років XIX ст. через кризу в Османській імперії і складну міжнародну ситуацію султанський уряд планував перенести Задунайську Січ подалі від кордонів, навіть у далеку Анатолію. Це також вплинуло на настрої задунайців через невизначеність їхнього становища.

Одночасно Російська імперія готувалась до нової війни з Портою, і вже з 1821 р. в Головному штабі розроблялися проекти і маршрути руху російської армії на Дунай і Балкани, у 1826 р. ці плани стрімко активізувались через підвищену увагу європейської спільноти до грецького питання. Однією з проблем, що очікували російських військових керівників, була незначна кількість флотилії, яку вони могли послати на Дунайський театр війни, неможливість її маневрування в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та ерики, тобто про місцевість, де планувалось воювати. В той самий час ці знання, а також легкі чайки мали заду-

найські запорожці, і, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх у складі турецької армії можна було б узагалі заблокувати дії російської армії. Саме це підтверджує листування начальника Головного штабу російських військ І. Дібіча з новоросійським генерал-губернатором М. Воронцовим у 1826 р. Так, І. Дібіч зазначав, що задунайські запорожці «можуть завдати в тилу армії значної шкоди у випадку руху її до Варни та Шумли», далі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів «на випадок війни з турками, які можна було б здійснити для винищення чи переселення їх у межі Російської імперії або затримки в своїх будинках». На цей запит М. Воронцов відповів: «Ми маємо в Бессарабії та в Одесі таких людей, які можуть значно впливати на турецьких запорожців, і через них уряд намагається тепер усе більше і більше повернути їх у Росію... Згадані люди стануть нам у пригоді, і в разі війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запорожців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами... Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути кращої дрібної флотилії, ніж з їхніх човнів».

Отже, обидві держави — Росія та Османська імперія — напередодні нової війни намагалися різними засобами (мирними і немирними) підпорядкувати собі козаків. Османський уряд збільшив платню козакам і посилив за ними нагляд. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через ізмаїльського градоначальника генерала С. О. Тучкова розпочались таємні переговори з кошовим отаманом Василем Незамаївським і далі з новим кошовим Йосипом Гладким про можливість переходу задунайців. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Більшість була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переходити на інше місце.

Слід зауважити, що кошові отамани цілком розуміли всю складність ситуації, в якій опинилось населення Задунайської Січі. Кошовий отаман Семен Мороз зауважував, що коли «кошовий тікатиме, турки знищать усіх запорожців, де тільки хто є»; саме так пояснив своє ставлення до переходу Коша на бік Росії і кошовий отаман Василь Незамаївський: «Тікати?.. Як його тікати! Багато народу запропастимо — турчин повірізує!.. Ні, нехай хто заводив, той і виводить, а я не буду виводити!» Зважився на це лише кошовий отаман Йосип Гладкий. Ставлення до цієї людини серед сучасників і оцінка серед науковців неоднозначні: дехто вважав його авантюристом і пройдисвітом, а дехто — легендарною особистістю, героєм. Він не був представником тих «старих» запорожців, які дотримувались традицій січового життя. При його обранні на посаду кошового значну роль відіграли козаки з райї, тобто козацько-селянського населення, яке записалось до задунайців протягом перших десятиліть ХІХ ст., здебільшого це були одружені козаки, які не мали запорозьких звичаїв.

Йосип Гладкий (на прізвисько Бондар) народився у 1789 р. в родині сільського старости на Полтавщині. Батько зміг за сина на службу найняти козака. Блукаючи по заробітках у Південній Україні, Й. Гладкий познайомився з задунайцями, які повернулись до Росії, але в Ізмаїлі перейшов за Дунай. Видавши себе за одинака (хоча був уже одружений і мав чотирьох дітей), він записався до турецьких запорожців,

брав з ними участь у поході під Міссолунгу, мав нагороди від турецького уряду і згодом був обраний курінним отаманом Платнірівського куреня. У жовтні 1827 р. його обрали кошовим отаманом. Свої плани щодо переходу на російський бік Йосип Гладкий тримав у таємниці, адже, як і раніше, за подібні наміри на Січі карали на смерть.

На початку нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їхньої передислокації до Сілістри. Частина задунайців (близько 2000) була мобілізована в турецьку армію і пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Й. Гладкий повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії. Вони забрали з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення в межі російської держави не окремого підрозділу на чолі з Й. Гладким, а всього козацького Коша. Подія, що сталася, припинила існування Дунавецької Січі і водночас наразила на смертельну небезпеку українське населення, що залишилося в Подунав'ї. Частина населення Задунайської Січі була вирізана турками, а частина, яка врятувалась, оселилася в різних містах і селищах Добруджі, навіть служила у залогах турецьких фортець. Козацьку Січ султанський уряд категорично заборонив відновлювати. Козаків у Сілістрі турецька влада роззброїла і відправила у в'язницю спочатку до Адріанополя, а потім до Константинополя, згодом звільнила, і вони повернулися в Дунайську дельту — на землі колишньої Січі.

Протягом усього ХІХ ст. спостерігаємо перехід із Росії в Добруджу до колишніх задунайців розчарованих своїм становищем їхніх товаришів по козакуванню та іншого незадоволеного населення. Дунайське пониззя залишалось привабливою землею і для наступних поколінь.

Таким чином, після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. степи межиріччя Дністра і Дунаю дали можливість запорожцям заснувати Дунавецьку (Задунайську) Січ, в якій вони відновили господарські і державотворчі традиції. Одночасно запорожці продовжували бути тією політичною силою, на яку мали зважати як Османська, так і Російська імперія. Політика останньої по відношенню до задунайського козацтва мала стратегічну мету — припинити перебування запорожців на території Османської імперії. Різноманітні заходи, що використовувались для її вирішення, можна визнати малоефективними. Проте головними причинами переходу задунайського населення в межі Російської імперії були причини соціально-економічного характеру, які визначили кризу Задунайської Січі, що проявилася в еволюції козацьких традицій та звичаїв. Тому реально вплинути на ліквідацію Задунайської Січі і перехід козаків у російські межі змогли лише через 50 років.

Проведення історико-етнографічних експедицій на території колишньої Задунайської Січі та наукових конференцій, присвячених її історії, протягом 1998–2008 р. довели, що українське населення цього регіону пам'ятає про колишніх задунайців, багато в чому зберігає у побуті їхні обряди та звичаї, фольклор, історичні та етнографічні пам'ятки тієї козацької епохи.

СТАНОВИЩЕ КОЗАЦТВА ТА ОДИНИЧНИХ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ В УКРАЇНІ У МЕЖАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ ст.

ХІХ ст. визначається значними змінами у становищі українського козацтва. По-перше, вони обумовлені перетвореннями в структурі власне козацького середовища, а саме: природним зменшенням представників-носіїв старих козацьких традицій і поповненням козацької верстви представниками інших соціальних груп — селянами, солдатами, іноземними поселенцями.

Останні, хоча і продовжували підтримувати «імідж козацького середовища», але при першій нагоді могли поступитися ним. Став неактуальним безпосередній захист українських територій від нападів таких ворогів козацтва, як татари та турки. Це все призводило до зміни стратегічної мети і завдань існування козацтва, трансформації культурно-побутових традицій при збереженні традиційного стереотипу наявної необхідності «козацької волі». Крім того, передача козацьких звичаїв залишалася тепер лише в усній традиції і не могла бути підкріплена безпосереднім досвідом «козакування», що впливало на свідомість та виховання дітей козацького походження.

По-друге, сталися зміни у відношенні Російської держави до козацького населення. Ліквідація Задунайської Січі завершила перебування компактно розміщених груп козаків за межами Росії, знявши одну з головних проблем уряду останньої чверті ХVІІІ — початку ХІХ ст. Тепер стратегічним завданням уряду стало поступове вписування козацького населення у соціальну структуру імперії, залишаючи ілюзорне поняття вольності, козацького устрою і традицій, контролюючи козацький «войовничий дух», який при нагоді можна було б використати в чергових воєнних операціях. Питання заселення та економічного освоєння територій на південноукраїнських землях для держави відходили на другий план, а на перший виходили нова організація військової справи та утримання армії.

Кінець 20-х — 30-ті рр. ХІХ ст. визначались складною міжнародною ситуацією для Російської імперії. Першочерговим завданням уряду стало збереження існуючої системи, яке не виключало контрольованих реформ. У зв'язку з цим продовжувалася співпраця з місцевою елітою через надання їй пільг і привілеїв, а та в свою чергу вміло захищала стабільність у конкретному регіоні й разом з тим в імперії в цілому. Разом з тим уряд розпочав ряд реформ, у тому числі у військовій сфері. Усе зазначене вплинуло й на становище козацького населення Південної та Лівобережної України.

Кінець 20-х років ХІХ ст. ознаменувався для колишніх запорожців створенням двох козацьких військ. Сталося це під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У травні 1828 р. відбувся перехід частини задунайських козаків Дунавецької Січі на чолі з отаманом Йосипом Гладким на бік російської армії (про це було написано вище). З них сформували Окреме Запорозьке військо. Воно відрізнялося від усіх інших військових формувань Російської імперії тим, що зберігало традиційний поділ на

курені та право внутрішнього самоуправління. Бойовою одиницею новоствореного козацького формування став п'ятисотенний піший Дунайський полк, прикомандирований до Дунайської флотилії. Цивільне задунайське населення Окремого Запорозького війська після карантинного терміну було передане у відомство Головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта Івана Інзова і проживало спочатку в Добруджі, а згодом було переведене на тимчасові військові квартири до Таврійської та Катеринославської губерній. У 1830 р. Окреме Запорозьке військо — Дунайський козацький полк і невійськове задунайське населення — нарахувало 2306 осіб обох статей.

Протягом п'яти років Окреме Запорозьке військо залишалося без конкретного місця поселення, чітко визначених військових функцій та статусу. Тривалий пошук місцевості для поселення задунайців увінчався успіхом лише у 1831 р. Їм було запропоновано оселитися на Бердянській пустоші, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Саме сюди на початку 1832 р. було переведене Окреме Запорозьке військо і згідно з «Положенням про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї» реорганізоване за зразком інших нерегулярних козацьких формувань Російської імперії. З оселенням на узбережжі Азовського моря воно отримало назву Азовське.

Майже одночасно з переходом задунайців Йосипа Гладкого в липні 1828 р. колишні чорноморські, усть-дунайські та задунайські козаки, які оселились у межиріччі Дністра і Дунаю після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. і неодноразово подавали прохання та проекти відновити козацьке військо, знов подали пропозиції щодо створення з них козацького війська. За допомогою начальника Бабадазької області генерал-майора С. Тучкова вони отримали дозвіл на формування двох Дунайських п'ятисотенних полків. Зараховувати до війська можна було лише тих козаків і волонтерів з греків, сербів, болгар, албанців, молдаван, волохів (служили в добровольчих частинах російської армії), які оселились у краї до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Після завершення воєнних дій Дунайські козацькі полки разом з невійськовим населенням у кількості 2912 осіб обох статей розмістили в Аккерманському повіті Південної Бессарабії.

Азовське і Дунайське війська були створені незаплановано Військовим міністерством Російської імперії в структурі нерегулярних формувань. Однією із причин цього стала необхідність контролю над «неблагонадійним» населенням з боку військового і цивільного відомств. Більшість населення під час формування Азовського і Дунайського військ становили запорозькі, задунайські, чорноморські групи, однак кількість їх в обох військових формуваннях була надто малою, щоб вони могли і надалі існувати як окремі військові з'єднання. Саме тому уряд протягом 1830–1840-х рр. поповнював козацьке населення за рахунок інших категорій. Так, до Азовського війська приєднали петровських міщан, новоспаських державних селян, липовансько-некрасівське населення із Добруджі, колишніх запорозьких козаків із Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, «малоросійських козаків» із Чернігівської губернії. До Дунайського війська протягом 1830-х рр. приєднали волонтерів із болгар, сербів, греків, які брали участь у російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст. —

початку ХІХ ст. на боці Росії, дітей дворян і обер-офіцерських дітей із Бессарабії та Херсонської губернії, селян-переселенців із Курської губернії, відставних солдатів, коронних циган Бессарабії. Включення останніх до структури козацького війська мало досить оригінальне пояснення з боку Військового відомства: цигани «за природою прихильні до коней і найкращі коновали та ковалі», тому вони будуть добрим поповненням у військо. Розширення війська відбувалось приєднанням не лише населення, але й поселень із землею.

За ці роки Азовське військо збільшилося вдвічі і нараховувало у 1849 р. 8748 осіб обох статей, а Дунайське збільшилось майже в чотири рази і у 1840 р. нараховувало 8213 осіб обох статей. Далі населення збільшувалось переважно за рахунок природного приросту, якому сприяв рівень добробуту, зокрема у азовських козаків. Наприкінці 1850-х років землі азовців були найзаселенішими у Катеринославській губернії. Незважаючи на зростання кількості населення, обидва війська і надалі залишалися найменшими козацькими формуваннями Російської імперії. Наприкінці існування військ азовців нараховувалось 10 911 осіб, дунайців — 13 151 особа.

Разом із жителями приєднувались і населені пункти, де вони проживали, — так уряд заощаджував державні кошти на створення нових адміністративних центрів. У середині 40-х рр. ХІХ ст. територія Дунайського війська складалась із 10 станиць і хуторів загальною площею майже 64 тисячі десятин землі, а для забезпечення необхідними ділянками офіцерів і козаків необхідно було не менше 105 тисяч десятин. Центр управління військом мав розміщуватися в найбільшій ст. Волонтирівка. Та оскільки в цій станиці не було необхідних приміщень, Військове правління до 1856 р. знаходилося в Аккермані. Після придбання с. Миколаївка-Новоросійська Правління переїхало до цієї станиці.

Територія Азовського війська складалась із 5 станиць і 60 хуторів загальною площею понад 74 тисячі десятин (за необхідної кількості понад 97 тисяч). Правління і штаб знаходились у ст. Микольській, а з 1838 р. — у ст. Петрівській. Це було дуже зручно. Тепер військовий центр знаходився всього за 8 км від порту Бердянськ та узбережжя Азовського моря. Тут були головний військовий собор на честь Св. Миколи, двір наказного отамана та військове парафіяльне училище, шпиталь і проживало близько 1900 осіб. Однак найбільшою станицею була Новоспасівська, де проживало близько 3000 осіб. Тут розміщувалась поштова станція, базар та ін.

В адміністративному та військовому плані усі згадані війська повторювали устрій Донського та Чорноморського військ, незначна різниця була пов'язана з меншими масштабами в привілеях і чисельності. Спочатку козацькі війська мали керуватися статутами та положеннями вже існуючих козацьких військ, а згодом їм надавались окремі «Положення», що регулювали військове управління, службу й різні сфери життя. Для Азовського війська «Положення» існувало з 1832 р., а для Дунайського вводилось у 1844 р. За прийнятою в Російській імперії системою управління Азовське та Дунайське формування безпосередньо підпорядковувалися новоросійському генерал-губернатору як у цивільних справах, так і у військових, Бузьке військо у військових справах підпорядковувалося військовому губернатору, у цивільних — цивільному губернському правлінню. Через генерал-губернатора війська підлягали

Військовому міністерству. Питання, які не могли бути вирішені Військовим міністерством, передавалися до Сенату, а його рішення, апробовані імператором, набували сили закону.

Для внутрішнього цивільного та господарського управління в азовців запроваджувалась Військова канцелярія, а у дунайців — Військове правління, в яких головували наказні отамани. Військова канцелярія і Військове правління вищезазначених військ як органи внутрішнього управління відали військовими, цивільними та військово-судовими справами. Штати Військової канцелярії і Військового правління відрізнялись лише своєю кількістю. До складу мали обов'язково входити неодмінні особи, асесори, секретарі, канцелярські службовці. Цивільні судові справи розглядалися місцевими повітовими судами. Для розгляду військових порушень скликалася спеціальна Комісія Військового суду з керівників війська. Канцеляріям підпорядковувались виборні станичні та хуторські правління військ, медичний персонал, штат військових священників, шпиталі, парафіяльні школи та училища. Щоб установити контроль над козацькими формуваннями, до військ були направлені офіцери регулярної армії.

Для підтвердження законності своєї влади наказні отамани, Військова канцелярія, Військове правління керівництво кожної станиці одержували уніфіковані з іншими козацькими військами печатки. Дунайське військо мало ще й булаву, що була запозичена «зі старовинних козацьких звичаїв і тепер вводилася як знак, що зобов'язував людей поважати суд і порядок» — зазначалось у примітках до «Положення про Дунайське козацьке військо».

Серед отаманів 1830–1850-х років можна відзначити таких: Азовського війська — генерал-майора Йосипа Гладкого і генерал-майора Костянтина Решитілова, Дунайського війська — генерал-майора Станіслава Василевського і генерал-майора Олександра Шостака.

Йосип Гладкий перебував на посаді отамана з 1832 р. до 1851 р. (до цього був отаманом Задунайської Січі, його біографія подана вище). Він був «середнього зросту, дуже кріпенький, широкогрудий, натоптаний; лице йому округле, округла, неначе обточена, голова, вуса вниз по-запорозьки». Зарекомендував себе як суворий, спокійний та розсудливий отаман, який не забував дбати і про власні матеріальні інтереси. Козацьке населення було вдячне йому за повернення на батьківщину, за опікування добробутом, розширення земельних володінь війська, але до кінця життя Йосипа Гладкого так і не забуло йому те, що після переходу в межі Росії за Дунаєм було вирізано багато турецьких запорожців та їхніх родин.

Генерал-майори Станіслав Василевський та Олександр Шостак були типовими військовиками першої половини XIX ст., що зробили непогану кар'єру. Вони не були пов'язані з козацьким минулим, мали кошти, майно, землі. С. Василевський, наприклад, походив із польських православних дворян; як зазначалося в його послужному списку, він був «досить гарних здібностей, дуже моральний та гарний господар». Обидва отамани брали участь у російсько-турецьких війнах 1806–1812 рр., 1828–1829 рр., війні з Наполеоном і пов'язаних з нею кампаніях 1813–1814 рр. Перш ніж стати наказними отаманами Дунайського війська, і Станіслав Василевський, і

Олександр Шостак були одеськими поліцмейстерами та надовго запам'ятались одеситам своїми «здібностями»: перший — невтомною роботою вдень і вночі, розкриттям кримінальної справи про вбивство архітектора Джовані Фраполі, установленням порядків на ринках, у громадських місцях. Другий — своєю «гарною, молодецькою фігурою, добротою, сердечною люб'язністю, ввічливим поведженням з публікою», що чарувало усіх. Однак дорікали йому одесити й козаки через дві слабкості: любов до азартної картярської гри та полювання. Перебуваючи на посаді наказного отамана Дунайського війська, С. Василевський (1836–1846) і Олександр Шостак (1847–1854) намагалися всіляко поліпшити життя козаків: звертались до генерал-губернатора з проханням розширити територію війська за рахунок сусідніх територій, місць рибних ловів, лісів; займалися розбудовою станиць, відкриттям шкіл, шпиталей тощо. Саме за часів їхнього керівництва було сформовано всі основні ланки управління у війську. Члени Військового правління Дунайського війська, як і отамани, не змінювались на своїх посадах по декілька років і були позбавлені таких вад, як свавілля і знуцання над козаками.

Військове керівництво опікувалось усіма сторонами життя війська: дотриманням законів, порядків, добробутом та безпекою осіб, майна, побутом, сімейно-шлюбними відносинами, чергами на службу, військовими підрозділами тощо.

Цікаво, що до козацьких військ намагались записатися державні і поміщицькі селяни. Причини такого прагнення чітко висловив один із збіглих селян. Так, записавшись до Дунайського війська під чужим прізвищем, житель селища Дальник під Одесою Лаврентій Соколовський так пояснював свій вчинок: він уважав, що «навіки залишиться вільним у козацькому званні і відведуть йому землю з усіма вигодами». На думку Бессарабської казенної палати, «з однієї лише уявної вільності пристати і записатися до козаків» вирішив у серпні 1828 р. і селянин Іван Тищенко з села Гасан-Аспага Ізмаїльського повіту. Проте незабаром вона ж і уточнила, що суть цієї «вільності» складалася, перш за все, в переконанні: «як пристав уже до козаків, то використовувати його в громадських повинностях і вимагати казенних податків не мають права».

Новий рух серед селянського населення краю за включення до складу Дунайського війська мав місце в 30-х рр. XIX ст. Пов'язане це було зі значним погіршенням становища державних селян. Часті посухи та голод, епідемії холери, падіж худоби призвели до розорення селянського господарства. Накопичувались недоїмки, місцева адміністрація вимагала невідкладного розрахунку з казною. Розпочата в цей час ревізія-перепис породила чутки про посилення податкового гніту. Все це загострило соціальні протиріччя в селі. Намагання «покозачитись» було спробою селян позбавитися від тяжких податків і зборів, сваволі земської влади.

Спочатку цей рух охопив селища Татарбунарської волості. У вересні 1834 р. серед її жителів поширились чутки, що «нібито на прийняття казенних поселенців у козацьке звання надійшов від вищого начальства наказ». Селяни почали натовпами прибувати до командирів Дунайських полків з вимогами записати їх до козаків і виключити з податкового реєстру.

У 1835 р. до цього руху приєдналися також селяни багатьох сіл Аккерманського повіту, в тому числі Тудорово, Коркмази, Гура-Роша, Каплани, Молдавка, Карагасани, Ганкишла, Слободзея-Гасени, Раскаци. Значну роль у розвитку цього руху відіграв урядник ст. Старокозачої Баранов, який, «роз'їжджаючи дністровськими селищами, схиляв мешканців до погодження на вступ до Дунайського війська». Селяни відмовлялись сплачувати податки і відбувати різні повинності. Подолати цей рух до «козацтва» адміністрації вдалося лише в кінці року.

Керівництво Азовського війська також зіштовхнулось із втікачами відразу після оселення в Катеринославській губернії. У березні 1832 р. місцева адміністрація повідомляла, що в місцях розташування війська заарештовано понад 300 втікачів. Поліція неодноразово звертала увагу Військової канцелярії на те, що козаки переховували втікачів. За це були заарештовані та ув'язнені козаки брати Яків і Степан Воловики, Іван Назаров, Євген Харченко та ін. Однак в Азовському війську спостерігаємо й інші процеси, де різномірні в соціальному плані елементи, які його створювали, зокрема міщани, так і не сприйняли козацьких традицій і не бажали з іншими азовцями переселитися на Кубань до чорноморців у 60-ті роки XIX ст. У 1833 р. в Азовському війську знов відбувались заворушення через неврожай та утиски старшини. Старшині вдалось приборкати це незадоволення. Частина керівників заворушення втекла до Чорноморського війська, а частина була заарештована і відправлена до Одеси і Херсона.

Військовий устрій Азовського та Дунайського козацьких військ визначався за принципом інших козацьких військ Російської імперії, зокрема Донського й Чорноморського. Вони утворювались як збройна допомога армії, і значна кількість козаків у них уже мала військову підготовку та бойовий досвід. Не дуже велика кількість воїнів в Азовському та Дунайському козацьких військах порівняно з іншими військами імперії не завадила їм брати участь майже в усіх війнах, що вела Російська імперія у 30–50-х рр. XIX ст. Під час бойових дій порушувалась козацька традиція воювати окремими бойовими одиницями, замість цього воїнів розпорошували по різних військових частинах російської армії.

Військова служба поділялася на внутрішню та польову. Польова служба полягала переважно в охороні кордонів держави. Строк служби козакам установлювався в 30 років: 25 — польова і 5 — внутрішня. Штаб- і обер-офіцери служили 25 років. З 1866 року строки служби у дунайців були скорочені: 15 років — польова і 7 років — внутрішня.

Структура частин козацьких військ змінювалась залежно від завдань служби. Майбутнє Азовське військо взяло участь як Окреме Запорозьке військо у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Козаки як окремий Дунайський полк служили у Дунайській флотилії, брали участь у здобутті фортеці Ісакча тощо.

Розселення Азовського війська у Катеринославській губернії на віддаленій від кордонів і осередків бойових дій території дуже ускладнювало виконання азовцями такого роду служби. На перших етапах існування цього козацького формування наказний отаман Йосип Гладкий неодноразово порушував питання перед керівництвом про залучення козаків на військову службу для того, щоб запобігти «байдику-

ванню», «бешкетуванню» і «пятикам». У 1837 р. із азовських козаків для охорони східного узбережжя Чорного моря з метою припинення зв'язків турецьких контрабандистів з гірськими народами Кавказу було сформовано 10 патрульних команд по 20 осіб кожна. Для патрулювання азовськими морськими командами Чорноморського узбережжя були збудовані баркаси особливої конструкції — на зразок мальтійських човнів. У 1845 р. азовські команди поділялись на 2 відділення і мали патрулювати чітко визначені ділянки східного узбережжя Чорного моря. Для несення служби у військових установах та у війську азовці формували окрему команду, а також у 1862 р. ще одну паромну команду для служби на переправі через гирло Берди. Як писав історик Прокопій Короленко, «азовці на гребних човнах з давніх-давен були відмінними моряками. Їх не лякали ні темні ночі на хвилях моря, ні жахливі морські буруни... При вмілому лавіруванні страшенні морські вали не покривали азовців, великий досвід старих запорожців та вміння їх передавати свою самовіддану хоробрість і відвагу всім іншим молодим козакам допомагали їм боротися і з сердитим морем, і з озброєним ворогом. Звичним поглядом вони здалеку помічали ледь помітну точку, з якої потім зростали контрабандні човни, що рідко не потрапляли до рук козаків». Лише ця служба і підтримувала козацький дух і відвагу, а ще сиві запорожці пригадували свої молодецькі роки. Все інше нагадувало більше «невеличкий повіт з цивільним населенням, ніж самостійне козацьке військо, а тим паче Січ».

Дунайське військо складалося спочатку з п'ятисотенних кінного та пішого полків, а згодом з двох шестисотенних кінних полків. Постійно в строю мало перебувати не більше третини служилого складу війська. Змінювали його один раз на три роки в квітні. На діючу службу мали брати одночасно не більше третини служилих козаків, але в строю весь час знаходилось близько половини. Насправді у зв'язку з нестачею козаків у полках цей порядок у Дунайському війську, як і в інших військах, систематично порушувався. У 1858 р. у зв'язку з цим Військове правління відзначало: «Військо майже ніколи не могло відпускати зі служби половини своїх людей для влаштування свого господарства, знаходячись у постійних відрядженнях». Полки дунайців несли внутрішню і прикордонну службу на території Бессарабії і Херсонської губернії, тримали залоги в містах Одеса, Ізмаїл, Аккерман. Виконували козаки й інші завдання: у 1828–1830-х рр. входили до складу протичумних, протихолерних карантинів у Бессарабії, Одесі; у 1831 р. несли охоронну службу в Балтському повіті Подільської губернії через повстання в Польщі. Цікавий випадок трапився з козаками під час несення цієї охоронної служби: дві сотні кінного полку дунайців охороняли кордон у Херсонській губернії по р. Кодима, чотири сотні — з іншого боку річки, тобто в Подільській губернії. У липні 1831 р. п'ятеро козаків виїхали до містечка Криве Озеро на чолі з сотником Василем Пироговим для обшуку в будинку лікаря з приватною практикою, який підозрювався у листуванні з «польськими повстанцями». Козаки нічого у лікаря не знайшли, крім спирту, і нападпитку виїхали до місця дислокації. По дорозі один з козаків упав з коня у річку і втонув. Інший козак, який кинувся його рятувати, втопив свого коня. Внаслідок цього інциденту керівництво записало, що втратило одну бойову одиницю (козака і коня), і заборонило їздити козакам «на подібні розслідування» без відповідних структур поліції.

У 1833 р. частини війська перебували у Молдавії та Волощині через кризу в Османській імперії. Кінний полк у складі російського допоміжного сухопутного загону був відправлений на допомогу Османській імперії, яка воювала проти єгипетського паші Мухаммеда Алі. Козаки перебували на території князівств Молдавії та Волощини і в разі необхідності повинні були перейти Дунай та йти до Константинополя. Цей похід було відкладено, але Дунайський козацький полк залишався нести службу в м. Бухаресті, а також в особистому конвої уповноваженого намісника Молдавії та Волощини генерала Павла Кисельова. Звідти козаки повернулися до Бессарабії влітку 1834 р. з подякою та нагородами за службу.

У 1847–1856 рр. чотири сотні дунайців входили до складу Окремого Кавказького корпусу. Вони перебували у фортеці Грозній, брали участь у боях на лівому фланзі Кавказької лінії.

Одним із випробувань для Азовського і Дунайського полків стала Кримська війна 1853–1856 рр. Як писалося в літературі XIX ст.: «Найбільша тяжкість війни припала на козацькі війська». Десять козацьких військ Російської імперії виставили 75 % штатного складу козаків, за три роки їх військовий контингент збільшився на 78 582 особи. Лише в Дунайському війську чисельність тих, хто мобілізувався, зростає на 2017 осіб, якщо в січні 1853 р. один служилий приходився на 7,7 особи усього чоловічого населення війська, то в січні 1856 р. — на 2,2.

У період Кримської війни в Дунайському війську був сформований полк № 3, що проіснував до її закінчення. Козаки несли аванпостну службу на Дунаї і вздовж Чорноморського узбережжя до Дніпра; входили до складу гарнізонів Ізмаїла, Тульчі; здійснювали набіги на турецькі позиції на Дунаї в районі островів дельти і на Бабадаг; відзначилась у боях кіннота дунайців. Козаки полку № 2 захищали Одесу 10–11 квітня 1854 р. від нападу англо-французької ескадри, брали в полон екіпаж англійського фрегата «Тигр». У 1856 р. у зв'язку з відходом від Росії придунайської частини Бессарабії Дунайське військо несло прикордонну службу на лінії Болград-Татарбунари і далі по Чорноморському узбережжю й було перейменоване на Новоросійське.

Зауважимо, що саме під час війни над дунайськими козаками нависла загроза перетворення на військових поселенців. У 1855 р. під час Кримської війни 1853–1855 рр. очікувалось оголошення Австрією війни Росії і вторгнення ворожих військ у Бессарабію, де знаходились козацькі станиці Дунайського війська. Військове правління Дунайського війська почало підготовку до евакуації козаків за Буг у села Херсонського військового поселення. Командування тримало в таємниці намір оселити дунайців у Новоросійському військовому поселенні, де вже були підготовлені місця для родин дунайських козаків. Наказний отаман Іван Гангардт у бесіді з головнокомандуючим Південною армією Михайлом Горчаковим зазначав, що «козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути в регулярне військо, вони б усі повтікали. Куди? За Дунай!» На захист дунайців став наказний отаман, який змалював жахливу картину в разі їхнього переселення, адже 12 % родин були на межі виживання, інші мали досить скромне господарство, і в разі переселення їм загрожувало повне розорення: «Родини ці зовсім

розорені через постої і переходи військ, а також через відрядження господарів на Кавказ, де вони служили значно більше визначеного Височайшим положенням строку і де багато з них уже померло від хвороби або вбиті в боях проти горців, не мають ніяких коштів придбати вози і волів, а в разі переселення змушені були б іти з малолітніми дітьми пішки та нести свою одежу і хліб на собі». Переселення так і не відбулося. А розповідаючи про історію Дунайського війська, той же отаман писав з гордістю: «Плем'я козаків злилося в єдине тіло, отримало військовий розвиток і дух, що не поступався духові Кавказького лінійного війська. Набіги на Бабадаг і безперервне зняття кордонів за Дунаєм, молодецький склад та відвага ракетної команди в князівствах, вперте відстоювання лісових вантажів при Коблевій, молодецькі джигітування при фортеці Грозній, щоденні перестрілки в гирлі, на островах Леті і Четал та інших узбережжях доводять, що військо Дунайське необхідне». Далі він підкреслював, що бойові заслуги дунайців високо оцінювали граф Михайло Воронцов, один з командуючих військами на Кавказі генерал-ад'ютант Микола Рєд, командуючий військами на Дунаї генерал-лейтенант Олександр Лідерс, командуючий військами в межиріччі Дністра і Бугу барон Дмитро Остен-Сакен, командир Дунайського віддлу генерал Олександр Ушаков.

Азовське військо в роки Кримської війни виставило на службу 1920 козаків — практично все доросле чоловіче населення. Був сформований морський і піший батальйони, що охороняли узбережжя Азовського моря. Після війни військові підрозділи азовців продовжували на човнах патрулювати східне узбережжя Чорного моря.

Служба Азовського та Дунайського військ була гідно оцінена. За період свого існування вони були нагороджені прапорами та грамотами. Перший прапор формування майбутнього Азовського війська отримало 6 грудня 1831 року «за хоробрість і завзяття, виявлені при переправі через Дунай 27 травня 1828 року». 1 липня 1844 р. воно було нагороджене прапором «за хоробрість і завзяття при переправі через Дунай російських військ у 1828 р., постійну відданість і відмінну службу». За Кримську війну Азовське козацьке військо отримало Георгіївський прапор з надписом: «За хоробрість і зразкову службу у війні проти французів, англійців і турків у 1853, 1854, 1855, 1856 рр.». За мужність та героїзм Дунайські полки № 1 і № 2 були нагороджені штандартами «За хоробрість», а також отримали права та привілеї армії. Крім цих прапорів кожна сотня мала сотенні значки (малі штандарти).

На початку створення козацьких військ уніфікованої форми не було, козаки носили традиційну для себе одежу. Згодом після змін та уніфікації козаки отримали форму за зразком Війська Донського з іншими кольорами. Азовські — темно-сині куртки з малиноюю облямівкою і темно-сині шаровари, літні куртки — малинового кольору; дунайські — куртки та шаровари темно-сині зі світло-синіми облямівками і лампасами. Однак повної відповідності обмундирування, озброєння згідно зі стандартами так само, як у чорноморців, довгий час не вдавалося досягти. Полковник Вейс, який інспектував у вересні 1855 р. Дунайське козацьке військо, зазначав, що «зброя неоднакова і несправна, зокрема рушниці різного калібру та системи; набой не підходять за розміром дул, шаблі деякі коротші, інші довші і ширші, у деяких клинки спаяні та ефеси розхиталися, одежа й амуніція неодноманітні і не підігнані

як слід». Після такого висновку були вжиті заходи до поліпшення обмундирування, заміни кременної та різнокаліберної зброї на нову ударну. Для ремонту озброєння військом наймався майстер з-за кордону.

Рівень економічного розвитку Азовського та Дунайського військ, форми і методи господарювання продовжували історичні традиції козацтва Південної України. Приєднання до військ нових земель і жителів сусідніх населених пунктів стимулювало розвиток козацьких господарств, звертало увагу задунайців на переваги місцевості та окремих галузей виробництва. Наближеність військових земель до морських портів, особливо азовських, жвава торгівля навколишнього населення переконали їх у перевагах відведеної їм під поселення території. Господарство козацьких військ було поділене на військове та власне козацьке. Основними галузями стали землеробство, тваринництво і суміжні з ними сфери. У кожному з військ ці напрямки господарської діяльності визначались особливостями території і традицій регіону оселення. Так, азовці не займалися вівчарством, а у дунайців вівці складали 25,5 % від усього поголів'я худоби. А от успіхи азовців у хліборобстві були визнані не лише місцевими жителями, а й на найвищому рівні (Радою Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії), і навіть за кордоном — на Лондонській Всесвітній виставці виробів сільського господарства та промисловості в 1851 р. У той же час у дунайців розвиток хліборобства можна визнати як посередній через загально низький рівень агрокультури, який посилювався стихійними лихами та довготривалою військовою службою козака-господаря.

У азовців та дунайців були поширені найрізноманітніші промисли: рибальство, виготовлення черепиці та цегли, ремонт сільськогосподарських знарядь праці тощо. Однак промисли у козацькому формуванні не мали товарного напрямку. Вони були зорієнтовані на задоволення потреб козаків та війська. Особливе значення для економічного розвитку мала торгівля. В межах військ велася періодична, стаціонарна та відкупна торгівля.

У процесі господарювання козаки показали не лише свою економічну життєздатність, а й створили господарства, які сміливо могли конкурувати з господарствами державних селян та іноземних колоністів.

Соціальний склад військ протягом усього періоду їх існування був досить неоднорідний. До складу козацького війська входили представники значної кількості станових категорій Російської імперії: офіцери дворянського походження, особи духовного звання, козаки, державні та поміщицькі селяни, міщани та ін. Різні соціальні категорії населення визначали мету перебування у військах баченням своїх перспектив. Безперечно, мав значення і традиційний психологічний стереотип прагнення до «козацької волі», що звільняла від феодально-бюрократичного гноблення місцевої адміністрації, але це був не єдиний і не головний чинник. Між тим далеко не всі зуміли здійснити свої цілі. З перших років існування козацького формування в Приазов'ї задунайська старшина, отримавши офіцерські звання, зосередила в своїх руках значну кількість майна та нерухомості, наділялася значно більшими, ніж козаки, земельними ділянками. Зокрема рядові козаки мали отримувати по 30 десятин землі, а реально їх ділянки становили від 7 до 10 десятин землі, що визначалось як

«пропорція досить недостатня для хліборобства і сінокошу». Але значна частина бузького та дунайського козацтва не могла скористатися навіть цією землею через нестачу робочої худоби і реманенту. В Азовському війську ситуація хоча й була дещо кращою, але не набагато. Козаки користувались ділянками від 8 до 15 десятин.

Військова адміністрація постійно зверталась до урядових установ з проектами збільшення території війська, але не завжди їй ішли назустріч. Разом з тим незможним козацьким родинам військова адміністрація надавала матеріальну і грошову допомогу і таким чином сприяла поліпшенню становища збіднілих родин. Однак не в усіх формуваннях це вдавалось зробити. Так, постійне піклування наказного отамана Азовського війська про такі родини мало позитивні наслідки — розорених козацьких господарств у війську не було. Але в Дунайському війську у 1855 р. наказний отаман Іван Гангардт писав, що козаки «ледь мають хліб навіть у врожайний рік. Однак ця бідність перетворюються у справжні злидні, коли трапляються посухи, сарана, пошесті або довге перебування господаря на службі». Таких козацьких господарств нараховувалось майже 12 %. Додаткові побори з боку військової канцелярії на утримання поштових станцій, обмундирування тощо призводили до розорення козацьких господарств. Через це військова адміністрація Бузького війська змушена була створювати спеціальні «військові хутори», де велось хліборобство лише для користі війська і продажу неїмуцим козакам. Та все одно основу військ становили козаки середнього рівня статку. Їх господарства і визначали рівень добробуту козацького формування. Саме вони забезпечували загальновійськовий добробут, влаштовували станичне життя, вели прибуткове господарство і були тим середньостатистичним козацтвом, яке й визначало сутність та інтереси війська.

Заможна верхівка використовувала в своїх господарствах найману працю сіроми, орендувала ділянки у козаків, неспроможних їх обробити. Проте козацькі господарства не могли використати всієї кількості вільної робочої сили. Частина збіднілих козаків через це наймалась у вільний від служби час у господарства поміщиків і заможних колоністів.

Невиправданя сподівань завести власне господарство і позбавитись феодального гноблення, довготривала служба — усе це викликало невдоволення своїм становищем незаможної частини козацтва. Найбільш характерними для війська формами протесту були втечі козаків зі служби, але інколи мали місце і відкриті форми опору. Такі тенденції спостерігались в Азовському і Дунайському військах. Так, в Азовському війську втечі у Туреччину розпочались ще під час його перебування на території Південної Бессарабії. До втеч були схильні козаки-задунайці, які залишили свої родини та майно в Туреччині або просто втомились від невизначеності свого статусу протягом 1828–1831 рр. Так, у 1880-х роках, коли за Дунаєм побував відомий український етнограф Федір Вовк, колишній козак Корній Білий розповідав, що «приїздив від Гладкого людей набирати в азовські козаки пан Рачковський... Так ось і ми пішли... А як прийшли туди та як побачили, що там діється, так подумали та й знов сюди повтікали... а там же питаєте, що?.. Відомо що... в москалі (солдати) повернули...» В Азовському війську найбільшу кількість цивільно-судових справ було порушено в 1837 р. — аж 21. Під слідством перебувало 27 осіб — за конокрадство,

крадіжки, підмову поміщицьких селян до втечі тощо. Серед старшин, які привласнювали військові гроші, примушували працювати на себе рядових козаків, знущалися над ними, особливою жорстокістю відрізнялись осавул Іван Кодурський, хорунжий Савелій Меткий, доглядач Нестор Чорноморченко. Їхня жорстокість теж сприяла втечам з війська.

У Дунайському війську особливо стурбувала адміністрацію втеча за Дунай у 1844 р. 38 козаків, викликана перевіркою прізвищ козаків, бо багато з них (переважно селяни-втікачі) потрапили до війська під чужими іменами. Для сприяння видачі втікачів Міністерство іноземних справ Росії навіть звернулось до турецької влади. Ця перевірка призвела до значних втеч з війська до Одеси, Ізмаїла і навіть за Дунай до Османської імперії. Так, той самий Корній Білий пригадував: «А тоді ще раз перевірка була: генерал Василевський був над дунайськими козаками... ну, й перебирали всіх — хто панський був, так панам відправляли, голови голили наполовину, а хто стара людина, то і півбороди голили. Багато тоді народу сюди, в Добруджу, перейшло... А я вже тоді був одружений: так забрав дружину, дітей та сюди і прийшов».

У 1857–1858 рр. у Військово-судовій комісії дунайців на розгляді знаходилося 9 справ про втечі козаків зі служби, в тому числі справа козака Самійла Тищенка, що тікав чотири рази і був засуджений до каторжних робіт, та справи Максима Швачки і Григорія Фонарія за другу втечу. Наприкінці 1860-х рр. за всіма полками, станицями і хуторами Дунайського війська нараховувалось 255 утікачів.

У 40-х роках ХІХ ст. невдоволення службою, утисками, зловживаннями і гнобленням з боку старшини вилилися в рух за вихід із Дунайського війська. Особливо загострився він у 1842–1844 рр., коли козацька сірома відмовилася коритися військовій адміністрації нести службу і виконувати повинності, вимагаючи виключення з війська. Однією з причин цього було нехтування військовою адміністрацією способами життя і традиціями циган. Подібного роду заворушення відбувалися у війську і в 1849 р., і в 1855 р. Одним з наслідків було виключення з Дунайського війська циган, які не осіли на військових землях та кочували по Бессарабії.

Козацькі війська були сформовані з досить різних як в етнічному, так і в побутовому плані елементів. З одного боку, це продовжувало традиції колишньої Січі, куди приймалися незалежно від етнічної приналежності, соціального статусу тощо, а з іншого, збільшення подібних замкнутих військових формувань з незначною кількістю населення, що додержувалося козацьких або українських традицій, мало призвести до поступового «нівелювання» «ненадійних козацьких елементів». Однак, незважаючи на поліетнічність військ, український елемент у них переважав. Зокрема, наказний отаман війська Станіслав Василевський писав: «Незважаючи на те, що верстви Дунайського козацтва різноплеменні, треба зазначити на користь в їхній вдачі працьовитості та сталості. Більша частина людей цих — малоросіяни, працездатність яких почали наслідувати молдовани, греки і серби». Характерні риси козацьких звичаїв простежуються в прізвищах, домобудівництві, намогильних хрестах. Пов'язували з козацьким минулим і запорозькі зачіски, довгі вуса та взагалі зовнішній вигляд. Небажання станичників позбутися цих звичок дуже непокоїло

військову адміністрацію. Це занепокоєння спричинило навіть спеціальний наказ отамана Дунайського війська про зобов'язання підстригати волосся за «руським простонародним обычаем в кружок, усы и бороды не ниже рта» і заборону «палити люльки на вулицях». Важливим моментом дотримання традиційної козацької культури були поділ на буденні і святкові дні і ритуали, пов'язані з польовими роботами (їх скорочені варіанти або відсутність). Зберігались «старі» звичаї сімейно-шлюбних відносин — «родини на довіру»; застосовувався звичай, коли молодий викрадавав наречену в разі відмови батьків погодитись на їхній шлюб тощо. Церква всіма заходами намагалася запобігти таким фактам.

Спостерігався серед населення козацьких військ, здебільшого козацького походження, неабиякий гонор. Зокрема є свідчення, що навіть у 1880-х рр. козаки не йшли слугувати при значній скруті свого господарства: «Поденної праці соромилися: я, кажуть, урядник козацький, — приказний і кавалер ордена, мені служити та працювати у інших не вигідно й соромно; і згодні скоріше терпіти скруту, ніж іти слугувати».

Рідна мова зберігалася у побуті та культурі. У побуті українське населення розмовляло українською мовою, але російська мова була офіційною для адміністрації, діловодства, церкви. Обов'язково знати російську мову вимагалось від козаків для відбування служби. Військове правління вживало спеціальні заходи для її поширення. Так, наказний отаман генерал-майор Станіслав Василевський запросив до найбільш національної станиці Волонтирівка священика з Володимирівської губернії Олександра Оранського, щоб той відкрив для козацьких дітей школу «на суто російському діалекті».

Кажучи про життя у війську, не можна обійти поширене серед козаків пияцтво. Наказні отамани та священики усіх козацьких військ неодноразово звертали на це увагу, видавали відповідні розпорядження щодо ліквідації цієї звички та покарання офіцерів, які були помічені у нетверезому стані, серед таких Новгородов, Запорожан, Мунтянов, Валах, Романовський. Один зі священиків писав, що пристрасть до розгулу та пияцтва у козаків «є пристрасть видатна. Усі домашні розваги та свята супроводжуються великими п'янками». Так, за 10 років, з 1848 по 1858, у Дунайському війську до суду за пияцтво було притягнуто 22 особи.

Цікавим є побутування в козацьких військах традиції «невидачі з Січі» у азовців, на що звернула увагу Людмила Маленко. Подібне спостерігалось і в дунайських козаків. Як уже було написано вище, внаслідок того, що «багато козаків поступили під чужими прізвиськами та іменами», їх перевіряли і відновлювали їхні справжні прізвища. У багатьох козаків і у нелегального елемента, який ховався в станицях і сусідніх з ними селищах, ця перевірка викликала зрозуміле обґрунтоване занепокоєння. Поповзли чутки про те, що втікачів будуть повертати колишнім господарям або на старе місце проживання, але жодного із 77 виявлених козаків така участь не спіткала.

Поповнення козацьких військ різними в соціальному, етнічному і побутовому плані елементами, їх спільне проживання, спільна трудова діяльність сприяли постійним контактам різних груп військового населення, їх взаємовпливам у побуті,

звичаях, культурних традиціях. Сприяла таким явищам і поява нових традицій, пов'язаних із загальновійськовим життям і службою: регламентація внутрішнього життя козаків, планова забудова станиць, поширення нових форм землекористування, поява нових військових свят, уніфікація одягу і зовнішнього вигляду тощо. В таких умовах дотримуватись дідівських традицій ставало дедалі важче.

Отже, козацькі війська, розташовані на території Південної України, переживали більш-менш подібні події у своєму розвитку й вирішували майже однакові проблеми, пов'язані з військовим реформуванням, уніфікацією різних сфер життя і взагалі втягуванням їхнього населення у загальноросійські процеси. Тут можна звернути увагу на декілька тенденцій, що спостерігались у війську Чорноморському, яке перебувало вже не перший десяток років за межами України. Протягом 1830–1840-х років Чорноморське військо пережило кілька адміністративно-територіальних перетворень. Останнє з них пов'язане з виданням 1 липня 1842 р. «Положення про Чорноморське козацьке військо». З цього часу військо мало підпорядковуватись Департаменту військових поселень Військового міністерства. Військове управління здійснювали командир Окремого Кавказького корпусу і командувач військ на Кавказькій лінії й у Чорноморії, який опікувався і цивільним управлінням.

У липні 1842 р. територія війська поділялась на Таманський, Катеринославський та Сійський округи. В кожному діяло окружне правління на чолі з земськими начальниками. Для військового управління створювались військові чергування, комісії військового суду і станичні начальства.

У 1840-х роках ввели нове обмундирування для Чорноморського козацького війська — темно-синього кольору на зразок лінійних козаків. Тоді війську надавалась також уніфікована з російською армією зброя.

З 40-х років XIX ст. внаслідок захоплення російською армією значної території по р. Кубань поряд із назвами «запорозькі», «чорноморські» та «донські» козаки почала використовуватися назва «кубанці», яка автоматично була перенесена на все козацтво Кавказького регіону.

Протягом першої половини XIX ст. на Кубань організовано переселили за розпорядженням уряду за різними даними від 100 до 120 тисяч козаків і селян із Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній, задунайців та азовських козаків. У 1801–1808 рр. — 5000, 1809–1811 рр. — 42 258 (724 задунайці), 1820–1825 рр. — 53 072, 1834–1845 рр. — 185, 1848–1849 рр. — 14 218 осіб обох статей. Одночасно з офіційним відбувалось і стихійне народне переселення на Кубань, куди тікали від кріпацтва і рекрутчини поміщицькі та казенні селяни, військові поселенці. Уряд знав, що чорноморці приймають вихідців з різних станів і маргінальні елементи, і у 1847 р. дозволив зараховувати до війська втікачів-бродяг як чоловічої, так і жіночої статі. До 1850 р. було прийнято до 15 тисяч подібного роду людей, а у 1857 р. уряд дозволив приймати «людей стороннього звання». Переселенців з українських земель, поки землі не були розмежовані на нові курені, розміщували в північній і центральній частинах Чорномор'я, здебільшого у старих куренях.

Як відзначають дослідники, склад Чорноморського війська був поліетнічним з переважанням українського елемента, дуже влучно було визначено, що чорноморці

мають одне обличчя «малоросійське», говорять українською мовою, що «добре збереглася», і «збереглися під їхньою військовою кавказькою оболонкою риси малоросійської народності у манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому і громадському».

Основним завданням війська продовжувала бути, і це природно, військова служба. За «Положенням» 1842 р. чорноморці зобов'язані були виставляти 12 кінних полків, 9 піших батальйонів, 3 кінно-артилерійські батареї, лейб-гвардії Чорноморський козацький дивізіон і гарнізонну артилерійську роту. Кінний полк збільшував свій склад до 867 осіб, з яких 750 становили козаки, до полку приєднували і 13 сурмачів. Дітей офіцерів записували на службу в 16 років, а дітей козаків — у 17 років. У 20 років їх приводили до присяги, а у 21 — переводили на польову службу. Офіцери служили 25 років, а козаки — 30 (25 років польова служба та 5 років внутрішня).

До 1847 р. в комплекті війська нараховувалось 22 280 осіб. У 1859 р. змінювалась кількість стройових частин: 9 кінних полків, 12 піших батальйонів, 3 артилерійських дивізіони, і всі розподілені на три черги відповідно по 3 кінних полки, 4 піших батальйони. Змінювався термін служби офіцерів до 22 років, а козаків — до 25 років, з них 3 роки становила внутрішня служба. Весь тягар охорони кубанського кордону лягав на чорноморську козацьку піхоту, і тут, як правило, служили найбідніші козаки.

На відміну від Кавказького Лінійного війська, яке спеціалізувалося внаслідок географічного розміщення на службі переважно в кінноті і виробило тип першокласного вершника, чорноморці стали першокласними пластунами — в плавнях Кубані несли сторожову і розвідувальну службу проти кавказьких горців. Перші штатні команди пластунів з 96 осіб при кожному полку й батальйоні були утворені у 1842 р., а у 1870 р. піхотні батальйони були перейменовані на пластунські.

Досить влучно охарактеризував пластуна-чорноморця Володимир Голобуцький: «Чорноморський пластун, що змінив у свій час запорозький жупан на черкеску і що збрив у свій час по велінню начальства запорізьку чуприну, сприйняв, зберігав і в нових військових умовах культивував видатні бойові якості запорізького сіромахи. Найманий робітник на козакому хуторі або рибальському заводі і найманець у полках був творцем і носієм бойової слави козацтва. У ньому, представнику трудового козацтва, таїлася невичерпна сила мужності і бойової відваги. За його спиною, за цією живою загородою кубанського кордону проходило мирне господарське життя краю: поширювалось скотарство, розвивалося землеробство, рибальство».

До речі, 12 липня 1828 р. група чорноморських козаків була направлена за розпорядженням начальника Головного штабу Івана Дібіча для формування нового Дунайського козацького війська в Південну Бессарабію. Серед них військовий старшина командир кінного полку Іван Герко, який у 1830 р. обійняв посаду командуючого Дунайським військом. Іван Герко походив зі штаб-офіцерських дітей і був зарахований на службу у 1800 р., мав значний досвід служби, неодноразово брав участь у боях із «закубанським горним народом» та служив у прикордонному караулі в артилерійській кінній півроті, Лейб-гвардії козацькому полку в Санкт-Петербурзі, був поліцмейстером в м. Катеринодарі, брав участь в облозі та штурмі ту-

рецької фортеці Анапа у 1828 р. На чолі Дунайського війська Іван Герко служив на прикордонній дунайській лінії протягом 1829–1830 рр., брав участь у боротьбі з епідемією чуми в Бессарабії, у 1833 р. перебував з кінним Дунайським полком у складі сухопутного загону на території Молдавського князівства для допомоги Туреччині.

Управління станицями новоствореного Дунайського війська також доручалось чорноморцям: Філату Заблоцькому, Івану Зайковському, Івану Мазану. Прикомандировані чорноморські старшини були козацького походження, вони мали досвід бойових дій на Кавказі та у війні 1812 р. з Наполеоном. Серед них осавул Данило Голобородько, хорунжі Філат Заблоцький, Василь Пирогов, Потап Калесников, Максим Немиря, сотники Прокіп Гудзя, Гнат Чернишов, Олександр Білий. Перебували вони у Дунайському війську до 1832 р., потім були відправлені на місця попередньої служби. Замість них управління військом прийняла старшина Донського війська, однак уже з 40-х років ХІХ ст. Дунайське військо почало поповнювати старшинський склад власними кадрами, в тому числі козацького походження: Олександр Жантанов, Іван Толмачевський, Федір Пустовойтов, Євдоким Чернявський, Павло Кунницький, Олексій Губенко та ін.

Зпочатком заселення Кубані у Чорноморському війську стало розвиватися військове і козацьке приватне господарство. Військове склали рибальські заводи, солепромисловість, згодом з'явилися цегляний, кінний заводи, суконна фабрика та військова друкарня. Серед галузей приватного господарства протягом усього дореформеного періоду перше місце займало тваринництво — скотарство, конярство, вівчарство і рибальство. Скотарство продовжувало вестися «прадідівськими засобами»: тварини знаходилися на підніжному кормі, а взимку часто задовольнялися незначною кількістю заготованого сіна, що призводило до значної загибелі худоби. Переважала худоба чорноморської породи, привезеної на Кубань із південних районів. Розведення худоби мало торговий характер і відповідно було пов'язане з ринком.

Землеробство виконувало допоміжну функцію і мало суто споживчий характер. У 1830 р. орні землі разом із садибами і вигонами склали лише 6,2 % від загальної площі землі. У 60-ті рр. ХІХ ст. козак орав старим дідівським плугом, запрягаючи в нього чотири і навіть шість пар биків. Однак зазвичай один господар мав лише одну пару і змушений був об'єднуватися («спрягатися») з іншими господарями. За такою системою кожен господар отримував відповідно і свою частку врожаю. Якщо врахувати ще перебування козака-господаря на службі, наприклад, у період збирання врожаю, то треба було або брати найманців із внутрішніх губерній, або виходило так, що один господар сіяв, а збирала або дружина, або інший господар за частину врожаю. До 50-х рр. ХІХ ст. у війську припадало на одну людину в середньому 2,23 чверті зернових культур, що вважалось межею прожиткового рівня. З перших років поселення чорноморців на Кубані розвивалась торгівля з горцями. В 40-х рр. ХІХ ст. щорічно відбувалося близько 30 ярмарків.

Протягом першої половини ХІХ ст. спостерігався процес майнового та соціального розшарування, свідченням чого є розвиток хуторських господарств, чисельність яких постійно зростала. У Чорноморському війську продовжував існувати принцип

заміни відбування козаками служби, що був започаткований ще в Новій Січі, але протягом першої половини він змінив свої форми. В той самий час військове наймання залишалось досить розповсюдженим.

Поповнення станиць українськими вихідцями посилювало зв'язок чорноморських козаків з Батьківщиною, сприяло розвитку традиційної матеріальної та духовної культури. Представники українського суспільства Тарас Шевченко, Микола Костомаров тощо підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією. Зокрема Т. Шевченко листувався з кубанським письменником, істориком, етнографом, наказним отаманом Азовського і Чорноморського козацьких військ Яковом Кухаренком. Останній був автором п'єси «Чорноморський побут на Кубані» (на її основі Микола Старицький та Микола Лисенко створили оперу «Чорноморці»), низки етнографічних нарисів та історичних записок про Чорноморське військо, в яких показав життя, характер і звичаї козацького населення Кубані. В середовищі чорноморців народилися талановиті архітектори Іван і Єлисей Черніки, живописець Павло Шамрай.

У 30-х роках ХІХ ст. на Лівобережній Україні завершився процес оформлення окремого стану «малоросійських козаків» і української козацької старшини в російське дворянство з подальшим включенням обох станів у соціальну структуру держави. Останні нарешті у 1835 р. отримали пояснення, які саме чини «старої малоросійської служби» могли отримувати спадкове і особисте дворянство; ті зі старшинських родів, що не змогли представити відповідних документів, переводились до козацької верстви. Цікавим прикладом того, де застосовувала свої сили «визнана і невизнана» старшина, є списки керівного складу Дунайського і Азовського козацьких військ. Так, у 1830–1850-х рр. заступником отамана дунайців був підполковник Петро Шклярєвський із дворян Чернігівської губернії, командуючим Дунайським полком № 2 — осавул Фелікс Богданович із дворян Полтавської губернії, командиром 5-ї сотні Дунайського полку № 1 — осавул Василь Педашенко із дворян Полтавської губернії, урядником — Семен Салімовський із дворян Лохвицького повіту Полтавської губернії; в Азовському війську секретарем Військової канцелярії служив Дмитро Тимченко із дворян Полтавської губернії та ін.

На початку 1830-х років уряд продовжив традицію використання козацтва як військової сили, вважаючи, що таким чином це регіональне соціальне середовище можна зберегти в інтересах Російської імперії. Під безпосереднім керівництвом уряду у 1831 р. було оперативно сформовано 8 «Малоросійських кінно-козацьких полків» для участі у придушенні польського повстання. Ці полки на зразок легкої кавалерії увійшли до резервної армії, яка мала прикривати тил діючої армії, охороняти шляхи сполучення та в разі появи повстанців ліквідувати їхні загоны.

Спочатку всі вісім козацьких полків були направлені до Мінська у розпорядження головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії (піхоти) графа Петра Толстого. Кожен полк складався з чотирьох дієвих і двох резервних ескадронів. Серед командирів були майор Курляндського драгунського полку Краснокутський, майор Олександрійського піхотного полку Бобохов, полковник Лейб-гвардії уланського полку Лизогуб, підполковник Інгерманландського гусарського полку

Сакун, підполковник 2-го Українського уланського полку Гайворонський та ін. Офіцерські посади в полках посіли вибрані з середовища дворян Лівобережної України відставні офіцери, а також державні чиновники, які отримали офіцерське звання в залежності від чину цивільної служби. Для багатьох молодих дворян Полтавської і Чернігівської губерній, які не мали відповідної військової освіти, але прагнули розпочати престижну військову кар'єру, служба в нерегулярних козацьких полках була слушною нагодою це зробити.

Малоросійський кінно-козацький полк загалом мав складатися з 1099 козаків та офіцерів. Це були переважно неодружені чоловіки віком від 20 до 40 років. У 1831 р. до війська не набирали надто юних (від 16 років) та досить зрілих за віком козаків. У 1831 р. в обмундируванні та озброєнні козаків відбулися деякі зміни порівняно з 1812–1814 рр. З цього часу військова форма козаків зводилася до єдиного зразка і більше не відрізнялася між собою в залежності від губернії. Полтавські і чернігівські козаки мали темно-зеленого кольору куртки з червоною опушкою на комірі й обшлагах, шаровари також темно-зелені з червоними лампасами.

У серпні 1831 р. козацькі полки вирушили в похід до Північно-Західних губерній Російської імперії, де і була розміщена переважна більшість козацьких контингентів. Наприклад, 8-й Малоросійський полк увійшов до залоги Бобруйська, 5-й розквартирувався в районі м. Білосток, 2-й — у м. Ковно. Козакам досить часто доводилося брати участь в операціях з оточення і знешкодження невеликих повстанських загонів та решток розбитої польської армії, вони мали охороняти державний кордон по річці Неман, також супроводжували й охороняли в'язнів та військовополонених.

Козацькі команди разом з поліцейськими і працівниками судових органів активно залучалися до організації облав, розшуків, допитів тих, хто співчував або допомагав повстанцям, брали участь в «екзекуціях для найбільш швидкого захоплення обивателів до сплати державних податків» тощо.

Полки впродовж 1832 р. залишались на службі у різних повітах Курляндської губернії, Віленської, Мінської губерній і в м. Мінськ: несли конвойну службу, охороняли і супроводжували до Росії інтернованих на території Пруссії повстанців, здійснювали рейди по населених пунктах з метою вилучення зброї у населення, розшукували призовників-дезертирів — білоруських і литовських юнаків, які намагалися уникнути рекрутчини.

Крім того, 1-й і 2-й Малоросійські козацькі полки продовжували свою службу як охоронці порядку та як допоміжні підрозділи митної варти у Віленській і Курляндській губерніях. Самим козакам до січня 1832 р. дозволялося вільно пересуватися по обидва боки кордону. Однак після того, як з'явилася підозра, що у возах з сіном із Польщі козаки можуть за хабарі самі провозити контрабанду, ризький військовий губернатор генерал-лейтенант барон Матвій Пален заборонив під будь-яким приводом їм з'являтися на польському боці кордону.

У підрозділах спостерігалася несвоєчасна поставка харчів, фуражу для коней та ін., висока смертність через погане медичне обслуговування, замерзання через відсутність теплої одягу. В зв'язку з цим, імовірно, були скарги населення на козацькі загони, які безцеремонно ставилися до місцевих жителів, а інколи вчиняли

й протиправні дії. Так, через це 30 листопада 1831 р. командир 2-го полку майор Бобохов звертався до командира 1-го полку майора Краснокутського: «...козаки ввіреного вашому високоблагородію полку, що розташовані на кордоні ріки Неман, вимагають від господарів, у яких квартируються, поставлення їм свічок, соломи, дров, крупів, картоплі... крім того забирають силою для коней фураж, за який розраховуються не за домовленістю, а на свій розсуд, а також безцеремонно залучають для різних потреб обивательські підводи без будь-якої навіть мінімальної винагороди. В усіх вищезгаданих діях головним ініціатором виступає корнет... Дяченко». Бобохов нагадував своєму колезі, що нижні чини повинні задовольнятися лише приварком разом з господарями і не мають права вимагати від них більшого.

У полках спостерігались випадки порушення дисципліни з боку козаків та офіцерів, особливо через пияцтво. Наприклад, козак 2-го ескадрону 1-го Малоросійського полку Яким Нарва 29 жовтня 1831 р., «виїхавши на кордон у караул, покинув його, поїхав у корчму і там, залишивши свого коня й амуніцію [без нагляду], став пиячити». В такому стані на другий день Нарва був знайдений козаком Бульбехою. Останній забрав у Якіма зброю, а верхового коня відвів у місце розквартирування ескадрону. Однак козак продовжував пиячити й повернувся на службу лише через місяць.

У січні 1832 р. козаки та офіцери відпускалися по домівках, але за умови, що у разі потреби знову негайно стануть на військову службу. Офіцерам заборонялося виїздити за межі Полтавської і Чернігівської губерній без дозволу генерал-губернатора, а козаки ставали на особливий адміністративний облік у земських судах. Козакам дозволялось залишати собі військові мундири за умови збереження їх у належному вигляді до майбутньої служби.

Козакам після завершення служби були надані пільги: земля закріплювалася довічно з правом продажу, узаконювалось право торгівлі спиртними напоями, скасовувалися недоїмки, зменшувався оброчний податок — податок, який накладався на козаків і приблизно дорівнював податку від державних селян (за винятком земельної ренти).

Генерал-губернатор Микола Рєпнін-Волконський звертався до уряду з проектом відродження українського козацтва, детально обґрунтовуючи його корисність для держави, але складений ним проект не зацікавив урядовців. Причини залишались ті ж самі: значні державні витрати на військо і небажання місцевої еліти переглядати земельний фонд. Після отримання офіційної відмови від уряду на пропозицію збереження Малоросійських козацьких полків розчарований генерал-губернатор зустрівся з козаками одного з полків у Лубнах. Вишикуваних у шеренги козаків він запитав, де вони бажають служити. Після довгої паузи, яка була викликана таким несподівано відвертим запитанням, один з рядових сказав, що в козаках. М. Рєпнін відповів: «Ех, ти!.. в козаках!.. заборонено в козаках». Саме з його ім'ям дослідники пов'язують завершення процесу формування (з колишніх козаків Гетьманщини та вихідців з інших верств населення) специфічного стану малоросійських козаків, що проходив на фоні складних соціальних зрушень.

Уже у жовтні-листопаді 1832 р. частина Малоросійських кінно-козацьких полків (шість із восьми) зазнала переформування. На їх основі були створені 2 кінних полки для продовження служби і поселення на Кавказьку лінію. Вони заснували станиці Владикавказького і Горського полків — Архонська, Ардонська, Пришибська, Урухська, переселялися в станиці Олександрівську, Андронівську, Владикавказьку, Котляревську, Миколаївську, Приблизну, Змейську, Прохладну, Солдатську та ін. У 1839 р. другий сформований Малоросійський полк був перейменований на Владикавказький, а у 1842 р. до нього приєднали перший полк і зарахували їх до Кавказького лінійного козацького війська. За списками 1845 р. у Владикавказькому козацькому лінійному полку нараховувалось 1072 осіб, усього оселених 655 родин. Полк мав понад 58 тис. десятин землі. Керівниками полків на Кавказі стали колишні командири малоросійських полків полковники Олександр Рашевський, Іван Стоцький, Василь Шостак та ін. Як стверджують дослідники, саме тут, у Терській області, малоземельні українські козаки отримали достатню кількість родючої землі, привілеї тощо.

Частина особового складу полків, яка не переселялась, увійшла до регулярних армійських і гвардійських кавалерійських частин. Інші полки (два із восьми) були розподілені між підрозділами митної варти — козаки служили в Ізмаїльському, Скулянському, Юрбурзькому, Радзивілівському та Одеському митних округах. Розформуванням Полтавських і Чернігівських полків було покладено кінець сподіванням «малоросійських козаків» на створення постійного війська в Лівобережній Україні.

Козаки продовжили захищати інтереси імперії вже в складі інших нерегулярних та регулярних частин російської армії.

У 1834 р. була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків. Вона займалася справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції. На місцевому рівні козаки могли навіть обирати деяких чиновників того департаменту. Сучасник відзначав, що «...у них тепер не має числа начальників: члени земського суду, члени контор, волосні урядники — усі один перед іншим гноблять та кривдять козаків». Наприклад, із 14 тисяч козаків, які проживали в Попеченській та Мглинській сотнях Мглинського повіту, було незаконно стягнуто понад 10 тисяч карбованців. Предводитель дворянства Полтавської губернії Іван Капніст у доповіді міністру внутрішніх справ графу Олександрову Строганову в 1841 р. зазначав, що в 20–30-х роках XIX ст. стягнення податків з «малоросійських козаків» супроводжувалося численними зловживаннями і жорстокістю. «Рухоме майно, худоба, вівці і нарешті одяг поселян продавалися з публічного торгу на базарах і ярмарках, а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням. Протягом цього жахливого часу бідність козаків досягла такої межі, що на дев'ять господарів припадала одна пара волів, а землі лишалось не більше 21/2 десятин на особу; виникло і поступово збільшилось число козаків цілком безземельних...» Це породжувало серед українського козацтва незадоволення своїм становищем, створювало в його середовищі дух колективного протесту і підносило гордість за своє минуле. Так, у 1835 р. козацтво рішуче виступило проти формування зі своїх представників сол-

датських, а не козацьких полків. Повстання козаків було жорстоко придушено, а керівники — забиті шпіцрутенами.

До причин зубожіння новий генерал-губернатор Василь Левашов відносив зокрема і витрати козаків під час формування козацьких полків 1812 р. і 1831 р. Після війни 1812 р. уряд позбавив козацький стан права на торгівлю сіллю, бо устанавлювався на неї високий акцизний збір. До того ж з козаків стягнуто було нові податки, що потягло за собою зростання недоїмок. Левашов пропонував свій вихід із ситуації погіршення матеріальної забезпеченості козацького стану: переселити всіх малоземельних козаків, згідно з ухвалою громад, на відведені урядом землі. Переселенські витрати мали б покладатися на заможних козаків, які в майбутньому вже не сплачували б недоїмки за зубожілих. Таким чином потрібно було скасувати кругову поруку, яка була гарна лише для тих селян, що мали громадську колективну власність, а козаки в Лівобережній Україні здавна володіли кожен своєю землею на індивідуальних началах. Через таку ситуацію неодноразово селяни, а разом з ними й частина козаків переселялись в інші райони імперії. Проводячи в життя один з таких проєктів, вихідці з «малоросійських губерній» разом з «харківськими поселенцями» з 1832 р. оселялись у районі Анапи у так зване «Закубанське поселення», наприкінці 1840-х рр. вони були зараховані до Чорноморського козацького війська.

З 1837 р. козаків підпорядкували Міністерству державного майна, яке контролювало державних селян (до цього часу вони підлягали різним структурам, що зайвий раз свідчить про невизначеність їхнього статусу, — київському генерал-губернатору, Міністерству фінансів, Департаменту військових поселень, Військовому міністерству). Однак це не означало злиття козаків з державними селянами, вони залишили за собою права землеволодіння, пільгові податки та військову службу. Як стверджують дослідники, перебування під однією юрисдикцією з державними селянами перекреслювало всі питання про особливий козацький статус. Для імперської влади козаки стали особливою групою державних селян, що передбачалось зробити ще у 1802 р. Відчуття спільного козацького походження і станової особливості, посилені бойовими традиціями, — те важливе, що також відрізняло козаків від державних селян, але разом з тим могло створити певну небезпеку для російської влади. Посилювало соціальну напругу і незадоволення тим, що влада не відзначила як слід заслуг козацтва перед державою, зокрема і в земельному питанні. У 1839 р. безземельними вважались 39 тисяч сімей (105 тисяч козаків чоловічої статі). Так, земельна ділянка козаків Чернігівської губернії у 40-х рр. XIX ст. сягала від однієї десятини до 4,3 десятини, що було менше мінімальної норми. При цьому слід урахувати і те, що в губернії лише 1/3 орних земель вважались родючими, 2/3 — з низькою урожайністю, а дохідність землі в середньому забезпечувала витрати лише 60 %. Надалі ситуація ще більш погіршилась, і за даними місцевих палат Державного майна в 1850-х роках середня ділянка державних селян складала у Чернігівській губернії 2,5 десятини на рев'язьку особу, а в Полтавській — 2,7 десятини.

Указ 1845 р., роз'яснюючи права українських козаків Лівобережної України, вже чітко проводив межу між землями спадковими і тими, що були придбані на основі попередніх царських дозволів. Так, перші назавжди закріплювались за козацьким

станом. Їх можна було продавати і передавати у спадок лише козакам; землями, що були придбані в інших станів, можна було вільно розпоряджатися без будь-яких обмежень. У 40–50-х роках ХІХ ст. «малоросійські козаки» продовжували користуватися рядом станових пільг і прав, що були визнані державними законами. Юридично було оформлено і регламентовано право вільного винокуріння зі сплатою мита. Термін військової служби для рекрутів залишався 15 років.

Вирішити складну ситуацію зі зростаючим малоземеллям уряд уважав можливим, переселивши козаків і селян в інші губернії, зокрема в південні. Так, у 1844 р., щоб забезпечити мінімальною 5-десятиною ділянкою землі, потрібно було виселити 184 600 козаків і селян Полтавської та 92 857 козаків і селян Чернігівської губерній. У цілому за підрахунками дослідників лише на Кубань за розпорядженням російського уряду протягом 1809–1849 рр. було організовано переселення 108 934 осіб обох статей козацького стану Лівобережної України. Міграції на Кубань з Полтавської і Чернігівської губерній, ініційовані урядом, були значно масштабніші, ніж стихійні народні переселення. Якщо врахувати, що у 1850 р. козацька група складала 82,9 % в Полтавській і 64,9 % в Чернігівській губернії від усіх інших груп державних селян, то переселення зачепило більшість козацьких родин.

Кількість козацького населення на території Лівобережної України у ХІХ ст.

Губернії	1813	1850	1860-ті
Чернігівська	166 396	199 168	210 478
Полтавська	294 509	350 030	385 137
Всього	460 905	549 198	595 615

Щоб дати вихід войовничому козацькому духу та енергії народних низів, російська влада спрямовувала козацтво не лише на переселення, але й на боротьбу з зовнішніми ворогами, виступаючи співучасником і керівником цього процесу. Так, уже під час Кримської війни 1853–1855 рр., виконуючи положення про державне ополчення від 7 травня 1855 р. про формування козацьких кавалерійських полків, малоросійський генерал-губернатор Сергій Кокошкін мав сформувати 2 полки з козаків Чернігівської губернії і 4 — з Полтавської. Ці кінні семисотенні козацькі полки одержали загальну назву — Малоросійські. Полкових командирів призначав імператор за поданням генерал-губернатора, а останній одержував звання корпусного командира і «главнозаведуючого» полками. Одна тисяча козаків виставляла до полків 12 осіб. Серед них були такі, що на початку 1830-х років служили у Малоросійських полках і в регулярних армійських частинах.

Обмундирування та утримання козаків здійснювалось за кошти громади. На час служби козаки звільнялись від сплати податків. Крім козаків до полків залучались державні і поміщицькі селяни, з яких формувалось ополчення ратників. У громадській думці по-різному трактувалось бажання населення вступати до полків, деякі

звертали увагу на активну участь козаків і селян і «зростання патріотизму», а деякі, навпаки, не бачили у населення особливого натхнення. Так чи інакше, проіснувавши майже рік, Малоросійські полки були розформовані 5 квітня 1856 р.

Аналізуючи та порівнюючи козацький контингент, що був створений у 1831–1832 рр. і 1855–1856 рр., дослідники відзначають, що зросла частка старших від 30 років з 12 % до 20,5 %. Кількість добровольців при цьому скоротилась з 45 до 15–20 %. Серед прізвищ козаків, що служили у 1831–1832 рр. та 1855–1856 рр., є досить чудернацькі, які, можливо, були колись прізвиськами — Михайло та Стефан Кикало, Федір Булава, Тимофій Сіроштан, Василь Химочка, Степан Нелюба, Мойсей Голокіз, Павло Сивокінь, Терентій Рябокінь, Іван Невливаха, Клементій Дуля та ін.

Одночасно з російським урядом скористатися «схильністю козацтва» до військової служби вирішив один із противників Росії в Кримській війні — Османська імперія. Мова йде про сформоване Михайлом Чайковським, польським письменником і громадським діячем, який проживав з 1841 р. у Стамбулі, «Оттоманське козацьке військо». Михайло Чайковський, відомий ще під ім'ям Чайки і Садик-паші (Мехмед Садик-паша), по лінії матері походив з гетьманського роду Брюховецьких. Він спрямував свою діяльність на підготовку в Україні антиросійського повстання і відновлення Гетьманщини. Ще у 1831 р. він сформував два козацьких загони, на чолі яких брав участь у так званому польському повстанні, після чого був проголошений «небажаною» персоною в Російській імперії. Отже, перед початком Кримської війни Михайло Чайковський, який уже встиг прийняти іслам, сформував на території Добруджі в Османській імперії козацькі полки. Дослідники по-різному визначають їхній склад: поляки, колишні запорозькі козаки, що залишились у Добруджі після ліквідації Задунайської Січі, некрасівці, що не перейшли до Росії або не переселились углиб османських територій, татари, ногайці, молдавани, угорці та ін. Усі вони були об'єднані під назвою «добруджанські козаки». Так чи інакше, але створення війська було підтвержене фірманом султана Абдул-Меджида в 1853 р. «Оттоманське військо» нараховувало 1400 вояків і складалось із двох полків. Першим командував сам Садик-паша, другий очолював його друг Владислав Замойський. Офіцерський склад представляли здебільшого поляки — ветерани повстання 1831 р. і друзі Михайла Чайковського з України. Військо воювало на території Подунав'я і увійшло до Бухареста, коли його залишили російські війська. Проіснував цей козацький підрозділ до початку 1870-х років у складі регулярної турецької армії.

Висловимо припущення про те, що в цьому війську колишніх задунайських запорожців могло бути дуже мало, або їх там узагалі не було. Українське козацтво після ліквідації Задунайської Січі перейшло на сторону Росії, а основна маса козаків-некрасівців або вчинила так само, або пішла углиб Османської імперії. На думки про обмежену кількість задунайців в «Оттоманському війську» наводять кілька моментів: по-перше, розповідь самого Садик-паші, в якій він пояснює, з кого складались «добруджанські козаки»: «Обмаль серед них було липован — були то найманці цигани, волохи, євреї, навіть і бродяги різних народів, яких не хотіли приймати навіть до Запорозької Січі». В подальшому тексті опублікованих спогадів Михайла Чайковсь-

кого також не згадуються задунайські козаки як основна частина його козацьких полків. По-друге, у спогадах самих задунайців не зафіксувався факт служби в цьому війську, на відміну від некрасівців і липован, по-третє, у 1840–1850-х роках в Османській імперії «старих» запорожців майже не залишалось через перехід частини до Росії або через віковий фактор. Ті ж, які ототожнювали себе з представниками колишнього задунайського козацтва, цілком легально служили в складі турецької армії або займались господарською діяльністю і не потребували зміни свого становища через вступ до «Оттоманського козацького війська». Між тим дані факти потребують ще подальших досліджень. Зауважимо, що створене військовоє формування не уникнуло тих різних порушень дисципліни та зловживань, що й описані вище козацькі частини в Російській імперії. Так, знаємо про «прояви непокори» командирам, неякісне харчування козаків, пияцтво, хвороби тощо.

Досить цікавим є те, що саме Михайло Чайковський записав свідчення задунайських козаків у Добруджі 1840-х років XIX ст. Названі ним інформатори — Семен Безверхий, останній курінний отаман Платнірівського куреня, який проживав у с. Сеймени, Степан Заремба, останній січовий осавул Запорозької Січі, який проживав у Караормані, запорожець Завільський з с. Дунавець та колишній кошовий отаман Василь Смик, який проживав у с. Каліка. Їхні свідчення багато в чому є міфологізованими, легендарними, і не лише для вчених, що відзначалось уже дослідниками XIX ст. — 20-х років XX ст. Більше того, вони є певною мірою тенденційними, адже зображують задунайців здебільшого в постійних п'янках, непорядних та антиморальних діях. На таку оцінку могло вплинути спілкування Садик-паші з керівниками некрасівських козаків. Адже з ними він був знайомий уже з 1840-х років, деякі з них увійшли до «Оттоманського козацького війська». А між тим інформація, зібрана Михайлом Чайковським, є одним з небагатьох джерел про існування задунайських козаків у 1840-х роках XIX ст.

Таким чином, усі вищезазначені козацькі формування виникали під час назрівання чергового військово-політичного конфлікту і брали активну участь в усіх війнах, які проводила Російська імперія протягом першої половини XIX ст. як на європейському, так і на кавказькому театрі бойових дій. Офіцери і нижні чини були нагороджені орденами і медалями, підвищені в званнях, зрівняні в правах і привілеях з армійськими чинами, загальновійськові нагороди визначались врученням полкам георгіївських і простих штандартів, срібних труб тощо.

У першій половині XIX ст. українське козацтво складало значний прошарок українського суспільства, мало власні особливі права і привілеї. Виникнення більшості козацьких формувань, як і наприкінці XVIII ст., стало можливим унаслідок збігу інтересів, з одного боку, влади, яка в такий спосіб збільшувала військові контингенти й знімала соціальну напругу в регіонах проживання козацтва, з іншого — інтересів самих козаків, адже за військову службу вони сподівались отримати певні привілеї та пільги.

Створення південноукраїнських нерегулярних військових козацьких частин відбувалось на дещо інших засадах, ніж у XVIII ст., і кожне військо — Азовське і Дунайське (Новоросійське) — пройшло два етапи в своєму розвитку. На першому

етапі козацьке населення військ зберігало традиції управління і життя попередніх часів, що може вказувати на невизначеність політики російського уряду щодо цих формувань. Створювались вони, в першу чергу, з політичних і воєнних міркувань, а згодом починався розгляд їх використання і влаштування, бо об'єктивно військова структура Росії потребувала подібних формувань лише тимчасово, а не на постійній основі. На цьому ж етапі війська штучно поповнювались за рахунок категорій населення некозацького походження, що було пов'язано з необхідністю збільшення служилого складу, зменшення і поступового «розмивання» козацького елемента. На другому етапі усі козацькі війська отримували спеціальні «Положення», які узаконювали їх існування і регламентували усі сфери життя та діяльності козацького населення, беручи за зразок організаційні засади Війська Донського та Чорноморського. На цьому етапі створювались окремі адміністративно-територіальні одиниці, проводилась уніфікація військової та управлінської структур, обмундирування та озброєння, системи повинностей і організації господарства, змінювались системи ціннісних орієнтацій, світогляду населення, вироблялись спільні загальновійськові традиції життя.

Лівобережне козацтво проживало в дещо інших правових і юридичних умовах, ніж козацьке населення південних регіонів. Політика російського уряду визначалась постійними змінами їхньої системи повинностей та оподаткування в залежності від державних потреб, зокрема у поповненні армії боєздатними контингентами напередодні і під час проведення численних війн. Обмеження козаків у правах врешті-решт завершилося формуванням у них і вихідців з інших верств населення специфічного стану «малоросійських козаків». Існування цього стану вважається дослідниками одним з чинників збереження «малоросійської ідентичності», незважаючи на те, що «будь-яка спроба відновити козацтво як вільне воїнство старої України зазнавала поразки через спротив імперії та економічний занепад самого козацтва».

Друга половина XIX ст. пов'язана з проведенням на території всієї Російської імперії реформаційних процесів 60–70-х рр., що мали перетворити суспільство на безстанове. Реформи торкнулись усіх сфер життя й усіх верств населення, звичайно, не обійшли вони й українське козацтво. Особливе значення для цієї верстви населення мали підготовка і проведення двох реформ — селянської і військової. Наслідком їх стала ліквідація останніх козацьких нерегулярних формувань на півдні України, поступове злиття козацтва з іншими верствами суспільства (принаймні офіційно), часткове збереження козацького світогляду та звичаїв на території Наддніпрянської України і за межами сучасних українських територій у вигляді Кубанського козацького війська.

«Положення про селян, які перебували в кріпацтві» від 19 лютого 1861 р. звільняли їх від особистої залежності і мали регулювати подальші земельні відносини. За поміщиками закріплювалось право власності на всі належні їм землі. Селянам виділялись садиби й польові ділянки, за які вони повинні були внести викуп. Норми ділянок устанавлювались залежно від місцевості та якості землі. Там, де земля давала низькі прибутки, розміри ділянок були більші, на місцевості з високими прибутками — менші. До переходу селян на викуп вони перебували в тимчасово зобов'язано-

му стані, виконували повинності на користь поміщика. В губерніях Лівобережної України діяло спеціально розроблене «Малоросійське положення», за яким кріпакам, у тому числі і козацького походження, земля надавалась усій громаді і потім закріплювалась у сімейне спадкове користування. Установлювалось три види ділянок: піші, садибні, додаткові, за кожний з яких селяни мали нести особливу повинність. Першими наділялись усі селяни відповідно до установлених для кожної місцевості розмірів. При складанні «Малоросійського положення» редакційні комісії змушені були зважати на значну кількість малоземельних і безземельних селян, що дещо збільшувало обсяг ділянок, якими наділялись усі селяни. Однак це не вирішило складну ситуацію, і питома вага безземельних селян і козаків зросла протягом впровадження реформи з 17,6 до 20,8 %. Так, наприклад, у Полтавській губернії за визначеним положенням вищий розмір пішої ділянки визначався чотирма десятинами, але реально більшість колишніх кріпаків одержала в середньому лише 1,7 десятини, в деяких поміщицьких маєтках губернії селяни втратили понад 47 % землі, якою вони користувались раніше. В середньому ж селяни Лівобережної України втратили до 28 % їх дореформеного надільного землеволодіння. Усе це призводило до селянського опору і заворушень. Так, наприклад, у 1861 р. у Полтавській губернії вони охопили поміщицькі маєтки в 11 повітах, а в 1863 р. в Чернігівській — 44 маєтки. Зокрема самі селяни описали суть того, що відбувалося, таким чином: «Да, в панів, звісно, найкраща земля нарізана: тим-то й родить краще нашої! Чом панам не жити, як до їх усі гори одійшли, а в нас — низи, да солонці, да куп'є, да місця, де вовки тільки виплоджуються!»

Дещо в іншому становищі перебували «малоросійські козаки» і державні селяни. На основі «Загального положення» для поміщицьких селян наказом від 24 листопада 1866 р. установлювались загальні основи поземельного устрою державних селян. Згідно з цим наказом усі землі та угіддя державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювались за громадами в безстрокове общинне чи подвірне користування, за що селяни повинні були вносити до казни щорічний платіж під назвою «державна оброчна подать». Наказ передбачав перегляд через 20 років (у 1886 р.) розмірів у бік їх збільшення в міру зростання доходів земельних ділянок. Громадам або окремим господарям надавалось право звільнитися від оброчної податі або її частини, для чого вони повинні були внести до казни капітал, відсотки з якого дорівнювали б сумі оброчної податі. Внаслідок проведення селянської реформи становище козаків-державних селян виявилось кращим за становище козаків-колишніх кріпаків. Державні селяни отримали майже вдвічі більші ділянки землі, ніж колишні кріпаки, і сплачували меншу кількість платежів. Так, у Чернігівській губернії платежі з колишніх кріпаків перевищували платежі з колишніх державних селян на 10 %, у Полтавській — на 45–47 %. Внаслідок проведення селянської реформи на території Лівобережної України виникло так зване аграрне перенаселення. Надлишок сільського населення, яке розорялось та убожіло, ставав зайвим на селі, але в той самий час досить слабо забирався промисловістю. Так, надлишок робочої сили на селі серед дорослого чоловічого населення в Полтавській губернії складав 28,8 %, в Чернігівській — 34,5 %. Щоб зменшити соціальну напругу, що виникла внаслідок

такої ситуації, уряд вдався знов до переселенської політики. Переселення, як і раніше, проходило як офіційно, тобто централізовано, так і самовільно. Селяни виїжджали тепер не лише на Кубань, але й у Сибір і Середню Азію. Протягом 1861–1902 рр. лише з Полтавської губернії виїхало 350 тисяч осіб, з Чернігівської губернії протягом 1888–1897 рр. за офіційними даними виїхало понад 21 тис. козаків, що становило 37,5 % від усіх інших переселенців, при цьому найбільша імміграція спостерігалась у 1892–1897 рр. (цікаво, що за 10 років (1888–1897) приїхало до Чернігівської губернії лише 73 козаки). За 20 років (1886–1905 рр.) з Лівобережної України до Сибіру переселилось 77,35 % від усіх переселенців з України, деякі, не влаштувавшись на цих землях, повернулись назад.

Незважаючи на значну кількість переселенців, у лівобережних губерніях залишалась численна група «малоросійських козаків». У 1862 р. вони становили 33 % від усіх жителів Чернігівської губернії і 65 % — від державних селян губернії, у Полтавській — відповідно 46 % і 88 %. Працездатного, активного у соціально-господарському плані населення від 18 до 60 років у даній групі нараховувалось 48,7 %. Характерною особливістю козацького населення було також те, що кількість жінок перевищувала кількість чоловіків — 51,8 % і 48,2 % відповідно. Причина даного факту — вихід значної кількості чоловічого населення на заробітки в інші губернії внаслідок малоземелля і неприбутковості господарства. Один із сучасників тих подій залишив нам досить цікаву характеристику господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860-ті рр.: «Населення Чернігівської губернії не відрізняється схильністю до промислової діяльності. Найголовніший і повсякденний промисел — це хліборобство, але і воно ведеться рутинно, без уведення будь-яких удосконалень, крім деяких поміщицьких маєтків, у яких можна зустріти незначні корисні нововведення... Крім того, жителі північних повітів, як малоземельні державні селяни, так і козаки всієї взагалі губернії, йдуть щорічно під час покосів значними партіями на заробітки, переважно на Дон, а заможні чумакують, тобто займаються перевезенням на волових підводах своєї і чужої поклажі».

Зауважимо, що серед лівобережного козацтва зустрічались і найзаможніші представники. Згадаймо відому родину Терещенків, які походили з козаків-торговців м. Глухова. На початку ХХ ст. у шістьох із дев'яти українських губерній їм належало понад 150 тисяч десятин, цукрові і лісопильні заводи, суконна фабрика, гуральні.

Кількість козацького населення змінювалась протягом другої половини ХІХ ст. Так, у 1858 р. вона складала 436 661 особу або 29,7 %, у 1894 р. — 591 350 осіб, що складало вже 25,29 % від населення Чернігівської губернії. На таку кількість населення припадало близько 115 975 дворів (30,2 %). На 100 чоловіків було в середньому 103 жінки.

При цьому наприкінці ХІХ ст. найбільша кількість козаків проживала здебільшого у південних повітах губернії: Сосницький — 38,8 %, Ніжинський — 39,6 %, Котопський — 41,8 %, Кролевецький — 46,4 %, Козелецький — 49,5 %, Борзнянський — 54 %, в усіх цих повітах разом — близько 40 %. Ці повіти були найбільш густо заселеними. Козаки склали понад 30–40 % у деяких районах Остерського, Мглинського, Новгород-Сіверського, Городнянського та Чернігівського повітів.

Уже протягом 1882–1889 рр. козацьке населення складало 984 784 особи обох статей — 496 433 чоловіки та 488 351 жінка, що становило 46,3 % сільського населення губернії. Активна в соціально-економічному, репродуктивному віці група від 18 до 59 років у чоловіків складала 47,8 %, а у жінок — 51,1 %. Козацькі господарства складала більшість — 176 400 (46,4 %), тоді як у селян-власників — 148 779 (39,1 %), міщан — 10 351 (2,7 %), державних селян 2590 (0,7 %). На одне господарство припадало в середньому у козаків 5,6 особи обох статей, селян-власників — 5,5, державних селян — 5,5, міщан — 5,1.

Розглянемо, в яких населених пунктах проживали родини «малоросійських козаків», їх кількісні та складові характеристики.

Серед населених пунктів Чернігівської губернії, що визначені лише як козацькі, існували окремі хутори, де проживало від 1 до 4 осіб, наприклад, хутори козаків Ветра та Деревинського Козелецького повіту, Деренови та Брилевича Кролевецького повіту, Кошевного Мглинського повіту, Фоміна Новгород-Сіверського повіту. Існували набагато більші села, як-то Гусавка Чернігівського повіту, де проживало 296 осіб, Ксензовка Кролевецького повіту — 575 осіб, Лески Козелецького повіту — 707, Алтинівка Кролевецького повіту — 1797 осіб, тут знаходились сільське та волосне управління, ярмарок, базари, парафіяльне училище, дві церкви. В Полтавській губернії серед таких хуторів, сіл і містечок можна назвати ось які: Прісковата Могила Кременчуцького повіту, де проживало 10 осіб, Бельмасов та Нечепоренков Зінківського повіту — 16 і 33 особи відповідно, Нелюбівка та Непийновські Полтавської губернії — 30 та 98, в той час як містечка Белики та Царичанка Кобеляцького повіту мали 4861 і 2571 особу, в першому знаходилась церква, волосне та сільське управління, чотири ярмарки, парафіяльне училище, в другому знаходилося чотири церкви, п'ять ярмарків, воскобійня, базар.

В основному населення проживало в пунктах, які визначались як козацькі або козацько-селянські. Серед них Гусавка, Боромики, Стасі, Жуківка, Овдіївка, Салтиковка Чернігівського повіту, Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Носівка була сотенним містечком, і козаки залишили в ній старий поділ на курені (райони): Рожевцева, Боришовцева, Зубкова, Калініна, Краткова, Спаський, Вербовський. Як бачимо, ці назви не нагадують звичні нам назви куренів у Запорозькій Січі, скоріш за все, вони відбивають історію заселення даного населеного пункту. У 1860-х рр. у Носівці проживало 1458 козацьких родин, з яких 180 (12,3 %) були заможними, 452 (31 %) — середняками, 601 (41,2 %) — бідняками і 225 (15,4 %) — «бездомниками». Подібні назви районів спостерігаємо і в с. Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії, але без зазначення, що це «курені», — Романівка, Колодківка, Соломківка, Гузівка. Їхні назви походили від прізвищ козаків, які заселяли першими ці райони, — Романки, Колодки, Гузи, Соломки.

Яке ж побутове життя та світогляд мало козацьке населення в цих населених пунктах? Спробуємо навести окремі характеристики. Проживаючи разом з селянами, козацьке населення чітко відрізнялось від нього, в тому числі збереженням власних традицій. Таку характерну особливість помітив священик с. Вишенок Кролевецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх

селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: «Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, на силу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням іде назустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. У багатьох випадках виявляє навіть деякого роду витонченість життя, наприклад, уживання самовара, цигарок та ін.». Зберігалась різниця і у самосвідомості самих козаків. Зокрема, у 1905 р. священник Євтимій Єфремов с. Середняків Гадяцького повіту Полтавської губернії писав, що парафіяни «просто говорять: «ми мужики» — це колишні кріпаки, «ми козаки» — це колишні реєстрові козаки». Про це свідчить і священник Микола Пірський із містечка Переволочна Кобеляцького повіту Полтавської губернії, коли зауважує, що навіть при дуже скрутному становищі у господарстві в «услужение» наймались рідко через «властиву обивателям містечка козацьку гордість, яка не дозволяє їм іти у батраки».

Саме цих козаків останній раз уряд закликав на військову службу під час польського повстання 1863–1864 рр., коли були організовані три Малоросійських кінних козацьких полки — 1-й і 2-й Полтавські та 3-й Чернігівський. Кожен полк мав складатися з семи сотень: шести основних (дієвих) і однієї резервної. Загальна чисельність особового складу мала становити 1075 осіб. У кожній сотні нараховувалося по 125 козаків. На посаді командира Чернігівського полку перебував полковник Рахубович, 1-го Полтавського — полковник Кардашевський, 2-го Полтавського — полковник Ерделі.

Козацькі громади повинні були забезпечити полки обмундируванням: суконними куртками (жупанами), шароварами, чорними овечими шапками з суконним верхом і кушаками червоного кольору в 1-му Полтавському полку, синього кольору — в 2-му Полтавському полку, світло-зеленого кольору — в Чернігівському полку. Козакам дозволялося носити свою звичайну зачіску, вуса і бороди.

Відповідальність за створення полків повністю лягала на Міністерство Державного майна. У Полтавській і Чернігівській губерніях формуванням полків займалися губернські палати Державного майна, які до виступу полків з території зазначених губерній забезпечували їх продовольством і фуражем. На офіцерські посади запрошувалися особи «всіх вільних станів» — в першу чергу ті, що перебували в запасі або служили в Малоросійських козацьких полках у 1855 р.

У полку приблизно лише кожний п'ятий був добровольцем, що значно менше, ніж у попередні часи: серед них Яків Боршенко, Трохим Ухало, Євдоким Нечитайло, Кузьма Казка (останній, до речі, був відсторонений від служби «через тупість і безтолковість», визнаний «не гідним до служби»), Давид Свистун, Іван Кішка, Осип Солодовник, Дмитро Білоручко та ін.

Близько 5 % козаків служили у полках ще під час Кримської війни 1853–1856 рр. Порівняно з попередніми прикладами залучення козаків Полтавської і Чернігівської губерній до збройних сил у 1863–1864 рр. збільшилась кількість юнаків від 16 до 20 років та козаків зрілого віку від 42 до 50 років — 20 %, 74 % служилих були у віці від 21 до 30 років. Одружені складали 61,5 %. При формуванні полків використовув-

вали й так зване військове наймання, коли заможні козаки виставляли замість себе на службу іншого з необхідним обмундируванням та амуніцією. Таких козаків-наймитів у полках нараховувалося не більше 3–5 %.

Козацькі полки протягом зими 1864 р. перебували на квартирах поблизу Полтави і Чернігова. Навесні вони рушали на місця дислокації у міста Київ та його передмістя, Тальне й Чуднів. Козаки охороняли кордон, об'єкти військово-промислового комплексу, виконували поліцейські функції та ін.

Не уникнули Малоросійські полки і втеч зі служби. Наприклад, козак 1-ї сотні 2-го Полтавського полку поїхав отримувати сіно для своєї сотні та назад на службу не повернувся. Знайшли його лише через кілька місяців. Інший козак Полтавського полку 3-ї сотні Тит Кейбал відмовився виконати наказ про переведення у 4-ту сотню і відправився до корчми, де зчинив скандал і бійку. Навіть після того, як його привели до сотенного командира поручика Лисенка, він не заспокоївся і продовжував вести себе зухвало, за що командир полку покарав його 25 ударами різок.

Після придушення польського повстання Малоросійські полки спіткала така ж доля, як і всі попередні, — їх спочатку розформували за положенням від 26 липня 1864 р., а потім ліквідували. Рядові козаки звільнялися у відпустку. Офіцерам надавалося право або продовжувати службу в кавалерійських регулярних частинах армії, або на вибір стати «позаштатними чиновниками при канцелярії губернатора з виплатою зарплатні».

Побутове та господарське життя козаків Лівобережної України мало свої особливості. Зокрема, вже з кінця XIX — з початку XX ст. стали розповсюджуватись у сільській місцевості міські традиції, мода та засоби життя. Характерними в цьому плані є свідчення священника с. Оболоння, який записав у 1901 р., що в «одежі жителів стало проглядатися в останній час франтівство, міські моди починають епідемічно впливати на молоде покоління», а «очевидне франтівство та пристрасть до убрання ховають під собою справжнє матеріальне становище нашого жителя — його бідноту. Веселий за виглядом, охайний та задоволений, він завжди бідує». Майже те ж саме писав і священник Леонід Максимович із с. Дештовки Конотопського повіту Чернігівської губернії у 1896 р., жителі якого в більшості були козаками: «Це видно з їх зовнішності, розмови, прізвища та козацького звання, за винятком поміщицьких селян. Однак колишній малоросійський тип жителів за останні 30 років значно змінився... На сьогодні у вигляді та одежі чоловіків хоча і збереглося чимало попередніх особливостей, характерних для малороса, але в усьому вже помітна якась тяга наслідувати міських жителів. Тепер бачиш чоловіка то з зачіскою волосся в кружок, то з поділом посередині голови (голови вже не голять, як 30 років тому), то в колишніх простих брилях, то у міських картузах, то в гарних пояркових капелюхах...»

У житті козаків, як і інших верств населення, мали місце різноманітні повір'я, забобони, і, на думку священників, зберігали їх, як правило, жінки. Так, святкували Коляду, Івана Купала тощо, довіряли шептунам та ворожкам, вірили у відьом і мавок. Відьми, за свідченням священника вже згаданого с. Оболоння, «неморальні жінки похилого віку, які вміють обертатися на кішок, собак, займаються доїнням чужих

корів опівночі», а мавки — «це душі немовлят, які померли нехрещеними». Вірування у цих персонажів підтверджують і священники інших сіл. У народі були повір'я, що «не можна шити на собі одяжу, щоб не зашити свого розуму». На заході сонця жінки не виносили сміття з хати, «щоб господарство не занепало», негарними прикметами вважались «перехід дороги людині чорною кішкою, іншою людиною з порожніми відрами», щоб забезпечити гарний врожай, при засівах та інших польових роботах виконувались різні обряди тощо. Залишались у селах і традиції так званих «вечорниць» або «досвіток», де молоді люди мали змогу краще познайомитись один з одним, перш ніж обрати собі пару.

Одночасно маємо свідчення про шанобливе ставлення до церкви та її потреб. Так, козак Андрій Городницький з хутора Голтви Полтавського повіту пожертвував 1 тисячу карбованців на будівництво церкви. Козак Пантелеймон Федорина із с. Федорівка Зіньківського повіту купив для церкви два дзвони. Козачка Меланія Зимивцева подарувала землю для будівництва храму в с. Великі Кобелячки Кобеляцького повіту Полтавської губернії. В с. Жернокльонівка молодіжне товариство козаків з бажаючих вступити до його складу брало внесок 1 карбованець 30 копійок. На ці гроші купували необхідні для церкви речі. Подібні свідчення є і в інших повітах Полтавської та Чернігівської губерній.

У більшості випадків головним заняттям малоросійських козаків було землеробство. Однак через мізерні ділянки козаки неспроможні були прогодувати родину і шукали інші джерела заробітку для годування родини, зокрема у так званому «відхідному промислі», ремеслах та візництві. Так, один із сучасників писав, що козаки «працьовиті, бережливі, люблять свою землю, і не лише найбідніші, але й заможні відмовляють собі в усьому, для того щоб заощадити на купівлю землі. Для більшості жителів купівля землі є заповітна мрія, здійснити яку вони намагаються будь-якими засобами, що від них залежать... багато бідняків майже щорічно відправляються на заробітки в південні губернії, але й там за неврожаю, а також через значну кількість робітників часто не знаходять собі роботи й, витративши свої власні кошти, повертаються додому без нічого». Одночасно «відхідний промисел» погіршував становище і місцевих землевласників, бо вони «залишаються без робочих рук у важливий період жнив». Інший сучасник залишив нам такий опис наслідків подібних промислів у 1901 р.: «Відхідний промисел» полягав у тому, що групи людей відправляються до Одеси, Кишинєва для виготовлення цегли; деякі йдуть до степових губерній (Херсонської, Катеринославської, Таврійської), де випасають худобу й обробляють землю; багато хто проживає там цілі десятиріччя, забувають про родину та звикають до нового місця, заводять нову оселю та назавжди залишаються там жити. Останнім часом там, на Півдні, з'явилися вигідні заробітки на кам'яновугільних шахтах, і тому потягнулись туди найкращі, найміцніші молоді сили віком від 18 до 30 років, там вони заробляють значні кошти (25–30 карбованців на місяць)», однак, повертаючись, за спостереженням священника, «ті, хто провів декілька років на шахтах, стають лінивими та неспроможними до землеробської праці, слабкими здоров'ям, блідими, кволими і зі схильністю до легеневої чахотки та надають не допомогу батькам, а лише один клопіт». Наслідком таких промислів, на думку деяких свяще-

ників, стало розповсюдження «неморальної поведінки» серед парафіян, а саме: «Крім пияцтва помітна значна розпуста серед молоді. Не строго дотримуються заповіді про цнотливість, і в одній лише нашій парафії щорічно народжується 5–12 незаконних дітей. Це є наслідком відходу на заробітки, де молодь проживає разом без усіякого «нагляду», а також сприяє цьому служба на тютюнових плантаціях у місцевих економіях, на які щорічно наймається певна кількість молодих хлопців і дівчат».

Важливим моментом у процесі «вписування» малоросійських козаків у загальноімперське життя було розповсюдження російської мови. Проблемність її вживання відзначали місцеві керівники шкіл та училищ. Так, у звіті про стан Чернігівського духовного училища у 1870–1871 рр. читаємо: «Російська мова сама по собі досить складна для ґрунтовного вивчення, однак вивчення її ще більше ускладнюється для учнів-малоросів, які звикли з дитинства вживати малоруську мову, а також тим, що діти часто вступають до училища з батьківського дому без будь-якої підготовки з російської мови». За свідченням у 1901 р. священника П. Соломахи в с. Оболоння Кролевецького повіту Чернігівської губернії населення, яке складалось з колишніх кріпаків і на третину з козаків, розмовляло «спотвореною мовою, що являла мішанину малоросійської з польською та слов'янською».

Як відомо, початок ХХ ст. позначився революційними подіями. На них жваво відгукнулось і козацьке населення Лівобережної України. Це позначилось і на ставленні до церкви. Наприклад, у промові архієпископа Полтавського та Переяславського Назарія під час відвідування с. Диканьки Полтавської губернії у 1911 р. йшлося про те, що «в церкві парафіян було небагато, можливо, через те, що це був робочий день, а можливо, позначились печальні наслідки 1905–1906 рр., коли антицерковна та революційна пропаганда мала особливе місце в с. Диканька та сильно вплинула на населення, довела його до відкритих бунтів та майже невідвідування храму усіма парафіянами навіть у Великі церковні свята та нехристиянської їхньої поведінки».

Але тут обов'язково слід зазначити, що попри всі соціально-економічні трансформації ХІХ ст. українське козацтво зуміло зберегти в пам'яті власні традиції, які стали «при нагоді» вже під час бурхливих подій першої чверті ХХ ст.

ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У 1917–1922 рр. КОЗАЦЬКИЙ СПАДОК У ХХ ст.

У революційному 1917 р. з початком становлення української державності відновився і народний рух, який пов'язував свої традиції з козацтвом. Його відродження було підготовлене напруженою багаторічною роботою української інтелігенції ще з другої половини ХІХ ст. Діяльність українських громад, науковців, письменників, поетів, драматургів, композиторів, театральних діячів, видання праць з історії України і козацтва, етнографії, українознавства, української мови, постановка вистав, опер, концертів — усе це давало свої позитивні результати, навіть коли слугувало іншим цілям. Усе більше людей починали замислюватися над своїм минулим, усві-

домлювати своє козацьке походження, приходили до висновків про необхідність розбудови власного життя на козацьких, республіканських і демократичних засадах.

На початку ХХ ст. продовжило популяризувати демократичні ідеї українське товариство «Просвіта». Зокрема лише в Одесі у 1906 р. просвітяни опрацювали значну кількість доповідей та рефератів, присвячених героїчним сторінкам історії українського козацтва: «Про запорозьких козаків», «Звідки взялися під Одесою села Яськи та Біляївка, і чого люди звуться в них турбаями», «Про повернення козаків у кріпаків», про ватажків козацтва С. Палія, І. Мазепу, І. Сірка. У 1907 р. були опрацьовані реферати «Козацтво перед Хмельниччиною» М. Комарова, «Богдан Хмельницький — гетьман України» К. Бондаренка та ін. Крім «Просвіти» поширенням демократичної думки, спираючись на історичні традиції, займались українські клуби, Українське наукове товариство в Києві, українські партії, два десятки українських часописів. Головним було те, що завдяки їх роботі збільшився контингент свідомої інтелігенції, до якої приєдналось чимало видатних громадських діячів, до того часу байдужих до української справи.

У 1914 р. в Західній Україні виникло військове формування — Українські Січові Стрільці, яке після тривалої перерви відновило традиції козацтва, стало також логічним продовженням широкого січового руху на цих землях на початку ХХ ст. Стрільці брали участь у воєнних операціях у роки Першої світової війни на боці австро-угорської армії й заклали основу Української Галицької армії.

Виникнення Центральної Ради і формування нею державних структур поставило питання і про необхідність організації збройних сил. Було створено як окрему військову організацію Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка, одночасно з клубом закладено Український Військовий Організаційний комітет, який мав організувати українські військові частини, а клубу залишав ідеологічну частину національного руху серед війська. Подібні до Українського Військового клубу організації були створені в інших містах, зокрема в Одесі з'явився Український військовий Кіш. Першою організацією клубу став Перший Український козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. У подальшому підрозділи українського війська називали на честь козацьких ватажків: П. Сагайдачного, С. Наливайка, І. Богуна, К. Гордієнка та ін.

Серед воєнізованих частин, що були сформовані в 1917 р. і пов'язували своє виникнення з козацьким історичним минулим, можна виділити так зване «Вільне козацтво». Цей рух викликав і продовжує викликати неоднозначні оцінки дослідників, розібратися в його діяльності зробили спробу в своїх роботах сучасні українські вчені В. Верстюк, В. Лободаєв.

Вільнокозацький рух розпочався в Звенигородському повіті на Київщині. Одним з перших отаманів цього руху був Никодим Смоктій з с. Гусакове (тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.). Козацькі курені виконували здебільшого функції повітової поліції. У середині червня 1917 р. в них нараховувалось близько 700 козаків. У перші місяці свого існування козацтво не виявляло політичної активності, а подібна організація, навіяна селянам козацькою романтикою, лише збуджувала на-

ціональну свідомість. Уже 18–23 червня представник звенигородського козацтва в запорозькому вбранні, з шаблею вітав делегатів Другого військового з'їзду. У липні-серпні 1917 р. ідея організації подібних до звенигородських загонів козацтва набула поширення і в інших регіонах України.

Зростала анархія, розклад армії набирав усе більших розмірів, цілі загони солдатів покидали фронт і по дорозі знущалися з цивільного населення. Тимчасовий уряд і далі проводив антиукраїнську політику, анархія посилилась протиурядовими виступами більшовиків у липні та генерала Корнілова у вересні 1917 р., створивши серйозні перешкоди спробам Генерального Секретаріату навести адміністративний порядок в Україні. Найважчим було становище прифронтових територій, тобто Волині та Поділля. У цих губерніях здеморалізоване військо чинило справжнє татарське лихоліття. У подібній ситуації почала зростати роль самооборони, адже лише селяни могли захистити свої села від пограбувань і погромів та забезпечити лад і спокій в Україні. Прямі надії тут пов'язувались з вільним козацтвом. 24–25 вересня у Харкові відбувся з'їзд представників Слобідської України, який ухвалив негайно приступити до організації із селянства товариств вільного козацтва згідно зі Статутом та інструкціями Генерального Секретаріату.

У серпні 1917 р. Український військовий генеральний комітет створив відділ з формування Вільного козацтва. Організацією Вільного козацтва, складанням Статуту та відповідних інструкцій займався член Президії і керівник комендатури Комітету поручик А. Певний. Як міліцейські підрозділи Вільне козацтво підпорядковувалось Секретарству внутрішніх справ.

На початку жовтня 1917 р. існувало 72 зареєстрованих осередки козацтва, в яких перебувало близько 15,5 тисячі козаків. Відомі були також близько 300 незареєстрованих осередків, які налічували до 40 тисяч козаків. Найбільшим був рух у Київській губернії — 40 осередків, які включали майже 13 тисяч козаків. Географія вільнокозацького руху поширювалась на Полтавську, Катеринославську, Подільську, Харківську, Херсонську, Волинську губернії. Восени 1917 р. при Одеській українській Військовій Раді (сформована в квітні 1917 р., в місті її називали Одеським українським військовим Кошем), яку очолював Іван Луценко, була створена окрема секція вільного козацтва. Для поширення українських ідей у регіоні було засновано часопис «Рідний курінь», де ставились питання організації вільнокозацького руху і героїчного минулого українського козацтва. До того в Одесі вже існувала так звана «Одеська Січ» — молодіжна організація і два гайдамацьких курені із жителів навколишніх хуторів.

Осередки Вільного козацтва здебільшого підтримували політичний курс Центральної Ради, про що свідчили тогочасні газети та заяви установчих зборів козацтва. Організація козацтва мала значні проблеми з озброєнням, брак коштів, у неї не було організаційного досвіду.

Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, не маючи в своєму розпорядженні ефективної поліцейської організації, вирішили покласти на козацькі структури підтримку місцевої української влади та боротьбу з анархією. У своїй Декларації від 12 жовтня (29 вересня) вони заявили про розробку законопроекту про Вільне козац-

тво. Але з'їзд губернських і повітових комісарів Київської, Волинської, Подільської та Чернігівської губерній, який відбувся 3–4 жовтня в Києві, не підтримав ідею організації Вільного козацтва, мотивуючи це неорганізованістю та схильністю широких мас іти за демагогічними гаслами, що несли небезпеку і могли лише ще більше спричинити безладдя.

Однак одночасно 3–6 жовтня 1917 р. в Чигирині зібрався Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, ініціатива його проведення належала Звенигородському Кошу. На з'їзд прибуло близько 200 делегатів, які представляли 60 тисяч козаків Київщини, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані.

На з'їзді було обрано Генеральну Раду Вільного козацтва з 11 членів: отаман — генерал П. Скоропадський, командувач 1-го Українського корпусу, майбутній гетьман Української держави, генеральний писар — В. Кочубей, генеральні осавули — І. Полтавець-Остриця, С. Гризло, генеральний скарбник — М. Шевченко, генеральні хорунжі — Н. Смоктьї, К. Шомовський, А. Шендрик та ін. (в подальшому склад змінювався). З кінця жовтня почав виходити козацький щоденний часопис «Вільний козак». У Білій Церкві було засновано інструкторську школу, де мали виховувати старшин і підстаршин для вільнокозацької армії.

Обраний на Раді отаман Павло Скоропадський походив зі старовинного козацько-старшинського роду. Народився у Вісбадені (Німеччина) в травні 1873 р. Він був нащадком Василя Скоропадського, брата гетьмана Івана Скоропадського. Дитячі роки провів у маєтку батька в Тростянці на Прилуччині, вчився в Стародубській гімназії, закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. Військову службу почав у Кавалергардському полку, учасник російсько-японської війни (1904–1905 рр.), з 1905 флігель-ад'ютант, з 1906 р. — полковник, з 1912 р. — генерал-майор царського почту й командир Лейб-гвардії кінного полку. Під час Першої світової війни Павло Скоропадський командував бригадою 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії, а згодом 34-м армійським корпусом у ранзі генерал-лейтенанта. З березня 1917 р. Скоропадський українізував 34-й корпус, який був перейменований на 1-й Український корпус. Однією з провідних ідей Скоропадського було повернення в Україну найкращих традицій гетьманства і козацтва. Він високо цінував історію запорожців, національну свідомість козаків як могутню хвилю визвольного руху. Розбудова України, вважав П. Скоропадський, неможлива без створення власного національного війська, яке має увібрати в себе козацький рух.

Іван Полтавець-Остриця народився в с. Балаклія на Чигиринщині (тепер Смілянського району Черкаської обл.). У 1890 р. закінчив Єлисаветградське кінне училище і кадетську школу в Чугуєві. Був офіцером російської армії, деякий час служив на Кубані. Вважав себе нащадком кубанських козаків. Під час Першої світової війни відзначився сміливістю та ініціативністю, за що був нагороджений численними орденами.

Однак Генеральний Секретаріат Центральної Ради негативно поставився до вибору отаманом П. Скоропадського, і для самого П. Скоропадського обрання стало несподіванкою, а своє призначення він пояснював ініціативою І. Полтавця, який був

секретарем з'їзду. Однак ні він, ні Генеральна козацька Рада не були спроможними завершити організацію козацтва. До того ж керівний центр України знаходився в Києві, а центр козацтва — у Білій Церкві.

Остаточний варіант статуту, ухвалений на з'їзді, отримав офіційну назву «Інструкція до формування Вільного козацтва на Україні». У цьому документі наголошувалося, що товариства Вільного козацтва заснуються для об'єднання громадян, захисту прав, волі та спокою народу. Членом товариства міг стати кожний, хто вважав себе українцем, виступав за передачу землі селянству й установаження восьмигодинного робочого дня на підприємствах.

Метою товариств був культурно-просвітницький та політичний розвиток, правохоронна діяльність і боротьба з контрреволюційними силами. Під час війни головним завданням Вільного козацтва була боротьба з дезертирством, а «при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок та спокій населення, охороняє громадян та добро мешканців від знищення і грабування», тобто воно охороняло українське населення від злочинних дій звільнених з армії військовослужбовців. Отже, прерогативою вільнокозацького руху став захист внутрідержавного порядку та спокою, а боротьба із зовнішньою загрозою покладалася на українізовані полки регулярної армії.

Разом з тим виявились пророчими слова українського історика М. Костомарова, написані до московського слов'янофіла І. Аксакова, про те, що «росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ: вони не підозрюють, що на дні душі кожного думаючого й недурного українця спить Виговський, Дорошенко й Мазепа — і прокинеться, коли настане слухний час».

Основою організації була сотня, що набиралась із громадян одного села, не молодших 18 років. Сотні однієї волості формували курінь, курені — полк, а полки однієї округи об'єднувались у Кіш. Старшинські посади були виборними. На чолі усіх кошових об'єднань мав стояти генеральний секретар внутрішніх справ або його товариш, призначений Генеральним Секретаріатом.

Затверджений Статут лише узаконював існування та дії численних козацьких формувань. Таким чином, Генеральний Секретаріат прагнув скерувати стихійний розвиток козацтва і створити з нього силу, яка служила б потребам Української держави. З цього часу почала розширюватися соціальна база Вільного козацтва, до нього вступали не лише селяни, а й робітники, студентство, інтелігенція.

Протягом грудня Генеральний Секретаріат неодноразово повертався до питання використання потенціалу вільнокозацького руху. У зв'язку з наступом радянських військ на Україну 31 (18) грудня 1917 р. Вільне козацтво було визнано за військову організацію і підпорядковане Секретарству військових справ. У січні 1918 р. розпочали реорганізацію козацьких частин у регулярні, вони одержали назву Реєстрове Вільне козацтво й утримувались тепер на державний кошт. На платню козакам і старшині Генеральним Секретаріатом було асигновано 90 тис. карбованців.

Майже одночасно на противагу Вільному козацтву, а також для боротьби з Центральною Радою у грудні 1917 р. під егідою більшовиків розпочалось формування

з'єднання радянських військ під назвою Червоне козацтво. Це мало продемонструвати зв'язок більшовиків з українськими національними традиціями.

Перший полк Червоного козацтва було створено у грудні 1917 р. в Харкові за дорученням керівництва більшовиків. Його очолював Віталій Примаков. Він народився в м. Семенівка на Чернігівщині в січні 1898 р. в родині вчителя. У 1914 р. став членом комуністичної партії, у 1915 р. був засуджений за антивоєнну агітацію на довічне заслання в Сибір. Повернувшись із заслання у червні 1917 р., він став членом Київського комітету більшовиків. Брав участь у Жовтневому повстанні в Петрограді.

Очолюване ним Червоне козацтво не відрізнялось структурно (бригада, дивізія, корпус) від інших військових з'єднань Червоної Армії. Протягом січня 1918 р. нарахувалось близько тисячі червоних козаків. Особливо успішно формування проходило на території Харківської і Полтавської губерній. Так, на території Харківщини були сформовані Балакліївський український червонокозацький полк, перший партизанський загін Червоного козацтва під командуванням Васильєва, Харківський загін Червоного козацтва під командуванням Абраменка. В Полтаві створили два загони Червоного козацтва. Одним командував М. Барон, другим — С. Щеглов. Перший полк, створений В. Примаковим, згодом перетворили на бригаду, потім — на дивізію і корпус.

З початком війни між Росією та Україною в складі армій обох сторін воювали відповідно Вільне і Червоне козацтво. Протягом грудня 1917 — березня 1918 рр. збройні формування Вільного козацтва вели боротьбу з анархією на місцях, воювали проти більшовицьких військ. Досить добре зарекомендувало себе Вільне козацтво Катеринославщини, Київщини, Гайдамацький Кіш Слобідської України: зокрема в січні відбили на деякий час більшовицький наступ на Олександрівськ; брали участь у трагічній обороні залізничної станції Крути, Києва. Деякі козацькі частини згодом приєднались до Гайдамацького Коша Слобідської України під командуванням С. Петлюри.

Досить ефективно проти більшовицької армії М. Муравйова виступили найкраще організовані й озброєні Гусаківський, Тарасівський і Кальниболотський курені Звенигородщини. Саме в цей час сюди прибув Юрій Тютюнник, якого обрали кошовим Звенигородського Коша.

Червоне козацтво брало участь у боях під Полтавою, Крутами, у захопленні Києва в січні 1918 р. й використовувалось для масових розправ з населенням міста. Після підписання Брестської угоди в лютому 1918 р. червонокозацькі загони відступили на Донбас і до вересня разом з полком ім. І. Богуна знаходились у так званій «нейтральній зоні» (10-кілометрова територія між кордонами Радянської Росії та УНР по лінії Льгов — Новий Оскол).

5 квітня 1918 р. за наказом військового міністра УНР Реєстрове Вільне козацтво було ліквідоване. Згодом його частини увійшли до Армії УНР, брали активну участь у повстанні проти гетьманської влади й німецької окупації. У вересні 1918 р. німці придушили повстання на Звенигородщині. Понад десять тисяч селян та інтелігенції були вивезені до таборів у Німеччину. Багато козаків пішли в партизани й тримали опір проти німців, а потім — більшовиків аж до середини 1920-х рр.

Тим часом у червні 1918 р. гетьман Павло Скоропадський видав наказ про створення козацтва як окремого напіввійськового стану на зразок кубанських, донських та інших козацьких формувань. Метою цього було створити з нащадків колишніх козаків Чернігівщини, Полтавщини й Київщини організовану й озброєну верству, на яку могла б спертися гетьманська влада. У лавах козацтва мало об'єднуватися заможне селянство, що, на думку гетьмана, протидіяло б крайнім соціальним течіям. Звичайно, що лицарська козацька традиція продовжувала жити у спогадах населення. Але ж намагання відновити її, виокремлюючи заможних селян, українське громадянство зустріло неприхильно. Створення окремого привілейованого стану налаштувало більшість селян проти гетьмана.

16 жовтня 1918 р. було видано Універсал П. Скоропадського про відновлення козацтва. Козаки однієї губернії формували Кіш на чолі з кошовим отаманом, який підпорядковувався гетьману. Всім козацтвом керувала «Велика козацька Рада». В листопаді 1918 р. формування козацтва припинилось через повстання, що розпочалось в Україні проти гетьмана П. Скоропадського, ініціатором якого стала Директорія.

Козацький рух продовжував залучати до своїх лав нових прихильників. Одним з отаманів був підполковник 31-го Олексіївського полку колишньої російської армії Юхим Божко. Він зі своїми однодумцями Швачкою, Шилом, Рогом, Бульбою та іншими восени 1918 р. в Катеринославі (тепер м. Дніпропетровськ) вирішив відновити Запорозьку Січ. Для відродження правил і порядків Січі Ю. Божко звернувся навіть до відомого історика Дмитра Яворницького. У загоні отамана Ю. Божка перебувало близько трьох тисяч козаків і старшин. Керували батальйонами-куренями кадрові професійні військові, українські офіцери, які брали участь у Першій світовій війні. Січ складалась з піхотного, кінного й артилерійського куренів і сотні великокаліберних кулеметів. Козаки Божка носили зачіски й одіжку, характерні для січовиків XVII–XVIII ст. Протягом 1918–1919 рр. вони воювали проти загонів отамана Н. Махна та інших повстанських отаманів, денікінців, частин Червоної Армії. Саме в складі останніх проти військ Директорії, отамана Григор'єва і генералів Денікіна, Врангеля протягом 1919–1920 рр. воювали загони Червоного козацтва. За участь у бойових операціях вони отримали від радянського уряду Червоний прапор та інші нагороди.

Воєнні дії, що точились майже безперервно протягом семи років (з літа 1914 р.), завдали величезної шкоди народному господарству України. Це була жахлива картина спустошення. Економічна руїна та політика так званого «воєнного комунізму» більшовиків викликали масове невдоволення і збройний опір населення. В Україні розгорнувся повстанський рух (Отаманія), який тривав протягом 1919–1923 рр. Створювались численні козацько-селянські загони, формували їх у тому числі представники колишнього Вільного козацтва. Деякі повстанські загони підпорядковувались уряду і військовому командуванню УНР в еміграції. Вони допомагали у зимових походах військам УНР під проводом генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Проте ці походи виявились невдалими. У складі військ генерал-хорунжого УНР А. Гулія-Гуленка проти більшовиків боровся полк Чорних Запорозжців та інші козацькі формування.

У 1921 р. в Україні діяли 464 повстанських загони, кожен з яких нараховував від 20 до 500 бійців. Найбільшою була повстанська армія Нестора Махна, яка діяла також у Таврії та на Катеринославщині. Більшість повстанських загонів на Одещині були об'єднані у велике з'єднання, яке мало назву козацького «Чорноморського війська» (або «Наддністрянської дивізії»), і керував ним отаман С. Заболотний. Улітку 1921 р. нараховувалось близько трьох тисяч козаків цього війська (за рахунок мобілізації озброєних селян). Козаки-повстанці відбивали конфісковане продзагонами у селян збіжжя і худобу, знищували продподаткову документацію, нападали на продзагони і військові об'єкти. Повернення повстанцями зерна та інших конфіскованих продуктів селянам зміцнювало підтримку повстанського руху серед населення, який тривав майже до середини 20-х рр. ХХ ст.

Вільнокозацький рух доби Української революції 1917–1921 рр. отримав своє продовження у створенні повстанських загонів, що діяли в умовах партизанської боротьби з більшовицьким режимом протягом першої половини 1920-х рр. Більшість вільних козаків загинула у війні за незалежність, однак частина опинилася за межами України. Після встановлення більшовицького режиму в Україні багато вояків армій Другого Українського гетьманату та Української Народної Республіки осіли в різних країнах Європи й Америки.

Серед новітніх українських емігрантів був Іван Полтавець-Остриця, генеральний писар уряду Павла Скоропадського. Він перебував в еміграції у Німеччині, де вже у 1923 р. організував та очолив громадську військово-патріотичну організацію на зразок колишнього Вільного козацтва під назвою «Українське національне козацьке товариство», що згодом було перейменоване в «Українське Вільне козацтво». Її головним пріоритетом стало відродження Української держави. У своїй діяльності представники Українського Вільного козацтва використовували традиційні козацькі організаційні форми, принципи та цінності. Головною метою товариства стало згуртування «лицарськи-національних», активних і творчих емігрантів, виховання свідомих борців за волю України. У 1920-х роках товариство видавало в Мюнхені свій друкований ілюстрований щомісячник під назвою «Український козак».

На території Української Радянської Соціалістичної Республіки протягом другої половини 1930-х рр. було репресовано майже весь командний склад Червоного козацтва України, в тому числі і його «гетьмана» Віталія Примакова. На базі корпусу Червоного козацтва створили мотомеханізований корпус. Згадувати про існування червонокозацьких частин у Радянському Союзі тепер було небажано.

Напередодні Другої світової війни на українських землях виникли формування військових частин, назви й організація яких нагадували козацькі традиції. Так, збройні сили Карпатської України протягом 1938–1939 рр. мали козацьку назву «Карпатська Січ». У 1941 р. проти німецьких і радянських військ у волинському Поліссі почала діяти повстансько-партизанська «Поліська Січ» під керівництвом представника уряду Української Народної Республіки у вигнанні Тараса Бульби-Боровця. Одночасно на півночі Чернігівщини та Київської області виникла «Чернігівська Січ» під керівництвом полковника Стрільця. Своїми назвами ці новітні «Січі» символізували прагнення відродити традиції захисту України доби запорозького

козацтва. Інші «Січі» діяли протягом 1940-х рр. у діаспорі — найпотужніша у Чехословаччині, а також у Сполучених Штатах Америки, Канаді та Німеччині.

Під час Другої світової війни у радянській та німецькій арміях були створені регулярні бойові частини, що також нагадували про козацькі часи. Зокрема, на початку 1942 р. в Краснодарському краї було сформовано Кубанський козацький кавалерійський корпус, який діяв у Донбаській, Мелітопольській, Одеській наступальних операціях і завершив свій шлях у Чехії у 1945 р. У складі 44-ї стрілецької дивізії дійшли до Берліна колишні «богунівці», тобто вояки полку імені Івана Богуна, сформованого ще у 1919 р.

Більшість військових частин у Червоній Армії називались переважно за географічним принципом свого формування, що може пояснюватися, з одного боку, стратегічними задачами, які на них покладались, а з іншого — намаганням не пробуджувати небажану свідомість «радянських нащадків» козацтва.

З початком звільнення території України від німецьких військ Указом Президії Верховної ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. був установлений орден Богдана Хмельницького. Ним нагороджувалися командири і бійці Радянської армії і Військово-Морського флоту, керівники партизанських загонів і партизани, що проявили особливу рішучість, мужність і самовідданість у боях з ворогом. Орденом Богдана Хмельницького II ступеня було нагороджено майже 8,5 тисячі осіб і декілька дивізій Кубанського кавалерійського козацького корпусу.

З 1942 р. представники Українського Вільного козацтва брали участь у створенні українських формувань у складі німецької армії, найактивнішим у цьому плані виявилось товариство в Празі. Під його керівництвом у Дніпропетровську, Запорізькій, Вінницькій, Чернігівській, Луцькій областях залучили до боротьби проти більшовицьких диверсійних груп Запорозький козацький загін, 1-й козацький загін, 3-й козацький батальйон 57-го охоронного полку, Запорозьку бригаду, Козацький центр «Чорний орел» та інші частини.

Представники німецького командування не підтримували створення великих козацьких формувань за національною ознакою, вважаючи, що козацтво — це представники військового прошарку населення різних етносів. Саме тому на окупованих територіях ними було створено декілька окремих підрозділів — козацькій відділ № 102 (Донських козаків), 1-ша Кубанська козацька дивізія тощо. У грудні 1942 р. в структурі охоронних батальйонів німецьких військ організували козацькі частини, до яких мали рекрутувати мешканців окупованих східних територій, зокрема козацькі батальйони «Шума» № 11, 126, 135, 159, 160 та інші. Багато з них діяли певний час на території України.

У 40–50-х роках ХХ ст. Українське Вільне козацтво продовжило свою діяльність у Німеччині та Австрії.

Протягом цього періоду організація видавала неперіодичний бюлетень «Вільне козацтво» і займалась в основному культурницькими справами. Однак розселення української еміграції після Другої світової війни з європейських країн, згасання мілітаристських ідеологій протягом 1948–1960 рр. зумовили припинення активної діяльності вільнокозацьких центрів у Європі.

Уже у 1960 р. під проводом виконувача обов'язків військового отамана генерала Івана Цапка утворилась перша станиця (осередок) Українського Вільного козацтва в США. Вона дала початок розширенню осередків у США, Австралії, Канаді, Бразилії та Німеччині. У 1974 р. був затверджений черговий Статут цієї організації. З 1964 по 1983 рр. видавався ілюстрований україномовний кварталник «Українське козацтво». Журнал мав переважно науково-популярний характер, інформував читачів про життя Українського Вільного козацтва, діяльність його осередків (станиць, паланок), публікував програмні документи, матеріали з історії України, українського козацтва, статті, присвячені видатним діячам української історії, аналізував стан українського національного руху тощо. У середині 1980-х рр. Українське Вільне козацтво мало 39 відділів-куренів, 52 осередки (станиці) у 8 країнах світу, куди входила і молода генерація українців. З початком відродження козацтва в незалежній Україні активна діяльність організації була припинена.

ПІСЛЯСЛОВО

Історія українського козацтва стала невід’ємною й органічною частиною історії України, а також всесвітньоісторичного процесу. Здавна найбільш мужні, відважні й загартовані в боях з ворогами своєї землі представники українського народу організувалися в окрему історичну спільноту — козацтво. У добу пізнього середньовіччя в умовах міжцивілізаційного Великого Кордону козацтво остаточно сформувалося як суспільна військова верства. Традиції звичаєвого права стали основою для створення специфічних правил функціонування козацької громади. Українські козаки самоусвідомлювали себе лицарями, тобто вільними людьми, спосіб життя яких визначило військове ремесло та приналежність до чітко окресленої військової організації. Головними козацько-лицарськими чеснотами були мужність, відвага, вірність, гідність, честь, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, рицарська служба, оборона Вітчизни та захист рідної віри.

У середині XVII століття в результаті бурхливих революційних подій була утворена перша ранньонаціональна Українська держава у формі Гетьманату на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Вона мала свої кордони і правові норми, податкову і митну системи, збройні сили й струнку військово-демократичну систему органів влади. Гетьмансько-козацький устрій виник для забезпечення об’єднання вільних людей через прагнення до свободи всього українського етносу. Козацька держава була визнана багатьма країнами світу: Австрійською та Османською імперіями, Бранденбурзьким (Німецьким) курфюрством, Венеціанською республікою, Шведським королівством, Пруським герцогством, Волоським, Молдавським і Трансільванським князівствами, Військом Донським, Кримським ханством, Буджацькою та Калмицькою ордами. Особливі відносини в Українського гетьманату були з Річчю Посполитою та Московським царством.

Українське козацтво дало світові не лише видатних полководців Богдана Хмельницького, Дмитра Вишневецького, Петра Сагайдачного, Івана Сірка та Петра Калнишевського, але й святих Православної церкви Дмитра Ростовського (Туптала) та

Йосафата Горленка. Велетні духу Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Михайло Остроградський, Микола Гоголь, Костянтин Ушинський, Петро Чайковський, Микола Миклухо-Маклай, Марко Кропивницький, Марія Заньковецька, Михайло Драгоманов, Леся Українка, Володимир Вернадський та багато-багато інших письменників, учених, військових і культурних діячів були вихідцями зі славетних козацьких родин України.

У дуже непростий для українських земель та національної державності час перших десятиліть ХХ століття українське козацтво знову відновилося у формі напіввійськових частин під назвою «Вільне козацтво». Його представники були не тільки ідейними нащадками козаків Гетьманщини та Запорозької Січі, але й генетичними спадкоємцями козаків і козачок, що проживали у підросійській Україні протягом ХІХ — початку ХХ століть. Відомо, що глава Української держави 1918 року, цього Другого Українського Гетьманату, Павло Скоропадський був хоча й далеким, але прямим нащадком по батьківській лінії гетьмана початку ХVІІІ століття Івана Скоропадського. Переважна більшість його уряду, а також члени Центральної Ради, Генерального Секретаріату та Директорії Української Народної Республіки були нащадками козацько-старшинських родин Козацької держави 1648–1780-х років — Першого Українського Гетьманату.

Звичаї і традиції козацтва не були втрачені з припиненням існування Української Народної Республіки, а продовжені повстанськими козацько-селянськими загонами протягом 1919–1922 років, а потім за межами України. Клейноди Українського Вільного козацтва, яке з 1923 року діяло на теренах Німеччини та Австрії, а з 1960 року — в США, були урочисто передані до Генеральної канцелярії Українського козацтва у Київ з постановом новітньої Української держави в 1991 році. У 1992 році Міністерство юстиції України зареєструвало Всеукраїнську громадську організацію «Українське козацтво», перші осередки якого почали виникати на хвилі національно-культурного відродження ще протягом 1988–1989 років.

Дуже важливими з огляду на складні трансформаційні проблеми державотворення залишаються роль і місце козацтва у сучасному українському суспільстві. Сьогодні козаки багатьох громадських об'єднань намагаються вирішувати проблеми відродження історичної пам'яті народу, виховання у громадян України патріотизму, повернення до славетних козацьких традицій та способу демократичного мислення. Вивчення козацької історії України створює умови для подолання зростаючого нігілізму, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, формування здорового способу життя й готовності до захисту своєї сім'ї, нації та держави.

Військові козацькі традиції плекаються зараз у Збройних Силах та Військово-Морських Силах України. Кожного разу обраний на загальних демократичних виборах новий Президент України гордо здійсмає над собою під час інавгураційних урочистостей козацьку булаву, тим самим засвідчуючи спадковість національної влади від часів Запорозької Січі, Першого та Другого Українського Гетьманатів.

У тексті державного Гімну України на слова нащадка козацького роду Павла Чубинського є такі промовисті рядки:

*Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду!*

А одним з головних елементів Великого Державного Герба України згідно з Конституцією України є старовинний владний атрибут — «Козак з мушкетом», що з давніх часів знаходився на печатках та прапорах Війська Запорозького. Адже українські козаки завжди були уособленням міцності національного характеру, відваги, сили і мужності, отже, вічним символом невмирущості нашого народу.

ДОДАТКИ

1. РЕЄСТР ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ 1581 р.

(Подається за виданням: Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у фотосвітлинах / Ред. В. Щербак. — К., 2004)

Реєстр козаків Низових Запорозьких річкових,
які ходили на військову службу з Його Милістю королем до Москви.
Складений під час видачі сукна і грошей останньої чверті року служби.
Привіз і виплатив пан Себастьян Недзвідський, слуга Милості Пана
Станіслава Дроєвського, каштеляна перемиського, шафара земель Руських,
року нинішнього 1581, місяця березня, дня 30-го.
Книга військова 67-ма

Ян Оришовський, поручник козаків Низових Запорозьких

Олександр Мирейовський
Микола Садковський
Станіслав Сторожевський
Микола Глуховський
Петро Кшивковський
Ян Дорошовський
Станіслав Завистовський
Ян Модлінський
Петро Камінчанин
Богдан Волошин
Ян Черменський
Куряш Шульжинський
Семен Копицький
Святогор з Києва
Іван Водоп'ян

Семен Ус
Іван Головач
Денис Брагінець
Орел Москвичин
Іван Улас
Панько Дроздович
Степан Пінчук
Івоня Волошин
Микола з Мозира
Андрій з Дубна
Іван з Дубна
Стась з Галича
Іван Дерманський
Петро Ничовський
Васько Брагінець

1-й отаман Іван Кислий

Мартин Тисінський
Тимофій Горбач
Іван Чіляковець
Ярош Богданович
Личил Кормасович
Івашко Кранчович
Карп Онушкович
Іван з Острополя Савицький

2-й отаман Васько Гаркавий

Пилип Сухорукий Підірван
Матвій Дід
Семен Гладкий
Пархим
Микита Москвичин
Кукій Волошин
Савка Лябозний
Семен Лотиш

3-й отаман Андрій Лиханський

Ждан Москвичин
Стась Ніс
Тишко Кравець

Сисин Малий
Таганиський Янко
Лях Петро
Малий Мосрей

4-й отаман Іван Лотиш

Шилипський
Матвій Цирульник
Охрім Лукаш з Волині
Горошко
Іванко Канівець
Олексій Роговський
Гришко Москвичин

5-й отаман Шахворост

Гришко Несин
Семен Клюква
Олексій Господарик
Позняк Іван
Голий Сміх
Павлюк Онисько, Пилипів товариш
Каленик

6-й отаман Іван Подолянин

Семен з Дубровної
Іван зі Смоленська
Супрун Брагінець
Прокіп Остропільський
Павло Остринський
Федір Мозир
Федір Случанин
Андрій Случанин
Дешко з Озерян

7-й отаман Клим Чорний

Черкащанин Денис
Балачей Запорозький
Павло Осинський
Семен Москвичин

Гришко Іванович
Станіслав з Бучача
Охрім з Мстислава
Гаврило з Корчина
Пилип Канівець
Осташко з Дубна

8-й отаман Гилинак Гродчанин з Давидова

Адам Дереницький з повіту
Більський Мисько з Луцька
Іван з Городка
Вакула з Давидова
Корченин Гришко з Могильова
Мисько Городчанин

9-й отаман Кердей Місяць з Давидова

Яковицький Йосько
Кулага з Могильова
Семен з Могильова
Васько з Лободищ
Йосько з Бихова
Іван з Городка
Антон з Острога
Іван з Пикова
Мартин з Литви

10-й отаман Онисько Голубович з Полоцька

Богдан Залуцький
Матвій Худельчій з Мозера
Завацький з Полоцька
Гришко Дембляк з Черкас
Окула з Мозера
Андрій Губський з Турова
Ян Станіславович з Мінська
Данило з Койданова
Микита з Мозера

11-й отаман Якуб Волькос з Канева

Почетковський Микола
Жлоба з Бихова

Ян Чижиковський з Кжинна
Єнджей Грунтейський з Базара
Хома Глушанин
Іван з Берестечка
Гришко Киянин
Яцько з Платої
Федір Слонима

12-й отаман Лукаш Козуля

Охей з Білої Церкви
Федір з Рогачева
Мисько з Валева
Олексій Черкащанин
Іван з Вінниці
Пархім Мозерянин
Матіяш з Озерич
Терешко Глушанин
Іван Куровський з Черкас

13-й отаман Іван Толчиха з Турова

Марко Рустиковець зі Жмуді
Пашко з Остра
Іван з Костянтинова
Степан з Любеча
Васько з Денича
Осип Москвичин
Пашко з Тетерева
Петро Рязанець
Мисько Буряк

14-й отаман Іван Гусак з Черкас

Іван Брагінець
Васько Туровець
Петро Канівець
Остап з Дубна
Михайло з Канева
Єнджей Бігавський з повіту
Стець Костя з Києва
Хвейтко з Володимира
Богдан Білоцерківець

15-й отаман Васько Толстий з Черкас

Гришко з Полоцька Станіславовиць
Ян з Вільна
Васько з Пеньківців
Семен з Білої Церкви
Макар з Білої Церкви
Марко з Серпської землі
Тишко з Острога
Васько з Черкас
Яцько Мозерянин

16-й отаман Онушко Жулиць з Вишнівця

Марцин Смольський
Ярош з Черкас
Матвій з Рівного
Толочко з Черкас
Онисій Москвичин
Семен з Кафи
Кузьма Туровець
Матвій Черкащанин
Андрій Москвичин

17-й отаман Захарка Кулага

Ждан Лукошко
Єнко Ракевич з Києва
Яцько з Крупи
Лукаш з Новгородка
Мишко з Дубна
Опанас з Ковеля
Степан Вишняків з Дубна
Мисько з Мінська
Матвій з Володимира

18-й отаман Орел Олекса з Кричова

Андрій Окуновський з Осинця
Войцех Хріновицький
Войцех з Більського повіту
Мирян з Семенова

Мольшко з Білоцерківець
Грицько зі Скали
Гаврило Копишанин
Петро Козицький від Любліна
Бенясь з Ковна

19-й отаман Семен Бут

Лукаш Смольський
Богдан П'єтигорець
Кулан Мурза з Криму
Єнджей з Німець
Семен Черкащанин
Гаврило з Сеняви
Мартин Жилицький з Дубна
Мигайло з Торчина
Мисько Чорнобилець

20-й отаман Остап Воленич з Убарович

Андрій з Рогачева
Андрій з Черкас
Улас Москвичин
Северин Брацлавець
Іван Москвичин
Мисько з Давидова
Васько з Гомеля
Каленик з Черкас
Максим Гомлянин

21-й отаман Пилип Волинець

Войтек з Ярослава
Ярош Стужачанин
Семен з Дубна
Мисько Пригода з Дубна
Федір з Дубна
Каленик Мозирянин
Филько з Луцька
Мартин Тризовський
Грицько з Вишнівця

22-й отаман Андрій Петрович з Мінська

Васько Копець з Остра
Онисько з Хмільника
Пархим Гомлянин
Марцин з Махльович з-під Пізна
Іван з Пикова
Семен Бражник
Марцин з Вільна
Зінько з Острога
Ян Гральовський

23-й отаман Яцько Кунцевич з Залочиць

Василь з Новгородка
Степан з Мозера
Микита Москвичин
Васько з Корча
Онисим з Турова
Семен з Турова
Максим з Турова
Андрій з Вишнівця
Марцин Москвичин

24-й отаман Бенедик Брагінець

Мисько з Грубешова
Гришко з Красилова
Гресь з Воротнова
Гришко з Бихова
Захар з Кремінця
Хвейтко з Бихова
Петро з Костянтинова
Іван з Бобруйська
Степан з Красилова

25-й отаман Хведина Коломиєць

Хрол з Черкас
Демид Мозерянин
Максим з Черкас
Лизуга з Дитинець

Васько з Києва
Грицько з Купеля
Семен з Тульчина
Мартин з Сатанова
Степан з Черкас

26-й отаман Марко Мозерянин

Степан Любечанин
Мартин Мстиславець
Степан Случанин
Павло з Бобруйська
Мисько Москвичин
Мисько з Луцька
Степан з Брагиня
Павло Дручанин
Костя з Тетерина

27-й отаман Іван Панькевич з Брагиня

Іван з Пінська
Гермуля Брагінець
Іван з Мстислава
Іван Мстиславець
Семен Красиловець
Іван Чорнобилець
Богась з Вінниці
Войцех з Куяв
Сава з Рудих Більча

28-й отаман Йосько Добрило

Киянин Іван
Черкащанин Герасим
Перехрест з Черкас
Ситько Острожанин
Собко Трубач
Гаврило Черкащанин
Андрій Коломиєць
Лешко Осавул
Юсько Мстиславець
Яцько з Пінська

29-й отаман Юхим Сизак Любоської волості

Охрім з Остра
Іван з Бобруйська
Мартин Киянин
Хома Киянин
Мисько Брагінець
Юсько Ямпонець
Іван Туровець
Ісай Черкащанин
Акула Бобров'янин

30-й отаман Гермяк з Борисова

Собко Валах з Конна
Левко з Патрикова
Ляш з Хмільника
Васько з Потилича
Ватамир П'єтигорець з Черкас
Карп з Могильова
Конон з Могильова
Оникій з Могильова
Каспер з Лебедич

31-й отаман Хома Чорний

Киянин Яцько
Шлик з Мстислава
Герман Чудновець
Марко Канівець
Мисько Канівець
Мартин Канівець
Хведір Канівець
Хведько Мозирянин
Олесько Білоцерківець
Клим Москвичанин

32-й отаман Юсько Смілий

Матвій з Оршич
Микола з Вільна
Онисько Канівець

Іванко Туровець
Ярош Сатько з Мозера
Семен з Костянтинова
Гришко з Могильова
Мисько Кременчанин
Пилип Канівець

33-й отаман Петро Зеленський з Канева

Лаврин з Кременця
Антін з Острога
Микола з Кременця
Марко з Полоцька
Іван Чура
Матяш Зарецький від Лукова
Іван з Кременця
Войтех з Кам'янця
Хведір з Дубна

34-й отаман Минько Туровець

Семен з Супронова
Кондрась з Вольги
Матвій Корченин
Іван з Володимира
Федір з Грубешова
Войцех Чарнецький з Познаня
Іван з Вольги
Петро з Турова
Васько з Мстислава

35-й отаман Кіндрат Щербина

Сава з Вінниці
Гришко Полочанин
Трембицький Вакула з Корча
Іван Волощанин
Михайло Базалець
Петро Канівець
Митько Кричовець
Охрім Корченин

36-й отаман Кунаш з Бобруйська

Соленик Мисько з Сандомира
Опанас з Олики
Антін з Кам'янця
Улас Муха з Рівного
Мисько з Києва
Левко з Костянтинова
Степан з Кам'янця
Богдан з Любеча
Нестор з Бобруйська

37-й отаман Левко з Цецерська

Степан Литовиза
Степан з Чорнобиля
Пергат Волощанин
Дорошко Козел з Бобруйська
Петро Скрош
Грицько з Вишнівця
Дмитро Случанин
Іван з Любеча
Лисогуб з Бобруйська

38-й отаман Іван Толстий

Москвичин Іван з Глушка
Ясько Копець з Волині
Мойсей з Лобуня
Іван Собчина з Хвойні
Омелян з Могильова
Андрій Москвичин
Степан Москвичин
Павло з Коптевич
Степан Москвичин

39-й отаман Іван Березецький з Костянтинова

Душицький з повіту Кам'янецького
Семен з Винник
Станко з Костянтинова
Харко з Бадаража
Іван з Городка
Давидова Мигаль

Гарманський Хведір з Бихова
Мисько Черкащанин
Симко з-під Дорогочина

40-й отаман Васько Щербина з Биговець

Наум з Бихова
Тит Черкащанин
Марцин Драб
Стецько з Ужинець
Юсько з Гомеля
Кіндрат з Кременця
Гаврило з Ярослава
Матвій з Білої Церкви
Гришко Москвичин

41-й отаман Марко Канівець

Сасим Білоцерківець
Остап з Дубровної
Барабаш Черкащанин
Курило з Гричова
Путило з Путивля
Микола Короплинський з Гомеля
Матвій з Березівія
Семен з Мстислава
Ян з Росоша

42-й отаман Ілія Дунський

Іван Мстиславець князь
Явтух Могилевець
Васько Киянин
Денис з Ошклина
Іван з Городка
Ян Заберовський з Перемишльської землі
Лучко з Мозера
Савка з Горок
Іван з Качанівки

43-й отаман Митя Москвичин

Данило з Бобруйська
Іван Гомлянин

Степан Городчанин
Степан з Медзикача
Іван з Мозека
Грицько з Почаєва
Кирило з Луцька
Мокій Москвичин
Прокіп з Мозера

44-й отаман Райтко Живогляд

Войцех Слоніма
Маційовський з Ямполя
Яхно Вислочанин
Іван Биховець
Гришко Гомлянин
Карп з Любеча
Райтко з Овруча
Юрин з-під Львова
Федір з Києва

45-й отаман Іван Шкляний

Марко з Дорогобуша
Матяш з Несухойш
Лучко з Милятина
Іван Могилевець
Хведір Полочанин
Мисько з Гоголець
Гаврило з Васьковець
Іван Туровець
Опанас з Варкович

46-й отаман Олифір Кулага

Васько Кулага
Кузьма Черкащанин
Мартин Краковкинин
Матій Плескань з Києва
Дроздза Давидко з Остра
Хведір Кочельник
Хведір Корага
Павло Дуброський

47-й отаман Кміта Домак

Богдан Дублянський
Томаш Заторський
Якуб Шкода
Васько Хомикович
Хведько з Любеча
Олексій з Звягля
Марцин з Вільна
Михал з Могильова
Мисько з Торчина

48-й отаман Дмитро Брагінець

Сергій з Бобруйська
Ян Голуховський
Андрій Бубениця
Васько із Золочева
Степан з Городчанин
Охрім Черкащанин
Мартин з Костянтинова
Кіндрат Юськович з Мстислава
Остап Коза

49-й отаман Северин Марко

Єрик Климко вїт
Плетеницький Петро
Мозирянин Семенко
Хромий Василій
Веселовський Кум
Іван Буд
Семен Чорний

50-й отаман Марсицький Михайло

Мартишко Хмара
Іванко Пісний
Трушко Федір
Дуцький Ілія
Больбот Денис
Кривий Худзяк

2. ДУМА ПРО ГЕТЬМАНА САМІЙЛА КІШКУ ПОЧАТКУ ХVІ ст.*(Подається за: Кащенко А.**Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. — К., 1992)*

Ой із города із Трапезонда виступала галера,
Трьома цвітами процвітана, мальована.

Ой первим цвітом процвітана —
Злато-синіми киндяками пообивана;

А другим цвітом процвітана —
Гарматами арештована;

Третім цвітом процвітана —
Турецькою білою габою покровена.

То в тій галері Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Гуляє,

Собі ізбранного люду має:
Сімсот турків, яничар штириста
Да бідного невольника півчвартаста
Без старшини військової.

Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;

Другий — Марко Рудий,
Суддя військовий;

Третій — Мусій Грач,
Військовий трубач;

Четвертий — Лях Бутурлак,
Ключник галерський,

Сотник переяславський,
Недовірок християнський,

Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири, як став по волі,

Потурчився, побусурманився
Для панства великого,

Для лакомства нещасного!..

В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли,

Проти Кафи-города приставали,

Там собі великий да довгий опочинок мали.

То представиться Алкану-пашаті,

Трапезондському княжаті,

Молодому паняті,

Сон дивен, барзо дивен, напрочуд...

То Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
На турків-яничар, на бідних невольників покликає:
«Турки, — каже, — турки-яничари,
І ви, біднії невольники!
Которий би міг турчин-яничар сей сон одгадати,
Міг би йому три гради турецькіі дарувати;
А которий би міг бідний невольник одгадати,
Міг би йому листи визволенні писати,
Щоб не міг ніхто нігде зачіпати!»
Сее турки зачували,
Нічого не сказали,
Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали.
Тільки обізветься між турків Лях Бутурлак,
Ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський:
«Як же, — каже, — Алкане-пашо, твій сон одгадати,
Що ти не можеш нам повідати?»
«Такий мені, небожата, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера цвіткована, мальована,
Стала вся обідрана, на пожарі спускана;
Видиться: мої турки-яничари
Стали всі впень порубані;
А видиться: мої біднії невольники,
Которіі були у неволі,
То всі стали по волі;
Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
В Чорнеє море помотав...»
То скоро теє Лях Бутурлак зачував,
К йому словами промовляв:
«Алкане-пашо, трапезондський княжату,
Молодий паняту!
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати,
Скажи мені получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду саджати,
По два, по три старіі кайдани і новіі ісправляти,
На руки, на ноги надівати,
З ряду до ряду саджати.
Червоної таволги по два дубця брати,

По шиях затинати,
Кров християнську на землю проливати!»
Скоро-то сее зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали.
Тоді бідних невольників
До опачин руками приймали,
Щироглибокої морської води доставали.
Скоро-то сее зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали,
До города до Козлова,
До дівки Санджаківни на зальоти поспішали.
То до города Козлова прибували,
Дівка Санджаківна навстрічу виходжає,
Алкана-пашу в город Козлов
Зо всім військом затижала,
Алкана-пашу за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці зазивала,
За білу скам'ю саджала,
Дорогими напитками напувала,
А військо серед ринку саджала.
То Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Не барзо дорогії напитки уживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає,
Щоб не міг Лях Бутурлак
Кішку Самійла одмикати,
Упоруч себе саджати.
То скоро ся тії два турчини до галери прибували...
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
«Ай Ляше Бутурлаче,
Брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера,
Добро нам вчини,
Хоч нас, старшину, одімкни —
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали».
Каже Лях Бутурлак:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни.

Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата
пробувати!»

То скоро Кішка Самійло тее зачував,
Словами промовляв:

«Ой Ляше Бутурлаче,

Сотнику переяславський,

Недовірку християнський!

Бодай же ти того не діждав,

Щоб я віру християнську під нозі топтав!

Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,

А буду в землі козацькій голову християнську
покладати!

Ваша віра погана,

Земля проклята!»

Скоро Лях Бутурлак тее зачуває,

Кішку Самійла у щоку затинає;

«Ой,— каже,— Кішко Самійлу, гетьмане
запорозький!

Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,

Буду тебе паче всіх невольників доглядати,

Старії і новії кайдани направляти,

Ланцюгами за поперек втрое буду брати!»

То ті два турчини тее зачували,

До Алкана-паші прибували,

Словами промовляли:

«Алкане-пашо,

Трапезондськеє княжа!

Безпечно гуляй!

Доброго і вірного ключника маєш:

Кішку Самійла в щоку затинає,

В турецьку віру ввертає!»

То Алкан-паша,

Трапезондськеє княжа,

Великую радість мало,

Пополам дорогії напитки розділяло:

Половину на галеру одсилало,

Половину з дівкою Санджаківною уживало.

Став Лях Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,

Стали умисли козацьку голову ключника розбивати:

«Господи, есть у мене що і спити, і ісходити,

Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити».

До Кішки Самійла прибуває,

Поруч себе саджає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубки в руки брав,
То у рукав, то в пазуху, крізь хусту третю додолу
пускав.
Лях Бутурлак по єдиному випивав,
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло да угадав:
Ляха Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати клав,
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав,
Словами стиха промовляв:
«Козаки-панове!
Добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години дожидайте!»
Тоді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не кидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втрое себе прийняв,
Полуночної години дожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-паша з військом до галери прибувати,
То до галери прибував,
Словами промовляв;
«Ви, турки-яничари,
Помаленьку ячіте,
Мойого вірного ключника не збудіте!
Самі же добре поміж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка осмотряйте,
Бо тепера він підгуляв,
Щоби кому пільги не дав».
То турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів проходили,
Всякого чоловіка осмотряли,
Бог поміг — за замок руками не приймали!
«Алкане-пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного ключника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посаджав,

По три, по два старії кайдани і новії посправляв,
 А Кішку Самійла ланцюгами утрое прийняв» .
 Тоді турки-яничари у галеру входжали,
 Безпечно спати полягали;
 А котрії хмельні бували,
 На сон знемагали,
 Коло пристані козловської спати полягали...
 Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
 Сам між козаків устав,
 Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
 У галеру входжав,
 Козаків побуджав,
 Саблі булатнії на вибір вибирає,
 До козаків промовляє:
 «Ви, панове-молодці,
 Кайданами не стучіте,
 Ясини не вчиніте,
 Нікотрого турчина в галері не збудіте...»
 То козаки добре зачували,
 Самі з себе кайдани скидали,
 У Чорнеє море кидали,
 Ні одного турчина не збудили.
 Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
 «Ви, козаки-молодці,
 Добре, братіє, майте,
 Од города Козлова забігайте,
 Турків-яничар упень рубайте,
 Которих живцем у Чорнеє море бросайте!»
 Тоді козаки од города Козлова забігали,
 Турків-яничарів упень рубали,
 Которих живих у Чорнеє море бросали.
 А Кішка Самійло Алкана-пашу із ліжка взяв,
 На три часті розтяв,
 У Чорнеє море побросав,
 До козаків промовляв:
 «Панове-молодці!
 Добре дбайте,
 Всіх у Чорнеє море бросайте,
 Тільки Ляха Бутурлака не рубайте,
 Міжду військом для порядку
 За яризу військового зоставляйте!»
 Тоді козаки добре мали,
 Всіх турків у Чорнеє море пометали,

Тільки Ляха Бутурлака не зрубали,
Между військом для порядку
За яризу військового зоставляли.
Тогді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли...
Да ще у неділю барзо рано-пораненьку
Не сива зозуля закувала,
Як дівка Санджаківна коло пристані походжала
Да білі руки ламала,
Словами промовляла:
«Алкане-пашо,
Трапезондськеє княжату,
Нащо ти на мене такеє великеє пересердіє маєш,
Що од мене сьогодні барзо рано виїжджаєш?
Когда би була од отця і матусі
Сорома і наруги прийняла,
З тобою хоч єдину ніч переночувала!..»
Скоро ся тее промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку,
У полуденну й годиноньку,
Лях Бутурлак од сна пробуджає,
По галері поглядає,
Що ні єдиного турчина у галері немає.
Тогді Лях Бутурлак із ліжка встає,
До Кішки Самійла прибуває,
У ноги впадає,
Словами промовляє:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на останці віка мойого на тебе!
Бог тобі да поміг неприятеля побідити,
Да не умітимеш у землю християнськую входити!
Добре ти учини:
Половину козаків у окови до опачин посади,
А половину у турецькеє дорогеє плаття наряди,
Бо ще будемо од города Козлова до города Царєграда
гуляти,
Будуть із города Царєграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти,

То як будеш одвіт оддавати?»
Як Лях Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окуви посадив,
А половину у турецькеє дорогее плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда
гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти.
То Лях Бутурлак чогось догадав,
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав;
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге по-турецьки.
Каже: «Ви, турки-яничари, помаленьку, братія ячіте,
Од галери одверніте,
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похмілля знемагає,
До вас не встане, голови не зведе,
Казав: «Як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості і повік забувати!»
Тогді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гримали,
Ясу воздавали.
Тогді козаки собі добре дбали,
Сім штук гармат собі арештували,
Ясу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько уклоняли:
«Хвалим тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят штири годи у неволі,
А тепер чи не дасть нам Бог хоч час по волі!»
А у Тендрові-острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв
Да на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
«Козаки, панове-молодці!
Що сія галера чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,

Чи за великою добиччю ганяє?
То ви добре майте,
По дві штуки гармат набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Єслі турки-яничари, то упень рубайте!
Єслі бідні невольники, то помочі дайте!»
Тогді козаки промовляли:
«Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас, козаків, страшишся,
Єслі сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє,
Се, може, є давній бідний невольник із неволі
утікає».

«Ви віри не доймайте,
Хоч по дві гармати набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Як турки-яничари, то упень рубайте,
Єслі бідний невольник, то помочі дайте!»
Тогді козаки, як діти, негаразд починали,
По дві штуки гармат набирали,
Тую галеру із грозної гармати привітали,
Три доски у судні вибивали,
Води дніпровської напускали...
Тогді Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Чогось одгадав,
Сам на чердак виступав,
Червонії, хрещатії давнії хорогви із кишені виймав,
Розпустив, до води похилив,
Сам низенько уклонив:
«Козаки, панове-молодці!
Сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє —
Се єсть давній, бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає;
Були п'ятдесят штири годи у неволі,

Тепер чи не дасть Бог хоть на час по волі...»
 Тоді козаки у каюки скакали,
 Тую галеру за мальовані облавки брали
 Тоді: злато-синії киндяки — на козаки,
 Златоглави — на отамани,
 Турецькую білу ю габу — на козаки, на біляки,
 А галеру на пожар спускали,
 А срібло, злато — на три часті паювали:
 Первую часть брали, на церкви накладали,
 На святого Межигорського Спаса,
 На Трехтемирівський монастир,
 На святую Січовую Покрову давали,
 Которі давнім козацьким скарбом будували,
 Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
 Милосердного Бога благали;
 А другу часті поміж собою паювали;
 А третю часті брали,
 Очертами сідали,
 Пили да гуляли,
 Із семип'ядних пищалей гримали,
 Кішку Самійла по волі поздоровляли:
 «Здоров, — кажуть, — здоров. Кішко Самійле,
 Гетьмане запорозький!
 Не загинув еси у неволі,
 Не загинеш і з нами, козаками, по волі!»
 Правда, панове,
 Полягла Кішки Самійла голова
 В Києві — Канові монастирі...
 Слава не вмере, не поляже!
 Буде слава славна
 Поміж козаками,
 Поміж друзями,
 Поміж рицарями,
 Поміж добрими молодцями!
 Утверди, Боже, люду царського,
 Народу християнського,
 Війська Запорозького,
 Донського,
 З усією черню дніпровую,
 Низовою,
 На многія літа,
 До кінця віка!

3. УНІВЕРСАЛ КОЗАЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ТА «СТАРШОГО НА ВСІЙ УКРАЇНІ» КАРПА СКИДАНА 1637 р.

(*Подається за: Селянський рух на Україні. Середина XVI–1647 р. Збірник документів. — К., 1993*)

1637 року, жовтня 11-го дня, м. Лубни на Полтавщині.

Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Його Королівської Милості Запорозького, старший на всій Україні і на Задніпров'ї, панам отаманам городовим і всьому товариству нашому, в маєтностях королівських, княжих і шляхетських, і всім взагалі посполитим людям роду християнського на Задніпров'ї і по всій Сіверщині доброго здоров'я і у всім щасливого поведження од Бога мати і заживати прихильно і щиро бажає!

Дійшла до нас відомість певна і несумнівна, що неприятели народу нашого християнського руського і віри нашої старожитної грецької, себто ляхи, взявши лихий умисел, страху Божого забувши, ідуть на Україну за Дніпро, хочачи військо королівське і підданих королівських, княжих і панських внівець обернути і вже обертають на те, аби, розливши кров християнську та поругавшись з жінок і дітей наших, в неволю їх обернути. Тому іменем моїм та старшинства мого й іменем Війська Запорозького наказуємо вам і напоминаємо, аби всі одностайно, великі й малі, хто тільки товаришем іменується і віри благочестивої держиться, зараз, покинувши всі забави свої, збиралися до мене до війська. А я вас Богові поручаю.

4. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З КОРОЛЕМ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 1649 р.

(*Подається за: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003*)

А) «Пункти вимог Війська Запорозького до Його Королівської Милості Пана Нашого Милостивого»

1649 року, серпня 17-го дня, табір під Зборовом на Тернопільщині.

1. Щодо давніх прав і вольностей наших, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вільності повинні бути збережені.

2. Оскільки князь Його Милість Вишневецький проти волі й наказу Його Королівської Милості таку силу нашого козацтва розплотив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми

самі зробимо перепис, призначивши на службу Його Королівській Величності і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу, чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі.

3. Унія, як постійна причина пригноблення народу руського і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському.

4. Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від Константинопольського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

5. Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо заборані і відсуджені уніатам, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві Литовському делегованим для цього полковником Війська Запорозького і передані духовенству грецької релігії. А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії.

6. Руське духовенство повинне користуватися всіма вольностями, так само як духовенство римської віри. По всій Короні Польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай: похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває Його Королівська Милість, так і по інших великих містах, також відправляти спокійно.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була і раніше.

8. Їх милості канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта.

9. У місті Києві та інших українських містах єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою.

10. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані Його Королівською Милістю особам не римської, а грецької віри.

11. Жида щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати у цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах.

12. А тому що за давніми й новими сеймовими ухвалами по цих містах спочатку за намовою бунтівників невинних людей замордовано, а потім незаконно доми і вольності відібрано, то всі ці ухвали і незаконні надання повинні бути скасовані, а церк-

ви, вольності, права й доми по всіх містах і в Короні, і у Великому князівстві Литовському спадкоємцям повинні бути повернені.

13. Щодо різних костьольних і церковних речей, які під час воєнного заколоту були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти, а кому в цей час від козаків дісталось, з цим мають залишитися.

14. Шляхтичі грецької або римської віри, які в той час перебували у Війську Запорозькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом змушені були залишитися при Війську Запорозькому, щоб не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо й були за щось засуджені, то це безчестя повинне бути знищене і скасоване конституцією.

15. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією.

16. Вимагаємо, як уже вище було згадано, щоб духовенства римської віри не було в Києві, а звідси впливає, щоб не було й київського єпископа.

Коронні війська до повного заспокоєння не повинні йти в ці краї на постій, щоб це не порушувало задумів, спрямованих до встановлення миру.

17. Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри.

18. А тому, що Його Милість король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер, як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить запрягти на сеймі з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої. Всі ці пункти й присяги від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Його Королівської Милості до нас як до своїх підданих.

Про все це наші послы, впавши до ніг Його Королівської Милості Нашого Милостивого Пана, найпокірніше мають просити.

Б) Декларація ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького

1649 року, серпня 18-го дня, м. Варшава в Польщі.

1. Його Королівська Милість лишає своєму Війську Запорозькому всі його давні вольності згідно з давніми привілеями і на це дає свій привілей, про що нижче.

2. Щодо числа війська, бажаючи вдоволити прохання своїх підданих і заохотити їх до послуг Речі Посполитій, Його Королівська Милість дозволяє мати Війська Запорозького сорок тисяч, а спорядження реєстру довіряє гетьманові Війська Запорозького, з такою декларацією щоб вважаючи на достойність вписували до реєстру козаків — хто б був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтках Його Королівської Милості, з таким означенням міст: почавши від Дніпра з сієї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполья і до Дністра. А також від Дністра

до Дніпра, розуміється, мають прийматися до реєстру козацького, а з другої сторони від Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до московської границі й Дніпра. А що стосується дальших міст Його Королівської Милості і шляхетських, поза означеним в цих пунктах виміром, то в них козаків не має бути. Однак тому, хто хоче бути в козацтві і буде прийнятий до реєстру, вільно вийти з усім майном в Україну, без усякого панського гамування. А це спорядження реєстру гетьманом Війська Запорозького має бути відправлене найдалше до нового року свята руського Покрови в такому порядку: гетьман Війська Запорозького має скласти поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї і військовою печаттю, а то тому, щоб ті, що будуть в козацтві, лишалися при вольностях козацьких, а всі інші щоб підлягали замкам Його Королівської Милості, а в маєтках шляхетських — своїм панам.

3. Чигирин, так як є в своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького шляхетному Богданові Хмельницькому надає Його Королівська Милість, роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої.

4. Все, що діялося під час теперішніх замішок з волі Бога, те все повинне бути забуте, і жоден пан не має чинити помсти й покарання.

5. Шляхтичів як руської релігії, так і римської, які під час теперішніх замішок в будь-який спосіб перебували у Війську Запорозькому, Його Королівська Милість з панської своєї ласки вибачає і проступок їх покриває. І якщо хтось що-небудь випросив з маєтків спадкових або інших або когось знеславлено, — з огляду на те, що все те діялося в нинішньому замішанні, — має бути скасовано сеймовою конституцією.

6. Військо коронне в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх мати не буде.

7. Жиди не можуть бути державцями, орендарями, ані мешканцями в українських містах, де козаки будуть мати свої полки.

8. Відносно знесення унії в Короні Польській і в Великому князівстві Литовському, також відносно цілості маєтків церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, а також всіх прав церковних з отцем митрополитом київським і духовенством на найближчому Сеймі будемо говорити і ухвалювати, щоб на вимогу отця митрополита все було повернене, що також і Його Королівська Милість готовий дотримати, щоб кожний тішився зі своїх прав і вольностей, і місце в сенаті митрополитові київському Його Королівська Милість дозволяє мати.

9. Сани (дигнітарства), уряди всякі в воеводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським Його Королівська Милість обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми правами.

10. В місті Києві, тому що там є привілейовані школи руські, отці єзуїти не будуть там фундувати як і в інших українських містах, але перенесуть їх деінде. Натомість всі інші школи, які там існують від давніх часів, мають зберегтися в цілості.

11. Горілкою козаки шинкувати не можуть, крім того що зроблять над свою потребу — се вільно їм буде продавати гуртом. В шинках мед, пиво й інше, що звичай велить, може бути.

Пункти ці повинні бути затверджені в Сеймі, а тепер все повинне бути забуте, а згода і любов повинні панувати між обивателями українськими й Військом Його Королівської Милості і Речі Посполитої Запорозьким.

5. КОЗАЦЬКО-ОСМАНСЬКИЙ ДОГОВІР ПРО ТОРГІВЛЮ НА ЧОРНОМУ МОРІ 1650-х рр.

(*Подається за: Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961*)

1. Цісар Його Милість Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, возити товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею, зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави Цісар Його Милість Турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на п'ятдесят або принаймні на тридцять), чого всі уряди мають додержуватися як пройде, дай Боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками, як самі турки.

3. Цісар Його Милість дозволяє Козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах Цісаря Його Милості Турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента Цісаря Його Милості у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави Цісаря Його Милості, резидент Цісаря Його Милості також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома Цісаря Його Милості заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинне виконати щодо нього справедливу кару при резидентові Його Ми-

лості; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі Цісаря Його Милості ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь Боже, порушила б у чому право Цісаря Його Милості, щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера або корабель загинув при березі Цісаря Його Милості, щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів Цісар Його Милість Турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі Цісаря Його Милості чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі Цісаря Його Милості утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не знає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам.

6. ВІРШОВАНА ХРОНІКА ПРО КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ІВАНА СІРКА 1680-х рр.

(*Подається за: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. — К., 2001. — Т. 2)*)

Короткий опис Сіркових діянь

У час воєн, що Хмелем велись, од поганства немало
Потерпав християнський народ,
Їх з майном забагато пропало;
Не бувало нещастя від інших народів такого тяжкого,
Але Бог і в нещасті не схоче відкинутись люду свого.
Посилав застороги із неба, являв усілякії знаки,

Щоб життя поправляли, інакше загинуть усі, небораки.
Тож подав з милосердя, із Божої ласки, зі свого сприяння
Козака їм одного, поклавши свій знак карбування:
З боку правого знак на губі, як червоний плат, сяє,
Тож Сірком і назвали, мов сторожа-пса, що всяк зневажає.
Отож Бог його вибрав, Сірка, і до того призначив,
Щоб святого куца овечат видирати був він гарячий
Із пащ вовчих поганських — овець, що в цноті і в покорі у Бога,
Славний людові, світові став, а врагу йшла від нього тривога.
Пильно він був овець християнських стеріг, також віри,
Увільнивши з неволі в поган в'язнів наших без міри.
Навіть хроніка того простора не викаже всього, —
Отож слава його тепер лине і йтиме іще й після нього.
Той козак з козаків, від хреста є Христового званий,
Хробак Божий, хрестом він позначений,
За хреста із хрестом на бій даний.
В Запорожжі, на Дикому Полі, де бистрії води,
В Січах жив, островах, мав там замки собі й городи.
Не прожиток, але відпочинок з воєнної праці,
Не спочинок, але монастир мав, кляштор по признаці.
І не тільки не може тут бути спокусна білоголова,
Але й думка про теє нелюба, не плине й розмова.
Як невільницю де відбивають чи, може, татарка узята,
У три дні відсилають, аби не була, мов кропива, пом'ята.
Або ж візьмуть туркиню гладку чи черкеску, неначе із тіста,
Не засмаглу по-панськи та по-шляхетськи, із міста,
І вона буде шатна, у перла і золото вбрана,
А не викуплять, буде одіслана панна.
Хто ж бо цю засторогу осмілився зрушить — загинуть,
І без суду, й без права у воду глибокою кинуть,
Бо хочать, щоби Бог не карав за гріхи Війська свого.
А сама коли жінка пішла б, її також — до виру отого!
Божа слава також запорозька не житимуть з духом козлячим,
Тож не треба смердіти, вістять, ні козлом, ані духом котячим.
Отакий давній звичай є на Запорожжі в гетьманів,
За Сірка ж особлива реформа була до козацьких каптанів.
І як ти на війні показав себе сам де собою,
Так охотників з волості скличеш — підуть за тобою.
Тож у цьому мисль довго, чинь швидко й роби ти,
Таж годину, що має настати, нікому-бо не відхилити!
Коли ж хибиш неждано, хоч був би в найбільшій ти купі,
Поженуть в небезпеці назад, ще й хребет буде в лупі.
А котрі досягають до Бога, з тими інша мова,

Як вночі перейдуть річку Бог, то добудуться слова:
«Вже зоря запалала на день, поговорим із Богом,
Поклін тричі удармо, поганським зневажимо рогом!»
І з сердечним зітханням отак тричі б'ють чолом в землю:
«Отче наш», власне патір, створює Сірковее плем'я.
Він же сам на схід сонця із жалем таким серця свого,
Помолився [до Бога], щоб Бог став вождем війська того.
А що сам Сірко патір провадив, за ним стали інші,
Почав казань казати, і слухали ближні й дальнійші:
«Як хто йде не для віри, не для християнина-бранця,
А для лупу й добутків — то геть отакого поганця!
Як оспалець, тхоряка смердкий з вас, неволі боїться,
Чи до маслянки, чи до перин має смак, щоби усолодиться,
Хай такий курощуп дере пір'я, нехай веретена він струже,
Хай коровам хвости стереже, що потрібні йому будуть дуже;
Куди ліпше, як з гречки, а також пшениці у власті
Сухарів дасть три бочки козацтву для їхньої мості.
Коли стане бувалець, жовнір ради Бога охитний,
Бог віддасть, буде сам він у щасті й нещасті похіпний.
Тоді й голод ніщо, дощ, мороз, вітер, сльота чи води,
Сніг чи сонця спекота, вогонь, нужди, смертні пригоди.
Коли ти є двірський, що пильнуєш спідниці їй мості,
Із собою рахуйсь, бо пестійко не радо в нас гостить.
Як ти венгрин, москаль, мултянин чи волошин — це правда:
Звикли ви утікати, аби тільки іззаду не крикнули: «Гайда!»
Тоді мужності й нам ви дасте, тож чиніть так для Бога,
Аби не побентежила вас при отому тривога.
Коли ж будеш ти сербин, болгарин, слов'янин чи грек,
Стережися не влізти в поганському краї у склепа,
І щоб ви до поган потурнаками не подавались,
Бо тоді б і святого хреста ви [навік одцурались].
Як з чужих ти земель, мо', із заходу прийдеш, ти німець, француз,
Знай, нема в Дикім Полі погрітися печі і масла на кус.
Запитаю нарешті: між вами немає якогось юристи?
Зичу й раджу: від крові та віен хай лишиться чистий.
Бо коли всім духовним молитву належить чинити,
То і правним надібно, у нас доведеться рубати і бити.
Хай же, Боже, для нас той балака, ми битися будем за нього,
А казатиме криво, поб'ємо його ми самого.
А тобі що, дідусю? Ослаб, в літах ветхих — не повоювати,
Бог віддасть, коли будеш ти іншим пораду давати!»
І так щастя й нещастя Сірко, зло й добро виявляє,
Віднаходить проходи, а потім шляхи прокладає.

Йде по тому в дорогу з козацтвом в гурті товариськім:
«В ім'я Боже за мною!» — віщає готовому війську:
А його він виборного мав на п'ять тисяч усього,
Ще й охитника більше ішло долучитись до нього.
Був знавцем вод, і рік, і урочиськ Полів Диких,
Жоден з ним не зрівнявся б у тому з малих і великих.
Досить того, що, йдучи в ніч темну, як стрілами стрілить
В простір миль не десятки, вернеться — знаходить ті стріли.
Був стрілець він із лука чудовий, також з самопала,
Як з коня на ходу ударяв, знав, куди потрапляло.
Птах у льоті, звір в бігу не вмів од Сірка ухилитись,
Також ворог приймав дар од нього, не міг не звалитись.
Байку кажуть про нього, що був чарівник і знав чари,
Та з ким Бог, з тим і ласка, і щастя, і розум йде в парі.
Не чинив він нічого для слави й пожитку свого —
Все для Бога та віри, для бранця і все для хреста пресвятого!
Подавала із знаків відомих і з жеребів воєн фортуна
Стале щастя [беріг-бо] в овець своїх вовну із руна,
Як початок, або ж як кінець припадав на час вдатний,
Чи, як кажуть астрологи: час, що у бігу сприятний,
На війну не ішов, коли мав засторогу якусь, наче з неба,
Потім раптом казав: «Це година пригожа, ударити треба!»
А коли помилявся у виборі часу, бувало,
В сні правдивім знак проби для нього нерідко з'являло.
Не циганські ворожки чи бабські, криві людські плітки,
Що тлумачать сни простим, [тріщать, мов] чечітки,
А при розумі добрім він проби всілякі вчиняє,
В дарі Божім цнота християнська людину вславляє!
Трава-зілля — за постіль, сідло йому — добра подушка,
Опанча — ось перина, земля — ложе, пам'ять — ось дружка.
Повсть — то вал, а попона, немов простирадло прекрасне,
Стріл залізка — то гребень, а шабля — це дзеркало ясне,
Панцир — плащ, а мисюрка запаяна — шапка на лоба,
Пас — тятива, а лук зі стрілою під ніс — на заїлу озлобу.
За заслону від граду — лубок, а від вітру заслоною бурка,
Ще й китайка — від сонця, піде на закаблук повсті шкурка.
Для води із болота в Сірка добрі вуса, щоб ними цідити,
Замість чарки — долоня, роса — щоб міг серце своє вхолодити.
А джерельна вода, річкова йде за вина або за алакант,
За горілку сердечну — тіктика, а зілля — де хворість усяка.
За пірник — сухар, вуджене — присмак, бере толокно замість торту,
Терен, дикая грушка, горіхи замочені йдуть за смакоту.
Пільна ягода стане десертом і перед обідом бувало,

Отож гумору часто в Сіркових починах траплялося мало.
 А по тому було, як підсунувсь Сірко вже до ворога близько,
 Коням рицарським він попустив вудила на ордиська,
 І на села й татарські паланки козаки раптом упали,
 Заставали жінок і дітей і татар густо трупом вкладали —
 Тоді інші орди у Польщу на війни ходили,
 Тим старого, також молодого в татар не лишили.
 Там одних розпинали, ще й клюкою їх до хреста прибивали
 Чи до стінки, — це кожного вуха почуть добре мали,
 В татарчат ноги зв'яжуть і вішають їх на жердинах —
 Сплюндрували осади очаківські всі в поганина,
 Їх тривогою там набивали, стинали, а решту живих захопивши,
 Подались до Перекопу, в Крим, себе не вдовольнивши.
 Кілька сотень лишили козацтва тоді у човнах і у башті
 Із стрільбою у Водах Тонких, а Сірко той вогнистий
 Орди в кашу потер, і згаласував, і побив там,
 А нагайські коші зніс із місць цілковито.
 Ще й відбили невільника, взявши поган собі силу,
 І з усім тим за Воду Тонку непригодно приспіли.
 Переправившись, табір ділами він пільними справив,
 Із двокільних татарських гарб, бидла і стада табір поставив.
 Бік один так владнав: рукавом ріка табір тримала —
 Його чуйність і справність відтак навсібіч око мала.
 Ввів порядок: козацтво його мало два самопали,
 Цей для себе, а другий для бранця, коли б відбивали.
 Потім сталось: татари, котрі вже із Польщі вернулись,
 Від своїх сповістились, отож і немало жажнулись,
 Як з ясиром, здобутком своїм, до кошовиська вийшли,
 Щоб вітати і жінок, і дітей, матерів там, де кишла, —
 То одно розп'яте, а те цілувало там власную землю,
 Те замучене, димом їдким було вдушене — все їхнє плем'я.
 Тож-бо вили, ячали і в гук: «Атлян, атлян на коні!»
 І кривий, сліпий, ветхий, слабий з ханом кинувсь до броні.
 Як з'єднались, відразу тоді кільканадцять їх тисяч
 За Сірком полетіли ускач, інші вслід подалися.
 Зусібіч орда з криком страшним хоче табір порвати,
 Вальний наступ вчиняє в той бік, щоб на конях узяти.
 Нестурбований крикнув Сірко: «Ближче б їх підпустили!»
 Богу справу віддавши оту, він гукнув і гукає по хвилі:
 «В ім'я Боже, в примір, молодці, станьте ви на коліна,
 Зараз, зараз чи по тебеньках бийте ще раз і ще поганина,
 Ви, панове-молодці, нюхніть свої донські пищалі,
 Ти ж, Івашко-отаман, бери запорозькі свої самопали!

Зі своїми додайте вогню — утирає козацтво їм носа,
А на клубах татарських мацніть їхні череси доста.
Божа поміч мені додає серця, зносить і будить,
Розпалляє своїх, охитніші стають наші люди!»
Гнівні з ханом солтани, змішалися всі татарове,
Мужні мурзи зміцнилися у силі, у силі й відважні бейове,
Йдуть на приступ, неначе драпіжні вовки, і еміри, й агове,
Прагнуть слави і помсти старі й молоді мурзакове.
Не зважають на втрати у власному війську погани,
Стріли кинули, наче хмарину отрути, оті бусурмани,
А по тому полізли зусібіч у наступі, потім
Там один ліз по другім, багатий і вбогий — покотом.
Матерів, дів, жінок і дітей так хотіли вернути,
Що козацтво уже озиралось, як звідти умкнути.
Та Сірко покріпив їхнє серце всевладущим Богом
І козацьким труснув [з самопальним він порохом] рогом.
У потузі шкідливій вчиня знову дюри —
Пил страшний із татар полетів, як чесали ті шкури.
А було, що на волос не впали у табір — замкнув його справно,
Ще набив, настинав і пішов своїм шляхом преславно.
А ставав десь на попас або нічліжець на малий хоч —
В добрім місці з вод, рік і боліт, щоб не вдарило лихо,
Шанці й вал накидав, а тоді у належній годині
Вирушав через поле, од бранців діставши новини.
Та його довгий час супроводили, згодом до того
Кільканадцять вже тисяч орди прибуло проти нього.
Він зітхнув і сказав до друзяки, до отамана,
Що мов ліва рука по правиці його була дана:
«Мені, вірний Івашку, аби нам по бородах не надавали,
Спершу Бог, потім ти щоб мені у великій пригоді тут стали.
Нехай військо не страчує серця, я знаю: Бог з нами.
Тож в надію живімо, pomoже порада одна мі:
Матері, жони, діти татарські підуть у заслону,
І татарський невільник, як щит, нам подасть оборону.
Їх зв'яжіть одне з одним при гарбах, заслонимось ними,
Їх хай б'ють, із-за них будем стрілами гримать своїми,
А тим часом, дасть Бог, до терня ми якось доберемось
І над Богом, а чи над Дніпром охолонем і з хлопцями до відпочинку підемо.
Християнином звешся, за хреста потерпїть тобі треба,
І хреста отакого, я знаю, Бог схоче підперти до неба!
За Христовеє ймення, нуте, гей, нуте, панове-молодці,
В таким разі за віру підемо і за хреста підем, хлопці!
Тож татар візьмемо й татарок за шиї — замість заслони,

А на пільні діла ще поставмо мурзачок — значні їхні жони,
Коли стрілять, то аж підскачуть, заверещать скільки сили,
Щоб козацтво орда полишила, закленуть, бо потерпнуть їм жили!»

Але орди останні отрутні сили свої розгортають,
Буде страта за зиск — все ж погнали, а як очі свої протирають,

Бачать: жони, і діти, і матері — всі побиті ордою,
Крім татар, що од козацьких впали куль у тому бою.
Отож крик страшний, великий учиняють диким гуком
Й на прощання від сірківців забирають добрим пукком.

На всі боки, скільки видно, при своєму алкорані
Вже утишились у злості, ляменти ведуть незнані,
Як підскачили під табір, своїх трупи там уздріли,
Власну кров свою родиму, що конає, обступили
Й, наче ті вовки страшні, вони вили — не ридали.
В ім'я Магомета криком їх просить татарки стали,
Щоб лишили козаків цих, — їх татари убивають,
Козаки ж з душею тіло в Запорожжя забирають.

А тим часом притягли до тернів і на пороги
Тут донців на кілька сотень: «Оце й ми до вас із Богом!»
Із Сірком вони з'єднались, в посилку сюди пригнали
І, на милю розгорнувшись, скочного орді заграли,
Що поганству не до мислі: «У-ю-ю!» — завили
І, зневірившись, у землю свою рідну поспішили,
Прозячи про те із ханом у Сірка, щоб одкупитись,
Християн дадуть, а тільки б шаблюю їх не голити.
В тім Сірко не відмовляє, хоче в'язнів він багато —
Це кладе в прислугу Богу; злота-срібла десятькратно,
Ані сукон пишних, скарбу — тільки б в'язням дати вільготи:
«Оце, — каже, — мої скарби, тисяч ліпші, це — клейноди.

Християн побачить вільних — оце маю скарб у Бога,
І потугу цього скарбу жодна не візьме тривога.
Отож дяку шлемо Пану за велике добродійство,
Що мене не з'їло різне бусурманськеє злодійство,
Я звільнив багато в'язнів лише із твоєї ласки,
Не із власної заслуги, але з милості твоєї і підказки!

Так подякуем покірним серцем Богу із усіми —
Дай монастирям і церкві, йди з офірами своїми,
На ту здобич не радівши, ані лупам усіляким, —
Монастир зведем великий в Запорожжі для козаків.
Хай би всі, наскільки змога, згідно гідності давали,
А [не з мусу], те узявши, за що головами клали
Ви — не я! Собі за щастя маю я здоров'я ваше,
А з поганином воюйте, наїдайтесь добре каші!»

Потім кожному із бідних січових оддячив даром,
Всю худобу поділивши, щоб не біг козак із сваром.
Кого міг, вдягнув, прикривши, торбу, калиту набивши
І в дорогу їх порядно з писаним листом пустивши.
Як із власті прибували з різним харчем чумакове,
Щоб забрати в'язнів наших на вози, вчинив тоді домову.
І чи русин, лях чи, може, чужоземець, жид у статку,
Богом звільнений, втішався від цноти Сірка в достатку.
Для безпеки своїм людом оту валку відпровадив
І палким універсалом він просив, щоб люд зарадив;
Поміч дав на власті бранцю — це ж бо йде усе для неба:
Їсти, пити, одягтися, відвезти тих бранців треба.
Тоді річ почав казати тим, що зрадили у вірі.
Вояків за кілька тисяч з них зробилось у шальвірів:
«Християни мої милі, вийшли із країв татарських люди,
Хвала тому Пану, котрий вас не бачить у поганським бруді!
Ви Христові, що явився від хрестів в хресті, подяку
[Він єдиний в Тройці] шліте, що наклав на вас ясну познаку:
Увільнив од злої віри й бусурманської неволі —
Кожен з вас оте засвідчив: зло поганське — наші болі.
Отож вам даю на вибір, котрий хоче повернути
Свою віру християнську і Вітчизну не забути,
Хай у Божий час вертає, сам такому дам я допомогу —
Не гадайте, що вас хочу перекинуть через ногу.
Хто хотів би в Запорожжі тут зі мною залишитись,
Щасти Боже, але прошу Бога в перше місце становити.
Буде Бог про того радить, котрий бути тут захоче,
У будь-чому допоможу йому щиро і охоче.
Хто ж сум чує до жон, діток або до землі татарів,
Вольність має повернутись, одпущу вас невзабарі.
Отож кожен хай розкаже свою думку щиро,
Бо як смуток чуєш інших, маєш свій у цім примир'ї!»
А коли знайшлося більше, що до жон своїх бажали
І на лівий бік (поганський), коли разом відступали,
Скоро прокляту дорогу перебігли до татарів, —
Козаки з засідки впали, так-бо до смертельних марів
Не пустили: тих забили з самопалів, гострим тих залізом —
Не ходи з хрестом, до Бога вужем не повзи, харцизо,
Але цілим своїм серцем в небеса звернися горні,
Не звертай назад до чорта, хліб не їж погансько-чорний,
Жоні Лота не наслідуй, щоб не стати стовпом солі —
Озирнулась! Й ви бовванням стали зі своєї волі.
Хто ж був русин, лях чи, може, із чужого де народу,

Всіх подячно відсилали у доми на ту нагоду.
Той лишивсь, хто добровільно на Сіркові йшов пороги —
Учинив собі до мислі і до задуму свого.
Сірко справді чи Білко той, сірий, бурий і шерстявий,
Але масті золотої, в Бога в цноті, а в людей у славі.
Сірко сірий, страшний завше сірим тим вовкам — поганам,
Тож Сірка, щоб сірих бити, Бог дав християнам.
І не сірого Сірка нам, а звірка з небес оце послали,
Після Бога і Марії всі на нім свою надію клали.
Мав останній бранець втіху, хоч зневірений у ньому,
Так і Бог, бува, в нещасті усміхається смутному.
Сірко сірий страж овечкам, баранам, мізерний з ймення,
Але добрий і правдивий пастир з Божого натхнення.
Як святії єпископи в добрих пастирях бувають,
Од вовків пекельних душі вони ловлять, визволяють,
Так і той вовкам поганським із пащеки видирає
Тіла й душі, не в поганській він землі змагання має.
Тебе годі, дивний Боже, в твоїх справах розпізнати,
Наче злий, через Сірка ти милосердям вгору знятий.
Королі, князі є, панство — те не через них з'являєш,
Через козака-нетягу, адже кожне серце знаєш.
Він на тебе честь вкладає, все твоїй припише справі,
Ти його позначив знаком. Раз зганьбився він по праві,
Коли свою руку зносив по намові проти ляха —
Знає гріх свій перед Богом, осмішився, неборака!
Мовив: «Не на те Бог знаком, мене вибравши, позначив,
А за хрест святий і бранця битися мені в житті призначив».
Боже, знаєш, хто до чого, хто в устах хвалу тримає,
Тому щастя, розум, серце і бронь дав, хто розбиває
Тих поган, подав і славу, вмів тобі її він отдавати,
Знав давальця-добродія, в славі звик і сам бувати
В цілім світі той козак, сам із хрестоносного козацтва,
Справедливий, а не в кваші того людського лайдацтва.
Владарюй, Ісусе Христе, дбай за християнського рицимря,
Оберни в Сірка такого ж ти і польського жовніра.
Поверни ти і лайдацтво у Сірковее козацтво,
Бо щасливе, Богу миле й людям отаке юнацтво.
В кавалерів у мальтійських все, що є, хай буде в нього,
Сам, читальнику, не знаєш діла більшого такого!
Хроніки, щоб описати оте діло, було б мало —
Не здолати, викладаю те, що чути випадало.
Прийми, Пане, його в царство, у небесне королівство,
А рицарству вбий у пам'ять його славу, його дійство.

Дай наслідувати мужа в ремеслі його вояцьким,
Сина відстраждав і друзів, а лихого бив юнацьки.
Християнства вірний сторож, і сторож цнотливий,
Збереже він королівство, буде і король щасливий.
В тисяча шістсот вісімдесят у перший вмер він,
Богу дав життя своє, а славу на потомний час простер він.
Змилуйся, о змилуйсь, Пане, дай усім, що в війнах тих полегли,
Всім дай одпочинок вічний, покрий милосердям і підлеглих!

7. ЛИСТ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ ІВАНА МАЗЕПИ ДО СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКОВНИКА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО 1708 р.

*(Подається за: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах /
Упор. С. Павленко. — К., 2007)*

1708 року, жовтня 30-го дня, с. Дігтярівка на Чернігівщині.

Мій ласкавий приятелю, пане полковнику стародубський!

Нехай буде відомо В[ашій] М[илос]ті те, що ми, гетьман, бачачи Вітчизну нашу Малоросійську, що приходить до крайньої згуби, коли ворожа нам здавна сила московська те, що поклала була від багатьох літ при всезлобному своєму намірі, тепер почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших, коли без жодного з нами погодження почала забирати малоросійські городи в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осаджувати. І нехай би те чинили в полках Стародубському, Чернігівському та Ніжинському, маючи й вигадуючи з притаманної собі хитрості брехливі причини, начебто те чинять для оборони від наступу шведських військ, але й біля дальніх міст, куди шведські війська не мислять ніколи наступати, заходилися були, як до Полтави з Білгорода ординовано два полки. І над іншими містами те б виповнилося, коли б ми за звичною нашою горливістю до Малоросійської Вітчизни, тому їхньому лихому намірові не запобігли. А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького Війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити в тиранську неволю, ім'я Запорозького Війська згладити, а козаків у драгунію та солдатів перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то певне й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Михайлович Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого звабами своїми спершу з військом, а потім так само і зі старшиною до обозів своїх московських вабили, тільки щоб нас усіх могли за-

брати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки. Бачачи понад те, що московська потенція безсильна і невоєнна, завжди втечею рятується від непоборних шведських військ, прибігли сюди не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшли руйнувати, а міста відбирати в своє посідання; ми ж тож удалися за згодою і спільною постановою спільно з панами генеральними особами, полковниками та старшиною всього Запорозького Війська в непоборну потенцію Найяснішого Короля Його Милості Шведського, маючи непосоромну надію у всемогутньому Бозі, єдиному заступнику ображених, що любить правду і ненавидить лжу, що Його Королівська Величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іґа Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке Військо звільнить, а забрані наші права та вольності не тільки приверне, але із загальною користю і з безсмертною славою Запорозького Війська на майбутній вік примножить і розширить, у чому нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією. За чим і В[аша] М[иліс]ть, оскільки є правдивий своєї Вітчизни син, не зичачи їй крайньої погибелі, знищення та руїни, берися до єдиної з нами всіма згоди і оборони тієї ж своєї Вітчизни, також дбай усіма способами, за даним тобі від Бога розумом та мистецтвом, викоренити московське військо із Стародуба, згодившись щодо того із панами полковниками переяславським та ніжинським, певний того будши, що московська сила нічого не зможе там В[ашій] М[илос]ті та місту Стародубу зашкодити, бо вона незабаром буде зброєю Королівської Величності Шведської загнана в свої межі. А коли б В[аша] М[иліс]ть до викорінення того московського гарнізону, що лишається в Стародубі, стільки сили і способу не мав, то радимо Вашій Милості звідтіля іти і поспішати до боку нашого з товариством в Батурин, аби не потрапив із невіджалованим нашим жалем у московські руки. Того від Вашої Милості повторно і пильно жадаючи, зобов'язуючи й наказуючи горливістю та любов'ю до Вітчизни, йому ж зичимо від господа Бога здоров'я.

З Дігтярівки, жовтня 30, року 1708.

Вашої Милості зичливий приятель, Іван Мазепа, гетьман і кавалер, рукою власною.

8. КОЗАЦЬКА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 р. (*Подається за: «Пакти і Конституції» Української козацької держави. До 300-річчя укладення / Відп. ред. В. Смолій. Упор. М. Трофимук, Т. Чухліб. — Львів, 2011*)

1710 року, квітня 5-го дня, табір під Бендерами (Молдавія).

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Бога, славленого в Трійці.

Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Війська Запорозького і всього народу українського.

Дивний і неугадний у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах, як завжди від початку видимого сього світу, винищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконства смиряє, одні уярмлює, інші визволяє, одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, котрий раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднавав подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той-таки праведний суддя Бог через примножені неправди та беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не нічною руїною скинув долі, нарешті підкорив військовою зброєю Польській державі через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівлюючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при його всесильній допомозі, при незламному сприянні Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського, безсмертної та вічно достойної пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького Війська, а при своєму добrorозумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке Військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих госуларів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Військо Запорозьке та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того славної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж підтвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невольничче ярмо, тоді, скільки Запорозьке Військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей, і до такої оборони сам Бог-помститель нахилив. Напоследок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіла неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Військо Запорозьке Низове викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вищезгаданий славної пам'яті гетьман ясновельможний Іоанн Мазепа, поставши

правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити в дні свого гетьманського володіння і залишити квітнучою і наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та Військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, а й у розширених і розмножених вольностях, віддався в незламну оборону Найяснішого Короля, Його Милості Шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звитязного гетьмана Богдана Хмельницького, який з Найяснішим Шведським Королем, Його Королівської Величності однойменним дідом Карлом Десятим, погоджуючись одностайно та промислами військовими на визволення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, а й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого реґиментаря Військо Запорозьке, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи і погоджуючись у тому з волею Найяснішого Протектора нашого, Королівської Величності Шведської, обрати собі нового гетьмана, на обрання якого призначити термін, як і належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від Війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями і за військовими правами обрали собі вільними одноголосними голосами гетьманом Його Милість Пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції Найяснішої Королівської Величності під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі, над слухність і право, самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким Військом, запобігаючи надалі такому безправству, найбільше під сей для того діла вигідний час, коли Запорозьке Військо вдалося під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися й постановили і Ясновельможним Його Милістю Паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки Його Вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні непорушно дотримував усіх тих, що тут ідуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжених, а також щоб вони були дотримані й збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

1

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іншовір'ям. І не таємниця се, то славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Військом Запорозьким ні за то інше, а тільки за військові права й вольності піднявся й підняв праведну війну супроти Речі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні задля чого іншого добровільно піддався із тим Військом Запорозьким та народом українським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній новообраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю Найяснішому Королеві, Його Милості, Шведському визволити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенням святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ має той-таки Ясновельможний Гетьман після визволення ним Вітчизни від московського іга вправити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушення згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

2

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені — має про те Ясновельможний Гетьман старатися при трактатах Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до Найяснішого

Маєстату, Його Королівської Величності, Шведського, як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, а й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той-таки Ясновельможний Гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни випросити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його Величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські, титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати Ясновельможний Гетьман до Найяснішого Королівського Маєстату, щоб у трактатах Його Величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які тепер у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в Найяснішій Королівській Величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі Його ж Величності.

3

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Військо Запорозьке для своєї оборони, отож, скільки під сей час буде можливо, має Ясновельможний Гетьман із Найяснішим Ханом, Його Милістю, Кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти в своїй резиденції, а по тому кріпко й невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні та побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати і руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, а й мирні союзи.

4

Військо Запорозьке Низове, яке заслужило собі безсмертну славу численними ридарськими відвагами на морі й на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі, тим бажуючи тому Війську Запорозькому Низовому учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, тим створило праволомство і пригнічення. Нарешті військо гніздо, Запорозьку Січ, розорило військовим наступом. Отож після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер згадане Запорозьке Військо не очистить тих ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має Ясновельможний Гетьман при

трактуванні Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського з Московською державою про мир про те дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Війська Запорозького повернено, де надалі не тільки не має Ясновельможний Гетьман дозволити ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь-який спосіб ті військові угіддя пустошити, а й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Війську Запорозькому Низовому.

5

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Війська Запорозького Низового належав і називався його шпиталем, хай і тепер отожд, після визволення, дай Боже, Вітчизни від Московського підданства, має Ясновельможний Гетьман те місто повернути Війську Запорозькому Низовому з усіма угіддями й перевозом на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих, зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом, і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою, і ріку Ворскло з млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним до неї має Ясновельможний Гетьман, а після нього наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Війську Запорозькому, згідно з давніми правами і привілеями, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної езів заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків ні до кого іншого, тільки до Війська Запорозького Низового.

6

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі, звичайно відправляють приватні й публічні ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізволення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Запорозькому Війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правами та вольностями? Однак, коли деякі Запорозького Війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так повелюю!» — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в Війську Запорозькому незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке, домовилися і постановили з Ясновельможним Гетьманом при елекції Його Вельможності таке право, яке має бути

збережене постійно в Запорозькому Війську, щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідує городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися Ясновельможний Гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всім радою й ухвалою призначаються три Генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на яких повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послі Запорозького Низового Війська для прослуховування і рішень після прислання до себе від гетьмана розпорядження прибувати, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від Ясновельможного Гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добропорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душегубної заздрості та ворожечі зобов'язані будуть радити так прозвірно, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищоголошені терміни для генеральної старшини трапилися якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то Ясновельможний Гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляються із закордонних сторонніх держав, ординовані до Ясновельможного Гетьмана, то про них має оголосити Його Вельможність генеральній старшині й відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати, не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радах між Ясновельможним Гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має бути кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до регіментаря свого на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу згідно з клятвою, публічно ухваленою. А коли б щось було помічено в Ясновельможного Гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами, чи то приватно, чи, вкаже на те належна і невідправна потреба, публічно, на раді Його Вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого регіментарського гонору. На такі викази не має Ясновельможний Гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недолади спра-

вити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть, разом із паном полковником городовим доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати Ясновельможного Гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати послух, так і Ясновельможному Гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім того, коли потреба вкаже.

7

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам Ясновельможний Гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на військовий Генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен перекупник має й понести.

8

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають доносити Ясновельможному Гетьману всілякі військові справи, які до чийого чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

9

Оскільки перед цим у Війську Запорозькому завжди були генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами та всілякими належними до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок устанавлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма був обраний увагою гетьманською і з загального зведення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна й добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам Ясновельможний Гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток вживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Галицьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд

гетьманський. А більш Ясновельможний Гетьман маєностей, добр військових не має самовладне собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним вдовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути по два підскарбії в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за спільною полковника, військової та посполитої старшини ухвалою, які б знали про полкові й городові приходи й посполиті побори — вони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

10

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому війську порядками, за посадою уряду свого має Ясновельможний Гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщизн та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків — має те Ясновельможний Гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго іншим, підручним собі, прикладу має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних та купнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискаються без вільного обрання понад слушність і право чи на полковничі уряди, чи на інші посади — щодо того конечно постановляється, щоб Ясновельможний Гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими додатками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових і посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання підтвержені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право

мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

11

Козацькі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі жінки без присутності самих козаків, коли в походах або на будь-яких будуть перебувати службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утягувалися вимаганням датків — домовлено й постановлено.

12

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили з посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегшеності таки ж двигати тягарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння від воєнної колотнечі Вітчизни і після визволення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, які залишаються під державцями, й подана до уваги Генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра й маєтності, і які повинності та послушення підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідії, охороняють так від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тягарів і не хочуть допомагати відбувати їх людям убогим. Хай через те Ясновельможний Гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

13

Столичне місто Київ та інші українські города з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

14

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в

майні своєму знищенню, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожною Ясновельможного Гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо щоб жодні особи військові та слуги переїжджі їхні, Ясновельможного Гетьмана, не вимагали за приватними ділами, а не військовими підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям завдається знищення. Однак усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без регіментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послуговатися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

15

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат, вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька станція. Тому як оренди, так і згадана станція має бути залишена і цілком знесена. Відтак хай військовий занепалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни Ясновельможний Гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на Генеральній Раді буде увага й постанова.

16

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, так і виїзні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїзних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде обчислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повинність у кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домашню потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, а й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим — сприяти тому буде Ясновельможний Гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для кінцевого

виконання, які Його Вельможність зволить підтвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням військової печатки. А присяга та в собі має таке:

Я, Пилип Орлик, новообраний Війська Запорозького гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими, за зволенням Найяснішої Королівської Величності Шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Війська Запорозького тут, при боці Його Королівської Величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Військом Запорозьким узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах... та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старанне дбання до Малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а всередині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Війську Запорозькому осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників, згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую.

Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5-го дня. Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького, рукою власною.

9. НАРОДНА ПІСНЯ ПРО ЗНИЩЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 1775 р.

(*Подається за: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994*)

Світ великий, край просторий, та ніде прожити:

Славне Військо Запорозьке хочать погубити.

Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,

Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.

Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,

Ой вже ж москаль Запорожжя кругом облягає,

А наш батько Калнишевський того й не гадає,

А вже ж москаль, а вже ж москаль Січу обступає.

Васюринський козарлюга не п'є, не гуляє

Та свого отамана рано пробуджає:

«Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе люди,

Ой як станеш ти на башті, москаля не буде!»
 А москалі не дрімали, запас обдирали,
 А московські старшини церкву грабували;
 Та беруть срібло, та беруть золото, воскові свічі,
 Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
 Ой зайшов же пан кошовий та на круту гору:
 «Не руйнуйте, люде добрі, хоч Божого дому!»
 Запорозькі отамани, як орли, літали,
 Свого батька кошового вірненько благали:
 «Позволь, батьку-отамане, нам на башти стати,
 Ні одному генералу з плеч головку зняти,
 Москва стане лагерьями, а ми курінями,
 Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
 Ой, щоб слава не пропала поміж козаками».
 «Не дозволю, миле браття, вам на башти стати:
 Однакове християнство — грішно вигубляти!»
 А вже ж уступила одна дивізія та серед самої Січі —
 Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі здобичі.
 Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи серед церкви:
 «Прибирайтесь, славні запорожці, так, якби ік смерті!»
 Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи на дзвіниці:
 «Гей, відкидайте, славні запорожці, списи та рушниці!»
 Ой пливе щука з Кременчука, розбита із лука...
 Ой тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою розлука:
 Ой пішли, пішли славні запорожці, та не пішки — дубами,
 Ой як оглянуться до славної Січі, умиваються сльозами.

10. СВДЧЕННЯ ПОЛКОВНИКА ІВАНА ГАНГАРДТА ПРО НОВОРОСІЙСЬКЕ (ДУНАЙСЬКЕ) КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО 1856 р.

(*Подається за: Бачинська О. До історії Дунайського
 (Новоросійського) козацького війська // Записки НТШ. — Т. 133:
 Праці історично-філософської секції. — Львів, 1997*)

Сведения, относящиеся к истории Новороссийского казачьего войска

Новороссийское казачье войско имеет начало свое от запорожцев, вышедших из пределов Турции и служивших при армии нашей на гребной флотилии по р. Дунаю во время войны с Портою в 1807 и 1811 годах под названием Усть-Дунайских Буд-

жакских казаков, часть которых по заключении мира поселилась в Аккерманском уезде на балке Сарате, назвав поселение свое Акмангитом, а прочая большая часть по неуказанию им земли разошлась по разным местам Бессарабской области и Херсонской губернии. В 1827 году по недостатке в Акмангите земли многие казаки вышли из одного и населяли Староказачье, которое, а равно и Акмангит, состояли в гражданском ведомстве. В начале войны с Турцией 1828 года бывшие казаки эти, желая возобновить прежнее свое звание, просили чрез избранных от себя депутатов у начальника Бабадагской области генерал-майора Тучкова исходатайствовать им дозволение служить во время войны, а по окончании оной поселиться в Черномории. По докладу начальником главного штаба 2-й армии полученного от генерал-майора Тучкова уведомлении об этом государь император высочайше повелеть соизволил сформировать из них два полка: один — конный, а другой пеший, под названием Дунайских казачьих, с назначением первого на службу в Бабадаг по Коммуникационной нашей линии, а последнего на суда Дунайской флотилии. Формирование полков этих его величество изволил возложить на новороссийского и бессарабского генерал-губернатора генерал-адъютанта графа Михаила Семеновича Воронцова, а ближайшее начальство над ними поручить херсонскому губернскому предводителю дворянства полковнику Челобитчикову, высочайше повелев, чтобы дети казаков, записанные в гражданском ведомстве, были от одного отчислены и присоединены к полкам.

По окончании же войны полки эти могли бы поселиться на Дунае с Запорожскими казаками, вышедшими из Турции в 1828 году, в случае же нежелания их здесь поселиться дозволить отправиться в Черноморию.

На сем основании полковник Челобитчиков, получив наставление генерал-губернатора, начал формировать Дунайские полки, приняв в свое ведение из ведомства гражданского селения Акмангит и Староказачье. В это время волонтеры, служившие так же в 1807 году при армии нашей, поступившие потом в класс казенных поселян и основавшие жительство свое в селении Радой-Бадей (что ныне ст. Волонтеровка), просили о принятии их в казаки. По тогдашним обстоятельствам было признано, что они могут быть полезны в войне по известности им за границу мест и восточных языков, просьба их уважена, и они по высочайшему повелению зачислены в Дунайские казаки.

Когда таким образом началось возрождение этого нового сословия, начали со всех сторон стекаться люди для принятия их в службу, и все те, кои представили хотя малые доказательства о принадлежности их к бывшим Буджакским казакам или волонтерам, были записываемы в полки равно дворяне и обер-офицерские дети с полными и неполными документами, приняты также на службу, и так Дунайское войско получило начало своего основания.

В селениях Акмангите, Староказачьем и Волонтеровке оказалось способных к службе людей в первом 90, во втором 116 и в последнем 180 человек, число недостаточное и для одного полка, поэтому сформированные полки в 5 сотен, каждый состоял из людей большею частью одиноких, не имевших никакого хозяйства и зашедших в Бессарабию для проискания службы.

Для устройства этих полков отпущено от казны единовременно мундирные амуничные вещи, оружие и сумма на покупку лошадей и сбруи, а для командования полками и другими частями были прикомандированы из Черномории офицеры, которые впоследствии времени, когда произведены в офицеры из зауряд-хорунжих Дунайских полков, возвращены к своим местам.

Весь 1829 год прошел в приготовлении к службе людей, обмундировании их, учении в конном и пешем строю и в обучении лошадей. Между тем война с Турцией прекращена, и новые Дунайские полки не успели участвовать в ней, как желали и были к тому предназначены, но с того времени казаки начали быть употребляемы для пользы службы, и первое важное назначение их было по карантинным мерам для прекращения открывшейся того года в разных местах Бессарабии чумы. В г. Измаиле более сотни казаков сделались жертвою этой заразы, в других местах также много подверглось от нее смертности, находясь внутри городов и зачумленных домов и держа внешние и внутренние цепи.

В 1830 году войско увеличилось присоединением к оному по высочайшему повелению сыновей и пасынков отставных военнослужителей, проживавших на казенных землях в Аккерманском уезде.

В 1831 году казаки находились в Балтском уезде Подольской губернии для наблюдения за спокойствием жителей по случаю бывшего в Польше мятежа, в Одессе по прекращению появившейся эпидемической болезни холеры морбус, занимали кордонную линию по берегу Черного моря, в Бессарабии, Херсонской и Таврической губерниях, содержали в г. Аккермане городские караулы, в разных местах употреблялись по полицейской части, и один полк конный в 1833 году был в походе за границу в княжествах Молдавии и Валахии в составе сухопутного вспомогательного отряда, предназначавшегося в помощь турецкому султану.

В 1835 году Дунайские казачьи полки переименованы конный в №1 и пеший № 2. Пеший Дунайский полк до 1836 года был некомплектным, в этом году распоряжением наказного атамана укомплектован и по поводу представления его по высочайшему повелению переобразован в конный; переобразование это делалось постепенно, в той мере как казаки могли приобрести себе строевых лошадей, три сотни в скорое время сделались конными, а двум пешим исходатайствован отпуск ремонтных денег в половинном количестве противу конных, чем даны им средства к приобретению лошадей.

В 1836 году присоединены к войску еще пять станиц — Николаевка, Новотроицкая, Михайловка, Константиновка и Петровка, а в 1839 году причислены к войску два селения с поселенными в оных цыганами и кочующие в Бессарабии бывшие коронные неоседлые цыгане (746 семейств), для водворения которых отведено 7 участков пустопорожней земли и отпущено от казны деньги, но по недостатку в войске земли для их поселения водворено только 150 семейств, а прочие остаются неводворенными на прежних местах жительства в разных местах Бессарабской области. И таким образом составилось войско из десяти станиц, которое по управлению своему руководствовалось положением о Донском войске до

1845 года, а в этом году, получив положение о Дунайском войске, высочайше утвержденное в 13 день декабря 1844 года, приняло правильную организацию в управлении своем.

С изданием положения о войске прием в оное посторонних лиц по недостатку земли воспрещен, но лица, поступившие в войско до издания положения, должны оставаться с потомством навсегда. Высочайшим повелением, последовавшим 14 апреля 1832 года, дворянам, штаб- и обер-офицерским детям, не принадлежащим войсковому сословию, находящимся на службе до означенного числа, предоставлено право по представлении о происхождении своем неоспоримых доказательств исключать из списков полка, если пожелают оставаться на службе.

В 1837 году две сотни №1 полка во прибывании государя императора в г. Одессе удостоились быть на высочайшем смотре и за найденный порядок получили благодарность.

В 1837 и 1838 годах 2 сотни №1 полка находились в г. Одессе по случаю появившейся было чумной заразы и были употребляемы к прекращению оной. А с 1840 года до минувшей войны казаки сего войска занимали кордонную линию на берегу Дуная, содержали караулы на Георгиевском островке и при Бессарабском соляном правлении, употреблялись для полицейской службы в Аккермане, Одессе, Кишиневе, Николаеве и Херсоне, и по высочайшему повелению с 1847 года посылались на Кавказ из каждого полка на три года две сотни для приучения казаков к кордонной линии аванпостов и вообще к полевой службе. Положением о войске полки заменены вместо пятисотенного состава шестисотенным.

До 1853 года находились в составе отдельного Кавказского корпуса две сотни. В 1853 году командированы из войска на смену их две сотни, но по высочайшему повелению те и другие оставлены на Кавказе, где находились до начала 1856 года. Во время войны Дунайские полки поступили: №1 в состав войск, охраняющих южные границы в Бессарабии, на аванпостную службу по Дунаю, действуя за рекою этою во время переправы войск наших, и для военных действий в Турции, одна сотня оного составляла гарнизон крепости Измаила, имела команды, содержащиеся в г. Аккермане, при Бессарабском соляном правлении и Рейнском карантине караулы, в 1854 году из полка этого сформирована ракетная батарея из 64 человек, находившаяся в составе отряда сначала генерала Ушакова, а потом генерала Лехнера. Полк № 2 в конце 1853 года и начале 1854 года занимал передовые посты по реке Дунаю, нес аванпостную службу по берегу Черного моря от колонии Люстдорфа до Одессы, имел команды на Георгиевском острове для содержания в Аккермане караулов, извещательных постов по берегу Черного моря и для постоянного сообщения между Николаевом и Очаковом. По переводе штаба №2 полка в г. Одессу в 1854 году и соединения частей оного одна часть находилась в г. Одессе в числе войск, составляющих гарнизон этого города, а другая — по берегу Черного моря от Очакова до устьев реки Днестра.

В 1855 году сформирован из поголовного ополчения войска №3 полк, поступивший в состав войск 5-го армейского корпуса. Из полка этого в декабре месяце 1855 года

по распоряженію командовавшего армією были назначены и двинуты четыре сотни на службу в Николаев, а для содержания аванпостов между Николаевом и Херсоном по изменившимся обстоятельствам сотни эти возвращены в Бессарабию, и весь №3 полк поступил на аванпосты по берегу Черного моря в южной части Бессарабии. Полк этот по окончании войны в 1855 году по высочайшему повелению расформирован. В том же 1855 году были составлены в поселении войска пешие команды для охранения и защиты жилищ своих на случай вторжения неприятеля в пределы империи со стороны Бессарабии.

Верно: полковник Гангардт

**11. УНІВЕРСАЛ ГЛАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ДО НАРОДУ
ПРО ВІДНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА 1918 р.
(Подається за: Державний вісник. — 1918. — 16 жовтня)**

**УНІВЕРСАЛ
Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана
всієї України та Військ Козацьких Павла Скоропадського
до народу українського**

Ми, Гетьман усієї України та Військ Козацьких, Універсалом цим Нашим ознайомлюємо всіх тих, кому про це відати належить, а особливо державний Сенат, Раду Міністрів і всі Урядові Інституції Держави Української, що визнали Ми за благо, для зміцнення сили Держави Нашої, відродити козацтво по всіх місцях його історичного існування на Україні, покладаючись в основі його відродження на ті козацько-лицарські традиції, які донесла нам історія наша з доби минулої боротьби Козацької України за свою долю.

Після того, як з дня видачі Нами відручного листа до п. військового міністра переведена була вся підготовча праця по цьому питанню, визнали Ми тепер необхідним, як перший крок до цього, видати закон, який остаточно обґрунтовує в загальних рисах мету Нашу по цьому питанню і 16 жовтня 1918 року був ухвалений Урядом Держави Української в такому змісті:

Ст. 1. Козацтво на Україні відновлюється, і на чолі його стає Ясновельможний Пан Гетьман.

Ст. 2. Відновлення козацтва має своєю метою відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю, а також виховування виростаючого та будучих поколінь у фізичному та моральному здоров'ї і в напрямку взаємної братської допомоги та щирої прихильності до Батьківщини, на чолі якої стоїть Ясновельможний Пан Гетьман.

Ст. 3. Для досягнення зазначеної в попередній (2) статті мети козацькі громади, являючи собою військову організацію, разом з тим прямують до завдань фізичного і духовного розвою козацтва, а рівно з тим до завдань як взагалі культурно-просвітнього, так і економічного характеру, на скільки вони, торкаючись козацтва, зможуть допомогти його доброму життю.

Ст. 4. Вступ в козацькі громади провадиться добровільним записом, згідно з правилами окремої інструкції, затвердженої Паном Гетьманом.

Ст. 5. Нащадки колишніх українських козаків мають право записуватись у козацькі громади по своєму козацькому стану, крім тих, кого Ясновельможний Пан Гетьман визнає такими, що загубили право на запис через особності життя їх або їх окремі події.

Ст. 6. З інших українських громадян запис приймається тільки від осіб православної віри, які будуть визнані достойними цього.

Ст. 7. Належність до козацьких громад не змінює приватних прав заліченої до козацтва особи, як персональних, так і маєткових.

Ст. 8. Кожна козацька громада, складаючи полк по можливості в межах повіту, ділиться на сотні, полки ж у межах губернії об'єднуються в кіш.

Ст. 9. На чолі коша стоїть кошовий отаман, який безпосередньо підлягає Ясновельможному Пану Гетьманові і Ним призначається. Полкові отамани безпосередньо підлягають отаманові коша, сотенні — полковим отаманам.

Ст. 10. При Пану Гетьманові під Його головуванням утворюється Велика Козача Рада в складі: а) президії в кількості одинадцятьох осіб, призначених Ясновельможним Паном Гетьманом, в сій кількості і замісники Його по головуванню в Раді; б) дванадцятьох додаткових членів, обраних президією і затверджених Ясновельможним Паном Гетьманом; в) дев'ятьох членів, обраних згідно з інструкцією (ст. 4), на місцях по кошах, ухвалених Великою Радою і затверджених Ясновельможним Паном Гетьманом; г) почесних членів, обраних Великою Козачою Радою і затверджених Ясновельможним Паном Гетьманом.

Ст. 11. Велика Козача Рада, об'єднуючи діяльність місцевих Рад (ст. 12) і керуючи ними, має вищий догляд за зміцненням у козацькій громаді почуття і переконання в необхідності всіма засобами підтримувати державний порядок, яко неодмінну умову найкращого життя як всіх вкупі, так і кожного окремо.

Ст. 12. Місцеві козацькі Ради збираються при кошових, полкових і сотенних отаманах і під їх головуванням, сотенні — з дозволу полкового отамана, полкові — кошового і кошові — з дозволу Великої Козачої Ради, і провадять культурно-освітні і економічні справи в межах коша, полка і сотні. Складаються Ради: сотенні з чотирьох членів, обраних сотнею, і отамана сотні, під його головуванням; полкові із чотирьох членів від сотень і полкового отамана, під його головуванням; кошові із чотирьох членів полків і кошового отамана, під його головуванням.

Члени сотенних Рад затверджуються кошовим отаманом, а члени полкових і кошових Рад — президією Великої Козачої Ради.

Члени Рад обираються згідно з інструкцією (ст. 4).

Ст. 13. Великій і місцевим козачим Радам належать права представництва від всього козацтва, кошів, полків і сотень як юридичних осіб приватного права в справах придбання нерухомого майна, потрібного для культурно-просвітніх і економічних завдань козацтва.

Ст. 14. Особи і інституції, які приймають записи до козацької громади, строк початку запису, умови прийому на підставі запису осіб, які не належать до нащадків українських козаків, правила козацької служби, порядок призначення на посади полкових і сотенних отаманів, а також на посади співробітників як їх, так і кошових отаманів, праця і діловодство в Великій і місцевих Радах, улаштування братств, культурно-освітніх, економічних і спортивних товариств серед козаків, а також зразки козачого одягу зазначаються окремою інструкцією (ст. 4).

Ст. 15. Кошти для відновлення Українського козацтва мають бути зазначені особливим розкладом, який повинен проводитися законодавчим шляхом.

Великий народе український, ти бачиш тепер, що настав той щасливий час, коли думки твої і мрії, які глибоко сиділи в серці кожного щирого сина України, перетворюються в дійсність. Тепер ти будеш мати ту національну військову силу, на якій дійсно одіб'ється твоє національне обличчя, твій хист і твій патріотичний вогонь любові до рідного краю, який 250 років тому назад палав невгасно в серцях твоїх славних прадідів. Лицарські події їх, широка слава, яка лунала і лунає в національних піснях по всій Україні від краю до краю і велика історія життя українського і лицарської праці козачої, яка така близька тобі, народе український, і про яку так щиро співає в своїх думках незабутній співець України, будуть міцною підставою, щоб зацвіла знову, як мак пишним цвітом, велика, багата Україна під захистом рідного козацтва. Ми певні, що воно не дасть рідного краю на поталу ворогам нашим.

Вас же, козаки — нащадки славних лицарів-запорожців, Ми закликаємо з честю носити даровані Нами козацькі жупани і добре дбати про те, аби соромом і ганьбою не вкрити їх і клейнодів козачих і тих великих славних сторінок нашої історії, якими ми досі пишались.

Бажаю щастя і успіху в великій і важливій праці на долю і щастя України рідному Мені і всій Україні славному козацтву і прошу благословення Всемогучого Бога на всіх вірних синів України — щирих козаків.

Хай тіні великих предків наших дадуть всім нам міць і силу правдиво і чесно виконати те велике завдання, яке зараз стоїть перед Нами і Державою Українською.

Дан року від Різдва Христового 1918, жовтня 16 в стольному місті Держави Української Києві.

Гетьман всієї України та Військ Козацьких Павло Скоропадський

**12. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЛЕОНІДА КУЧМИ
ПРО ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ
І ГОСПОДАРСЬКИХ ТРАДИЦІЙ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА 1995 р.
(Подається за: Сайт Верховної Ради України)**

**У К А З
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
№14/95**

м. Київ, 4 січня 1995 року

**Про відродження історико-культурних
та господарських традицій Українського козацтва**

Враховуючи історичну роль козацтва у становленні української державності, а також з метою відродження традицій та звичаїв Українського козацтва **п о с т а н о в л я ю:**

1. Схвалити громадські ініціативи щодо державної підтримки дальшого розвитку і діяльності організацій Українського козацтва, які об'єднують громадян України, що відносять себе до козаків, спрямовані на:

— відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва;

— відновлення в установленому порядку історичних назв населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-культурного та іншого призначення, пов'язаних з історією Українського козацтва;

— використання в установленому порядку атрибутики та символіки Українського козацтва;

— створення відповідно до законодавства України козацьких селянських (фермерських) господарств і колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, садівницьких товариств, промислів тощо;

— піклування про пам'ятки історії та культури Українського козацтва, здійснення у відповідних пам'ятних місцях природоохоронних заходів та сприяння науково-пошуковій роботі;

— взаємодію з державними органами щодо патріотичного виховання молоді, організації фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької роботи.

2. Міністерствам та іншим центральним органам державної виконавчої влади України, Уряду Автономної Республіки Крим, головам обласних, Київської та Севастопольської міських Рад сприяти розвитку Українського козацтва, в тому числі здійсненню його статутної діяльності.

3. Рекомендувати органам, уповноваженим управляти майном, що перебуває у державній власності, вирішувати питання щодо виділення приміщень організаціям Українського козацтва.

4. Міністерству культури України, Міністерству України у справах молоді і спорту здійснювати заходи щодо проведення фестивалів козацької творчості, спортивних змагань, створення козацьких художніх самодіяльних колективів та фізкультурно-спортивних секцій.

5. Міністерству оборони України, Штабу Цивільної оборони України, Національній гвардії України та Державному комітету у справах охорони державного кордону України розглянути у тримісячний строк питання щодо укомплектування окремих військових формувань призовниками з організацій Українського козацтва.

6. Кабінету Міністрів України розробити у місячний строк заходи щодо науково-опрацювання матеріалів з історії Українського козацтва, поетапного відродження його історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій.

7. Цей Указ набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України Л. КУЧМА

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
- Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.
- Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. — Одеса, 1998.
- Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії. Кінець XVIII–XIX ст. — К., 2012.
- Бачинський А. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. — Одеса, 1994.
- Бачинський А., Бачинська О. Козацтво на півдні України. 1775–1869 рр. — Одеса, 1995.
- Білий Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. — Донецьк, 2009.
- Бойко А., Маленко Л. Матеріали до історії Азовського козачого війська. — Запоріжжя, 1995.
- Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003.
- Верба І. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 79–84.
- Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т.1. — К., 2004.
- Вечерський В. Гетьманські столиці України. — К., 2008.
- Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992.
- Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994.
- Володарі гетьманської булави: історичні портрети / Відп. ред. В. Смолій. — К., 1994.
- Воропай О. Звичаї нашого народу. — К., 1991.

- Газін В. Гетьман Павло Тетеря (1663–1665 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2007.
- Гвоздик-Прицак Л. Из досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Статті і матеріали. — Харків, 2003.
- Георгиевский Г. Мазепа и Меньшиков. Новые материалы // Исторический журнал. — 1940. — № 12 — С. 68–81.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
- Голобуцький В. Черноморское казачество. — К., 1956.
- Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. — К., 2004.
- Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — К., 1995. — 612 с.; Т. IX. — К., 1997. — 940 с.; Т. X. — К., 1998. — 824 с.; Т. XI. — К., 2000. — 688 с.
- Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. 42. — С. 3–7.
- Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.
- Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2004.
- Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К., 1999.
- Гуржій О., Чухліб Т. Сто великих постатей і подій козацької України. — К., 2008.
- Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 11–13.
- Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність // Україна в минулому. — К., Львів. — Вип. 2. — С. 78–92.
- Джеджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького. — К., 1995.
- Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012.
- Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985.
- Дорошенко Д., Історія України 1917–1923. — Львів, 2001.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991.
- Дружинина Е. Южная Украина. 1800–1825 гг. — М., 1970.
- Дубчинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. — К., 1961.
- Історія України в особах: Козачина. — К., 2000.
- Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Вид. 4-те. — Львів, 1992.
- Історія січових стрільців. 1917–1919 рр.: воєнно-історичний нарис. — К., 1992.
- Історія українського війська (1917–1995). — Львів, 1996.
- Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах / Відп. ред. В. Смолій. — Т. 1–2. — К., 2006–2007.
- Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 р.
- Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. — К., 1992.
- Коваль Р., Гребенюк Г. та ін. Героїзм і трагедія Холодного Яру. — К., 1996.
- Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. — К., 1998.

- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996.
- Козацтво на півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. — Одеса, 2000.
- Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995.
- Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Невичерпні джерела пам'яті. Серія наук. статей, матеріалів та републікацій. — Т. II.: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С.10–133.
- Костомаров М. Богдан Хмельницький: історична монографія. — Дніпропетровськ, 2004.
- Костомаров М. Наступники Богдана Хмельницького // Галерея портретів. — К., 1993.
- Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів. — К., 1997.
- Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. — К., 1994.
- Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини 1648–1782 рр.). — Ч. 1–2. — К., 1998.
- Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004.
- Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2001.
- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
- Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. — Львів, 2000.
- Кухарук А. Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Сечи // Родина. — 2004. — № 5.
- Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — К., 1989.
- Лазорський М. Гетьман Кирило Розумовський. — К., 2003.
- Лемерсьє-Келькеже Ш. Литовский кондотьер князь Вишневецкий и создание Сечи по данным Оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. — Москва, Париж, 1970. — С. 32–49.
- Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.
- Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999.
- Леп'явко С. Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 79–89.
- Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1990.
- Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 рр. — К., 2000.
- Липинський В. — Твори. — Т. 2, 3. — Філадельфія, 1980.
- Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1865 рр.). — Запоріжжя, 2000.
- Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.). — К., 1991.
- Мельгунов С. Красный террор в России. 1918–1923 гг. — Сімферополь, 1991.

- Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. — К., 1997.
- Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. — 1996. — №1. — С. 77–84.
- Мицик Ю. Іван Виговський. — К., 2007.
- Мільчев В. Нариси історії Запорозької Січі. — Запоріжжя, 2009.
- Могульова С. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. — Запоріжжя, 1996. — № 2.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). — К., 1992.
- Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. Смолій (голова) та ін. — К., 2011. — Кн. 1.
- Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Київ, 2001.
- Одеса козацька. Наукові нариси. — Одеса, 2000.
- Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. — К., 1929.
- Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004.
- «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. — Львів, 2011.
- Переяславська рада очима істориків та мовою документів / Укл. О. Гуржій, Т. Чухліб. — К., 2003.
- Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні портрети. — К., 2003.
- Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. Книга 1. — К., 1998.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1, 2. — К., 1992.
- Польовий Р. Кубанська Україна. — К., 2002.
- Постанови першого Українського з'їзду вільного козацтва // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 1.
- Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба. — К., 2008.
- Реєнт О. Павло Скоропадський. — К., 2003.
- Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання. — К., 1999.
- Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті. Серія наук. статей, матеріалів та републікацій. — Т. II.: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С. 289–318.
- Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. — Біла Церква, 2010.
- Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. — К., 2006.
- Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Український історик. — 1969. — № 1–3. — С. 118–126.
- Сергійчук В. Дмитро Вишневецький. — К., 2003.
- Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки і контррозвідки. Нариси. — К., 1994.
- Сідак В. Національні спецслужби в період української революції 1917–1921 рр. — К., 1998.

- Скальковський А. Історії Нової Січі або Останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.
- Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995.
- Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995.
- Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999.
- Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво. — Дніпропетровськ, 1996.
- Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 155–162.
- Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 348–385.
- Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Торонто, 1963. — Т. 1–3.
- Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого. — Кам'янець-Подільський, 2008.
- Стороженко А. Князь Дмитрій Іванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. — 1897. — № 5–6. — С. 517–532.
- Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904.
- Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996.
- Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів (Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти Московського комунізму). — Лондон, 1956.
- Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. — М., 2011.
- Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007.
- Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у фото-світлинах / Ред. В. Щербак. — К., 2004.
- Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 1 — К., 1991; Вип. 2. — К., Черкаси, 1992; Вип. 3. — К., Черкаси, 1993; Вип. 4. — К., Черкаси, 1994; Вип. 5. — К., Черкаси, 1995; Вип. 6. — К., Черкаси, 1997; Вип. 7. — К., 2000; Вип. 8. — Черкаси, 2002.
- Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002.
- Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Бутич. — К., 1998.
- Універсали Івана Мазепи 1687–1700 / Упор. І. Бутич. — К.— Львів, 2002.
- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К., Львів, 2004.
- Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. — № 1. — 2002. — С. 53–67.
- Чухліб Т. Гетьмани України-Русі. — Донецьк, 2012.
- Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. — К., 2009.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010.

Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України в останній чверті XVII ст. — К., 1996.

Чухліб Т. Навчальна програма дисципліни «Історія українського козацтва» (для спеціалістів). — К., 2004.

Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. — К., 2001.

Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. — Запоріжжя, 1998.

Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995.

Щербак В. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 53–61.

Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 98–104.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1–3. — Львів, 1991.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до XVIII століття. — К., 2009.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667). — К., 2003.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Частина I. ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОЗАЦТВА (від давніх часів до середини XVII ст.)	6
Причини та джерела утворення козацтва. Перші козацькі ватажки	6
Козацтво у Польсько-Литовській державі. Запорозька Січ	21
Повстання українських козаків напередодні Хмельниччини	53
Частина II. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА (друга половина XVII — кінець XVIII ст.)	74
Війна та революція на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Утворення Української козацької держави	74
Козацтво у добу міжнародних та міжусобних війн за Україну	103
Українське козацтво наприкінці XVII — на початку XVIII ст.	148
Занепад Гетьманщини та Запорозької Січі. Козацько-гайдамацький рух у Правобережній Україні	197
Частина III. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У «ПІСЛЯКОЗАЦЬКУ» ДОБУ (остання чверть XVIII — початок XX ст.)	228
Соціальні перетворення в середовищі козацтва після ліквідації Гетьманщини та Січі	228
Запорозькі козаки в Османській імперії. Задунайська Січ	261
Становище козацтва та одиничних козацьких формувань в Україні у межах Російської імперії XIX ст.	288
Відновлення українського козацтва у 1917–1922 рр. Козацький спадок у XX ст.	319
ПІСЛЯСЛОВО	329
ДОДАТКИ	332
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	393